

Юрій Волошин

Козаки і Посполиті

Міська спільнота Полтави
другої половини XVIII століття

Yuriy Voloshyn

Cossacks and Commoners:

The City Community of Poltava
in the Second Half of the 18th Century

Kyiv
KIS Press
2016

Юрій Волошин

Козаки і Посполиті:

Міська спільнота Полтави
другої половини XVIII ст.

Київ
Видавництво «К.І.С.»
2016

УДК 94.355;316.3(477.53)"175"

ББК 63.3(4Укр-4Пол)46

В68

Волошин Юрій

В68 Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ : К.І.С., 2016. – 356 с.

ISBN 978-617-684-135-7

У книзі досліджується населення полкового міста Полтави в останній період існування Гетьманщини. Вивчаються особливості формування миського простору, діяльність магістрату, статево-вікова, шлюбна й соціальна структури населення, функціонування інститутів шлюбу і сім'ї, типологія родини тощо. Розглядається рівень освіти полтавців, поширення в місті медицини, природа міжособових конфліктів і рівень злочинності, особливості реалізації миського самоврядування, що базувалось на нормах магдебурзького права. Книга розширює знання про чисельність населення міста, його регіональну й станову ідентичність, набір власних імен, які використовували містяни тощо. Вона буде цікавою не лише науковцям, а й широкому колу читачів.

УДК 94.355;316.3(477.53)"175"

ББК 63.3(4Укр-4Пол)46

*Видання здійснене завдяки дотації
Канадського інститут українських студій (CIUS)
Альбертського університету
(з вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних)*

Рецензенти:

Мирон Капраль, доктор історичних наук, професор
(Львівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України)

Максим Яременко, доктор історичних наук, доцент
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету
ім. В.Г. Короленка (протокол № 8 від 18 лютого 2016 року)*

На обкладинці:

Панорама Полтави

з картини невідомого художника кінця XVIII ст. «Апофеоз Петра I».
Графічна реконструкція Артура Арояна, Володимира Мокляка
та Валерія Павленка.

ISBN 978-617-684-135-7

© Ю. Волошин, 2016

Зміст

Перелік скорочень	10
Вступ	II

Розділ перший. Міський простір

§ 1. Територія	22
§ 2. Домогосподарства	27
2.1 Двори	27
2.2 Бездвірні хати	49
2.3 Підварки	54

Розділ другий. Органи міського управління

§ 1. Козацька адміністрація	59
§ 2. Міське управління	62
§ 3. Полкова адміністрація vs магістрат: конфліктна взаємодія	77

Розділ третій. Мешканці

§ 1. Статеві-віковий склад населення	81
§ 2. Соціальна структура	91
2.1 Козаки	93
2.2 Міщани	96
2.3 Духовенство	102
2.4 Проміжні групи	112
2.5 Міські маргінали	129
2.6 Соціальна мобільність	130

§ 3. Регіональна та станова ідентичність	135
§ 4. Полтавська антропоніміка	146

Розділ четвертий.

Шлюб і родина в ранньомодерній Полтаві

§ 1. Шлюбна структура населення	160
§ 2. «Де згода в сімействі...»: населеність домогосподарств і структура родин	174
§ 3. «Краще сім раз горіти, ніж раз овдовіти»: вдови та вдівці в полтавському соціумі	190

Розділ п'ятий.

Територія конфліктів і злочинів

§ 1. Конфлікти в Полтаві : зміст, характер, мова	208
§ 2. Кримінальна злочинність	227
§ 3. Кобищанська трагедія: дітозгубництво в Полтаві	267

Розділ шостий.

Освіта, здоров'я, хвороби

§ 1. Освіченість полтавців	279
§ 2. Хвороби й лікування	290

Висновки	303
Список використаних джерел та літератури	309
Географічний покажчик	327
Іменний покажчик	332
Summary	352

Мой дружині

Спершу хочю подякувати усім, без чиєї підтримки ця книжка не була б написана.

Передовсім професорці Наталії Яковенко, яка кардинально змінила моє уявлення про ремесло історика й підтримувала всі мої кроки на шляху реалізації цієї ідеї та завжди давала добрі рекомендації.

Дякую також професорам Володимирові Кравченку та Зенонові Когуту, а в їхній особі Канадському інституту українських студій Альбертського університету, який тричі надавав мені грантову підтримку.

Я вдячний професору Сергієві Плохю, директору Українського наукового інституту Гарвардського університету, який рекомендував мене на отримання стипендії, без якої ця книжка навряд чи могла б вийти.

Особлива моя вдячність Ігореві Сердюку, який був першим читачем і висловив чимало цінних зауважень, що допомогли мені уникнути багатьох огрехів та, сподіваюсь, покращили книжку.

Хочу подякувати Наталі Старченко, з якою ми часто й подовгу обговорювали різні аспекти моєї роботи, особливо ті, що стосуються конфліктів і злочинності в ранньомодерному суспільстві.

Дякую колегам по цеху, які були поруч, залучали мене до цікавих проєктів, щедро ділилися книжками, джерелами, ідеями й порадами, що сприяли покращенню цього дослідження: Вікторові Горобцю, Олександрові Гриценку, Олені Замурі, Миронові Капралю, Оксані Коваленко, Володимирові Маслійчуку, Віталієві Михайловському, Володимирові Мокляку, Володимирові Пришляку, Ігореві Скочилясу, Олексієві Сокирку, Максимові Яременку.

Хочу також подякувати своїм аспірантам Наталії Пилипенко, яка допомогла з підбором джерел для одного з найцікавіших, на мою думку, розділів цієї книжки, та Анастасії Момот, яка завжди радо допомагала мені організаційно. Учасники аспірантського семінару при кафедрі історії України ПНПУ ім. В.Г. Короленка були першими слухачами й критиками окремих сюжетів дослідження, а студенти магістерської програми своїми міні-дослідженнями й обговореннями демографічних аспектів з

історії Полтавського полку сприяли появі цікавих ідей частково реалізованих у цій книжці.

Щиро дякую Юрієві Марченку з видавництва «К.І.С.», який без вагань погодився видати книжку, та Надії Гончаренко, яка взялася редагувати текст і зробити його привабливішим для читача.

Насамкінець, хочу подякувати своїй родині, члени якої терпляче, з розумінням та підтримкою ставились до моєї роботи усі ці роки.

А найбільшу вдячність я хочу висловити своїй дружині Олені, без знайомства з якою навряд чи могла б народитися книга про Полтаву.

Їй я присвячую цю книжку.

* * *

Оскільки видання має докладний бібліографічний опис джерел та літератури, підрядкові покликання на книжки подані в спрощеній формі. Цитати з оригінальних архівних джерел, якими насичена книжка, так само спрощені: зберігаються кириличні літери, відсутні в сучасній абетці; виносні літери, слова, паєрки й лігатури внесені в рядок без спеціального зазначення; титла розкриваються, твердий знак передається так, як у джерелі; розділові знаки, поділ на слова, вживання великої і малої літер, подані згідно із сучасними правилами правопису. Цитати з опублікованих джерел передано так, як у відповідних виданнях.

Перелік скорочень

- ДАПО** — Державний архів Полтавської області
КА — Київська академія
КС — Киевская старина (1882–1906 pp.),
Київська старовина (з 1992 р.)
ПЕВ — Полтавские епархиальные ведомости
ПСЗ РИ — Полное собрание законов Российской империи
Соціум — Соціум. Альманах соціальної історії
Труды ПУАК — Труды полтавской ученой архивной комиссии
УІЖ — Український історичний журнал
ЦДАК України — Центральний державний історичний архів України
у м. Києві
PDP — Przeszłość Demograficzna Polski

Вступ

Ідея написати книжку про мешканців Полтави як полкового міста Гетьманщини зародилася понад 10 років тому. Я тоді саме завершував своє історико-демографічне дослідження про старовірів, які у XVII–XVIII ст. мешкали в Стародубському й Чернігівському полках. Використані методи історичної демографії наштовхнули на думку про можливість їх застосування не лише для вивчення маргінальної етноконфесійної групи, а й суспільства козацької України загалом, в тому числі й міського. Так виник задум дослідити феномен полкового міста. Полтава для цього надавалась якнайкраще, бо мала, як мені здавалося, майже ідеальне джерело. Саме тоді Оксана Коваленко звернула мою увагу на добре збережену переписну книгу міста, створену в 1765–1766 рр. у ході т.зв. Румянцевського опису Малоросії. На той час я вже доволі довго працював з матеріалами опису і знав його сильні й слабкі сторони.

Поступово сформувалося бачення того, яким має бути майбутнє дослідження. Воно передбачало вивчення демографічних характеристик мешканців Полтави, соціальної стратифікації населення, типології й структури родин, розвитку освіти й медичних знань, соціальних практик і стратегій, рівня злочинності й особливостей девіантної поведінки тощо.

Швидко стало зрозуміло, що для реалізації задуманого не достатньо лише історико-демографічних методів та єдиного, хай і дуже інформативного, джерела. Тож працюючи над переписною книгою Полтави з Румянцевського опису, підготовлену до друку й видану в 2012 р¹, я продовжував шукати нові джерела та вчився ставити їм адекватні запитання. Згодом з'ясувалося, що шлях від зародження ідеї до її реалізації не такий прямий і значно довший, аніж це уявлялося на початку. Інколи стежка наукового пошуку відхилялася від загального напрямку, а часом узагалі збивалася на манівці. Попри те, що загалом я намагався дотримуватись запланованого курсу, інколи доводилось займатися іншими проблемами, які, на перший погляд, здавалися далекими від моїх інтересів. Колеги й

¹ Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр./ Упорядкування, вступ. стаття і коментарі Ю. Волошина. — К.: Наш час, 2012. — 576 с.

друзі по цеху залучали мене до своїх цікавих проєктів, за що я їм дуже вдячний, бо це дозволяло поглянути на порушені мною питання з іншої перспективи й підказувало нові ідеї. Робота з новими джерелами вимагала застосування нових методик й уміння ставити інші запитання. Час затягувався, а бачення того, яким має бути кінцевий результат змінювалося: з'явилися нові теми й сюжети, які спочатку не планувалися, натомість від якихось, раніше задуманих, довелося відмовитись через брак джерел чи недостатню компетентність. У результаті вийшов представлений у цій книзі текст. Наскільки він удався — судити читачам.

Відразу зауважу, що відносини між міським соціумом Полтави другої половини XVIII ст. й українською історіографією, м'яко кажучи, не склалися. Попри те, що місцеві еліти зазвичай називають Полтаву духовною столицею України, історичних досліджень про саме місто накопичилось відносно небагато. Ця бідність стає особливо відчутною, коли йдеться про періоди не пов'язані хронологічно з Полтавською битвою 1709 р. З погляду російського імперського наративу, битва вважалася головною подією в житті міста. Родовід такого підходу до вивчення міста ведеться, очевидно, ще від записок подорожніх, які проїздили через Полтаву в XVIII ст. Оскільки всі вони так чи інакше були пов'язані з Російською імперією, то дивились на місто під кутом зору його присутності в житті останньої. Наприклад, академік Василь Зуєв, який відвідав місто у серпні 1781 р., записав, що Полтава хоча й була *«главным местом Полтавского полку, но до 1709 года ничем не славный»*². Подібний запис залишив і посол французького короля при російському імператорському дворі граф Луї Філіп де Сегюр, який відвідав Полтаву в світі імператриці Катерини II у червні 1787 р³: *«Полтава, небольшо́й городок, худо укрепленный и малонаселенный, не представляя вниманию ни одного замечательного памятника или здания, был бы только принят к сведению учеными, но в 1709 году блистательная победа и страшное поражение обратили на него внимание Европы и увековечили его имя»*⁴.

Прикметно, що такий підхід до написання історії міста майже на століття пережив Російську імперію.

² Зуєв В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / Упорядник та наук. ред. Супруненко О.Б. — Підг. до друку та комент. Кигим С.Л., Коваленко О.В., Мокляка В.О., Супруненко О.Б. — Полтава: «Археологія», 1999. — С.9.

³ Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // Киевская Старина. — 1892. — т. XXXVI. — С. 304–306.

⁴ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). — С.Петербург, 1865. — С.231.

На сьогодні існує кілька синтетичних історій Полтави, написаних у різні часи, але всі вони розглядають історію міста у контексті імперського дискурсу, ключовою подією в якому завжди є Полтавська битва. Натомість описи населення, адміністративного устрою, соціальної структури та інших аспектів міського життя другої половини XVIII ст., виглядають в них доволі бідно.

Однією з перших таких історій стала книжка Василя Бучневича «Записки о Полтаве и ее памятниках»⁵. Однак, оскільки у той час основна увага істориків зазвичай зосереджувалася на героях та важливих політичних подіях, а в досліджуваній період Полтава «не была театром никаких политических событий»⁶, то Бучневич обмежився лише перерахуванням відвідувань міста російськими полководцями й монархами та змінами в адміністративному підпорядкуванні. Водночас слід відзначити, що Бучневич зауважив дві важливі події, які стосувалися соціальних проблем життя міста. Він, зокрема, повідомив про те, що у 1710 р. полтавці потерпали від епідемії чуми та нальоту сарани, яка того року знищила посіви⁷. Друге зауваження стосувалось того, що в часи Гетьманщини полтавські купці вели значну торгівлю худобою в Сілезію⁸. Крім того, певний інтерес може становити здійснений автором опис міської фортеці.

Ще один доволі відомий у той час полтавський дослідник — Іван Павловський — у своїй роботі «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856)», вмістив невелику розвідку про ранню історію міста. Однак більшість її тексту, за винятком трьох перших сторінок, теж присвячено Полтавській битві. Навіть діяльність відомого в другій половині XVIII ст. полтавського бурмистра Павла Руденка подана у зв'язку з побудовою ним пам'ятника на честь битви⁹.

Після цього, на чергову історію Полтави довелося чекати майже 60 років. Нею став нарис «Полтава», написаний С.О. Данішевим, Н. Х. Пайдем та І. Н. Гальчаком для 17 тому багатотомної «Історії міст і сіл Української

⁵ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — 2-е изд. Исправл. и дополн. С планом Полтавской битвы и достопримечательностями г. Полтавы. — Х.: «Издательство САГА», 2008. — 6, 449, 24 с., 41 илл. — (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Типо-литогр. Губернск. Правд. 1902 г.).

⁶ Там само, С. 13.

⁷ Там само.

⁸ Там само, С.23.

⁹ Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) — Х.: «Издательство САГА», 2009. — 6, 2, VI, 240. 2, 88, 2 с. 62, 5+19 илл. — (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Электрич. Типо-литогр. Т-ва быв. И.А. Дохман, 1910. — XVIII+416с+1 л. карт.). — С. XIII–XXVIII.

РСР». Створений у «кращих традиціях» радянського історіописання, він, як і «Записки» Бучневича, наголошував на важливості для міста Полтавської битви, розповідь про яку займає близько 40% тексту відведеного ранньомодерному періоду. Ясна річ, у цьому немає нічого дивного, адже використання елементів російського імперського історичного міфу стало характерною рисою марксистсько-ленінської історіографії після Другої світової війни. Проте автори нарису не були б радянськими істориками, якби не розглядали історію міста в парадигмі класової боротьби, завдяки чому доволі багато уваги приділялося економічному становищу Полтави. Тож у нарисі детально розповідається про розвиток ремесел, промислів і торгівлі в місті, наголошується на посиленні в досліджуваний період т. зв. «експлуатації трудящих мас». Через призму експлуатації автори нарису трактували навіть наказ полтавських міщан депутатам у законодавчу комісію, скликану імператрицею Катериною II у 1767 р.¹⁰

Безумовно, цей нарис навряд чи можна вважати повноцінною історією міста, але, порівняно із працею Василя Бучневича чи розвідкою Івана Павловського — це був крок уперед, хоча б тому, що, попри свою заідеологізованість, він містив значно більше інформації про різні аспекти життя полтавської агломерації у XVIII ст.

Прошло ще понад 30 років і з'явилася наступна, єдина на сьогодні повноцінна історія міста «Полтава. Історичний нарис», написана авторським колективом під керівництвом професора Василя Лобурця у 1999 р. й опублікована видавництвом «Полтавський літератор». Вісімнадцятому століттю тут присвячено окремий розділ «Бурхливе століття», що займає 23 сторінки тексту, 9 з яких теж розповідають про події Північної війни. Попри те, що розділ написано в тій самій історіографічній традиції, що й попередня «історія», його слід розглядати як значний поступ, оскільки він містить чимало сюжетів стосовно міського життя — опис фортеці, характеристику економічного устрою, дані про забудову, чисельність населення тощо¹¹.

Проте, на мою думку, найповніше й найцікавіше Полтава XVIII ст. представлена в роботі полтавського історика-архівіста Миколи Лятошинського «Полтава. Очерк археологический и исторический», що ніколи не була опублікована. Написана у 30-х рр. XX ст., вона залишилася в рукописі, що зберігається в Державному архіві Полтавської області¹² й чекає на свого упорядника і видавця. Постійне апелювання до торговельного капі-

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. — Том 17. Полтавська область. — К.: УРЕ АН УРСР, 1967. — С.69–78.

¹¹ Полтава. Історичний нарис. — Полтава: Полтавський літератор, 1999. — 280 с. іл.+24 с. вкл — С. 57–79.

¹² ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.7, арк.67–119.

талу, який нібито відігравав вирішальну роль в розвитку міста, й реверанси у бік російських економічних впливів, дозволяють припустити, що автор надихався дослідженнями українських марксистів 1920-х рр., зокрема Матвія Яворського.

Усю історію міста і, зокрема, XVIII ст. дослідник подає надзвичайно структуровано. Присвячений цьому періодові розділ поділено на три великі тематичні блоки, кожен з яких має характеризувати окрему сторону міського життя. Перший — «Економічний стан Полтави» — містить в собі підпункти, присвячені характеристиці території міста, населенню, розвитку промислів, ремесел й торгівлі. Там само містяться сюжети, де розповідається про діяльність міського управління, судових органів, організації пошти, пожежної охорони, освіти, також подається інформація про міські кладовища, епідемії, стихійні лиха тощо.

Другий блок розповідає про політичну історію міста. Центральне місце в ньому, безумовно, займають події пов'язані з Полтавською битвою: описано ситуацію, що склалася в полку на початку Північної війни, «справу Кочубея», битву та події після неї. Значну увагу автор приділив описові адміністративних і політичних змін, що відбувалися на території полку упродовж XVIII ст., російсько-турецьким війнам, згадкам про перебування в Полтаві значних російських воєначальників — фельдмаршала Б. Мініха, генералів І.Б. Вейсбаха, П. Румянцева та ін.

Третя частина «Культура Полтави» складається з цілої низки підпунктів, у яких розповідається про освіту, літературу, театр, образотворче мистецтво, архітектуру й міські пам'ятники. Зрозуміло, що серед останніх домінували пам'ятники, присвячені Полтавській битві.

Цей нарис із певними застереженнями може слугувати дослідникам не лише як історіографічна пам'ятка, а також як своєрідне джерело, бо містить чимало фактичних даних з історії міста, тим більше, що оригінальні документи, на які покликається автор, на жаль, втрачені у вирі Другої світової війни.

Спеціальних розвідок, присвячених життю міста другої половини XVIII ст. небагато. Однією з перших таких робіт була, очевидно, публікація у 1914 р. статистиком М.В. Рклицьким таблиць, створених на основі даних Румянцевського опису¹³. У них наведено дані про населення козацьких домогосподарств, чисельність найманих робітників, будівлі, сади, городи, угіддя й орні землі, що до них належали. Повідомлялося

¹³ Рклицкий М.В. Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. — Полтава: Типо-литография приемн. Дохмана, 1913 г., т. 1 = с. 1–301; 1914 г., т. 2 = с. 311–833.

про кількість великої і малої худоби, вирощувані види сільськогосподарських культур, промисли, що ними займалися козаки, й рівень прибутку.

Ця публікація створювала достатнє підґрунтя для аналізу економічного становища полтавських козаків, чим власне і скористався у 1920-х рр. один із учнів і співробітників Михайла Грушевського — Сергій Шамрай¹⁴. Окрім суто економічних даних, наведених у таблицях, вчений розглянув низку інших аспектів, що характеризували козацьку спільноту міста. Зокрема, досить цікавим є його аналіз розселення її представників у міському просторі, а також їхньої регіональної та станової мобільності. Не менший інтерес становлять і висновки, яких доходить дослідник. Він зауважив, що, порівняно з іншими полковими центрами, частка козаків у загальній структурі населення міста була досить значною. Однак, на його думку, вони ще не повністю перейняли міський спосіб життя. Підтвердженням цієї тези Сергій Шамрай вважав той факт, що велика частина полтавських козаків на той час ще не займалася торгівлею і ремеслом. Науковець також зауважив процес соціальної диференціації козацької верстви у Полтаві й виокремлення з неї «бідняків, що живуть з зарібку по чужих людях, — майбутній пролетаріят, робітництво, — яке і в цей далекий час нараховує в своїх лавах 31,1% усіх господарів»¹⁵. Важко сказати, чи цей висновок був необхідним реверансом у бік панівної ідеології, чи результатом широго захоплення марксизмом.

Ще однією розвідкою, яка прямо стосується теми мого дослідження, є праця полтавського архівіста Михайла Бужинського «З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767)»¹⁶, написана тоді ж, коли й робота Шамрая. У ній розповідається про перебіг подій, пов'язаних з наданням Полтаві гетьманом Кирилом Розумовським у 1752 р. магдебурзького права. Аналізуються аргументи, на підставі яких міщани просили «відновлення» нібито втраченої колись магдебургії, процедура виборів членів міського правління, конфлікт між магістратом і полковим урядом з приводу вибору нового вїта, а також стосунки між цими двома гілками влади. Як видно з тексту, історик, подібно до більшості сучасних дослідників, сумнівається в тому, що полтавські міщани

¹⁴ Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху. (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик : Журнал Українського Історичного Товариства. — 2002. — Том 39 — N1/4. — С.313–338.

¹⁵ Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн.IV. — К.,1925. — С.91–112.

¹⁶ Бужинський М. З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн.XI. — К.,1927. — С.171–184.

отримали магдебурзьке право ще у XVII ст., а потім втратили привілей внаслідок пожежі, що сталася в 1708 р., під час облоги міста шведським військом¹⁷. Він звертає увагу на той факт, що полкова канцелярія перешкождала магістрату вести незалежну політику й активно втручалася в життя міста, намагаючись контролювати вибори вїйта. Значну цінність становлять також додатки до статті Михайла Бужинського, де він наводить два документи — текст звернення, поданого полтавськими міщанами в січні 1752 р. гетьманові Кирилові Розумовському, з проханням відновити магдебурзьке право та чолобитну на ім'я імператриці Катерини II від березня 1766 р. з проханням підтвердити міські привілеї¹⁸.

Потім історія Полтави окресленого періоду тривалий час не стаала предметом спеціальних розвідок. Ймовірно, відсутність таких досліджень була зумовлена загальним станом, в якому опинилася українська історична наука. Нова марксистсько-ленінська історіографія цікавилася здебільшого життям робітничого класу, класовою боротьбою та народними повстаннями. Нічого подібного в останні десятиліття існування козацької держави, як і в пізніші роки, не спостерігалось.

Тому справжнім проривом слід, очевидно, вважати появу роботи Оксани Коваленко «Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова», що була спершу підготовлена як кандидатська дисертація¹⁹, а 2015 року вийшла окремою книжкою²⁰. Авторка доволі ретельно дослідила формування міського простору Полтави, вивчила розвиток міської території: форштадтів та середмістя. Значну цінність в контексті заявленої мною теми становить те, що в її дослідженні також локалізовано найважливіші об'єкти, споруди міської забудови й частково вулиці. Слід зауважити, що поява цієї праці значно полегшила мої студії із запропонованої теми.

Поданий тут стислий огляд історіографії засвідчує доволі скромні досягнення істориків у вивченні міського соціуму Полтави доби Гетьманщини. Історико-демографічний, антропологічний, мікроісторичний та інші пропонувані мною підходи ще майже не застосовувалися для його вивчення. Отже, у моєму розпорядженні є чимало запитань, які слід поставити джерелам.

¹⁷ Там само, С.172.

¹⁸ Там само, С.177–184.

¹⁹ Див.: Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова / Автореф. дис.канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т. «Києво-Могилянська Академія» — К.: Б.в., 2009. — 20 с.

²⁰ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. — К.: Видавець Олег Філюк, 2015. — 232 с.

Пошуки відповідей на них потребують залучення різнопланових *джерел*. Серед усього розмаїття віднайдених мною свідчень стосовно міського соціуму Полтави, можна умовно виокремити дві найважливіші групи — облікові джерела та матеріали судових справ. Центральне місце у першій групі, безумовно, посідає переписна книга м. Полтави, створена у 1765–1766 рр., в ході проведення Румянцевського опису Малоросії²¹. Працюючи над цим текстом уже доволі тривалий час, я щоразу відкриваю для себе нові можливості, оскільки з його допомогою можна вивчати різноманітні аспекти життя мешканців полкового міста. У переписній книзі міститься інформація про територію, топографію структурних елементів і їхнє розміщення в міському просторі, церковні, адміністративні, громадські споруди, види домогосподарств городян та їхню господарську діяльність. Текст відкриває можливості для дослідження основної частини демографічних параметрів соціуму — його статеві-вікової, соціальної, шлюбної структури, форм сімейної організації та населеності домових спільнот. У ньому можна також віднайти інформацію про освіченість полтавців, стан їхнього здоров'я тощо.

Безумовно, я усвідомлюю, що вміщена в тексті інформація не є «об'єктивним» відображенням того, якою насправді була Полтава 60-х років XVIII ст. Місто в тексті пам'ятки постає радше таким, яким його побачили й намагалися показати іншим творці цієї книги: російські офіцери, представники козацької старшини, канцеляристи та полкові й магістратські писарі. А вони, хоча й жили на тій території, що й ми, але в іншому, традиційному світі козацької України й по-іншому на нього дивилися. Тому не викликає сумніву факт, що лише адекватність поставлених до джерела запитань допоможе зрозуміти не тільки, що являло собою полкове місто Гетьманщини, але також, хоча б частково, людей, які в ньому жили. Ясна річ, це розуміння буде суб'єктивним відображенням тодішнього міського суспільства, адже до бачення творців тексту додасться ще й інтерпретація історика²².

До Румянцевського опису відносяться ще три справи, що суттєво доповнюють інформацію з переписної книги. Зібрані в них документи виникли в ході перепису Полтави і також зберігаються у 57 фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві. У першій з них — «Пол-

²¹ Про мету й особливості його проведення у м. Полтаві див.: Місто Полтава, С. 9–42., або мою статтю «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) // Краєзнавство. — 2011. — №.1. — С.57–71.

²² Топольський Єжи. Як ми пишемо й розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. / Пер. з польської. — Київ, К.І.С — С.336–337.

ку *Полтавского дела разние*²³ — міститься різноманітний актовий матеріал, пов'язаний з організацією та проведенням перепису як на території Полтавського полку, так і міста Полтави. Серед документів, що свідчать про перебіг перепису, збереглося чимало повідомлень полтавського магістрату, які не увійшли в чистовий варіант опису, але містять цікаву інформацію про діяльність міського уряду і про міський соціум загалом. Зокрема, там наводяться дані про структуру магістрату, організацію протипожежної охорони, розвиток міської торгівлі, міський бюджет, чисельність купців, ремісничі цехи та їхній склад тощо.

Друга справа — *«О ненадлежащем якобы мещан и посполитих под сотню Полтавскую вписании»*²⁴ — являє собою відомість записану на 330 аркушах, що була створена у 1766 р. за вимогою комісії з проведення у Полтавському полку Генерального опису. У ній містяться дані про тих 66 осіб, відносно яких велася суперечка між міським магістратом і полковою канцелярією. Представники міського уряду доводили, що внесені у цю відомість особи є міщанами й мають виконувати міські повинності та сплачувати податки, натомість полкові чиновники стверджували, що вони мають відбувати козацьку службу. Ця справа цінна для мого дослідження тим, що частково дозволяє простежити соціальну мобільність, шляхи набуття міського громадянства чи козацького стану вихідцями з-поза меж Полтави. Певною мірою в ній розкривається механізм дії соціальних ліфтів та функціонування шлюбного ринку.

Третя справа з довгою назвою *«Опись состоящих города Полтавы, Полтавской сотне козаках и о их состоянии имуществе Полтавской сотне, города Полтавы на форштадте»*²⁵, як з'ясувалося, створена у 1766 р. Це опис майна козаків городової сотні, який теж не потрапив до чистового варіанту переписної книги. Очевидно, цей опис був одним із джерел для статистика Михайла Рклицького, коли він створював свої таблиці, а отже, опосередковано, на його дані спирався у своїй розвідці Сергій Шамрай. Крім тих свідчень, що їх використовували згадувані вище автори, в описі є й інші, не зауважені ними. Тут, зокрема, точніше ніж в переписній книзі, вказаний стан здоров'я, а також міститься більше фактів, що дають змогу окреслити шлюбний ринок.

До цієї ж групи належать і матеріали церковного обліку — сповідні розписи, тобто документи, що фіксували відвідування парафіянами сповіді. Сповідний облік населення запроваджено на території Гетьманщи-

²³ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8.

²⁴ Там само, спр.60.

²⁵ Там само, спр.166.

ни з 1720-х рр. у рамках процесу дисциплінування православної церкви. Більш-менш регулярно розписи почали вести у 30-і — 40-і рр. XVIII ст., тоді ж вони набули уніфікованої форми. Церковна влада визначила для священників Великий піст²⁶, як період складання сповідних розписів. За своєю структурою вони подібні до католицьких парафіяльних списків вірних, т.зв. «status animarum»²⁷. У своєму дослідженні я користувався сповідними розписами за 1775 р. п'яти із шістьох тодішніх полтавських парафій: Миколаївської, Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдобогородицької. На жаль, розпис шостої (Успенської) парафії зберігся в дуже пошкодженому стані й не надається для дослідження²⁸.

Порівняно з Румянцевським описом, сповідні розписи видаються більш репрезентативними для вивчення статево-вікової, шлюбної та соціальної структури полтавського соціуму. Їхня перевага також у тому, що вони містять дані про всіх парафіян, незалежно від станової приналежності. Щоправда, так само як і в описі, у них відсутня інформація про немовлят. Певні застереження можна висловити й відносно присутніх у джерелі відомостей про дітей віком до 7 років, які не були зобов'язаними з'являтися до сповіді. Краще виглядає в розписах і позначення віку. Ймовірно, цьому сприяв той факт, що їх складали щорічно, а священники були більш-менш обізнаними з віком своїх парафіян. Хоча, за твердженням Віталія Дмитренка, доволі поширеними були випадки, коли навіть у родинах духовенства, вік вказувався не зовсім коректно²⁹.

Другу групу джерел становлять судові справи — протоколи засідань Полтавського гродського суду за період з 1775 по 1780 рр., що зберігаються у відповідному фонді того самого Центрального державного історичного архіву України³⁰. Поява гродських судів у Гетьманщині була результатом судової реформи 1763 р., в ході якої запроваджено земські, підкоморські й гродські суди на зразок тих, що існували в часи Речі Посполитої³¹.

²⁶ Детальніше про впровадження на території Гетьманщини сповідного обліку населення та особливості його ведення див.: Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. — Київ, 2011. — С. 50–60, 73–78.

²⁷ Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S.69.

²⁸ Ці розписи зберігаються у фонді Переяславсько-Бориспільської єпархії: ЦДІАК України у м. Києві, ф. 990, оп.2, спр.34, арк. 7–119.

²⁹ Дмитренко В.А. Названа праця, С. 50–60, 73–78.

³⁰ ЦДІАУК України, ф.1726, оп.1, спр.15–25.

³¹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Львів, 1967. — С. 60.

Гродські суди замінили собою полкові суди в усіх полкових містах. До їхнього складу входили полковник, гродський суддя, кілька старшин і судовий писар. У Полтаві це, зокрема, були: Іван Кованько — полковник, Дем'ян Беньковський — полковий обозний, Василь Могілянський — гродський суддя, Федір Янович — полковий писар та Трохим Гаварецький і Кирило Дзюбан — які займали в різні роки посаду писаря гродського суду. До компетенції цих судів належали зазвичай важливі кримінальні справи: вбивства, зґвалтування, побиття, розбої, крадіжки, підробки документів тощо. Однак дуже часто гродські суди розглядали й цивільні справи, що стосувалися різноманітних суперечок, конфліктів, образ і т.п.

У своїй роботі я користувався матеріалами як цивільних справ, що зберігаються у т.зв. «книгах челобитческих приговоров», так і матеріалами справ кримінальних, що записані в «книгах околodнических приговоров». Крім фактів, які безпосередньо свідчать про криміногенну ситуацію в Полтаві та її околицях в досліджуваній період, ці книги містять чимало інформації, що дає можливість побачити й інші особливості повсякденного життя аналізованого соціуму. Це, зокрема, стосується побутування серед тогочасних полтавців територіальної і станової ідентичності, функціонування понять «честь/безчестя», «свій/чужий» тощо. Вони частково проливають світло на сприйняття в ранньомодерному суспільстві девіантної поведінки та толерування фактів порушення окремих норм суспільної моралі. Судові справи, завдяки інформації про застосування тих чи інших правових норм у конкретних випадках, дозволяють, на мою думку, спостерегти й те, як модернізаційні заходи, запроваджені імперським урядом Катерини II в рамках просвітницьких реформ, змінювали «старий» світ Гетьманської України.

Зрозуміло, що ці джерела, так само як і охарактеризовані вище, не є «об'єктивними» й «неупередженими». Не слід забувати, що у текстах аналізованих протоколів, як це справедливо зауважила Наталя Старченко у своїй блискучій монографії про конфлікти³², більше присутні писарі, які їх склали, аніж самі фігуранти процесів.

Завершуючи побіжний огляд основних джерел дослідження, зауважу: попри наявність помилок, неточностей і різноманітних лакун, їм можна поставити запитання й спробувати отримати відповідь: якою була міська спільнота Полтави і що загалом являло собою полкове місто в останні роки існування Гетьманщини?

³² Старченко Наталя. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). — К.: Laurus, 2014. — С.43.

Розділ перший

МІСЬКИЙ ПРОСТІР

*Город Полтава положение имеет на
высоком гористом месте.*

З відповідей міського голови Полтави
урядовій комісії, серпень 1770 р.

Перш ніж говорити про населення Полтави другої половини XVIII ст. й аналізувати склад міського соціуму, слід, очевидно, розглянути простір, в якому жили герої цієї книжки. Тож у цьому розділі досліджуватимемо територію, що її займало місто в останні десятиліття свого існування в якості полкового міста, напередодні великих модернізаційних змін. Аналізуватимемо, що собою являли домогосподарства, в яких мешкали ранньомодерні полтавці, й спробую з'ясувати як виглядали різні види їхніх домогосподарств, які вони були за розмірами, скільки коштували і чи дорого було винайняти тоді житло тим, хто приходив до цього все ще прикордонного міста.

§ 1. Територія

У другій половині XVIII ст. Полтава, як і більшість полкових центрів Гетьманщини, складалася з двох частин — фортеці та форштадту. Як стверджують дослідники, фортеця, яку тогочасні полтавці, ймовірно, називали «замком», «верхнім городом», «городком» або іншим уживаним тоді словом³³ була споруджена на початку XVII ст. на найбільш придат-

³³ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1980. — С.43. Ймовірно «городом». Саме це слово широко вживається в Румянцевському описі для локалізації розташування дворів на вулицях форштадту, наприклад: «На Богословской улицы, идучи от города (підкреслення моє — Ю.В.) на правой стороне» (ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.1, арк.235). Його ж вжито в тестаменті полтавської міщанки Марини Панички, складеному 4 квітня 1766 р., в якому, серед іншого майна, вона відписує свій буди-

ному для цього місці надворсклянського плато — місці, що дуже близько підступає до правого берега р. Ворскли³⁴. Оточений із двох боків глибокими ярами — зі східного Паняньським (зараз вул. Панянки), а із західного — Мазурівським (зараз вул. Леніна), він утворював досить неприступний трикутник, який потребував штучного захисту лише із третього — напільного боку. Оборонні споруди фортеці склалися з рову, який захищав її з Півночі й проходив від сучасного оглядового майданчика на Паняньському бульварі до рогу сучасних вул. Леніна й пл. Конституції, земляних валів, частоколу й башт. На розі мису, на місці сучасної Білої Альтанки, розташовувався великий підковоподібний Подільський бастион. Близько 1640-х рр. фортецю розширили, включивши до неї територію за річкою Полтавкою (річка, пізніше струмок, протікала вздовж сучасної вул. Леніна, на поч. 50-х рр. XX ст. була взята в труби, тепер тече під землею) — Мазурівку (назва, ймовірно, походить від вихідців із Польщі — мазурів, які оселилися тут на початку XVII ст.). Таким чином фортеця досягла сучасного Першотравневого проспекту, що його, згідно з твердженням Оксани Коваленко, було закладено чітко по лінії старої фортифікації³⁵. У результаті цих змін у межах фортеці опинилося джерело води, що значно змінило її обороноздатність, а загальна площа розширилася до 361500 м² чи 36,15 га³⁶. Розміри доволі значні, якщо врахувати, що в Переяславі вона становила 8 га, а в Ніжині — 6 га³⁷. Як стверджує автор неопублікованої праці про Полтаву Микола Лятошинський, на початку XVIII ст. цю частину фортеці полтавці називали «новим городом», тоді як фортецю в старих межах — «старим городом»³⁸. Для в'їзду й виїзду з фортеці слугувало п'ять брам — Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська й Криловська (Курилівська, Крулівська).

нок, що розташований «за городомъ, за брамою Мазуровскою» (Духівниця жительки Полтави Марини Панички // Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотених канцелярій і ратуш Лівобережної України: збірка / Підгот., передмова В. А. Передрінко. — К.: Наукова думка, 1976. — С.353). Цим же словом користувався й міський голова Полтави, підкоморій Павло Кочубей, відповідаючи на запитання урядової комісії у серпні 1770 р. (Відповіді міського голови Полтави на запитання урядової комісії про географічне, економічне, політичне і культурне становище м. Полтави // Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Білий П.Х., Семець П.М., Жук В.Н., Лобурець В.Є., Пайдем Н.Х., Суховська З.М., Черевань А.С. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 37–43).

³⁴ Див.: Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 42.

³⁵ Там само, С.62.

³⁶ Там само, С.63.

³⁷ Пляшко Л. А. Названа праця, С.44.

³⁸ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр. 7, арк.67.

У досліджуваній тут період фортеця вже остаточно втратила своє оборонне значення. Потреба в ній, після успішних для Російської імперії воєн з Туреччиною й припинення, у результаті цього, нападів татарських орд на територію Гетьманщини, остаточно відпала. «*Тепер фортечні укріплення в занепаді* — писав академік Йоганн Гюльденштент, який відвідав Полтаву у вересні 1774 р., — *тут немає ні артилерії, ні гарнізону, ні коменданта*»³⁹. Однак оборонні вали залишалися недоторканими і все ще зберігали своє містобудівне значення: чітко відділяли територію власне «міста» від його передмістя — форштадту.

Форштадт або «зовнішній город», на відміну від фортеці не обмежувався лінією фортифікації, а тому був розлогим і більшим за площею. Цитований вище Йоганн Гюльденштент у своїх подорожніх записках зауважив, що полтавське передмістя було удвічі більшим ніж фортеця, а будинки в ньому зазвичай оточені вишневими садками⁴⁰. Наприкінці XVIII ст. його розміри становили близько 90 га⁴¹. Полтавський форштадт включав у себе кілька передмість — Поділ, Панянку, Рогізну, Підмонастир'я, Павленки та Кобищани. Таким чином в описуваний період загальна площа Полтави становила близько 126 га.

Центром міського життя була Ринкова площа розташована на території фортеці (тепер Соборний майдан — Ю.В.). Саме там по понеділках і п'ятницях відбувалися міські торги, де в основному продавали хліб та інші продукти харчування — «*съестные припаси*»⁴². Ринок тоді ще залишався місцем виконання публічних покарань засуджених злочинців⁴³.

Головною архітектурною спорудою цієї площі був Успенський собор. В описуваний час полтавці були свідками довгобуду: від 1749 р. до 1770 р., поряд зі старим дерев'яним собором, зводили новий — мурований і більший за розмірами: «*з двума предели. С правой стороны во имя святых первоверховных Апостоль Петра и Павла, а с левой святого пророка Ілїи*»⁴⁴. Поруч із собором були розміщені склади полкової артилерії та в'язниця — «секвестр»⁴⁵. Поряд з площею, на початку Київської

³⁹ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна и кн. И.М. Долгорукого // КС — 1893. — № 3. — С.417–420.

⁴⁰ Там само, С.419.

⁴¹ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.69.

⁴² ЦДДАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.40зв.

⁴³ Ковалено О. Названа праця, С.90.

⁴⁴ Місто Полтава, С.44. Про особливості побудови храму — див.: Мокляк В., Трегубов В. Невідома архівна справа про будівництво Успенського собору в Полтаві // ПСВ. — 2003. — Ч. 9. — С. 211–232.

⁴⁵ Місто Полтава, С. 44.

вулиці (нині це також Соборний майдан — Ю.В.), розташовувалися дві головні адміністративні будівлі міста — магістрат і полкова канцелярія.

Фортеця була ще й релігійним центром міста, позаяк більше половини міських храмів — 4 із 6, опинилися на її території. На північ від Успенського собору — на Воскресенській вулиці розташовувалися Преображенська (на місці сучасної Спаської — Ю.В.)⁴⁶ та Воскресенська⁴⁷ (на місці нинішнього музичного училища — Ю.В.) церкви. У частині так званого «нового города» — на Мазурівці (суч. Першотравневий провулок) — була Миколаївська церква. Два інші храми — Стрітенський та Різдвобогородицький розташовувались на форштадті. Перший стояв на розі сучасних вулиць Жовтневої та Комсомольської, а другий — на розі сучасних вулиць Леніна та Пролетарської.

І фортецю й форштадт вкривала доволі густа мережа міських вулиць. За моїми підрахунками, здійсненими на основі даних Румянцевського опису, їх тоді нараховувалось 43⁴⁸. Більшість із них — 22 вулиці — були в межах фортеці⁴⁹ і кожна мала свою назву. Сучасна дослідниця топографії Полтави Оксана Коваленко виокремлює цілу низку чинників, що визначали це найменування, а саме: назви міст, сіл та приміських хуторів, до яких вели шляхи, що починалися на цих вулицях (Київська, Павленківська); яри, балки та інші особливості рельєфу (Мазурівська, Лугова); церкви, собори, монастирі (Успенська, Миколаївська, Стрітенська); прізвища й професії мешканців (Білушенкова, Кирилівська, Купецька.); громадські та адміністративні об'єкти, які на них розташовувалися (Шкіль-

⁴⁶ Про історію цієї церкви й перетворення із Преображенської на Спаську — див.: Гапонович К. Исторический очерк Церкви Спаса-Нерукотворного образа в Полтаве // ПЕВ — 1909. — № 16. — С. 675–693.

⁴⁷ Відносно цієї церкви в історіографії побутує легенда, що ретельно переказується від одного дослідника до іншого, за якою у 1770-х рр., коштом відомого полтавського бурмистра й мецената Павла Руденка, замість дерев'яного було зведено мурований храм (Див. наприк.: Воскресенська церква // Полтавщина. Енцикл. довід. / за ред. А.Кудрицького — К.: УЕ, 1992. — С. 148.). Однак у документі, опублікованому протоієреєм Дмитром Щедродаровим під назвою «Приходской приговор», сказано, що рішення будувати кам'яний храм ухвалили парафіяни цієї церкви на зборах у січні 1766 р. Тоді ж, «за неимением к тому строению единственного фундатора», заможні парафіяни вирішили щорічно виділяти для цього десятину зі своїх прибутків. Документ називає 23 особи, які зобов'язалися щорічно перераховувати певну суму грошей: від 4 до 50 рублів. Розмір внеску, очевидно, залежав від статків жертводавця. Шестеро осіб — Іван Богданович, Іван Марченко, Павло Руденко, Григорій Паскевич, Петро Марченко й Петро Гаєвський, заявили, що будуть сплачувати по 50 рублів (Щедродаров Д. Приговор прихожан Воскресенской церкви г. Полтавы о построении каменной вместо деревянной церкви, составленный в 1766 г. // ПЕВ. — 1908. — № 8. — С. 334–338.)

⁴⁸ Місто Полтава, С. 44–505.

⁴⁹ Коваленко О. Названа праця, С. 67, 127–129.

на, Староринкова); фортечні брами (Спаська, Подільська); імена святих (Архангельська, Матвіївська, Іудинська) тощо⁵⁰. Частина полтавських вулиць на початок проведення Румянцевського опису — тобто 1765 рік — ймовірно, ще взагалі не мала назв, адже згідно з інструкцією з його здійснення безіменні міські вулиці слід було назвати «*по пристойности*»⁵¹.

Своїм виглядом полтавські вулиці суттєво відрізнялися від вулиць західноєвропейських міст. Академік Санкт-Петербурзької Академії наук Василь Зуєв, який відвідав місто у 1781 р., так описав їхній вигляд: «*улицы прямые, но не мощенныя, по чему в дождливое время по причине слабой иловатой земли за грязью почти не проходимыя*»⁵². Однак не вся правда на боці академіка, бо принаймні на одній вулиці Полтави — Київській, що тяглася від міського магістрату до Київської брами (тепер це частина вулиці Жовтневої: від Соборного майдану до Петровського парку — Ю.В.), у XVIII ст. існувала дерев'яна вимостка. Через це її в деяких джерелах називають Мостовою⁵³. Хоча Київська й була дуже важливою вулицею фортеці⁵⁴, але головною в цій частині міста у 1760-х рр. вважалася Успенська: вона простягалася від Успенського собору до Спаської брами (на розі сучасних вулиць Паризької Комуни та Конституції), що збігалось із сучасною вулицею Паризької Комуни⁵⁵. Щоправда, Микола Лятошинський, називаючи головні міські вулиці XVIII ст. її не згадує, а головними вважає: Мостову, Стрітенську (нині Комсомольська), Санжарську (Фрунзе), Харківську (Панянки) й Чернечу (тепер Монастирська, а в часи автора — Радянська)⁵⁶. Важко сказати, якими саме джерелами користувався полтавський історик, однак Румянцевський опис з перелічених ним вулиць фіксує лише Мостову (Київську) та Стрітенську. Можливо, через несталість назв, інші, невідомі нам сьогодні описи, називали полтавські вулиці по-іншому.

⁵⁰ Там само, С.68–69.

⁵¹ Волошин Ю. «Для точнаго исчисления и сведения всего малороссийскаго народа», С. 62.

⁵² Зуєв В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року, С.10. Те, що вулиці в Полтаві XVIII ст. були непрохідними через багно зауважував у своїх записках і архімандрит Леонтій. Згадуючи полтавські вулиці, він писав: «*и самое вельможное панство по колена б бродило в грязи по-нашему, т.е. по-полтавски*». (Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012. — С.38.).

⁵³ Коваленко О. Названа праця, С.70.

⁵⁴ У Топографічному описі Малоросійської губернії 1798–1800 рр. саме з неї розпочинається перелік полтавських вулиць. Див.: Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / Упор. Т.Б.Ананьєва — Київ: Наукова думка, 1997. — С.63.

⁵⁵ Коваленко О. Названа праця, С.71.

⁵⁶ ДАПО, ф. 8831, оп.9, арк.70.

Центральна частина міста, де, як ішлося вище, пролягала більшість міських вулиць, вважалася соціально престижнішим районом, адже саме там зазвичай розташовувалися двори представників полкової еліти та заможних містян. Це своєю чергою впливало на те, що «забудова в середині фортеці, незважаючи на порівняно велику площу фортечної території, була щільною. Садиби розміщувалися поруч, траплялися випадки, що окремі бездвірні хати опинялися всередині чужих дворів, а загалом хати будували стіна до стіни»⁵⁷.

Як стверджує Оксана Коваленко, у досліджуваній період, мешканці Полтави проживали в домогосподарствах трьох видів — дворах, бездвірних хатах і підварках⁵⁸.

За моїми підрахунками, на 1766 р. у місті нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці й 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно — 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворових місця (27 і 38). Шпиталів, згідно з Румянцевським описом, було 5 — по одному при кожному храмі, окрім церкви Різдва Богородиці⁵⁹.

§ 2. Домогосподарства

2.1 Двори

Переважна більшість полтавців мешкала у дворах, яких за Румянцевським описом у 1766 р. налічувалося 823. Тому саме з аналізу феномену двору в агломерації полкового міста я розпочну своє дослідження і для цього спробую відповісти на кілька важливих, на мою думку, питань:

- якими були в досліджуваній період розміри полтавських дворів?
- як розподілялися двори між представниками різних соціальних груп міста?
- як полтавці набували свої двори, скільки вони коштували, і наскільки вигідним було мати кілька дворів?
- якими спорудами були наповнені ці господарські одиниці?

Що ж розуміли тогочасні полтавці під словом «двір»? За Борисом Грінченком, воно мало два значення — «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»⁶⁰. Дослідник Румянцевського опису Григо-

⁵⁷ Там само, арк. 97.

⁵⁸ Коваленко О. Названа праця, С.113.

⁵⁹ Місто Полтава, С. 44–47.

⁶⁰ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т., Т.1.: А-Ж. — С. 362.

рій Максимович стверджував: «Двор в понятии того времени должен был иметь следующие признаки:

- *первый признак — это единство и наличность дворовой территории, хата без дворового места называлась “бездворная изба”;*
- *второй признак двора — родственная связь живущих в нем семей;*
- *третий признак двора — отбывание службы со двора, несение службы и других повинностей»⁶¹.*

Однак, напевд чи в повсякденній практиці завжди існували всі ці три ознаки. Найбільші сумніви викликає наявність другої. В описі міста зустрічаємо чимало дворів, власниками яких зазвичай були представники козацької еліти, де жило по кілька родин їхніх підданих, жодним чином не пов'язаних між собою. Наприклад, у дворі полкового судді Григорія Сахновського, розташованому на Богородицькій вулиці в центральній частині міста, крім будинку господаря, в якому було «*покоевъ для хозяевъ девять, людскихъ четирь*», містилося ще 16 хат підданих. Цей двір був найбільшим у місті, у ньому, не рахуючи родини самого Сахновського, проживало 99 осіб⁶².

Траплялися також випадки спільного проживання козацьких родин. У передмісті, на Давидівській вулиці був двір, у якому мешкало три козацькі родини: Степана Опошняненка, Федора Степаненка та Степана Дериненка. Жодних кривних зв'язків між ними джерело не зафіксувало⁶³. На Самійлівській вулиці в одному дворі записані козаки Денис Попряничник і Максим Чорнуха⁶⁴. Як стверджував вищезгаданий Григорій Максимович, це явище було надзвичайно поширеним у всій Гетьманщині, а Президент II Малоросійської колегії граф Петро Румянцев убачав у такому об'єднанні дворів прагнення ухилитися від військової служби й сплати податків⁶⁵.

У зв'язку із цим постає питання розмірів міських дворів у Полтаві. На жаль, Румянцевський опис, попри свою надзвичайну як для XVIII ст. інформативність, не містить про це необхідних свідчень. Світло на дану проблему частково проливає інформація про розміри пустих дворів місць, на яку натрапляємо в описі за 1766 рік майна козаків полтавської сотні, що жили на форштадті. Маємо два таких свідчення: зокрема, дворове місце, що належало козакові Якову Хвостіку займало площу

⁶¹ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросси-ей. — Нежин, Типо-Литография насл. В.К. Меленевского, 1913. — С.317.

⁶² Місто Полтава, С. 200–203.

⁶³ Там само, С.337–338.

⁶⁴ Там само, С.416.

⁶⁵ Максимович Г.А. Указ. соч., С.318.

в 0,015 га⁶⁶, а дворове місце козака Лук'яна Поповича — 0,065 га⁶⁷. Це дозволяє нам припустити, що площа звичайного міського двору не була сталою й коливалася саме в цих межах.

Щоправда, доволі часто практикувалося об'єднання кількох дворових місць в один двір, що, відповідно, збільшувало загальну площу. Так, ієрей Успенської церкви протопіп Яким Яновський, жив на *«двух издревле поповских дворових местах, кои ныне приняты въ одинъ дворъ»*⁶⁸. У подібний спосіб були сформовані й інші двори: купецької вдови Явдохи Марченкової, значкових товаришів, братів Івана, Йосипа та Федора Буцьких, купецької вдови Марії Гузенкової, бурмістра Павла Маркевича, купця Івана Мосьпана й військового товариша Івана Богдановича⁶⁹. Можливість такого об'єднання значною мірою, очевидно, залежала від заможності власника. Наприклад, полковий обозний Андрій Руновський жив у дворі, який він створив аж із 5 дворових місць⁷⁰. Якщо припустити, що всі вони були максимальних розмірів, то виходить, що площа його двору становила 0,325 га. Ймовірно, що вищезгаданий двір полкового судді Григорія Сахновського був набагато більшим і так само складався з кількох дворових місць, але, на жаль, джерело не повідомляє зі скількох саме.

Усі міські дворові місця були закріплені за конкретними соціальними групами — козаками, духовенством і міщанами. У джерелі, при описі двору, зустрічаються повідомлення про те, до якого стану він відноситься: *«живет издревле на козачом месте»*, *«жительство имеет издавна на церковном месте»*, *«жительство имеетъ на мещанскомъ месте»*⁷¹ і т.д. З 90 дворових місць центральної частини, розташованих на Успенській, Староринковій, Безіменній, Київській, Купецькій, Міщанській, Білушенковій, Криловській та Воскресенській вулицях, 12 були козацькими, 13 — церковними, 35 — міщанськими. Про решту 30 така інформація відсутня. Якщо ретельніше подивитись на їх місцезнаходження, то можна зауважити, що розташовувались вони хаотично, в перемішку, а отже в центральній частині не існувало якихось кварталів заселених винятково козаками, купцями чи міщанами.

Очевидно, цей розподіл був пов'язаний із системою подвірного оподаткування. Власники козацьких і церковних дворів та особи приналежні

⁶⁶ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.11.

⁶⁷ Там само, арк.17.

⁶⁸ Там само, С. 52.

⁶⁹ Там само, С. 53, 60–61, 59, 89–90, 97–98, 100.

⁷⁰ Там само, арк. 62.

⁷¹ Там само, арк. 46,49,71–72.

до цих станів не платили податків магістрату⁷². У Румянцевському описі це фіксувалося відповідним записом. Наприклад, у характеристиці двору попаді Марії Рубчановської, яка жила на міщанському місці сказано: «*магистрату никаких повинностей и платъ не отправляетъ*»⁷³. Одне дворове місце значкових товаришів, братів Буцьких було міщанським, але з нього вони «*магистрату всяких повинностей і гражданских служб не справляли и консистенсії ничего не довали и не даютъ*»⁷⁴. Такі приклади можна наводити ще, але, на мою думку, очевидно, що перехід міщанських дворів до представників козацтва й духовенства, по-перше, підривав економіку міста, а по-друге, ще більше загострював і так непрості стосунки між магістратом і полком.

Проблему посилювало й те, що міщани, купивши козацький двір, теж не платили податки магістрату, а лише виконували міські повинності. Наприклад, купець Петро Гаєвський жив «*на казачомъ мѣстѣ купленномъ имъ, въ 748 году*», з якого «*онъ магистрату всякіе повинности и гражданскую службу исправляетъ, а на расходы ничего не даетъ*»⁷⁵. Досить частими були випадки, коли володіння таким двором давало підстави для переходу в козацький стан, що знов-таки створювало проблеми міському управлінню. Граф Петро Румянцев, навіть уважав, що така практика негативно позначилася на торгівлі й розвитку міста⁷⁶.

Про те, що ця проблема турбувала Полтавський магістрат свідчить подана від нього у 1766 р. скарга до комісії з проведення Генерального опису. У скарзі повідомлялося, що під час перепису міста частина полтавців була «*ненадлежаще*» записана козаками. Таких виявилось аж 67 осіб. Одним з основних аргументів для заперечення їхньої належності до козацтва було твердження, що живуть вони на міщанських місцях: «*потому что онъ живетъ въ дворъ посполитском и имѣетъ промыслъ, надлежитъ ему быть за магистратом въ посполствѣ*»⁷⁷. Наприклад, відносно Василя Білчанського повідомлялося, що після того як він «*купил дворъ поповской Светайловъ то магистрат его Бѣлчанского, яко тот дворъ спрежде не козачой, но мещанской, мещанина Івана Чигринского состояцій по ревизіям за магистратом от 1718 году. И онъ Бѣлчанскій хоча ѣ в ревизіи 756 году ненаписанъ, но на мѣстѣ измершихъ и изшетших*

⁷² Кісіть І. М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII — друга половина XVIII ст.) / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 — К., 2006. — С.11.

⁷³ Місто Полтава, С.50.

⁷⁴ Там само, С.60–61.

⁷⁵ Там само, С.80.

⁷⁶ Волошин Ю. «Для точнаго исчисления и сведения всего малороссийскаго народа», С. 58.

⁷⁷ ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.180зв.

безвѣстно отбуваль всѣ указаніе консистенскіе и другіе дачи почему его и ввѣдомости поданной къ ревизіи отъ магистрата зъ другими мещанами написано справедливо. Полтавской же сотникъ Куликъ доношением ревизорамъ представил, что якобы онъ звания козачого и живетъ въ козачомъ дворѣ несправедливо...»⁷⁸. Подібні доводи висувалися щодо запису переважної більшості козаків, внесених до цього списку.

Румянцевський опис частково надає нам інформацію й про те, як саме полтавці набували свої двори в центральній частині міста. Маємо інформацію від власників 50 дворів. Як з'ясувалося, свої двори вони купували, успадковували, вимінювали, отримували в результаті «уступки», пожалувань і заповітів.

Найбільш поширеним способом придбання дворів виявилася купля — 78% із вищеназваних мешканців міста саме так отримали їх у власність. Скажімо, купець Іван Кисломед купив свій двір у міщанина Омеяна Кіценка⁷⁹, двір удови Агафії Котляревської був куплений її чоловіком дяконом Успенської церкви Іваном Котляревським у зятя полтавського протопопа⁸⁰, а значковий товариш Семен Максименко купив двір у мешканки Полтави Ірини Величківської⁸¹. Подібних прикладів можна навести чимало. Складається враження, що полтавські двори перепродувались постійно. Яскравою ілюстрацією цієї практики може слу-

⁷⁸ Там само, арк.136зв.

⁷⁹ Місто Полтава, С.48.

⁸⁰ Там само, С.49. Тут, зокрема, йдеться про діда і бабу Івана Петровича Котляревського. В тексті опису також неодноразово згадуються батько письменника — підканцелярист магістрату Петро Котляревський та його тоді ще малолітній дядько — Яків. Дім Котляревських, згідно з описом, був третім від початку вулиці. Йому передували: двір полкового циркульника Василя Бети та двір полтавського купця Івана Кисломед, які за своїми розмірами були майже такими самими. Оскільки на території Подільського багіону жодних будівель не було, виходить, що в час проведення перепису (1765 р.) двір Котляревських був розташований дещо північніше, ніж сучасна садиба-музей І.П. Котляревського. Інакше не зрозуміло, де тоді розташовувалися два інші вищеназвані двори (Детальніше про це див. мою статтю: Родина Котляревських в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. // КС — 2007 — №5 — С.149–158)

⁸¹ Там само, С. 65. Згадана тут Ірина Величківська, ймовірно, дружина протоієрея Успенської церкви Івана Величківського й мати Паїсія Величківського (1722–1794), випускника Києво-Могилянської академії, відомого православного богослова, філософа, письменника, перекладача й архімандрита. (Детальніше про Паїсія Величківського див. відповідну статтю у кн: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид./ Упор. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. — С. 108.). У тексті опису згадуються також батько Паїсія та його сестра, вдова попаді Марія Рубчановська (Див.: Місто Полтава, С.49–50.). Їїна родина вела рід від діда протоієрея Івана, українського барокового поета Івана Величківського (р.н. невід. — 1701), який також був полтавським священиком (Див.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст., С.107.).

гувати історія двору вдови міщанки Петрихи Гречки⁸²: «Оная вдова Петриха Гречка живетъ на посполитом месте в которомъ жили прежде посполитиѣ Иван Малаярѣнко Тарасишин зять кои за ратуши написанъ в ревизияхъ 723, 726, и 731 годов, а по нѣму жил посполитий же Федор Жила швецъ и написанъ в ревизияхъ 738 и 739 годах. После ж того как соишоль то продалъ Василисе Лантарцѣ, которая Лантарка поживши годов до десяти продала зашедшему в Полтаву неведомо отколь Максиму Ногъ и тот Нога подал уже оной Петрису и она Гречка по мужу своему Пѣтру Адамову Греку...⁸³». Так само козак Йосип Городниченко купив свій двір у козака Івана Ганжі, а той свого часу придбав його в посполито Івана Чигринського⁸⁴.

Із вибраних для аналізу дворів у 48 випадках Румянцевський опис повідомляє дату продажу, що у свою чергу дозволяє з'ясувати, принаймні для центральної частини міста, інтенсивність торговельних операцій із продажу нерухомості. Хронологічний діапазон охоплює 81 рік: від 1684, себто часу купівлі двору батьком військового товариша Івана Богдановича⁸⁵ й до 1765 — коли були придбані двори купця Петра Макухи, лікаря Георгія Тама й посполитого Данила Троковського⁸⁶. Найбільше число продажів припадає на 1740-і роки — 14 (29,2%) і на перші 5 років 1760-х рр. — 10 (20,8%). У 1750-х рр. купили 9 дворів (18,8%), у 1730-х — 5 (10,4%), у 1720-х — 3 (6,3%), у 1710-х рр. не купили жодного, а в 1700-х — 4 (8,3%). Наприкінці XVII ст. зафіксовано лише 3 (6,3%) продажі за 16 років. Упадає в око те, що всі торговельні операції початку XVIII ст. були здійснені у 1703 і 1704 рр., а потім до 1721 р. не було продано жодного із зафіксованих джерелом дворів. Імовірно, на це вплинула пожежа 1709 р. й повільна відбудова міста⁸⁷.

Чимало полтавських мешканців володіло кількома дворами. Здебільшого це були заможні городяни, переважно представники полкової та генеральної старшини. Якщо вірити даним переписної книги, найбільшим власником міста був полковий обозний Андрій Руновський, якому належав 1 підварок і 2 бездвірні хати на території фортеці та 10 підварків

⁸² З іншого боку, цей документ може свідчити про ставлення до жінок у ранньомодерній Полтаві: попри довгий перелік торговельних операцій з двором, вдову жодного разу не назвали власним іменем, лише вуличним прізвищем, яке свідчило, що вона була дружиною Петра Грека.

⁸³ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.140зв.

⁸⁴ Там само, арк.168зв.

⁸⁵ Місто Полтава, С.100.

⁸⁶ Там само, С. 68, 99, 129.

⁸⁷ ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.7, арк.92.

і 3 бездвірні хати на форштадті⁸⁸. Полковому судді Григорію Сахновському в центральній частині міста належав 1 двір і 3 бездвірні хати, а в передмісті — 7 підварків і 2 бездвірні хати⁸⁹. Полковий писар Григорій Багінський мав 2 двори й 2 підварки в центрі та 3 підварки на форштадті⁹⁰. Найменшими власниками серед полкового керівництва виявилися: полковник Андрій Горленко, якому належало 2 двори й 1 підварок на форштадті⁹¹, та полкові осавули — Василь Магденко й Дем'ян Беньковський, які мали лише по одному двору в центрі міста⁹².

Доволі значну кількість дворів мали особи, які на момент перепису в Полтаві не жили. Так, наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів однією бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, однією бездвірною хатою, шістьма підварками й одним двором місцем на території форштадту⁹³. Граф Олексій Розумовський мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті⁹⁴.

Серед значного військового товариства одними з найбільших домовласників виявилися бунчукові товариші Дмитро Білушенко (мав 2 двори й 2 підварки в середмісті та 1 дворове місце й 5 підварків на форштадті⁹⁵) і Федір Занковський (2 двори, 2 дворові місця та 1 бездвірну хату в середмісті й 5 підварків на форштадті⁹⁶), а також сотник городової сотні Семен Кулик, який мав 1 двір у середмісті та 1 бездвірну хату й 4 підварки на форштадті⁹⁷.

Прикметно, що, порівняно з полковою старшиною, міські урядовці виглядають набагато скромнішими. Зокрема, із 13 членів міського магістрату четверо — війт Петро Черниш⁹⁸, бурмистер Василь Демченко⁹⁹ та райці Григорій Паскевич і Павло Висоцький¹⁰⁰ володіли лише одним двором. Шестеро — бурмистри Федір Чупруновський¹⁰¹ і Олексій Лук'янович¹⁰²,

⁸⁸ Місто Полтава, С. 58–471.

⁸⁹ Там само, С. 84–480.

⁹⁰ Там само, С. 196–423.

⁹¹ Там само, С. 392–494.

⁹² Там само, С. 144, 199.

⁹³ Там само, С. 183–491.

⁹⁴ Там само, С. 123–353.

⁹⁵ Там само, С. 116–457.

⁹⁶ Там само, С. 65–379.

⁹⁷ Там само, С. 189–503.

⁹⁸ Там само, С. 292–293.

⁹⁹ Там само, С. 71–72.

¹⁰⁰ Там само, С. 136, 69.

¹⁰¹ Там само, С. 82, 498–499.

¹⁰² Там само, С. 151–153, 499–500.

писар Григорій Рогуля¹⁰³, райця Омелян Малиховський¹⁰⁴ та лавники Григорій Новомлинський¹⁰⁵ і Семен Биковський¹⁰⁶ мали по двору й підварку. Найзаможнішими за цим критерієм були — бурмистер Павло Маркевич¹⁰⁷ та райця Яків Пашенко¹⁰⁸, у власності яких перебувало по одному двору та по три підварки. Двоє із членів міського управління не мали ніякої власності у центральній частині міста: ними виявилися райця Омелян Малиховський та вїйт Петро Черниш.

Заможні міщани інколи теж володіли кількома дворами. Наприклад, купець Іван Уманський мав три двори в межах фортеці¹⁰⁹, купець Іван Воскобойник — один двір на території фортеці й два дворових місця на форштадті¹¹⁰, купець Леонтій Окунь мав двір і підварок у передмісті¹¹¹, кравець Іван Кияниця володів там двором і підварком¹¹², а коваль Конон Верчик — двором та бездвірною хатою¹¹³.

З якою метою полтавці купували по кілька дворів? Відповідь на це питання можна отримати, вивчивши склад їхніх мешканців, адже зазвичай усі вони були заселеними й лише в окремих випадках стояли пустими. Зокрема, майже всі двори, хати й підварки полковника Андрія Горленка, полкового писаря Григорія Багінського, полкового судді Григорія Сахновського, полкового обозного Андрія Руновського, генерального обозного Семена Кочубея та інших представників козацької верхівки були населені їхніми підданими.

Використане джерело, у силу своїх особливостей, не дає достеменної інформації чим саме займалися ці особи в місті. Однак на підставі окремих «обмовок» використаного документу, дозволю припустити, що значну їх частину становили ремісники. Імовірно, це приносило чималий достаток їхнім патронам, хоча, з іншого боку, створювало значну конкуренцію для цехових ремісників міста¹¹⁴. Наприклад, про підданих полкового обозного Андрія Руновського, які жили в належних йому без-

¹⁰³ Там само, С. 50, 499–500.

¹⁰⁴ Там само, С. 221, 216.

¹⁰⁵ Там само, С. 55, 242–243.

¹⁰⁶ Там само, С. 88, 381.

¹⁰⁷ Там само, С. 89, 304, 359, 448.

¹⁰⁸ Там само, С. 167, 408, 430, 457.

¹⁰⁹ Там само, С. 167.

¹¹⁰ Там само, С. 185, 298, 348.

¹¹¹ Там само, С. 293–294, 320.

¹¹² Там само, С. 405, 461.

¹¹³ Там само, С. 319, 376.

¹¹⁴ Про ремесло в м. Полтаві досліджуваного періоду див.: Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №1–2. — С. 130–135.; Її ж: Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №3. — С. 109–115.

двірних хатах на Успенській вулиці, джерело прямо повідомляє: *«ониє Замковенко и Өурманенко прожнвають сапожним ремеслом, и впред никакова торгу и промислу иметь не желаютъ, кроме что прожнвають сапожнимъ ремеслом в чем и дали подписку...»*¹¹⁵. Те саме повідомляється і про підданого бунчкового товариша Дмитра Білушенка Данила Бадая, який мешкав у дворі свого пана на Криловській вулиці: *«Пробиваетъ портнимъ мастерствомъ, а в цехъ не записанъ. А консистенсю платить за его вышеобъявленій Белушенко, а по сколку о томъ, объявилъ, незнаеть. А онъ шийотъ на него разниє поделки беззаплати и впред жслаеть промишлять онимъ же мастерствомъ»*¹¹⁶.

Частіше рід діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів. Наприклад, про заняття підданого генерального обозного Семена Кочубея Опанаса Пашенка дізнаємося з такого запису: *«У него работникъ, Петръ Бандурченко уроженецъ з того же мѣстечка Опошнего козачій синъ тринадцаты летъ, здоровъ. Взять на изучение портному майстерству беззаплати»*¹¹⁷. Робітників, козачих синів Опанаса Йотика та Олексія Береженка, які мешкали на Рождественській вулиці у бездвірних хатах бунчукового товариша Федора Занковського, так само взяли *«на изучение портному мастерству беззаплати»*¹¹⁸. Подібних прикладів можна наводити чимало. На мою думку, це дає всі підстави стверджувати, що розвиток позацехового ремесла в місті забезпечував чималий зиск полтавським домовласникам.

Іншим способом вигідного використання нерухомості в Полтаві була здача житла в найм. Доволі поширеною така практика була у дворах, що належали графу Олексію Розумовському. Так, у його дворі на Криловській вулиці винаймали помешкання родини наймита Івана Григор'єва з містечка Біликів та муляра Василя Мартинова, який прийшов до Полтави з містечка Березна Чернігівського полку. Кожен із них сплачував на рік по 1 руб. 50 коп¹¹⁹. У підварку на Богословській вулиці наймали квартири вдови — Дарія Гаджиха (60 років), яка жила разом із сином Петром (15 років) і донькою удовою Ганною (25 років), та Марина Лук'яниха (35 років) із сином Лаврентієм (6 років). Перша платила 2 руб. на рік, а друга — 1 руб. 50 коп¹²⁰. Однак найбільший прибуток приносив великий графський двір (14 хат), що був розташований на Пилипівській вулиці.

¹¹⁵ Місто Полтава, С.58.

¹¹⁶ Там само, С.123.

¹¹⁷ Там само, С.276.

¹¹⁸ Там само, С.182.

¹¹⁹ Там само, С.123–125.

¹²⁰ Там само, С.353.

Дві з них за 12 руб. наймав під шинок купець Мирон Широкий¹²¹. За таку саму ціну здавав двір на Борисівській вулиці полковник Андрій Горленко¹²². Три хати у своєму підварку на Кінській площі, за два рублі кожна, здавав бунчуковий товариш Федір Занковський¹²³.

За моїми підрахунками, Румянцевський опис зафіксував не менше 48 випадків здачі житла за гроші. Такий спосіб заробітку практикували не лише представники козацької старшини, але й інші мешканці міста: духовенство, козаки, купці, ремісники і посполиті. До прикладу, під Іван Звонник здавав житло однодворцю Кузмі Сергєєву¹²⁴, козак Михайло Манко — посполитому Якову Литвину¹²⁵, купець Леонтій Окунь — козачому сину Мусію Федорову¹²⁶, кравець Іван Піскун — посполитим Данилу Шаповалу й Івану Штонденку¹²⁷, а посполитий Семен Маслівець — жінці Катерині¹²⁸ й т.д. Досить часто на здаванні дворів заробляли церкви й монастирі. Наприклад, козачий син Яків Нелепинський наймав квартири в церви Різдва Христового¹²⁹, виходець із села Ладина Прилуцького полку Гнат Приходько в церкви Преображення Господнього¹³⁰, а вдови Гафія Леонтієва та Горпина Петрова — у Пушкарівського Вознесенського монастиря¹³¹.

Отже, бути домовласником у полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. було досить вигідно — двори можна було населити підданими й налагодити ремісничє виробництво, а якщо таких не було, то здавати їх під квартири, крамниці та шинки.

Купівля нерухомості в місті супроводжувалася створенням відповідних документів — купчих. Згідно із твердженням українського дослідника Вячеслава Ринсевича, *«розуміння необхідності правового оформлення набутої нерухомості»* було характерним для суспільства Гетьманщини¹³². Воно зазвичай здійснювалося шляхом уписування купівельної операції до міських актових книг. Чимало свідчень перебігу цього процесу

¹²¹ Там само, С.277–279.

¹²² Там само, С.392.

¹²³ Там само, С.379.

¹²⁴ Там само, С.324.

¹²⁵ Там само, С.410.

¹²⁶ Там само, С.294.

¹²⁷ Там само, С.235.

¹²⁸ Там само, С.419.

¹²⁹ Там само, С.211.

¹³⁰ Там само, С.161.

¹³¹ Там само, С.197.

¹³² Ринсевич В.П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття / Автореф. дис.канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. — К., 2000. — 20 с.

міститься у виданих Вадимом Модзалевським «Актовых книгах полтавського городского уряда XVII века»¹³³. Другий і третій випуски цього видання включають так звані «справи вечистья» — документи купівлі й продажу нерухомості.

За приклад оформлення акту купівлі-продажу двору може слугувати запис про купівлю двору мешканцем Полтави Яцьком Ладиженським:

«Року 1678, мсяця октябрья 24 дня.

Пред насъ Демяна Кзуджоло, судья полку Полтавского, Тимоша Кгаевского, атамана, городского, Семена Яременка, войта, Левка, бурмистра, и при многихъ общихъ зацнихъ персонахъ.

Постановившии пред насъ, Супрунъ вызнал явне, ясне, добровольне ку записаню до книгъ нишихъ мѣскихъ Полтавскихъ: Пнове! З доброй воли моей продалем Яцькови Ладыжинскому дом мой власний на предмѣстю, Полтавскомъ ведле коваля Соколченъка, с плецом, за которий домъ взялем в Яцька готовихъ грошей пол-девяти копи. Волно будетъ Яцькови, жонѣ и потомкомъ его тимъ домомъ вѣчне владѣти, дати, прода ти и даромъ дати и на свой пожитокъ якъ хотѣти обернути.

*Мы, то слышачи от уст Супруновыхъ, куплю сию вельли-смо в книгахъ мѣскихъ Полтавскихъ вписат, що и ест вписано, року и дня вышъ менованного»*¹³⁴.

Навряд чи цей порядок зазнав суттєвих змін до середини XVIII ст. Імовірно, що учасники угоди отримували екземпляр запису на руки, бо під час проведення Румянцевського опису власники дворів та іншого нерухомого майна мали надавати комісії копії купчих. Про це зазвичай повідомляв відповідний запис в описі двору: *«о чѣмъ с купчей под лѣтерою ... копія прі семьъ сообщается»*¹³⁵, або *«в чѣмъ и далъ ему купчою с которой прі семьъ под лѣтерою ... копія прилагается»*¹³⁶. Якщо ж у власника на момент перепису не було документу, він усе таки мусив його представити. У такій ситуації опинився лавник Григорій Новомлинський, про якого записано: *«Жителство имеитъ на гражданскомъ мѣсте купленномъ имъ въ 748-мъ году сентябрю 20 дня за двесте рублевъ от полтавскогого кравца*

¹³³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справки поточныя 1664–1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 1. — 216 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справки вечистья 1664–1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 2. — 115 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справки вечистья 1672–1680 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1914. — Вып. 3. — 124 с.

¹³⁴ Там само, Вып.3. — С.102.

¹³⁵ Місто Полтава, С.50.

¹³⁶ Там само, С.51.

Никиты Брусика что ныне соборной векарый, на которой ныне купчей не имеют, а обязался представить в комиссию генеральной ревизии в пред в скорости»¹³⁷.

Щоправда, траплялись випадки, коли власники не мали письмових документів на двори. Наприклад, про полкового циркульника Василя Бету говорилося: «*Живет издревле на козачом месте которое ему досталось по приданстве за женою ево от тещи, а крепостей никаких на оное место не имеют*»¹³⁸. Не мав купчої на один зі своїх дворів і військовий товариш Гнат Давидович. В описі його двору, розташованого на Київській вулиці, зауважено: «*А оное место мещанское и принадлежит оной его Давидовича жень Марине по наследству от первого ее мужа, а крепостей никаких не имеет*»¹³⁹.

Записи про обставини набуття двору дозволяють також з'ясувати, які ми були в досліджуваній період ціни на полтавську нерухомість. Із 48 вищеназваних дворів, щодо яких, як ми пам'ятаємо, є дати придбання, відносно 42 вказано ціни, за які їх купили. Найдавніший із них було придбано 4 березня 1684 р. батьком військового товариша Івана Богдановича в полтавської мешканки Гафії Янушихи за 180 золотих¹⁴⁰.

Від того часу й до 1727 р. включно, зафіксовано 8 актів купівлі-продажу, при укладенні яких розраховувалися лише золотими й талярами — монетами, які тоді ще домінували в грошовому обігу Гетьманщини¹⁴¹. Той же батько Івана Богдановича другу частину двору купив за 100 талярів у вдови Тетяни Мартосихи 12 серпня 1700 р¹⁴². Найбільшу суму — 600 золотих і 6 коп заплатив за двір батько купця Федора Дриля вдові Явдосі Малярчиси¹⁴³.

Після 1734 р. оплату стали здійснювати винятково в рублях. Таких угод до 1765 р. було укладено 34. Діапазон цін надзвичайно широкий — від 10 до 1000 руб. найдешевшим виявилось дворове місце, що його ку-

¹³⁷ Там само, С.56.

¹³⁸ Там само, С.47.

¹³⁹ Там само, С.95.

¹⁴⁰ Там само, С. 100.

¹⁴¹ Про тогочасний грошовий обіг див.: Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — 340 с.; Бакалець О. Українські літописи XVII — XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Вип. 11(1) — К., 2004. — С.218–232.; Його ж: Талер у грошовому обігу України кінця XVII–першої чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Вип. 12(1) — К., 2005. — С.142–171.

¹⁴² Місто Полтава, С.100.

¹⁴³ Там само, С.109.

пив у березні 1735 р. полковий обозний Андрій Руновський¹⁴⁴, а найдорожчим — двір, придбаний військовим товаришем Григорієм Богдановичем «въ 762 году ноября 18-д от сотника Келебердянского Ивана Флоринского за тысячу рублей...»¹⁴⁵. Така різниця в цінах на міську нерухомість притаманна не лише ранньомодерній Полтаві. За твердженням російської дослідниці Ольги Кошелевої, у Петербурзі першої чверті XVIII ст. ціни на двори коливались від 8 до 3000 руб.¹⁴⁶.

Достеменно з'ясувати, як саме визначалися ціни через відсутність даних про розміри конкретних дворів та вартість землі в місті, вочевидь, неможливо. Дозволю собі припустити, що на їх формування впливало щонайменше три чинники — розмір дворового місця, кількість і якість споруд, розмішених на ньому, та розташування у просторовій структурі міста. Щоправда, варто зауважити, що всі двори, про вартість яких повідомлялося в описі, розташовувалися на 9 вулицях у центральній частині міста. Основна їх маса концентрувалася на трьох вулицях — Успенській та Київській (по 9 дворів) і на Криловській (8 дворів).

Як уже зазначалося, досить часто двори утворювалися внаслідок об'єднання кількох дворових місць. Так, зокрема, полковий обозний Андрій Руновський сформував свій найбільший двір на Успенській вулиці, поступово скупивши двори своїх сусідів. Перший він придбав у 1734 р. за 13 руб., другий і третій у 1735 р. за 10 і 18 руб., четвертий виміняв на орні землі у 1747 р., а п'ятий купив за 20 руб. у 1752 р.¹⁴⁷. Купецька вдова Марія Гузенкова мала садибу, що складалася з двох дворових місць, які її покійний чоловік Іван купив: одне в 1742 р. за 70 руб., а друге у 1745 за 170 руб.¹⁴⁸.

Як видно з опису, вартість цих ділянок була різною, що, вочевидь, варто пояснювати і різними розмірами, і зміною ринкової кон'юнктури цін. Ймовірно, що різниця у вартості дворів, які купував Андрій Руновський виглядає неістотною, бо дворові місця були майже рівнозначними. Натомість різниця у вартості дворів Марії Гузенкової була суттєвою — ціна другого її двору значно перевищувала ціну першого, бо він, очевидно, був набагато більшим. Можна припустити також, що, якби один чи другий з цих дворів виставили на продаж у тому вигляді, якого вони набули на мо-

¹⁴⁴ Там само, С.62.

¹⁴⁵ Там само, С.108.

¹⁴⁶ Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. — М.: ОГИ, 2004. — С.107.

¹⁴⁷ Місто Полтава, С.62.

¹⁴⁸ Там само, С.74–75.

мент опису (1765 р.), то їхня вартість була б вищою, аніж сума, що її витратили на придбання окремих частин.

Ще одним чинником, який впливав на формування ціни двору була наявність у ньому будівель. Спробую порівняти за цим критерієм дешевий двір — посполитого Данила Троковського, який обійшовся власнику в 12 руб., — і найдорожчий (двір Григорія Богдановича), за який заплатили 1000 руб. Отже, у дворі Троковського було: *«жилихъ покоевъ для хозяевъ два, людскихъ одинъ, анбаръ одинъ»*¹⁴⁹, а в Григорія Богдановича *«жилихъ покоевъ для хозяевъ четири, людскихъ одинъ, анбаровъ три, конюшня одна, сарай одинъ»*¹⁵⁰. З опису видно, що дорогий двір містив значно більший житловий будинок, утричі більше, аніж перший, комор, а також стайню і повітку.

Імовірно, що, при визначенні ціни, до уваги бралася не лише кількість, а й якість споруд. Як свідчить перелік цін, наведений відомим українським етнографом Миколою Сумцовим по Чернігівському полку за 1766 р., рублена хата з сіньми коштувала від 10 до 25 руб., хата мазанка — 5 руб., рублена комора — 3 руб., мазана клуня — 4–5 руб., а хлів — 50 коп.¹⁵¹

Під час опису двору козака Київського полку Павла Плакси в 1777 р. його хату оцінили в 1 руб. 50 коп., а комору — в 2 руб. 50 коп.¹⁵². Імовірно, різниця в цінах пов'язана з відмінністю у будівельному матеріалі, з якого зроблені хати (дерев'яні були дорожчими, аніж мазанки), а також із загальним станом споруд — клуня козака Плакси, виявилася дорожчою за хату.

Щонайменше 10 із вибраних для аналізу дворів, повністю або частково були успадковані власниками від родичів. Про таких мешканців міста зазвичай повідомлялося, що вони жили у дворі *«доставиємся по наследству от...»* і далі вказувалося від кого саме. Четверо з цих десяти, — купецька вдова Пелагея Муравщица, дружина купця Петра Боброва Явдоха, купець Іван Мосьпан та значковий товариш Матвій Кованько — успадкували їх *«от отца»*¹⁵³. Троє жінок — дружина військового товариша Гната Давидовича Марина, вдова значкового товариша Оле-

¹⁴⁹ Там само, С. 128.

¹⁵⁰ Там само, С. 107.

¹⁵¹ Н. Ф. С-въ. [Сумцов Н.Ф.] К истории цен в Малороссии // Киевская Старина. — 1883. — Т. 7. — № 12. — С. 696–697.

¹⁵² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / Упоряд., авт. передмови і комент.: В. Й. Горобець; авт. вступ. ст.: В. В. Панашенко; відп. ред.: Л. А. Дубровіна; АН України, Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії [та ін.]. — Київ : Наукова думка, 1993. — С. 323.

¹⁵³ Місто Полтава, С. 69, 73, 98, 125.

на Білушенкова та купецька вдова Васса Чигринська — успадкували двори *«после мужа»*¹⁵⁴. Щоправда, першій він дістався *«по наследству от первого ее мужа»*. Трьом купцям — Павлові Гордієнку, Степанові Ніжинцю та Михайлові Сахну — двори перейшли *«от предков по наследству»*¹⁵⁵.

Траплялися випадки, коли двори вимінювалися на іншу нерухомість, як у місті, так і за його межами. Як пам'ятаємо зі сказаного вище, Андрій Руновський виміняв один зі своїх дворів на орні землі. Значкові товариші Іван, Йосип та Федір Буцькі одну частину свого двору теж виміняли в того самого Руновського на *«лесъ называемой Булановой»*¹⁵⁶. Полковий писар Григорій Багінський отримав свій двір на Міщанській вулиці *«по уступки въ 748 году мая 13-д от воинского товарища Ѳедора Левенца в замену на дворъ его стоячий на Мазуровке»*^{157...»}¹⁵⁸.

Як бачимо з останнього запису, до обміну був близький інший спосіб отримання нерухомості — т.зв. «уступка». За словником Володимира Даля, це слово означає *«отдать или продать из угоды, подарить, дать на поддержанье, отдать добровольно свою вещь, место или право другому»*¹⁵⁹. Отже, крім того, що двори обмінювали, їх також віддавали. Перше із двох дворових місць, що утворювали садибу протопопа Якіма Яновського було *«уступленно ему безденежно въ 762-м году августа въ 10 день от полтавского значкового товарища Семена Маџимовича»*¹⁶⁰. Так само дісталось дворове місце й покійному чоловікові купецької вдови Євдокії Марченкової. В описі її двору зазначено, що з двох дворових місць, на яких жила вдова *«одно досталось умершему мужу ее по уступки в 745-м году в генваре мце от полковника Нежинского, что ныне обвзной генералной, Семена Кочубея на что с поступной его писма при сем подлетерую ... копия прилагается»*¹⁶¹. Священик Успенської церкви о. Микита Несвіт *«по уступки»* отримав у

¹⁵⁴ Там само, С.95, 121, 123.

¹⁵⁵ Там само, С.96, 115, 118.

¹⁵⁶ Там само, С.61.

¹⁵⁷ Мазурівка — житловий квартал у м. Полтаві, який включили до складу фортеці на початку 40-х рр. XVII ст., лежав за струмком Полтавкою та західним валом. Вважається, що свою назву він отримав від вихідців з північного сходу Польщі, які оселилися тут на початку XVII ст.

¹⁵⁸ Місто Полтава, С.105.

¹⁵⁹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка В 4 т. — М.: РИПОЛ классик, 2006., Т.4: Р-Я. — С.502.

¹⁶⁰ Місто Полтава, С. 52.

¹⁶¹ Там само, С. 53.

квітні 1765 р. від мешканки Полтави Гафії Пороховнички дворове місце поблизу Криловських воріт¹⁶².

Два двори перейшли до їхніх власників у результаті пожалування. Перший з них належав графові Олексієві Розумовському і був даний йому *«имяннимъ ея Императорскаго величества блаженния и вечнодостойния памяти государини императрици Елисаветы Петровни самодержци Всероссийской»*. Цей двір мав доволі велику площу: як повідомлялося в описі, в ньому розміщалося *«вновь строящихся для приезда его сиятельства покоевъ пятнадцать, людскихъ шесть, конюшня одна»*. Додвору додавалися ще й *«принадлежности»*: *«1. Подварокъ на форштате з садомъ. 2. Село Коваліовка за рекою Ворскломъ разстояниемъ от Полтавы в десяти верстахъ. 3. В селахъ Куклинцахъ, Мачухахъ, Федоркахъ и Ивашках по частямъ. А на оной дворъ и принадлежности подлѣнные крепосты имѣются при его сиятельстве в Санктпѣтербурге»*¹⁶³.

Другий двір отримав у такий спосіб батько вищезгаданого значкового товариша Матвія Кованьки — Петро. Будучи сотником городової сотні, він підтримав генерального суддю Василя Кочубея та полковника Івана Іскру в їхньому конфлікті з гетьманом Іваном Мазепою, за що й відбув на заслання до Архангельська¹⁶⁴. Після реабілітації йому було *«пожалованно по имянному от гдря Петра Великаго Перваго Императора и самодержца Всероссийскаго указу»* серед іншого й двір у Полтаві, що згодом перейшов його синові¹⁶⁵.

Крім цього, двори переходили до інших власників як придане за дружиною. У такий спосіб власником двору став полковий циркульник Василь Бета. Про нього опис повідомляє: *«живет издревле на козачом месте которе ему досталось по приданстве за женою ево от тещи»*¹⁶⁶.

Церкви й монастирі могли отримувати нерухомість завдяки заповітам заможних людей. Наприклад, двір на Криловській вулиці достався Полтавському Хрестовоздвиженському монастирю *«по духовной Анни Жученковой и мужа еи Федора Жученка данной от нихъ, въ 707 году генваря 12-д, с которой копия при семъ подлѣтерою ... прилагається»*¹⁶⁷. Як відомо, Федір Жученко був доволі впливовою людиною в Полтаві. Він

¹⁶² Там само, С.111–112.

¹⁶³ Там само, С.123–125.

¹⁶⁴ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К.: «Стилос», 2010. — С.409.

¹⁶⁵ Місто Полтава, С.125..

¹⁶⁶ Там само, С.47.

¹⁶⁷ Там само, С.130.

шість разів у 1659–1661, 1670–1672, 1679–1680, 1686–1687, 1687–1689 і 1689–1691 рр. посідав уряд полковника¹⁶⁸.

Заповідали свої двори монастирям і менш відомі полтавці. Тій самій обителі було відписане дворове місце «для поминования души въ 703-м году сентября 8 дня от полтавского жителя Онуфрія Пороховника»¹⁶⁹.

У дворах полтавців містилися різноманітні споруди: хати, комори, повітки, стайні, лавки, клуні, хліви тощо. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря. Можна також стверджувати, що двори на території фортеці містили більшу кількість будівель, аніж двори на території форштадту. Значною мірою це було пов'язано із соціальною топографією міста — у центральній частині мешкали представники заможніших соціальних верств (див. табл.1).

Таблиця 1. Розподіл дворів у Полтаві за соціальними станами

№ п/п	Соціальний стан власників	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Козацька старшина	57	30,2	23	3,6	80	9,7
2	Духовенство	17	9	10	1,6	27	3,3
3	Козаки	16	8,5	305	48,1	321	39
4	Міські урядовці	10	5,3	3	0,5	13	1,6
5	Купці	52	27,5	19	3	71	8,6
6	Ремісники	6	3,2	143	22,6	149	18,1
7	Посполиті	12	6,3	88	13,9	100	12,1
8	Інші	19	10,1	43	6,7	62	7,6
9	Усього	189	100	634	100	823	100

Як бачимо, більшість дворів там належала козацькій старшині й купцям. Майже половину старшинських домогосподарств — 27 (47,4%) становили ті, що включали в себе 5 основних елементів: житлові приміщення (покої) для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів (людські), комори, повітки та стайні. Наприклад, у дворі підкоморія полтавського повіту Павла Кочубея було: «жилихъ каменних покоевъ для хозяевъ пять, людскихъ деревянныхъ четыре, анбаровъ четыре, канюшенъ одна, сарай одинъ»¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С.24–25.

¹⁶⁹ Місто Полтава, С.60.

¹⁷⁰ Там само, С.64.

У 10 випадках (17,5%) було по 4 елементи — зазвичай не було стайні або сараю. Так, у значного товариша Петра Марченка було *«покоєвъ для хазяєвъ пять, людской одинъ, анбаръ одинъ, канюшня одна»*¹⁷¹. В 11 старшин набір споруд був ще менший — житлові приміщення й комора. Інколи в дворах було лише житло для господарів і слуг, або житло для господарів і комора. У дворі вдови військового товариша Уляни Черняк перепис зафіксував лише два *«жилихъ покоєвъ для хозяєвъ»*¹⁷², а у дворі бунчукового товариша Федора Занковського була лиш одна хата¹⁷³.

Крім цього звичного «комплекту», старшина зводила й інші споруди. Наприклад, у домогосподарствах, якими володіли військовий канцелярист Федір Левенець та військовий товариш Константин Константинович, містилися крамниці (лавки)¹⁷⁴. У вищезгаданому дворі полкового судді Григорія Сахновського було ще й 16 (Sic!) хат для підданих¹⁷⁵.

Такі самі будівлі розмішувалися й у домогосподарствах полтавських купців. Щоправда, більшість з них (22), становили двори, в яких були розташовані житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. П'ятеро купців — Омелян і Матвій Кіценки, Василь Локошенко, Павло Гордієнко та Іван Мосьпан — мали ще й крамниці. Перші троє торгували в них різними дрібними товарами та *«горячимъ виномъ»* (горілкою), Павло Гордієнко крім горілки продавав ще й дьоготь і порох, а Іван Мосьпан — лише дрібні товари¹⁷⁶.

Двори членів міського магістрату за набором будівель були дуже схожими — у кожному містилося три перші елементи, а також повітка чи стайня. Двори трьох — лавника Семена Биковського, бурмистра Павла Маркевича та райці Григорія Паскевича — мали повний комплект. Семен Биковський мав ще й 5 крамниць, а бурмістер Федір Чупруновський — 6. Його двір виглядав так: *«жилихъ покоєвъ для хозяєвъ шесть, людскихъ одинъ, анбаровъ три, канюшня одна, пустихъ лавокъ шесть»*¹⁷⁷.

Із 17 домогосподарств духовних осіб 5 мали по 4 споруди, 5 — по 3, 3 — по 5, 3 — по 1 і 1 — по 2. У двох дворах — поповича Данила Андрієва та диякона Успенської церкви Миколи Симонтовського було ще й по 6 крамниць¹⁷⁸.

¹⁷¹ Там само, С.140.

¹⁷² Там само, С.160.

¹⁷³ Там само, С.167.

¹⁷⁴ Там само, С.85, 93.

¹⁷⁵ Там само, С.200–203.

¹⁷⁶ Там само, С. 82, 88, 94, 96, 97.

¹⁷⁷ Там само, С.82.

¹⁷⁸ Там само, С.87,102.

Набір будівель у дворах козаків, ремісників і посполитих був меншим. Зазвичай переважали перші три типи — житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. Лише у дворі Константина Іванова була стайня¹⁷⁹, а в Григорія Рогачевського — повітка¹⁸⁰. Серед посполитих стайня була лише у дворі Родіона Бобушенка¹⁸¹, а серед ремісників не було зовсім. Двоє козаків, Григорій Лаврентієв та Михайло Калиниченко, що мешкали на Рождественській вулиці біля струмка Полтавки, тримали громадські лазні — «*торговые бани*»¹⁸².

На форштадті, де переважна більшість домогосподарств (за моїми підрахунками 83,6%) належала козакам (47,1%), ремісникам (22,6%) та посполитим (13,9%), «комплект» споруд у дворах виглядає скромнішим. В їхніх дворах зазвичай були лише житлові хати й комори. Людські були лише в 19 (6,4%) козацьких, у 6 (4,2%) ремісничих і в 1 (1,1%) посполитому дворі. Повітки зафіксовані переписувачами в 55 (18,4%) козацьких, у 9 (6,3%) ремісничих і в 9 (10,2%) посполитих дворах. Стайні мали 3 (1%) козацькі, 3 (2,1%) ремісничі й 2 (2,3%) двори посполитих.

Поряд з «традиційними», у дворах представників цих категорій міського соціуму зустрічалися й інші споруди. Так, у дворі козака Андрія Чорнопольського була винокурня¹⁸³, а козаки Григорій Дзвоник та Андрій Дублянський мали у своїх садибах «*калаколной заводь*»¹⁸⁴. Козаки Федір Лисенко, Данило Ничвела, Данило Близнюченко й ковалі Мусій Шляхта, Матвій Холодний, Андрій Козина і котляр Мусій Афанасієв мали у своїх дворах кузні¹⁸⁵. У домогосподарстві козачого сина Федора Браїлка та спільному дворі посполитих Василя Демченка та Карпа Нехоценка містилися перегонні куби: «*ленбикъ для передвоеванья вина в вотку*»¹⁸⁶, а в козака Івана Кошляка — солодовня¹⁸⁷.

Двори представників вищих соціальних прошарків — старшини, духовенства й міських урядовців, — які на форштадті становили меншість, за своєю наповненістю спорудами мало відрізнялися від їхніх домогосподарств у центральній частині міста.

Майже всі будівлі в Полтаві були дерев'яними: «... *исключая 2–3 домов, остальные деревянные*» — занотував у своїх записках академік Йо-

¹⁷⁹ Там само, С. 191.

¹⁸⁰ Там само, С. 196.

¹⁸¹ Там само, С. 162.

¹⁸² Там само, С. 175, 177.

¹⁸³ Там само, С. 314.

¹⁸⁴ Там само, С. 328.

¹⁸⁵ Там само, С. 436, 411, 380, 370, 371.

¹⁸⁶ Там само, С. 342, 307.

¹⁸⁷ Там само, С. 420.

ганн Гюльденштент¹⁸⁸. Сімома роками пізніше подібний запис зробив і Василь Зуєв: «*Строение в городе деревянное, низменное, выключая двух или трех каменных домов, однако хорошее порядочное, снаружи вымазанное и выбеленное*»¹⁸⁹. Показово, що й наприкінці століття, у 1798 р., ситуація лишалась незмінною¹⁹⁰.

Асортимент використовуваної для їхнього спорудження деревини включав дуб, сосну, осику та липу. Сучасна дослідниця цієї проблеми Оксана Коваленко зразком тогочасного житлового будівництва вважає хату козацьких старшин Магденків, розташовану поблизу Преображенської церкви, що була: «*дубовою, мала два танки з фронтонами і вхідними дверима, всередині — три вузькі прохідні кімнати, добудовану кухню і лазню, високий дах увінчувався двома димарями*»¹⁹¹.

Румянцевський опис зафіксував лише три випадки кам'яного будівництва. Це були нові споруди Успенської й Миколаївської церков, які на момент його проведення лише будувалися, та розташована на Успенській вулиці хата підкоморія Полтавського повіту Павла Кочубея¹⁹².

Про слабкий розвиток кам'яного будівництва свідчить і майже повна відсутність відповідних майстрів. На той час у Полтаві жив лише один муляр — Василь Мартинов, який наймав житло в дворі графа Олексія Розумовського і заробляв на життя «*нанимаясь при разних строеньяхъ*». Заробітки дозволяли йому сплачувати за квартиру 1 руб. 50 коп. на рік¹⁹³.

Щоправда, на форштадті, у дворі Успенської церкви на Федорівській вулиці, мешкав «*кирпичной майстеръ для деланія на оную церковь кирпичей Ѳедоръ Микитенко уроженецъ слободского Ахтирского полку села Бакалевки, посполит тридцати лет*»¹⁹⁴. Однак, як бачимо, він виготовляв цеглу винятково для будівництва Успенської церкви. Можна припустити, що на той час уже планувалася побудова нової мурованої Воскресенської церкви, бо на тій самій вулиці, у дворі цієї церкви жив «*для присмотру за делающимись на оную церковь кирпичами Иван Глобенко, уроженецъ полку Киевского мѣстечка Остеря посполитъ, сорока лет*»¹⁹⁵. Однак до поширення в місті практики масового зведення мурованих будівель було ще далеко.

¹⁸⁸ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна, С.419

¹⁸⁹ Зуев В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року, С.10.

¹⁹⁰ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст., С.64.

¹⁹¹ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 157–158.

¹⁹² Місто Полтава, С.44–45, 64.

¹⁹³ Там само, С.124.

¹⁹⁴ Там сам, С.464.

¹⁹⁵ Там само, С.465.

Формулювання джерел, в яких описані полтавські двори — «*принадлежности имеет*», «*к оному двору имеются принадлежности*»¹⁹⁶, «*при оном дворе*»¹⁹⁷, «*к оному двору принадлежностей никаких не имеет*»¹⁹⁸, — вказують на те, що до них належали не лише господарські споруди, а й інші елементи, які власне й робили їх домогосподарствами. Набір цих «*принадлежностей*» був різним і залежав, очевидно, від можливості власників та від місця розташування двору — на території фортеці чи форштадту.

Наприклад, «*принадлежности*» до двору графа Олексія Розумовського на Криловській вулиці, пожалуваного йому імператрицею Єлизаветою Петрівною, включали в себе: «*1. Подварокъ на форштатет з садомъ. 2. Село Ковалювка разстояниемъ отъ Полтави в десяти верстахъ. 3. В селахъ Куклинцахъ, Мачухахъ, Федоркахъ и Ивашихахъ по частямъ*»¹⁹⁹. «*Принадлежности*» удови, дяконихи Агафії Котляревської, були значно скромнішими: «*дворъ и лужок сенокосной з лозами да поля за урочищем Татаркою в разстоянии от города Полтави за рекою Ворсколю верстах в четырехъ*»²⁰⁰.

Однак найповнішу інформацію про них дає «*опись состоящих города Полтавы полтавской сотни козаках и о их состоянии и имуществе полтавской сотне города Полтавы на форштадте*», датована 1766 р. У цьому документі описано 284 двори козаків городової сотні, розташованих на форштадті. Відносно кожного з них подано інформацію про те, що було «*при оном дворе*» (див. табл. 2)

Отже, як бачимо, найчастіше до дворів належали фруктові сади, в яких тоді росли традиційні для нашого регіону дерева: сливи, вишні, яблуні й груші²⁰¹. Інколи опис навіть вирізняв окремі сорти. Так, зокрема, у дворі козака Івана Артюшенка на Подільській вулиці сад був «*вишневой, сливной, яблунной, грушовой и дулевой*»²⁰². Значну кількість садів зауважив у передмісті Полтави й академік Гюльденштейн: «*У домов предместья — обыкновенно есть фруктовые сады, главным образом из вишневых деревьев*»²⁰³.

¹⁹⁶ Місто Полтава, С.49,50, 85.

¹⁹⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.8

¹⁹⁸ Місто Полтава, С.123.

¹⁹⁹ Там само, С.124.

²⁰⁰ Там само, С. 49.

²⁰¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166.

²⁰² Там само, арк.2зв. Як відомо «дуля» це теж один із сортів груш. (Див.: Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т., Т.1.: А-Ж. — С. 455.)

²⁰³ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна, С.419.

Таблиця 2. Дворові приналежності

Назва	Кількість дворів	%
Сади	206	72,5
Городи	160	56,3
Ліси	151	53,2
Польові наділи	138	48,6
Сіножаті	54	19
Хутори	44	15,5
Пасіки	29	10,2
Пасовища	27	9,5
Рибні лови	17	6
Млини	4	1,4
Винокурні	3	1,1
Кузні	2	0,7
Підварки	2	0,7

Ще однією часто згадуваною приналежністю козацьких дворів були городи. На них полтавці вирощували традиційні для свого регіону культури — огірки, петрушку, пастернак, цибулю, часник, боби, горох, капусту, моркву, ріпу тощо²⁰⁴.

Ліси теж були необхідним атрибутом двору. На відміну від городів і садів, які зазвичай розміщувалися безпосередньо біля дворів, ліси розташовувалися поза межами міста й нерідко — по кілька частин в різних місцях. В описах йдеться переважно про два види лісів, приналежних до дворів — «годного к строению» та «дровяного». Щоправда, у більшості випадків описи повідомляли лише про наявність другого. Очевидно, це було пов'язано з тим, що дерево було тоді основним засобом опалення. Наприклад, в описі двору козака Петра Горбатенка вказано: *«годного к строению лесу нетъ. Лесу дровяного в урочище Терешкахъ, от города Полтавы и от полтавской сотни в 6 верстахъ. В коемъ дерево дубъ, клень, орешникъ и ольха. Мерею в окружности 207 саженьей. Лесу дровяного в урочище Булановомъ, от города Полтавы и от полтавской сотни в 12 верстахъ. В коемъ дерево дубъ, клень, липа и орешникъ. Мерею в окружности 260 саженьей»*²⁰⁵.

Однак частина козаків володіла лісами, деревину з яких можна було використовувати для будівництва. Наприклад, у Якова Брижака, який мешкав

²⁰⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст., С.66.

²⁰⁵ ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.7. Якщо перевести в сучасну систему мір, то загальна площа приналежного Петрові Горбатенку лісу становила близько 0,21 га.

на Матвійвській вулиці, такий ліс був: *«лесу годного к строению дубового, осинового, кленового и ольхового, а больше к хоромному строению годного при речке Коломаки, от города Полтавы и от полтавской сотни въ 8 верстахъ. Мерову в окружности 1088 сажени (0,50 га — Ю.В.)»*²⁰⁶.

Наступними в ієрархії дворових приналежностей були польові наділи. Так, наприклад, у Олексія Педченка такий наділ був *«близь реки Коломака от города Полтавы и от полтавской сотни въ 20 верстахъ»*²⁰⁷, а у Федора Кулиничка — *«в урочище подле озера называемого Кулинина от города Полтавы и от полтавской сотни въ 16 верстахъ»*²⁰⁸. На полях висівалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, горох, гречка, коноплі, льон²⁰⁹. Інколи польовий наділ, так само як і лісові угіддя, складался з кількох частин розкиданих у різних місцях. Так було в удови Горпини Щербинихи: одна частина її поля містилася *«в урочище близ Дикого Оснача, от города Полтавы и полтавской сотни въ 11 верстахъ»*, а інша — *«в урочище называемых Песках, от города Полтавы и полтавской сотни въ 8 верстахъ»*²¹⁰. У козака Данила Молодики поле було розділене на три частини: одна лежала *«в урочище Пестунового Оснача, от города Полтавы и полтавской сотни въ 12 верстахъ»*, друга — *«в урочище Очеретномъ от города Полтавы и полтавской сотни въ 4 верстахъ»*, а третя — *«промежь дорогъ Решитиловской и Рибчанской, от города Полтавы и полтавской сотни въ 4 верстахъ»*²¹¹.

Наведені в таблиці 2 розрахунки вказують на те, що сади, городи, ліси та поля й були тим «джентльменським» набором господарських володінь, які дозволяли функціонувати полтавським домогосподарствам в досліджуваний період. Близько половини міських козаків володіли таким набором. Однак, слід зауважити, що доволі часто до дворів полтавців належала й інша нерухомість.

2.2 Бездвірні хати

Далі з'ясуємо, що ж являла собою «бездвірна хата»? Вишезгаданий Григорій Максимович визначав її як «хату без дворового места»²¹². Слід зауважити, що «дворове місце» — це не якість абстрактне, а цілком кон-

²⁰⁶ Там само, арк.9.

²⁰⁷ Там само, арк.1.

²⁰⁸ Там само, арк.18зв.

²⁰⁹ Там само, арк. 19.

²¹⁰ Там само, арк.24.

²¹¹ Там само, арк.28зв.

²¹² Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского, С. 317.

кретне поняття. Генеральний опис зафіксував наявність 42 таких елементів міського простору, більшість із яких (30) — містилася на території форштадту²¹³. Вище я згадував про те, що їх розміри коливались від 0,015 га до 0,065 га. Часто цитована тут Оксана Коваленко, зауважує, що саме «дворове місце», як елемент міської забудови, було тим критерієм, який розмежовував поняття «двір» і «бездвірна хата»²¹⁴. Очевидно, вона має рацію, позаяк у проаналізованій мною вище «описи состоящих города Полтавы полтавской сотни козаках...» біля «бездвірних хат» не згадано жодних «приналежностей», що їх мали навіть пусті «дворові місця»²¹⁵. Це також не підтверджує припущення Арнольда Перковського, на думку якого, відмінність між цими господарськими одиницями полягала в тому, що «бездвірна хата» не мала польового наділу, а лише город біля хати²¹⁶. Матеріали Генерального опису теж не підтверджують цієї тези, бо міські двори також не завжди мали «приналежності». Принаймні 11 із 75 ретельно описаних у 1765 р. міських дворів не мали таких наділів й відносно них записано: «никаких къ оному двору принадлежностей не имеетъ»²¹⁷.

На жаль, про бездвірні хати джерела повідомляють значно менше, аніж про двори. Логічно припустити, що вони займали набагато менші площі, порівняно із дворами, адже не мали земельних ділянок — «дворовых мест», або «плецовъ»²¹⁸. На відміну від дворів, бездвірні хати, зазвичай не мали інших господарських споруд. Однак, траплялися й винятки з цього правила: на території фортеці, біля бездвірних хат генерального обозного Семена Кочубея та лавника Семена Воскобойника зафіксовано по коморі²¹⁹. На території форштадту укладачі опису виявили аж чотири додаткові споруди. Так, біля бездвірних хат полкового обозного Андрія Руновського були солодовня та кузня, а біля полкового судді Григорія Сахновського та коваля Конона Верчика — по кузні²²⁰.

Проте залишається невідомим, скільки ж коштували бездвірні хати в Полтаві. Подібну «мовчанку» Румянцевського опису загалом спостерігаємо і відносно інших міст. Щоправда, зрідка така інформація потрапля-

²¹³ Місто Полтава, С.44–458.

²¹⁴ Коваленко О. Названа праця, С.154.

²¹⁵ ЦДДАУК, ф.57, оп.2, спр. 166.

²¹⁶ Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии РСФСР. Сборник статей. — Таллин, 1977. — С. 105.

²¹⁷ Місто Полтава, С.47–131.

²¹⁸ Інколи «дворові місця», називали «плечами», як це було в описі м. Переяслава (ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.278, арк.163зв. — 164.)

²¹⁹ Місто Полтава, С.184, 194.

²²⁰ Там само, С.313, 371, 376.

ла на сторінки джерела. Скажімо, у полковому Стародубі міщанин Григорій Заруцький купив у 1754 р. свою хату за 4 руб.²²¹. У Ніжині, в переписі якого міститься аж чотири згадки про вартість бездвірних хат, діапазон цін був доволі широким. Так, хата Терентія Голікова коштувала 12 руб.²²², хата удови Параски Іванівни — 40 руб.²²³, хата Івана Проценка — 3 руб. 20 коп.²²⁴, а хата Данила Яковлева — 40 руб.²²⁵. Отже, усі перераховані бездвірні хати були куплені у 50–60-х рр. Якщо взяти до уваги різницю цін на міську нерухомість у різних регіонах і порівняти вартість хат з тодішніми цінами на двори в Полтаві, то це лише підтвердить гіпотезу про те, що бездвірні хати були на порядок дешевшими. Із 17 куплених у той час у місті (на території фортеці) дворів, лише три — купця Івана Кисломеда, удови дияконихи Агафії Котляревської та посполитого Данила Троковського — були придбані за 62 руб., 27 руб. 50 коп. та 12 руб. відповідно²²⁶. Ціна на решту починалася від 120 й закінчувалася 1 000 руб.²²⁷.

Найбільша частка бездвірних хат (на території фортеці більше половини), перебувала у власності представників соціальної верхівки — козацької старшини (35,4% — 23 хати) (*див. табл. 3*).

Другу позицію посідали менш заможні представники панівного соціуму — козаки 15,4% (10 хат). Далі йшли ремісники — 13,8% (9 хат), посполиті — 12,3% (8 хат) й солдати — 9,2% (6 хат). До складу останньої групи, позначеної мною як «солдати», я відніс чотирьох жінок, дві з яких були вдовами драгунів, одна вдовою солдата, ще одна позначена як солдатка²²⁸, та двох чоловіків — солдата Білгородського гарнізону Якова Карпова й відставного солдата Мирона Бичкова²²⁹. Чотири хати (6,2%) можна умовно віднести до т.зв. «духовного відомства». Дві належали церквам — Воскресенській і Стрітенській, одна Пушкарівському Вознесенському жіночому монастиреві й одна — паламареві Миколаїв-

²²¹ ЦДІАУК України, ф.57, оп.1, спр.148а, арк.387.

²²² Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. — К., 2008. — С.24

²²³ Там само.

²²⁴ Там само, С.28.

²²⁵ Там само, С.30.

²²⁶ Місто Полтава, С.48,49,129.

²²⁷ Там само, С.49–139.

²²⁸ Там само, С.193, 279, 185, 198.

²²⁹ Там само, С.198, 276.

ської церкви Кузьмі Буровському²³⁰. Ще чотири хати належали особам, яких я не наважився віднести до жодної з вищеназваних груп. Двома з них володів граф Олексій Розумовський²³¹, котрий, як відомо, був російським аристократом; одна належала вдові Фросині Івановій, станова приналежність якої не вказана в джерелі²³², а ще однією володів підданий генерального обозного Семена Кочубея — Петро Гапоненко, про соціальне походження якого теж не згадано у джерелі²³³.

Таблиця 3. Розподіл безвірних хат у Полтаві за категоріями власників

№ п/п	Соціальний стан власників	Фортця		Форштадт		Разом	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Козацька старшина	14	51,9	9	23,7	23	35,4
2	Церква/духовенство	3	11,1	1	2,6	4	6,2
3	Козаки	2	7,4	8	21,1	10	15,4
4	Міські урядовці	—	—	1	2,6	1	1,5
5	Ремісники	3	11,1	6	15,8	9	13,8
6	Посполиті	1	3,7	7	18,4	8	12,3
7	Солдати	4	14,8	2	5,3	6	9,2
8	Інші	—	—	4	10,5	4	6,2
9	Усього	27	100	38	100	65	100

Бездвірні хати використовувалися по-різному (див. табл. 4).

Таблиця 4. Розподіл бездвірних хат за мешканцями

Мешканці	Фортця		Форштадт		Разом	
	Число	%	Число	%	Число	%
Власники	4	14,8	20	52,6	24	36,9
Піддані	14	51,9	5	13,2	19	29,2
Квартиранти	3	11,1	6	15,8	9	13,8
Службове житло	1	3,7	1	2,6	2	3,2
Пусті	5	18,5	6	15,8	11	16,9
Усього	27	100	38	100	65	100

²³⁰ Там само, С.145, 349, 197.

²³¹ Там само, С.281,285.

²³² Там само, С.253.

²³³ Там само, С.371.

Як бачимо, це значною мірою залежало від того, хто був власником тієї чи іншої хати. На території фортеці, де хати здебільшого належали представникам козацької еліти, їх зазвичай населяли підданими. Обмовки джерела свідчать про те, що значна частина з них були ремісниками — шевцями та кравцями. Наприклад, про мешканців бездвірних хат Хому Замковенка та Дементія Хурманенка, підданих полкового обозного Андрія Руновського, повідомлялося: *«ониє Замковенко и Хурманенко проживають сапожним ремеслом»*²³⁴. Про рід занять Якова Лобченка, підданого полкового судді Григорія Сахновського, дізнаємося завдяки повідомленню про те, що 10 річний хлопчик сирота Лаврентій, який мешкав разом з ним, був *«взятъ на пропитание и на изучение портному мастерству»*²³⁵. Подібні приклади можна наводити й далі, тому можемо припустити, що у такий спосіб власники намагалися збільшити свої прибутки. Ймовірно, така практика підривала добробут міських цеховиків, бо створювала додаткову конкуренцію для їхньої продукції. Засобів боротьби проти впливових власників полтавські цехи не мали.

На форштадті, де бездвірні хати в основному належали простим козакам, ремісникам та посполитим, у них здебільшого мешкали самі власники. Частина хат (16,9%) залишалися пустими, а 9 (13,8%) — здавалися. Очевидно, можна стверджувати, що це також був спосіб заробітку, бо у шести випадках хати винаймали за гроші. Вартість такого житла тоді становила близько 2 руб. на рік. Принаймні четверо квартиронаймачів платили власникам саме таку суму²³⁶; посполитий Дмитро Степанов винаймав хату в паламаря Кузьми Буровського за 1 руб.²³⁷, а козачий син Іван Удовиченко — за 1 руб. 20 коп.²³⁸. Ще троє — Федір Блажевич, Іван Казнодей та Сосон Литвиненко «жили без найму»²³⁹. Важко сказати, що саме криється за цією фразою. Чи власники були такими благодійниками, що пускали мешканців безкоштовно, або ж, що видається імовірнішим, форма оплати була іншою. Знаючи, що останній з названих квартирантів був ковалем і винаймав хату, при якій була кузня, можна припустити, що розраховувався він з власником хати — полковим суддею Григорієм Сахновським — або готовою продукцією, або виконанням для нього роботи.

Дві бездвірні хати, що належали церквам — одна Воскресенській, а друга Стрітенській — використовувались як службове житло. У пер-

²³⁴ Там само, С.58.

²³⁵ Там само, С.84.

²³⁶ Там само, С.194, 197, 277, 371.

²³⁷ Там само, С. 197.

²³⁸ Там само, С.376.

²³⁹ Там само, С.245, 276, 376.

шій жив дячок Григорій Коротович, а в другій — «*оной церкви церковные служители*»²⁴⁰.

2.3 Підварки

Підварками називали відповідники таких господарських одиниць як фільварок, ферма чи миза²⁴¹. Усього в Румянцевському описі я нарахував їх 160 одиниць: 10 розміщувалися на території фортеці, а решта — на форштадті. На відміну від бездвірних хат, підварки, доволі часто, крім житла, мали ще й господарські споруди. Щоправда, у середмісті таких було лише два — підварок ієрея Успенської Церкви Микити Невіста, на якому крім 3 житлових хат була ще й комора²⁴², та військового товариша Василя Могилянського, де було 2 хати й комора²⁴³. Загалом, ймовірно, через брак простору, обмеженого фортечними укріпленнями, підварки в цій частині міста виглядають невеликими. Принаймні число хат у них лише у двох випадках нараховувало 3 одиниці. Хоча у передмісті теж переважали підварки з 1–2 хатами — 122 (76,3%), але там частіше зустрічалися такі підварки, де хат було 3, 4, 5 і 6, а у двох випадках навіть 10 та 11 хат. Зокрема, у підварку підкоморія полтавського полку Федора Левенця налічувалося 10 хат²⁴⁴, а в полтавського сотника Семена Кулика — 11²⁴⁵. Крім того, на відміну від фортеці, де лише 20% (2) підварків включали в себе інші будівлі, на території форштадту таких було удвічі більше — 40% (60).

З господарських будівель, що входили до складу цих господарських одиниць, найчастіше зустрічаються комори — 64,5% (40). Інколи їх було по 2, а в підварку пікінера Донецького пікінерського полку Івана Комлика навіть три²⁴⁶. Крім комор, були ще повітки (11), кузні (2), стайні (2), бані (5), солодовні (4). У семи випадках у підварках ймовірно виготовляли горілку. До таких висновків спонукає наявність споруд або засобів для її виготовлення. Так, в описах підварків полтавського хорунжого Максима Лаврентієва, військового товариша Гната Давидовича

²⁴⁰ Там само, С.145, 377.

²⁴¹ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т., Т.2: З-Н., С. 160.

²⁴² Місто Полтава, С.181.

²⁴³ Там само, С.183.

²⁴⁴ Там сам, С.356–358.

²⁴⁵ Там само, С.384–385.

²⁴⁶ Там само, С.292.

та козака Семена Чуйка фігурують винокурні²⁴⁷, магістратського писаря Григорія Рогулі та бурмистра Олексія Лук'яновича — винниці²⁴⁸, козака Данила Молодики, лавника Семена Воскобойника та співака Гаврила Романова — «ленбикъ для передвоеванія вина в водку»²⁴⁹, а в удови купчихи Марії Гузенкової та лавника Григорія Новомлинського для цієї мети слугувала комора²⁵⁰.

Коштували підварки, як і бездвірні хати, значно менше, аніж двори. Ймовірно, ціна залежала від місця розташування, кількості будівель тощо. Масмо інформацію про продаж у 1750-х — на початку 1760-х рр. 13 підварків. Наприклад, один підварок полкового писаря Григорія Багінського був куплений у 1760 р. за 10 руб., а два — о. Микити Несвіта, — куплені в 1764 і 1765 рр. за 7 і 35 рублів відповідно²⁵¹. Характерно, що майже всі підварки з цієї частини Полтави (9 із 10), локалізувались в одному місці — на Рождественській вулиці. Оскільки сьогодні такої вулиці в місті немає, а в тексті Румянцевського опису сказано, що основна її частина розміщувалася «по ручю Полтавки», то дозволю собі припустити, що вона проходила на межі «старої» й «нової» фортеці — за маршрутом сучасної вулиці Леніна. На користь цієї версії може свідчити те, що вулиця, очевидно, тяглася й за межами фортеці і впиралася у церкву Різдва Богородиці на Подолі, від якої отримала свою назву.

Ціни на підварки форштадту в основному коливалися в тих самих межах — від 10 до 50 руб. Щоправда, існували й винятки — найдешевший з них придбав у 1761 р. за 4 руб. лавник Григорій Новомлинський²⁵², а найдорожчий був куплений військовим товаришем Андрієм Білушенком «въ 752 году марта 7 д. от петровской жительки Ефимий Кобижчановни за сто рублей»²⁵³. На відміну від центральної частини, підварки передмістя були розкидані майже по всій його території.

Власниками цих господарських одиниць були в основному представники міської еліти (див. табл. 5).

²⁴⁷ Там само, С.215, 256, 307.

²⁴⁸ Там само, С.499,500.

²⁴⁹ Там само, С.403,425.

²⁵⁰ Там само, С.258,242.

²⁵¹ Там само, С.104–106, 110–111.

²⁵² Там само, С.56.

²⁵³ Там само, С.121.

Таблиця 5. Розподіл підварків у Полтаві за категоріями власників

№ п/п	Соціальний стан власників	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Козацька старшина	8	80	87	58	95	59,4
2	Церква/духовенство	1	10	7	4,7	8	5
3	Козаки	1	10	12	8	13	8,1
4	Миські урядовці	—	—	13	8,7	13	8,1
5	Ремісники	—	—	6	4	6	3,8
6	Міщани/купці	—	—	17	11,3	17	10,6
7	Інші	—	—	8	5,3	8	5
8	Усього	10	100	150	100	160	100

Як видно з таблиці, в середмісті їм належали майже всі підварки — 90%, або 9 із 10. Причому 8 (80%) перебували у власності козацької старшини, одним (10%) володів ієрей Успенської церкви о. Микита Невіт, а ще один (10%) належав козакові Михайлу Калиниченку.

На території фортеці, а відповідно по всій Полтаві, хоча й не було такої монополії козацьких очільників, однак саме їм належала переважна більшість підварків — 58% і 59,4% відповідно. Другу, так само заможну групу власників становили ті мешканці міста, які займалися купецтвом — 11,3% й 10,6%. Далі йшли міські урядовці — 8,7% і 8,1%, за ними козаки — 8% і 8,1%, потім представники духовенства й церкви — 4,7%, та 5% й ремісники 4%, та 3,8%. Окрему групу із 8 об'єктів (5,3% й 5%) становили т.зв. «інші», до яких я відніс тих власників, які зовсім не вписувалися в соціальну структуру Гетьманщини. Це російські аристократи — граф Олексій Розумовський²⁵⁴ та княгиня Марія Туркестанова²⁵⁵, відставний співак імператорського двору Гаврило Романов²⁵⁶, піддані — Данило Троковський²⁵⁷ та Петро Гапоненко²⁵⁸, пікінер Іван Комлик²⁵⁹.

На відміну від бездвірних хат, переважна більшість підварків у обох частинах міста — 85%, була населена підданими (див. табл. 6). Значно менше, аніж бездвірні хати, підварки здавалися як наймане жит-

²⁵⁴ Там само, С.322, 353.

²⁵⁵ Там само, С.409, 422.

²⁵⁶ Там само, С.425.

²⁵⁷ Там само, С.334.

²⁵⁸ Там само, С.491.

²⁵⁹ Там само, С. 292.

ло — 10 %, пустими залишалися 3,8%, і лише в одному випадку (0,6%) в ньому жив власник, підданий генерального обозного Семена Кочубея — Петро Гапоненко.

Таблиця 6. Розподіл підварків за мешканцями

Мешканці	Фортеця		Форштадт		Разом	
	Число	%	Число	%	Число	%
Власники	—	—	1	0,7	1	0,6
Піддані	9	90	127	84,6	136	85
Квартиранти	1	10	15	10	16	10
Пусті	—	—	6	4	6	3,8
Не з'ясовано	—	—	1	0,7	1	0,6
Усього	10	100	150	100	160	100

Таким чином, дослідивши основні види полтавських домогосподарств доходимо таких висновків:

Стандартна площа міських дворів не була сталою й коливалася в межах від 0,015 до 0,065 *га*. Широко практикувалося об'єднання кількох дворових місць в одне, що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць — до 0,33 *га*.

Попри те, що дворові місця були закріплені за конкретними соціальними станами, вони постійно змінювали власників, які, завдяки цьому, могли переходити з міщанського в козацький стан і навпаки. Щоправда, записи з міщан у козаки в Полтаві траплялися частіше. Це створювало значні економічні проблеми для функціонування міського самоврядування, економічною основою якого були податки й повинності сплачувані міщанами.

На момент створення Румянцевського опису міська нерухомість була перерозподілена таким чином, що представники соціально вищих і заможніших соціальних груп мали двори у престижнішій частині міста — фортеці/городі. Вони ж володіли й майже всіма підварками та значною часткою бездвірних хат.

Полтавці набували свої домогосподарства у різноманітний спосіб, шляхом купівлі, успадкування, обміну, поступки, пожалування, заповіту тощо. Найбільш поширеною була купівля. Операції з купівлі/продажу здійснювалися в місті постійно упродовж усього XVIII ст. до 1765 р. включно. Найінтенсивніше вони відбувалися в 1740-х рр. Діапазон цін на двори був надзвичайно широким — від 10 до 1000 руб. Ціни на бездвірні хати й підварки так само не були сталими й однорідними, але значно меншими — не перевищували 50 руб.

Значного поширення на момент проведення Румянцевського опису у місті набула практика володіння кількома дворами. Власниками були переважно представники соціальної верхівки та заможні полтавці. Додаткові двори ставали для них засобом здобуття додаткового прибутку. Такі садиби, зазвичай, населялися підданими (часто позацеховими ремісниками), або здавалися під крамниці, шинки й житло.

Будівлі в полтавських домогосподарствах були дерев'яними. Кам'яне будівництво в той час у місті лише зароджувалося. Стандартний набір споруд у дворі складався здебільшого із житлових приміщень, комор, повіток, стаєнь. Цей набір залежав як від заможності господаря, так і від топографічного розташування двору. Тож у дворах центральної частини міста було більше крамниць та шинків, а в дворах форштадту — різноманітних майстерень, кузень, солодовень тощо.

Розділ другий

ОРГАНИ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

*Чловѣкъ са(мъ) собою власти не при(и)маєть:
ты(л)ко ему о(т) бга посла(н)на бываєть:
І хо(ч) часом нѣь яки(и) на урядъ промоваль:
Еднакъ на(и)паче са(м) то г(с)дѣ бгѣ кероваль.*

Климентій Зіновіїв. Вірші.
Приповісті посполиті,
кін. XVII — поч. XVIII ст.

Попри те, що головним героєм цієї книжки є суспільство, а не політичні інститути, однак без розуміння того, якими були органи управління і які адміністративні структури існували в Полтаві в окреслений період, картина міського життя, на мою думку, буде неповною. Тому в цьому розділі розглядатиметься, як і через які управлінські органи громада Полтави реалізовувала свої самоврядні права та як саме було організоване міське життя. Оскільки Полтава у 60–70-х рр. XVIII ст. поєднувала в собі дві функції (була не лише самоврядним містом, а ще й центром однієї з десяти військово-адміністративних одиниць Гетьманщини), то, очевидно, слід охарактеризувати управлінські структури полку та городової сотні. Також потрібно з'ясувати, як на життя міста впливало фактичне співіснування двох юрисдикцій — козацької та міщанської.

§ 1. Козацька адміністрація

Козацьку юрисдикцію у Полтаві здійснювали два центри влади — сотенний та полковий; формально вона мала поширюватися винятково на козацьке населення міста. За моїми підрахунками, частка козаків у загальній структурі населення була доволі значною — близько 35% (див. розділ про міський простір). Козакам, включно зі старшиною, належало більше половини власності в місті. Очевидно, переважна більшість їх вхо-

дила до складу т. зв. городової сотні. На момент проведення Румянцевського опису сотню очолював Семен Кулик, а від 1773 р. до самої ліквідації сотні у 1782 р. — Яків Пашенко²⁶⁰. У середині 1760-х рр., окрім сотника, до складу керівництва сотні входили: отаман Іван Міненко, писар Дорофій Гаварецький, осавул Семен Кутицький та хорунжий Іван Токкар²⁶¹. Центром сотенного правління була канцелярія, розташована на території форштадту на Хлібській вулиці, де, як зауважила Оксана Коваленко, мегкала тоді практично вся сотенна адміністрація — сотник, отаман і писар²⁶². Містилась канцелярія, очевидно, у великому будинку, що мав *«поковєвъ четири, дльа караудних одна, дльа содержаниѣ колодничковъ одна»*. Там-таки при канцелярії жив ще й козачий син Григорій Шаповал з родиною²⁶³.

Осередком полкової влади в Полтаві була полкова канцелярія, на той час розділена на дві частини — т. зв. «полкове присутствіє» та власне канцелярію²⁶⁴. «Присутствіє» здійснювало безпосереднє управління полком, вирішуючи на щоденних засіданнях поточні справи. Складалося «присутствіє», як мінімум, з полковника, полкового судді та полкового писаря²⁶⁵. Можливо, у Полтаві до нього входили й інші представники полкової старшини — обозний, хорунжі, осавули. Адже, згідно з відомістю 1734 р., державну платню отримували полковий писар, обидва полкові осавули та обидва полкові хорунжі²⁶⁶. Отже, якщо ці виплати були обумовлені відбуванням служби в полковому «присутствії», то в ньому могло засідати 7 осіб.

Слід зауважити, що Полтавськими полковниками в останні роки існування Гетьманщини були: Андрій Горленко (1743–1774), Павло Ізмайлов (1774–1775) та Іван Кованько (1779)²⁶⁷. Уряд полкового обозного обіймали: Андрій Руновський (1747–1774), Дем'ян Беньковський (1774–1782); уряд судді: Григорій Сахновський (1747–1768), Василь Могилянський (1774–1782); уряд полкового писаря: Григорій Багінський (1749–1767),

²⁶⁰ Мокляк В. Полтавський полк, С.68.

²⁶¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8., арк.59.

²⁶² Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 123.

²⁶³ Місто Полтава, С.393.

²⁶⁴ Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С.22.

²⁶⁵ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса, Техник, 1909. — С.100–101.

²⁶⁶ Мокляк В. Документ про виплату річної платні в Полтавському полку // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.400–401.

²⁶⁷ Мокляк В. Полтавський полк, С.25.

Петро Білуха (1767–1770), Федір Янович (1770–1779); уряд осавула: Василь Магденко (1758–1766), Дем'ян Беньковський (1761–1766), Степан Магденко (1767–1768), Василь Гарновський (1773–1781), Петро Марченко (1777–1782), Іван Руновський (1782); уряд хорунжого: Семен Лаврентів (1765–1770), Григорій Старицький (1751–1770), Федір Гамалія (1761–1779), Семен Кулик (1773)²⁶⁸.

До кола полкових чиновників належав і городовий отаман. У 1765 р. цю посаду обіймав представник впливового полтавського старшинського роду Федір Білушенко²⁶⁹. Городові отамани були головами козацького самоврядування в полкових містах. Їхня юрисдикція поширювалася лише на цивільні справи, у яких їм підлягали навіть козацькі сотники. Як стверджує Віктор Горобець, великий вплив городові отамани мали в рагушних містах, де, крім козаків, їм підпорядковувалися також міщани на чолі з війтом. У містах із магдебурзьким правом роль отаманів була значно скромнішою²⁷⁰.

Ухвали і рішення полковника та полкового «присутствія» втілювала в життя полкова канцелярія, котра, за твердженням Валентини Панашенко, була «основним виконавчим органом на території полку»²⁷¹. У ній же зосереджувалося й діловодство полку. Безпосереднє керівництво канцелярією здійснював полковий писар, якому підпорядковувався цілий штат службовців — канцеляристів і писарів. Їхня кількість, на думку дослідника цієї проблеми Михайла Слабченка, у кожному полку була різною і залежала від розмірів території полку й кількості справ, які потрібно було розглядати. Очолював канцеляристів зазвичай реєнт²⁷². У полтавській полковій канцелярії, розташованій у самому центрі міста — на початку Київської вулиці (тобто на сучасному Соборному майдані²⁷³), таких чиновників було дев'ятеро. Ймовірно, що їхня кількість упродовж XVIII ст. поступово зростала, позаяк у вищезгаданій відомості про платню 1734 р. вказано лише 5 канцеляристів. Можливо, особливістю Полтавської полкової канцелярії була відсутність реєнта. Принаймні він не згадується ні у відомості про платню, ні в Румянцевському описі. У першому джерелі усі чиновники записані канцеляристами без жодної градації²⁷⁴, а зі зміс-

²⁶⁸ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8., арк.58; Мокляк В. Полтавський полк, С.25–28.

²⁶⁹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8., арк.58

²⁷⁰ Горобець В.М. Городові отамани // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–В. — К.: Наукова думка, 2004. — С.171–172.

²⁷¹ Панашенко В.В. Названа праця, С.23.

²⁷² Слабченко М.Е. Названа праця, С.156.

²⁷³ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С.89.

²⁷⁴ Мокляк В. Документ про виплату річної платні в Полтавському полку, С. 401–402.

ту другого можна зробити висновок про існування у їхньому середовищі певної ієрархії. Адже там згадуються старший канцелярист — Василь Марченко²⁷⁵, два канцеляристи — Петро Роменський й Григорія Кривоносов, два підканцеляристи — Федір Бондаревський та Федір Кошмановський, та чотири писарі: Трохим Гаварецький, Григорій Домарацький, Пархом Момот та Никифор Цибенко²⁷⁶. Вірогідно, що старший канцелярист і був отим реєнтом, який керував роботою інших канцеляристів.

Приміщення канцелярії, хоч і позначене в описі як старе, та все ж було більшим за приміщення сотенної канцелярії: *«Полковая канцелярія деревянная старая. В ней жилихъ покоевъ пять, да для караулныхъ хата ветхая адна»*²⁷⁷.

Як бачимо, кімнат тут було більше, караульня розміщувалася в іншій хаті, й арештантів теж утримували окремо, у розташованій неподалік в'язниці — секвестрі²⁷⁸. Можливо, це обумовлювалося тим, що в полковій канцелярії міг мешкати полковник²⁷⁹.

§ 2. Міське управління

Міську юрисдикцію в Полтаві здійснював виборний орган міщансько-самоврядування — магістрат. Його влада поширювалася на ту частину мешканців, яких я надалі називатиму міщанами. Крім того, під управлінням магістрату перебувало й населення навколишніх сіл: Івашок, Івонченців, Грабинівки, Мачух, Супрунівки, Шостаків, Павленок, Тахтаулового, частково Гожулів та Осьмачок. Ці села були пожалувані місту Полтаві російським царем Петром I та українськими гетьманами²⁸⁰.

Магістрат теж розташовувався у самому центрі Полтави, поряд із полковою канцелярією. В описуваній період у місті вже було чинним магдебурзьке право, надане гетьманом Кирилом Розумовським 25 серпня 1752 р. Полтава, очевидно, була одним з найдальших міст у просуванні магдебурзької самоврядної традиції на Схід Європи. Щоправда, її офіційне оформлення в Гетьманщині відбувалося тоді, коли в Європі вона вже занепадала.

Як стверджує дослідник цієї проблеми, полтавський історик та архівіст Михайло Бужинський, у січні 1752 р. *«міщани, цехові та по-*

²⁷⁵ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8., арк.58.

²⁷⁶ Місто Полтава, С.107, 389, 184, 122, 44, 181, 263, 276.

²⁷⁷ Місто Полтава, С.45.

²⁷⁸ Там само, С.44.

²⁷⁹ Панашенко В.В. Названа праця, С.23.

²⁸⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8., арк.64.

сполиті Полтави вирішили подбати, щоб у Полтаві було встановлено магістрат»²⁸¹. Вони звернулися до керівництва полку з проханням про підтримку їхнього клопотання перед гетьманом Кирилом Розумовським. Полкова канцелярія відгукнулась і склала відповідне «Нъжайшее доношение» на ім'я гетьмана²⁸² у якому прохала: «даби в городе Полтаве против прежняго (как і в других полковых городах суть) возобновлен бил Магистрат»²⁸³.

Як аргумент наводилась висловлена вище теза, що: «на тоє Магистрата Полтавского званіє били привилегіи или грамоти, — но когда город Полтава прежде шведской под Полтавою войны со всем посадом и Ратушою згорел, уже после того пожара никаких бывших в оной Ратуше дел не осталось вовсе погорело, и о том магистрата полтавського званіи, почему магистратом іменовано (кроме что, как вишеозначенно з давних крепостей является) следа никакова сискать не можно»²⁸⁴.

Озброївшись цим документом, тодішній полтавський вїйт Йосип Кирилів з іще трьома обраними від полтавської миської громади депутатами 14 січня 1752 р. вирушив до Глухова — клопотатися перед гетьманом про «відновлення» магістрату. Справу вдалося залагодити, можливо, не так швидко, як хотілося: 25 серпня 1752 р. гетьман Кирило Розумовський видав універсал «о бытшии магистрату»²⁸⁵ в Полтаві.

Після його отримання, 15 вересня того самого року, в Полтаві проведено вибори і сформовано магістрат. Полтава належала до тієї групи українських міст, де судові й адміністративні функції миського самоврядування не були розділені²⁸⁶.

Очоловав місто вїйт, котрий, як й інші миські урядовці, «избирались должни из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных, (и где могут быть) ученых, законнорожденных, в правах икусных, немолодших от двадцяти пяти, а не старших от семидеся-

²⁸¹ Бужинський М. З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.), С.171.

²⁸² Бужинський у своїй публікації наводить його повний текст. — С.177–180.

²⁸³ Там само, С.179. Вжита в «довошеній» фраза про відновлення, породила цілу дискусію про те, що в Полтаві магдебурзьке право нібито існувало ще у XVII ст. (Див.: Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 87–88.) Однак дотепер дослідники ще не віднайшли вірогідних підтверджень цього факту. Ймовірно, усі заяви про втрату колишніх привілеїв міста слід розглядати радше як риторичний прийом для посилення аргументації в отриманні магдебурзького права, аніж підтвердження факту дійсного колись статусу.

²⁸⁴ Там само, С.178.

²⁸⁵ ЦДІАУК, ф.57, оп.2, спр.8, арк.64.

²⁸⁶ Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — №3–1. — С.34.

*ти лет...»*²⁸⁷. На жаль, ми не маємо достовірних свідчень про те, якою була процедура його обрання, але можемо припустити, що вона була схожою на вибори чернігівського в'їта, що відбулися в грудні 1730 р. Там, після смерті в'їта Федора Лопати, гетьман Данило Апостол наказав місцевому полковнику організувати вибори нового. Цим займався бурмістер Карпо Маркович, який тимчасово виконував обов'язки в'їта. Спершу було визначено трьох кандидатів — міських бурмістрів. Вибори відбулися 29 грудня у ратуші²⁸⁸. У них взяли участь міські райці, представники цехів і міщан. Потім складено виборчий акт, який засвідчили своїми підписами всі магістратські урядники й представники цехів. Пізніше нового в'їта — Й. Титовича — затвердив на посаді гетьман²⁸⁹.

Вибори, проведені у Полтаві після отримання гетьманського універсалу, теж відбувалися в ратуші. Як стверджує Михайло Бужинський: «*міщани з цеховими й посполитими зібралися в ратуші й обрали на підставі цього універсалу 4 бурмістрів, 4 райців і 4 лавників*»²⁹⁰. Як бачимо, процедура була подібною до чернігівської. Щоправда, про вибори в'їта там не йшлося. Можливо, його не переобирали, або ж підтвердили перебування на цій посаді Йосипа Кирилів. Принаймні саме він залишався в'їтом до своєї смерті у грудні того самого 1752 р.

Після нього полтавці обрали в'їтом Андрія Терентенка, який виконував ці функції до серпня 1754 р. Його заступив бурмістер Іван Висоцький, який управляв магістратом до серпня 1760 року. Наступним в'їтом обрано військового канцеляриста Данила Бужинського²⁹¹. На жаль, невідомо, як довго він обіймав посаду — ймовірно, не більше 5 років, бо у 1765 р. на ній уже перебував військовий товариш Петро Черниш²⁹². Про тривалість його врядування, як і про наступних в'їтів, маємо небагато даних. Відомо, що у березні 1769 р. Черниш іще перебував на в'їтвстві, бо зберегла підписана ним 13 березня промеморія до комісії з проведення Генерального опису²⁹³. Однак уже в серпні 1770 р. відповідь урядовій комісії про «географічне, економічне, політичне й культур-

²⁸⁷ Права за якими судиться малоросійський народ / Упор. К.Вислобоков — Київ: Наукова думка, 1997. — С.452.

²⁸⁸ Багалей Д.И. Магдебургское право в Левобережной Малоросии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — № 3. — С.34.

²⁸⁹ Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII — XVIII ст.) // Сіверянський літопис — № 2. — 2000. — С. 36.

²⁹⁰ Бужинський М. Названа праця, С. 173

²⁹¹ Там само, С. 175–176.

²⁹² ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.42.

²⁹³ Там само, арк.385.

не становище м. Полтави» підписав підкоморій Павло Кочубей²⁹⁴, уже як «городской голова»²⁹⁵. На жаль, дотепер не вдалося віднайти достовірних свідчень, хто саме очолював місто в останні 12 років існування магістрату (від 1770 р. до 1782 р. — Ю.В.). Микола Лятошинський з цього приводу зауважив, що він не наводить списку в'їтів у розділі про XVIII ст., як це зробив у попередньому, «*ввиду большой отрывчивости данных*»²⁹⁶.

Згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ», в'їт поєднував у своїй особі адміністративну й судову владу в місті. Він повинен був управляти містом, встановлювати міські правила й порядки, охороняти спокій городян, опікуватися удовами й сиротами, карати бешкетників і злочинців, загалом — поводитися «*как надлежит доброму і бодрому градоначальнику*»²⁹⁷.

Окрім в'їта, до складу магістрату входило ще 13 посадових осіб: 4 бурмистри — помічники в'їта (які були наступними після нього за ієрархією посадовцями), 4 райці (які відали цивільним судом і наглядали за торгівлею), 4 лавники (члени лавних судів, які розглядали кримінальні справи) і один писар²⁹⁸. Повного переліку цих урядників мені віднайти не вдалося, однак, завдяки матеріалам проведення Румянцевського опису, відомо, що у 1765 р., разом із в'їтом Петром Чернишем, містом керували: чотири бурмистри (Василь Демченко, Федір Чупруновський, Павло Маркевич, Олексій Лук'янович), чотири райці (Яків Пашенко, Григорій Паскевич, Павло Висоцький, Омелян Малиховський), три лавники²⁹⁹ (Григорій Новомлинський, Семен Биковський, Семен Воскобойник) і писар Григорій Рогуля. За браком достовірних свідчень важко сказати, чи ці урядники відповідали цитованим вище «ідеальним» вимогам, які висувало до них міське право; із певністю можна лише стверджувати, що їхній вік не виходив поза межі норми. Окрім того, хоч ми й не можемо точно встановити, яким був рівень їхньої освіченості, але знаємо напевне, що всі були принаймні письменники, бо вміли розписатися (детальніше див.: §1 розділу 6).

²⁹⁴ Відповіді міського голови Полтави на запитання урядової комісії, С.43

²⁹⁵ Посада міського голови була запроваджена маніфестом Катерини II від 14 грудня 1766 р. про скликання Законодавчої комісії для створення нового Уложення. Міський голова обирався терміном на 2 роки з домовласників не молодших 30 років. Він також не мав чітко визначених обов'язків. (ПСЗ РИ — Т.17. (1765–1766). — С.1102.) Остаточно цю посаду запровадили вже після ліквідації Гетьманщини — у 1785 р., коли замість магістрату містом стала керувати міська дума (Див.: Полтава. Історичний нарис, С.76.)

²⁹⁶ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.120.

²⁹⁷ Права за якими судиться малоросійський народ, С.455.

²⁹⁸ Бужинський М. Названа праця, С. 173.

²⁹⁹ Лавників також мало бути четверо, але на момент перепису один із них помер, а нового на його місце ще не вибрали (ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.42зв.)

Свої обов'язки міські чиновники, за винятком вїйта й писаря, виконували почергово, змінюючись щороку: двоє служили, а двоє відпочивали³⁰⁰. Того року, коли відбували службу, вони не сплачували міських податків і не відбували повинностей, а коли не служили — то сплачували. Ймовірно, саме таку форму мала їхня винагорода, адже за нормами магдебурзького права ці міські уряди були почесними³⁰¹. Лише писар отримував за свою роботу грошову винагороду. Як сказано в Румянцевському описі: *«имееть пропитаніє от получаємого из магистрата полтавского денежного жалованья»*³⁰². На оплату його праці, як і праці канцеляристів, витрачалася частина прибутків магістрату від шинкового збору та плати за використання міських сіножатей³⁰³.

Основним джерелом прибутків для більшості членів магістрату була торгівля. Подібна практика існувала й раніше в українських містах на магдебурзькому праві. Наприклад, за твердженням Наталі Білоус, у такий спосіб заробляли собі на життя представники міської верхівки Києва в першій половині XVII ст.³⁰⁴. Купецтво було одним із основних занять також для членів міської влади Луцька³⁰⁵. Очевидно, що урядники полтавського магістрату походили з найзаможнішої частини міщанства, які *«промислом купеческим бавилися»*. Якщо уважно проаналізувати персональний склад міського уряду, стає очевидним, що усі чотири бурмистри мали стосунок до торгівлі: чи то раніше, чи під час перебування на посаді. Зокрема, в описах господарств Василя Демченка та Павла Маркевича серед іншого повідомлялось: *«торгъ имеетъ: отпускаетъ за границу в Шлезию рогатой скоть, а оттуда вивозитъ сукна и разниє товари...»*³⁰⁶. В описі маєтку Федора Чупруновського зазначалося, що він у період свого врядування в магістраті жив із нажитого раніше майна³⁰⁷. Ймовірно, це майно було набуте саме завдяки торгівлі з Кримом, якою він займався раніше. Відомо, що у 1749 р. Чупруновський перебував з товаром у Кафі, де

³⁰⁰ Там само, арк.41–42.

³⁰¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 154

³⁰² Місто Полтава, С. 50–51.

³⁰³ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.125

³⁰⁴ Білоус Н. Названа праця, С.158.

³⁰⁵ Штанько О.Ф. Луцький магістрат XVI — першої половини XVII ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01; — Луцьк, 2015.— С.13.

³⁰⁶ Місто Полтава, С.72, 90.

³⁰⁷ Там само, С. 82.

між ним і місцевими урядовцями виник конфлікт на ґрунті того, що місцевий суддя та старшина вимагали від нього «подарунку»³⁰⁸.

Натомість про рід занять Олексія Лук'яновича Румянцевський опис не містить жодної інформації через особливості укладання³⁰⁹. Однак у документах 1770 р. цей бурмістер згадується як купець, котрий отримав з Полтавського магістрату паспорт для перевезення до Харкова німецьких товарів³¹⁰. Крім того, торгівлею займався його молодший брат Федір, про якого також відомо, що у 1781 р. він привіз до Полтави 172 картини, 1700 естампів та 1200 книжок³¹¹.

Достеменно відомо, що торговельною справою займався також райця Григорій Паскевич³¹². Можна припустити, що в подібний спосіб отримував прибутки і його колега Яків Пашенко. Хоча в описі Пашенкового двору про це не повідомляється, зате там сказано, що разом із ним мешкав його зять, полтавський купець Іван Оржицький³¹³. Цілком можливо, що одружившись із донькою Пашенка й переселившись у дім тестя, Іван перейняв і частину його промислу. Про прибутки ще одного райці, Омеляна Малиховського, джерела, на жаль, не повідомляють; зате про Павла Висоцького сказано, що він *«пробиваєть от имеющоюся у него хутора и от нижеписанных принадлежностей»*³¹⁴

Серед лавників прибутком з торгівлі отримував Григорій Новомлинський, який продавав з дому «вино»³¹⁵. Можливо, що й Семен Биковський, якого на момент описування його двору не було вдома, мав подібне джерело прибутку. Однак, через відсутність господаря, укладачі перепису не змогли з'ясувати *«какыя торги имеетъ»*³¹⁶. Також з опису невідомо, чим займався третій лавник — Семен Воскобойник у той час, коли не засідав у магістраті. Можна припустити, що він теж міг належати до

³⁰⁸ Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України у XVIII ст. / Переднє слово С.І. Білоконя. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2010. — С. 110.

³⁰⁹ Місто Полтава, С. 9–42.

³¹⁰ Тищенко М. Названа праця, С.85–86.

³¹¹ Там само, С.145. На перший погляд привезений крам видається не зовсім традиційним для тогочасної Гетьманщини. Однак, враховуючи, що принаймні суспільна еліта вже була орієнтована на потребу в отриманні освіти, можемо припустити, що він призначався для реалізації серед представників вищих соціальних верств. Сумнівно, щоб увесь його можна було збути в Полтаві, ймовірно, купець планував його продавати і в інших «малоросійських городах».

³¹² Тищенко М. Названа праця, С.83.

³¹³ Місто Полтава, С.167.

³¹⁴ Там само, С. 71.

³¹⁵ Там само, С.56.

³¹⁶ Там само, С.88.

спільноти торгівців, адже принаймні ще двоє полтавських купців³¹⁷ носили таке саме прізвище. Отже, він міг бути родичем одного з них, і в такий спосіб належати до купецького середовища.

У 1765 р. в магістраті трудилися загалом 7 осіб. Це були: війт Петро Черниш, писар Григорій Рогуля, бурмистри Федір Чупруновський та Олексій Лук'янович, райці Павло Висоцький й Омелян Лук'янович, та лавник Семен Воскобойник³¹⁸.

Крім урядників, у приміщенні магістрату постійно працював штат менших чиновників — канцеляристів і писарів, які вели міське діловодство. Безпосереднім їхнім керівником був магістратський писар. Поряд з ним у джерелах згадуються канцелярист Григорій Свердяков, підканцеляристи Ілля Вишневецький та Петро Котляревський, писарі Іван Дротовський, Артем Тетервак, Іван Штепенко, а також подвійський — Лука Бублей³¹⁹.

На членів магістрату покладалося чимало обов'язків. Автор поширеного в ранньомодерній Україні посібника з міського права Бартоломей Гроїцький³²⁰ так окреслив коло проблем, що ними мало опікуватися міське самоврядування: *«Обов'язком Ради й бурмістрів є, принаймні раз на тиждень, або завжди в разі необхідності збиратися до ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам; залагоджувати й розсуджувати всілякі суперечки, вишуковувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, а перекупців, які порушуватимуть розпорядження радців та їхні спільні ухвали, карати, оскільки через те велика дорожнеча буває. Крім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, запобігаючи ошуканствам у мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та інших товарів. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт та вдів і викоринювати шкідливі й небезпечні ігри, як-от: нарти, кості й таке інше, негідне. Кожного року рада му-*

³¹⁷ Там само, С.185, 133.

³¹⁸ ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.46.

³¹⁹ Місто Полтава, С. 197, 49, 205, 159, 167, 187.

³²⁰ Посібник Бартоломея Гроїцького «Porządek sądów u spraw Miejskich Prawa Maudeburskiego», уперше виданий у 1559 р., мав велику популярність на території Речі Посполитої й широко використовувався в судовій практиці українських міст. За твердженням історика українського права Олександра Кістяківського, цей посібник був поширений у судових установах Гетьманщини і став одним із джерел збірника «Права за якими судиться малоросійський народ». Користувалися цією книжкою і в Полтаві. Історик наводить факт її віднайдення в архіві Полтавського магістрату (Див.: Кістяковський А. Ф. Очерк исторический сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием «Права по которым судится малоросийский народ» // Права, по которым судится малоросійський народ. — Київ: университетская типография, 1879. — С.70–95).

суть звітуватися про всі міські прибутки перед старшими й найзначнішими людьми з громади»³²¹.

Ясна річ, міські чиновники мали й специфічні обов'язки. Зокрема, райці, які обиралися з-поміж міщан, після вступу на посаду, отримували свої сфери відповідальності. Наприклад, у Чернігові в 1758 р., кожному з чотирьох райців була визначена своя сфера відповідальності: один мав наглядати за відведенням квартир, забезпеченням кіньми та збором прогонних грошей з подорожніх; другий відповідав за прибутки й видатки магістрату; третій наглядав за цінами, а четвертий — за збиранням податків до міської скарбниці³²². Як саме розподілялись обов'язки між урядовцями Полтави, достеменно з'ясувати не вдалося. Безумовно, певні відмінності існували хоча б тому, що кількість райців тут була меншою, аніж у Чернігові³²³. Однак функції, виконувані міською владою, більш-менш збігалися.

У першу чергу на неї був покладений нагляд за торгівлею, мірами, контролем за цінами. На той час у Полтаві щороку відбувалося чотири великі ярмарки. Перший — на Всеїдному тижні³²⁴ (котрий, як відомо, не мав сталої дати і припадав, то на січень, то на лютий); другий — у травні, на Миколая; третій — у липні, на Іллі (Іллінський), а четвертий — у вересні, Воздвиженський. На ярмарки збиралися купці з різних міст — як Гетьманщини, так і Росії. Тривав кожен ярмарок до двох тижнів, а торгували на них шовковими й вовняними тканинами, різноманітним дрібним крамом. Окрім ярмарків, щопонеділка та щоп'ятниці в Полтаві відбувалися торги (базари), на які з навколишніх сіл і хуторів привозили збіжжя, овочі, фрукти, інший харч та дрібні ремісничі вироби³²⁵. У місті діяли також шинки, різноманітні крамниці, лавки та інші заклади, де велась дрібна торгівля³²⁶.

Полтавські міри, очевидно, мало відрізнялися від тих, що використовувалися в інших містах Гетьманщини, а ті, як відомо з дослідження Ольги Сидоренко, були доволі розмаїтими. Відрізнялися лише дві міри для

³²¹ Цит. за: Гошко, Т. Міське самоврядування на українських землях у 14–16 ст. — С.75. [Електронний ресурс] / Т. Гошко. — 2011. — Режим доступу: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001097/01/99.pdf>.

³²² Доманова Г. Названа праця, С. 36.

³²³ Якщо у Полтаві у 1766 р. було всього 4 райці, два з яких служили, а два мали змінити їх наступного року, то в Чернігові у 1767 р. їх було 27 (Доманова Г. Названа праця, С. 36.).

³²⁴ *Всеїдний тиждень* — період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одногоденного посту в середу і п'ятницю.

³²⁵ ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 40–40зв.

³²⁶ Коваленко О. Названа праця, С.105–113.

силких речовин — чвертка, що становила 65,8 кг та осьмачка, що складалася з 4 чверток (тобто дорівнювала 274 кг)³²⁷.

Магістрат також займався збором міських податків: торгового мита з товарів, з іногородніх купців, з шинків, міських лазень, солодовень, мостів, млинів, «зъ подданнихъ ченшових, за кошенное подданими магистратовими на сенокосахъ разнихъ чиновъ сена, да з шинковъ»³²⁸. Крім того, магістрат збирав податки з мешканців приналежних йому сіл. Селяни сплачували в міську скарбницю по 1 руб. податку з кожного двору та ще по 50 коп. т.зв. «подимного». За період з 1762 по 1784 р. місто отримало від таких сіл прибутку на загальну суму 11625 руб. 52,5 коп³²⁹.

У 1766 р. прибутки магістрату від різних податків і зборів склали 483 руб. 60 коп. Зібрані кошти витрачалися на виплату заробітної платні міському лікареві, магістратському писареві, канцеляристам, городничому та іншим міським чиновникам. З цих коштів закуповували для магістрату папір, сургуч, галяс і дрова, а також ремонтували печі й вікна в полковій канцелярії та в магістраті. За ці ж кошти утримувався й протипожежний інструмент³³⁰. Про розміри «посадових окладів» у полтавському магістраті відомо лише те, що підканцеляристи отримували неоднакову платню: один «одержував на рік утримання 5 руб. 53 коп., а другий — 8 руб.»³³¹. Можливо, різниця обумовлена компетентністю і стажем роботи.

Магістрат контролював також виконання міщанами «всяких повинностей и гражданскихъ службъ», до яких, серед іншого, відносилися ремонт і підтримання в належному стані доріг та мостів через річку Ворсклу. Зведених коштом міської ратуші мостів було два — Жадківський і Грабинівський³³². Міщани повинні були також брати участь в організації протипожежної охорони, адже пожежі завдавали тоді чимало клопоту містам Гетьманщини і Полтава теж не була винятком. Тож цьому питанню завжди приділялася значна увага³³³.

Упродовж XVIII ст. місто пережило шонайменше чотири великі пожежі — у 1705, 1709, 1758 та 1771 роках³³⁴. Тож магістрат, а разом з ним і

³²⁷ Сидоренко О.Ф. Исторична Метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1975. — С.158–159.

³²⁸ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.125.

³²⁹ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк. 88.

³³⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.125.

³³¹ Бужинський М. Названа праця, С. 177.

³³² ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 57.

³³³ Доманова Г. Діяльність Чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста // Сіверянський літопис. — 2010. — №1. — С. 9–15.

³³⁴ ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.1, арк.91.

полкова адміністрація, приділяли цій проблемі чимало уваги. Як видно з доповідних записок міської влади, в Полтаві була налагоджена своєрідна система пожежної охорони, якою відав спеціально призначений магістратом городничий (цю посаду запроваджено магістратом у 1753 р.). Відомо, що у 1754 р. її обіймав купець Петро Глиняник³³⁵. Нагляд за дотриманням протипожежної безпеки серед ремісницького населення здійснювали цехмістри, а серед посполитих —десятники й соцькі. Особливо ретельно дотримувалися протипожежних правил влітку, коли полтавцям навіть радили в цю пору року не готувати їжу в хатніх печах³³⁶. Щоночі спеціально призначені люди (20 осіб) під керівництвом відповідного урядника здійснювали обхід міста³³⁷.

На випадок пожежі були приготовані запаси води. Окрім того, що по дві діжки з водою мали стояти в кожному дворі, ще 20 діжок стояло біля магістрату, 10 — на Мостовій вулиці біля торговельних рядів, 10 — поблизу Воскресенської церкви, 40 діжок — за Київською брамою та в інших місцях, передусім на церковних подвір'ях. Восени (зазвичай після першого жовтня), з огляду на наближення морозів, бочки прибиралися до весни.

Окрім цього, на випадок пожежі від кожного двору призначалася одна людина з відповідним інструментом: залізним гаком, вилами або відром. Набір аналогічних інструментів (шість гаків, двоє вил, двадцять п'ять відер та два щити) зберігався й у полковій канцелярії³³⁸.

Міська влада також слідувала за *«содержанием возможной чистоты по улицам»* та опікувалась убогими мешканцями. Важко сказати, якими були ті норми *«возможной чистоты»*, й наскільки ефективно магістрат справлявся з їх дотриманням. Усе ж насмілюся припустити, що Полтава в цьому плані мало відрізнялася від інших міст. Принаймні мандрівники, які тоді відвідували місто, не зауважили значної антисанітарії. Їхні враження зазвичай стосувалися того, що будинки були дерев'яними, а вулиці — не забрукованими, тож у дощову погоду вони ставали непрохідними³³⁹. Проте, слід пам'ятати, що тодішні уявлення про санітарію, за умови відсутності спеціальної служби, були дуже далекими від нинішніх, а те, що видавалося сучасникам нормальним, могло б нас шокувати.

³³⁵ Багалеї Д.І. Указ. соч., С. 43.

³³⁶ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.43.

³³⁷ Там само, арк. 41зв.

³³⁸ Там само, арк.46.

³³⁹ Див.: Зуєв В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року, С.10.; Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна, С. 417–420.

Установами, покликаними турбуватися про убогих, були шпиталі. У Полтаві, як і в інших місцевостях Гетьманщини, шпиталіями опікувала-ся не міська влада, а церковна³⁴⁰. На час проведення Румянцевського опи-су шпиталі діяли при всіх храмах міста, крім церкви Різдва Богороди-ці³⁴¹. Утримувалися ці заклади церковним коштом, а також за рахунок «*доброхотных дателей*»³⁴². Однак уже тоді всі шпиталі були старими. До того ж Румянцевський опис не повідомляє, чи були в них мешканці³⁴³. Можемо припустити, що більшість із тодішніх шпиталів занепадала, бо у складених десятима роками пізніше сповідних розписах уже згадуєть-ся лише один міський шпиталь — при Миколаївській церкві³⁴⁴. Ймовірно, виходячи саме з такого становища, міський голова Павло Кочубей, від-повідуючи у серпні 1770 р. на запитання урядової комісії про стан міста, прохав уряд заснувати міський шпиталь³⁴⁵.

Магістрат відповідав також за виконання повинності із забезпечен-ня постою військ, що вважалася у XVIII ст. найобтяжливішою та соціаль-но найтравматичнішою з-поміж усіх повинностей, які несло населення. За твердженням дослідників, взаємини між військовим постояльцем і до-мовласником часто нагадували відносини окупантів і переможених³⁴⁶. Ге-нерал Олександр Ланжерон так охарактеризував постій російських військ у Гетьманщині: «*в Малороссии, в завоеванных областях, русский солдат является бичом своего хозяина: он распутствует с его женой, бесчестит его дочь, выгоняет хозяина из его постели и иногда даже дома, ест его цыплят, его скотину, отнимает у него деньги и бьет его непрестанно...*»³⁴⁷.

Полтавські міщани мали відчувати всі «принади» постою регулярних військ, адже в той період Південь України був для російської армії одним із основних театрів бойових дій³⁴⁸, і війська проходили через місто дово-

³⁴⁰ Ефименко П.С. Шпитали в Малороссии. // Кевская Старина. — 1883. — № 4. — С. 721.

³⁴¹ Місто Полтава, С.45,

³⁴² ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.43.

³⁴³ Місто Полтава С.45.

³⁴⁴ ЦДАК України. — Ф. 990. — Оп.2. — Спр.34, арк.49–50.

³⁴⁵ Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники П.Білий, П.Ємець, В.Жук, В.Лобурець, Н.Пайдем, З.Суховська, А.Черевань — Київ, Наукова дум-ка, 1974 — С.43.

³⁴⁶ Лапин В.В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского общества историков и архивистов, 2000 г. — С.-Петербург, 2000. — С.145.

³⁴⁷ Ланжерон А. Ф. Русская армия в год смерти Екатерины // Русская старина. — 1895. — Т. 83. — С. 151–152.

³⁴⁸ Див.: Схлокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперсько-го суспільства (1765–1798 рр.). / Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Каразіна — Харків, 2009. — С.56–57.

лі часто. Миський голова Павло Кочубей у 1770 р. з цього приводу писав: *«город Полтава яко пограничної, несравненно против других городов в постоях в дворах для постояльцов и при тим в вистачении подвод и других экстраординарных случающихся под военное время вистачений всегда прежде имел и тепереча имеет обтяжение...»*³⁴⁹

Ймовірно, саме заради зменшення цього тягара, *«во облегчение тамошних обывателей»*, поблизу магістрату споруджено спеціальний будинок *«для канцеляріи пріежжающихъ генералтетовъ»*³⁵⁰. Під час Румянцевського опису там розташовувалася комісія з його проведення, а раніше там зупинявся зі своїм штабом командир Волоського корпусу генерал Петро Оліц³⁵¹.

Утім, побудова цього приміщення не вирішила проблеми в цілому. Між полтавцями та російськими військовими на цьому ґрунті виникали різні непорозуміння. Як приклад, можна навести конфлікт, що у жовтні 1768 р. трапився між прапорщиком Козловського піхотного полку Дмитром Цуріковим, який працював у комісії з проведення Генерального опису, та його квартирною хазайкою, полтавською міщанкою Бідухою. Суперечка виникла через дрова, що їх господиня, за твердженням прапорщика, не давала для опалення квартири, тож він змушений був купувати їх власним коштом. Дров він начебто витратив аж 28 возів, кожен із яких коштував 25 копійок. Прапорщик вимагав від полкової канцелярії *«за те издержанные имъ дрова кому надлежитъ его Цурикова удоволствовать»*. Натомість господиня стверджувала, що Цуріков, відтоді як у липні 1767 р. став до неї на постій, жодного возу дров не купив, а використовував лише її дрова. А коли дрів не було, *«то он, прапорщик приказывалъ своему денщику состоящие на еи дворе [...] и лежащее для строения годные деревья рубать и палить...»*³⁵².

Як бачимо, внаслідок постою, міщанка не лише зазнала збитків, купуючи дрова для опалення помешкання, а ще й втратила приготований для будівництва ліс. До цього варто додати й моральний стрес, якого зазнала господиня внаслідок конфлікту.

Інша, доволі гучна тогочасна суперечка на ґрунті постою сталася між полтавським купцем Павлом Руденком та головою комісії з проведення Генерального опису в Полтавському полку — секунд-майором Василем Путімцевим. Прибувши до Полтави восени 1765 р., голова комісії сам обрав собі за місце проживання будинок цього купця на Воскресенській ву-

³⁴⁹ Полтаві 800 років, С.42.

³⁵⁰ Місто Полтава, С.45.

³⁵¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.220зв.

³⁵² ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.364–364зв.

лиці, до того ж зробив це без відома магістрату³⁵³ та, очевидно, без згоди самого господаря. Імовірно, причиною цього вибору було те, що дім Руденка був двоповерховим і мало не єдиним кам'яним житловим будинком у місті.

Мабуть, спершу великих проблем у взаєминах господаря і постояльця не виникало, адже до того, як розгорівся конфлікт, секунд-майор прожив на квартирі у купця рік і дев'ять місяців. Хоча, згідно із законом, постій міг тривати не більше року³⁵⁴, але на практиці цього правила зазвичай не дотримувалися. Імовірно, постоялець добряче набрид Руденкові, і той натиснув на якісь відомі лише йому важелі впливу в магістраті, полковій канцелярії та, можливо, у Малоросійській колегії. Принаймні подальше кар'єрне зростання цього полтавця засвідчує, що він досить добре вмів вирішувати власні проблеми.

Хоч би там як, але в червні 1767 р. Полтавський магістрат надіслав голові комісії *«известие»*, в якому повідомляв, що, згідно з наказом президента Малоросійської колегії графа Петра Румянцева, секунд-майор має виселитися з будинку Руденка і обрати собі квартиру з тих, які запропонує йому магістрат: *«с одного Руденкового дому сойтить туда где от магистрата показано будет»*. Підставою для такого рішення Малоросійської колегії нібито стало те, що секунд-майор порушив процедуру вибору місця постою і вселився до будинку Руденка *«безъ отводу магистрата»*³⁵⁵. Магістрат в особі спеціально призначеного квартирмейстера, запропонував Путімцеву на вибір кілька квартир, і той обрав будинок *«вдови Маркевичевой»*. Оскільки вдова з таким прізвищем у переписі не зафіксована, то, імовірно, йшлося про заможну купецьку вдову Євдокія Марченкова, чий двір був неподалік від приміщення, де працювала комісія — на Успенській вулиці. Однак згодом з'ясувалося, що жодних переваг, окрім близького розташування, нова квартира не має: *«печи совсем разломаны и в покоях имеется великая течь и в стенах щели...»*³⁵⁶. Обурений секунд-майор почав вимагати від магістрату відремонтувати будинок, на що члени магістрату відповіли: *«по определению магистрата полтавского велено послать къ Вашему Высокоблагородию сие известие въ котормъ написать, что понеже Ваше Высокоблагородие означенную*

³⁵³ Там само, арк.243.

³⁵⁴ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М., 2006. — С.292.

³⁵⁵ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.243.

³⁵⁶ Там само, арк.243зв.

*квартиру предъ всеми домами избрали себе сами, то на оной и стоятъ соизволте»*³⁵⁷.

Така відповідь зовсім не задовольнила Василя Путімцева, він знову став вимагати від магістрату *«изделки оних печей и поправки криши»*³⁵⁸. Магістрат, зі свого боку, не поспішав виконувати цю вимогу, повідомивши голову комісії, що всі ремонтні роботи має здійснювати господар будинку. До речі, це твердження міських урядовців не було голосливим й цілком відповідало іменному указові імператриці Анни Іоанівни від 11 листопада 1738 р., яким на той час регулювалася постійна повинність³⁵⁹. Але й тут секунд-майору відверто не щастило, бо за наступні півроку будинок двічі змінив власника: спершу він перейшов до рук аудитора Слобідсько-Української губернії Григорія Мосцевола, а потім його придбав полтавський купець Петро Макуха. Але останній не міг вступити у володіння двором, а, відповідно, й розпочати ремонт будинку тому, що, як пояснили секунд-майору міські чиновники, *«оной весь занятъ Вами Высокоблагородиємъ и сверх того требуетъ починки и перестройки которой при бытности в нем Вашего Высокоблагородия сделать не можно»*³⁶⁰. Нарешті у квітні 1768 р. магістрат запропонував Путімцеву вирішити проблему помешкання радикально, попрохавши квартиру в полковій канцелярії, *«в которой довольно число и более магистратских и к постою лучших домовъ [...] и не соблаговолите ль Ваше благородие потребовать въ полковой канцелярии отводу въ ведомстве оной Вам достойной квартиры по чину Вашему...»*³⁶¹.

Проте не всі полтавці потерпали від постою російського війська. Декому з них, особливо купцям, інколи вдавалося непогано на цьому заробити. Академік Йоганн Гюльденштедт у своїх записках зауважив, що полтавські купці *«взявшие на себя, в течении настоящей войны доставку провианта для 2-й армии несколько разбогатели»*. Він також побачив іще один позитив від розташування в Полтаві головної зимової квартири командувача 2-ї армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.: *«Благодаря этому нравы жителей очень изменились; жены богатеиших горожан, переменяли обычный малорусский костюм на французский»*. Крім того, на думку мандрівника, *«в течении этого же времени появилось больше вкуса в убранстве жилищ в мебелировке их»*.³⁶²

³⁵⁷ Там само, арк. 243 зв. – 244.

³⁵⁸ Там само, арк. 244.

³⁵⁹ ПСЗ РИ — Т.Х (1737–1739). — С.652.

³⁶⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.328.

³⁶¹ Там само, арк.328зв.

³⁶² Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна, С.419.

Отже, постій російського війська, додаючи значних клопотів міській адміністрації й лягаючи додатковим тягарем на мешканців, мали для Полтави не лише негативні, а й позитивні наслідки. Адже частина полтавців (купці, торгівці й шинкарі), на цьому заробляла, а міська верхівка ще й «підвищувала свій культурний рівень», знайомлячись із тенденціями столичної моди.

Ще однією функцією, яку виконував полтавський магістрат, було міське судочинство. Характерно, що ця роль за магістратом збереглася й після поширення на Полтаву у 1782 р. російської форми міського управління — міської думи³⁶³. Як зазначалося вище, особливістю магдебургії в містах Гетьманщини було те, що там не існувало поділу влади на адміністративну й судову. Згідно з «Правами за якими судиться малоросійський народ» (як стверджував Дмитро Багалій, *«порядки практиковані в Полтаві, вообщє очень близко походят к тем, которые находим в своде малоросийских прав»*³⁶⁴), у суді мали засідати всі міські урядовці — вїйт, бурмистри, райці, лавники й писар.

До складу магістратських судів у Гетьманщині входили також представники полкового правління. Наприклад, у суді Стародубського магістрату разом із міськими урядниками засідали полковник, полковий суддя і полковий сотник; у Ніжинському суді — полковий осавул, сотник і городовий отаман³⁶⁵. Чи були присутні такі урядовці на судових засіданнях у полтавському магістраті? Сказати важко через відсутність судових протоколів, але склад ратушного суду, відображений в актових книгах полтавського городского уряду XVII ст., дозволяє припустити, що були. Наприклад, у травні 1671 р. в ратуші засідали полковник, городовий отаман, вїйт і бурмистр³⁶⁶; у грудні 1679 р. й на початку 1680 р. суд складався з полкового судді, городского отамана, вїйта і бурмистра³⁶⁷. Навряд чи з наданням місту магдебурзького права козацька адміністрація відмовилася брати участь у судових засіданнях магістрату, тим більше, що козаки становили значну частину полтавців і так чи інакше перебували у стосунках із магістратом.

За вимогами магдебурзького права, судові засідання мали відбуватися в приміщенні магістрату щоденно, за винятком неділь і свят, від 7 до 13 години. Судді *«всегда же были бь трезви и разсматриваа дьгла празднословіемь и другими непотребными разговорами не мьшались бь...»*.

³⁶³ ДАПО, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, арк. 82.

³⁶⁴ Багалей Д.И. Указ. соч., С. 43.

³⁶⁵ Там же, С. 45.

³⁶⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. 1. — С. 212–216.

³⁶⁷ Там само, Вып. 3. — С. 109–112.

Аби суд мав право ухвалювати рішення, на засіданні мали бути присутніми не менше 5 його членів. Юрисдикція міського суду поширювалася як на цивільні, так і на кримінальні справи³⁶⁸. Його юрисдикції підлягали лише міщани, натомість козаки судилися в полковому суді, а з 1763 р. — в гродському, який, окрім того, відігравав роль апеляційної інстанції для мешканців міста³⁶⁹.

§ 3. Полкова адміністрація vs магістрат: конфліктна взаємодія

Валентина Панашенко стверджує, що «*постійними учасниками засідань міського уряду були козацький полковник, сотник чи отаман*»³⁷⁰. На жаль, невідомо достеменно, чи завжди брав участь у засіданнях полтавського магістрату котрийсь із полковників (наприклад, Андрій Горленко), однак маємо багато свідчень про прагнення козацької адміністрації контролювати життя міста й поширювати на нього свою юрисдикцію. Про це, зокрема, свідчать конфлікти, що час від часу спалахували між магістратом та козацьким урядом.

Один із них розпочав відразу ж після смерті вїйта Йосипа Кирилова 29 грудня 1752 р. Полковник Андрій Горленко обурився тим, що міщани вибрали нового вїйта без його відома. Тоді вїйтом став міський бурмистер Андрій Терентенко. Загалом члени магістрату діяли в рамках своєї компетенції, яку їм гарантувало магдебурзьке право³⁷¹. Проте полковник вимагав скасувати результати виборів, вважаючи їх незаконними. Хоча гетьманський універсал про надання Полтаві магдебургії не передбачав жодного втручання козацької адміністрації у процедуру міських виборів, а навпаки, підкреслював право міщан обирати всіх урядовців «*вольними голоси*», та гетьман Кирило Розумовський у цьому конфлікті зайняв нейтральну позицію: не скасував, але й не затвердив вибір нового вїйта³⁷². Андрій Терентенко залишався незатвердженим вїйтом аж до серпня 1754 р., коли залишив цю посаду за власним бажанням.

Більше вільних виборів у Полтаві не було, бо вже наступним вїйтом став Іван Висоцький, призначений гетьманом, на прохання свого сина — писаря генерального військового суду. Його наступники — Данило Бу-

³⁶⁸ Права за якими судиться малоросійський народ, С. 453.

³⁶⁹ Багалей Д.И. Указ. соч., С.45.

³⁷⁰ Панашенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1993. — С.12.

³⁷¹ Див.: Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14–16 ст., С.80–81

³⁷² Бужинський М. З історії Полтавського магістрату, С.174.

жинський та Петро Черниш — теж були призначені гетьманом. При цьому останній був ще й військовим товаришем, тобто представником козацької старшини. Як зауважив неодноразово згаданий тут Михайло Бужинський: *«Дальшими роками магістрат мало не виключно складають козаки в різних "званнях", причому бургомістри або лавники з міщан переходили в козаки й залишалися надалі на своїх посадах»*³⁷³.

Попри таке *«показання»* магістрату, суперечки між міською владою, яка прагнула незалежності, й полковим урядом, що намагався зберегти за собою вплив на життя Полтави, не припинилися. Однією з причин таких суперечок були намагання магістрату перешкодити міщанам записуватися в козаки. Негативні наслідки таких переходів були очевидними: зменшувалося число платників міських податків та осіб, котрі виконували повинності, що спричиняло зuboжіння міста. Натомість полкова канцелярія в умовах частих війн була зацікавлена у зміцненні здатності виставляти необхідну кількість козацького війська, а тому активно сприяла таким переходам. Крім того, очевидно, що більша кількість козаків у місті давала полковому уряду можливість більшого контролю над ним.

Магістрат всіляко цьому опирався і при кожній нагоді намагався оскаржити ці переходи. Наприклад, у листопаді 1765 р. магістрат надіслав до комісії з проведення Генерального опису промеморію, в якій скаржився, що полковий осавул Григорій Магденко безпідставно позаписував у козаки підданих магістрату Гната й Данила Безносенків та Якіма й Грицька Копиленків. Міські урядовці вимагали, *«дабы велено было упомянутых посполитых ... при сочинении ныне ревизии по прежнему отдать под магистрат для отбывания общенародных повинностей»*³⁷⁴. У квітні наступного року подібним зверненням магістрат прохав комісію повернути в його підданство вже не рядового козака, а полкового чиновника, городского отамана Федора Білушенка, який нібито обманом записався в козацтво у 1754 р.³⁷⁵

Мабуть, подібних звернень було чимало, позаяк восени 1766 р. в комісії була створена *«Именная ведомость извляющая кто именно по приказанию полтавского магистрата не надлежаще вписан в козаки со изяснением по каким каждой резонам и кем именно и в котором году как по объявлению магистратскому так и полковой Полтавской канцелярии також и что каждой из них в своей сказке показал»*. У цій відомості фігурувало 67 осіб, які, на думку магістрату, незаконно записалися в козаки³⁷⁶.

³⁷³ Там само, С.177.

³⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.8. арк.67–67зв.

³⁷⁵ Там само, арк.135–135зв.

³⁷⁶ Там само, спр.60.

Цей документ цікавий тим, що запис про кожну особу складався з трьох основних частин, де подавалися: думка магістрату, думка полкової канцелярії та думка самих осіб, які там фігурували. Магістрат зазвичай стверджував, що ці особи мали повернутися під його юрисдикцію, оскільки їхні предки, а часто й вони самі, до запису в козацтво були міщанами й мешкали на міщанських ґрунтах. Натомість полкова канцелярія доводила правомірність їхнього запису в козаки, а самі фігуранти пояснювали, як саме вони стали козаками та висловлювали власне бачення своєї подальшої долі. Характерно, що лише п'ятеро з усіх записаних до відомості — двоє купців (Василь Більчанський й Михайло Антонов) і троє ремісників (бондар Лук'ян Ковалевський, кравець Федір Дубовиченко, швець Максим Клименко) — висловили бажання повернутися у підданство магістрату³⁷⁷.

Втручання комісії, мабуть, не залагодило суперечку між полковою канцелярією та магістратом, адже у 1767 р., в наказі депутатам до Уложеної комісії Катерини II, полтавці писали: «...Полковник, старшина, владельцы и козаки до сего, не сохраняя установленый в Правах Магдебургских узаконенных, во всем генерално Магистрат здешний к соблюдению по тем правам принадлежащей должности не допускали, утесняли, помешательство, обиды и отягощения делали...»³⁷⁸. Через це вони прохали імператрицю надати магістрату такий привілей, щоб «полковник, старшина и никакое другое здесь правление в касающиеся до учреждения городских порядков дела не вступались и не препятствовали»³⁷⁹.

Вочевидь, це звернення теж мало що змінило, бо 1769 р. полкова канцелярія прохала Малоросійську колегію про повне підпорядкування їй Полтавського магістрату³⁸⁰.

Напруга у взаєминах між магістратом та полковою владою в Полтаві не була чимось унікальним для тогочасної Гетьманщини. Подібні конфлікти дослідники зауважували в інших містах. До прикладу, Михайло Слабченко констатував подібну ситуацію в Чернігові, а політику полкової старшини відносно міського уряду він охарактеризував як «спустошливу»³⁸¹.

Інший український історик, Вадим Дядиченко, також писав, що: «старшина грубо втручалася у справи міського управління. Такі полковники, як Л. Жоравка в Стародубському полку, А. Маркович у Лубенсько-

³⁷⁷ Там само, арк.136зв.-137, 141зв.-143, 144зв.-145, 156зв.-157, 162зв.-164.

³⁷⁸ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. — Киев, Тип. Г.Т. Корчак-Новичкого, 1890. — С. 144.

³⁷⁹ Там само, С.145.

³⁸⁰ Панашенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст., С.13.

³⁸¹ Слабченко М.Е. Названа праця, С.144.

му, М. Милорадович у Гадяцькому, та ін. самовладно управляли містами й жорстоко придушували найменші спроби міського управління відстояти свої права»³⁸².

Утім, попри численні непорозуміння між обома центрами політичної влади, місто жило власним життям, а його інституції виконували покладені на них функції.

³⁸² Дядиченко В.М. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — Київ, 1959. — С.309–310.

Розділ третій

МЕШКАНЦІ

Щасливі там люди, блаженна сторона.

Іван Котляревський,
«Наталка-Полтавка»

У цьому розділі йтиметься про населення Полтави. За допомогою історико-демографічних, антропологічних та інших наукових методів я намагатимуся з'ясувати, що за люди жили тоді в місті, а також як назагал виглядав міський соціум в останні десятиліття Гетьманщини. Аби скласти про це більш-менш адекватне уявлення, спробую, за допомогою залучених джерел відповісти на такі запитання:

- «старим» чи «молодим» був полтавський соціум, іншими словами, які вікові групи в ньому домінували?
- із яких станових та міжстанових груп він складався?
- чи можливою була тоді соціальна мобільність?
- як себе ідентифікували тогочасні полтавці?
- які імена вони обирали для дітей, якими прізвиськами (та прізвиськами) користувалися?

§ 1. Статеві-віковий склад населення

Розпочнімо з аналізу даних Румянцевського опису. За прийнятою в історичній демографії методикою³⁸³, дані про вік і стать усіх згаданих у цьому джерелі мешканців Полтави узагальнимо в таблиці 1, що передбачає поділ людності на вікові групи з 5-річним інтервалом. Зазвичай у таких таблицях в окрему групу виносять дітей до 1 року, але, як зазначено вище, в обох аналізованих джерелах інформація про таких немовлят відсутня.

³⁸³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej, S. 130–131.

Таблиця 1 містить колонки як з абсолютними показниками (кількість чоловіків та жінок кожної вікової групи), так і з відносними (питомі частки чоловіків та жінок у відсотках), а також *коефіцієнти фемінізації*, що

визначаються за формулою: $K_{\text{фем}} = \frac{Ж_i}{Ч_i} \times 100$;

де $K_{\text{фем}}$ — коефіцієнт фемінізації для вікової групи, $Ж_i$ — кількість жінок у цій групі, $Ч_i$ — кількість у ній чоловіків.

Коефіцієнт маскулінізації є зворотним до нього й визначається так:

$$K_{\text{мас}} = \frac{Ч_i}{Ж_i} \times 100.$$

Який із двох коефіцієнтів використовувати, на погляд польського дослідника Ц.Кукльо, обирає сам дослідник³⁸⁴. За переваги в населенні жінок вживають коефіцієнт фемінізації, що й зроблено в моєму дослідженні.

Таблиця 1. Статево-вікова структура населення м. Полтави у 1765–1766 роках (за матеріалами Румянцевського опису)

Вікові групи	Загальна чисельн.	У тому числі:		Питома частка, %			Коефіцієнт фемінізації
		Чоловіків	Жінок	Вікової групи	Чоловіків	Жінок	
0–4	904	426	478	13,1	47,1	52,9	112
5–9	861	419	442	12,5	48,7	51,3	105
10–14	816	387	429	11,8	47,4	52,6	111
0–14	2581	1232	1349	37,3	47,7	52,3	110
15–19	816	390	426	11,8	47,8	52,2	109
20–24	509	287	222	7,4	56,4	43,6	77
25–29	462	180	282	6,7	39,0	61,0	157
30–34	502	243	259	7,2	48,4	51,6	107
35–39	403	178	225	5,8	44,2	55,8	126
40–44	488	278	210	7,1	57,0	43,0	76
45–49	325	140	185	4,7	43,1	56,1	132
50–54	378	207	171	5,5	54,8	45,2	83
55–59	119	63	56	1,7	52,9	47,1	89
60–64	125	46	79	1,8	36,8	63,2	184
65+	171	74	97	2,5	43,3	56,7	131
Вік не зазначений	34	19	15	0,5	55,9	44,1	79
Усього	6913	3337	3576	100	48,3	51,7	107

³⁸⁴ Там само, С. 133.

За моїми підрахунками на даних цього джерела, у Полтаві мешкало (без урахування козацької старшини та духовенства) 6913 осіб, із них 3576 жінок та 3337 чоловіків. У середмісті проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок), а решта 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок) населяла форштадт (передмістя)³⁸⁵. Якщо долучити до них козацьку старшину й духовенство (за моїми розрахунками на основі сповідних росписів, чисельність лише старшинської мікрогрупи становила 600 осіб), то можна дійти висновку, що загальна чисельність населення Полтави перевищувала 7,5 тис. осіб.

У статевій структурі переважали жінки: загальний коефіцієнт фемінізації складав 107; жінки домінували й у більшості вікових груп. У цьому відношенні Полтава не відрізнялася від інших міст. Перевага жінок у населенні ранньомодерних міст була звичним явищем як у Гетьманщині, так і в інших регіонах Європи. Зокрема, за даними того-таки Румянцевського опису, в полковому місті Стародубі коефіцієнт фемінізації склав 109, у Ніжині — 101, а в Переяславі — 105³⁸⁶. У польському Кракові на 1792 рік цей коефіцієнт дорівнював 104, в імперському Відні — 109, у французькому Марселі — 103, в російській Рязані — 105³⁸⁷, в англійському Саутгемптоні — 108³⁸⁸. Цю особливість зауважували вже тоді, зокрема, Климентій Зіновіїв писав:

*«Подобно частым двѣмъ жєнъ зостає на свѣтѣ:
а меншызнь развѣ трети надѣяыс мѣти».*

На думку поета, статеві рівновага порушилася, позаяк: *«мужіє на военныхъ путехъ помирають...»*³⁸⁹.

За даними сповідних росписів 1775 року (див. табл. 2), статеві-вікова структура населення Полтави виглядала схожою на шойно описану. У чотирьох із шести міських парафій — Воскресенській, Преображенській, Стрітенській та Різдвобогородицькій — сумарно нараховувалося 3973 ві-

³⁸⁵ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії (1765–1769 рр.).

³⁸⁶ Підраховано за: Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба). / Дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01/ Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2010. — С. 197–199.

³⁸⁷ Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szachetckiej. — Białystok, 1998. — S. 51–54.

³⁸⁸ Froide A.M. Hidden women: rediscovering the single women of early modern England // Local population studies. — Spring, 2002. — № 68. — P.29.

³⁸⁹ Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Підг. тексту І.Чепіга — Київ, Наукова думка, 1971 — С.97.

рних (1936 чоловіків і 2037 жінок)³⁹⁰. До них можемо додати ще й відому нам із іншого джерела загальну чисельність парафіян Миколаївської парафії — 2247 осіб (1122 чоловіки та 1125 жінок)³⁹¹. Розпис шостої міської парафії — Свято-Успенської — дійшов до нас у поганому фізичному стані, що унеможлиблює з'ясування точної кількості парафіян, однак дані з уцілілої сторінки дають підстави стверджувати, що їх нараховувалося не менше 1303 осіб (643 чоловіки й 660 жінок)³⁹². Таким чином, загальна кількість мешканців Полтави становила щонайменше 7523 особи (3701 чоловік і 3822 жінки).

Виглядає, що в порівнянні з 1766 роком, населення міста трохи зросло, але сумнівно, що зростання було істотним, бо жодних підстав для прискорення урбанізації в регіоні тоді не було. Відбулися також незначні зміни в статевій структурі: трохи зросла частка чоловіків (загальний коефіцієнт фемінізації знизився зі 107 до 103). Водночас у чотирьох парафіях цей коефіцієнт був трохи вищий — 105.

Як бачимо, обидва джерела свідчать, що в досліджуваній період чисельність населення Полтави становила понад 7,5 тис. осіб.

З огляду на згадані особливості документів, на даних яких проводилися підрахунки, встановлена чисельність населення не є точною. Зрозуміло, що за десять років, які минули між створенням обох переписів, кількість мешканців Полтави не могла залишатися незмінною. З одного боку, мав місце природний приріст (як бачимо з обох таблиць, частка дітей до 14 років у загальній чисельності населення була доволі високою — відповідно 37,3% та 32,4%). Однак не слід забувати, що не всі роки описуваного періоду були сприятливі для міста. Зокрема, у 1766-му, 1773-му та 1774-му роках Гетьманщина пережила посухи, котрі спричинили низьку врожайність, підвищення хлібних цін, а також зростання смертності. Наприклад, у 1766 році ціни на житнє борошно в Полтавському полку зросли у 3,7 рази, а ціни на овес — у 1,8³⁹³ рази. Крім цього, 1771-го р. в Полтаві сталася велика пожежа³⁹⁴, що також мала позначитися на чисельності мешканців.

На сьогодні в історичній демографії усталилася думка, що в більшості популяцій, незалежно від історичної епохи, народжувалося біль-

³⁹⁰ ЦДІАК України, ф.990, оп.2,спр. 34, арк.51–119.

³⁹¹ Там само, арк.7- 50.

³⁹² Там само, арк.63в.

³⁹³ Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. — Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. — С.11,46.

³⁹⁴ ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.7, арк.91.

ше хлопчиків: (105–107 на 100 дівчаток), але біологічно вони менш стійкі до хвороб. Через це впродовж першого року життя смертність хлопчиків була помітно вищою. Як результат, уже у віковій групі до 4 років кількість дівчаток перевищувала кількість хлопчиків³⁹⁵. У Полтаві це співвідношення на 1766 рік становило 112 дівчаток на 100 хлопчиків, а в 1775 році — 105 на 100.

Таблиця 2. Статеві-вікова структура населення Полтави у 1775 році
(за даними сповідних розписів)

Вікові групи	Загальна чисельн.	У тому числі:		Питома частка, %			Коефіцієнт фемінізації
		Чоловіків	Жінок	Вікової групи	Чоловіків	Жінок	
0–4	446	218	228	11,2	11,3	11,2	105
5–9	400	188	212	10,1	9,7	10,4	113
10–14	441	192	249	11,1	9,9	12,2	130
0–14 заг.	1287	598	689	32,39	30,9	33,8	115
15–19	547	259	288	13,8	13,4	14,1	111
20–24	435	222	213	10,9	11,5	10,5	95
25–29	436	211	225	11,0	10,9	11,0	107
30–34	271	140	131	6,8	7,2	6,4	94
35–39	243	113	130	6,1	5,8	6,4	115
40–44	214	97	117	5,4	5,0	5,7	121
45–49	238	140	98	6,0	7,2	4,8	70
50–54	112	65	47	2,8	3,4	2,3	72
55–59	67	33	34	1,7	1,7	1,7	103
60–64	57	25	32	1,4	1,3	1,6	128
65-	62	31	31	1,6	1,6	1,5	100
Вік не зазначений	4	2	2	0,1	0,1	0,1	100
Усього	3973	1936	2037	100,0	100,0	100,0	105

Вивчення частки дітей (вікові групи від 0 до 14 років) та осіб похилого віку (понад 65 років) у загальній структурі населення дає певну інформацію щодо масштабу недоресстрації людності. Вважається, що частка дітей зазвичай наближається до 40%, а частка літніх людей не має перевищувати 3–3,5%³⁹⁶.

Обидві згадані групи населення Полтави цілком відповідали цим параметрам. Зокрема, за Румянцевським описом, частка дітей становив

³⁹⁵ Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej, S. 133.

³⁹⁶ Там же.

ла 37,3%, а частка літніх людей — 2,5%. За даними сповідних розписів, дітей було 32,4%, а літніх людей — 1,6%. Це можна вважати ще одним підтвердженням того, що використані для аналізу джерела є репрезентативними.

На статеву структуру населення працездатних вікових груп (від 15 до 65 років) істотно впливали зовнішні чинники, передусім сезонні й постійні міграції (наприклад, приплив до міста жінок-найминок, що впливав на фемінізацію міського населення), стихійні лиха (посухи, нальоти сарани, пожежі), а також війни, в яких козаки Гетьманщини у другій половині XVIII століття були задіяні практично постійно.

У старших вікових групах (понад 40 років) мала місце перевага чоловіків (див., наприклад, групу 40–44 в табл. 1, групу 45–49 в табл. 2), що її могла спричинити висока жіноча смертність від пологів. Польський дослідник Цезарій Кукльо з цього приводу зазначає: *«старіння, кількість попередніх пологів і народжених дітей, у поєднанні з виснаженням від щоденної тяжкої праці знижували природний біологічний опір жіночого організму та робили його вразливішим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, що часто спричиняло смерть породіль»*³⁹⁷.

Дослідження вікової структури населення Полтави дає можливість відстежити процес т. зв. демографічного старіння. Так називають зростання частки літніх людей (понад 60 або 65 років) у загальній структурі населення³⁹⁸. Для оцінювання рівня старіння вираховують спеціальний коефіцієнт W за формулою: $W_{60+} = \frac{S_{60+}}{S} \times 100$ або $W_{65+} = \frac{S_{65+}}{S} \times 100$,

де S_{60+} та S_{65+} — відповідно кількість осіб віком понад 60 років та понад 65 років, S — загальна кількість населення.

У Полтаві, за даними Румянцевського опису, коефіцієнт демографічного старіння для осіб віком понад 60 років становив:

$$W_{60} = \frac{296}{6913} \times 100 = 4,3;$$

$$\text{а для групи віком понад 65 років: } W_{65+} = \frac{171}{6913} \times 100 = 2,5.$$

Натомість за даними сповідних розписів 1775 року, коефіцієнти старіння становили відповідно:

³⁹⁷ Там же, S.134.

³⁹⁸ Демографія: учебное пособие / Кол. авторов: под ред. В. Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. — М.: КНОРУС, 2010. — С. 55.

$$W_{60+} = \frac{119}{3979} \times 100 = 3, \text{ та } W_{65+} = \frac{62}{3973} \times 100 = 1,6.$$

Якщо співставити такі значення коефіцієнтів старіння з використовуваними в демографії для оцінювання цього явища спеціальними шкалами, то бачимо: за шкалою Ж.Боже-Гарньє — Е.Росета, що застосовується, коли за порогову величину береться 60 років, людність Полтави переживала «демографічну молодість». Таким вважають населення, в структурі якого частка осіб віком понад 60 років не перевищує 8%.

Якщо за порогове значення обрано вік 65 років, то зазвичай послуговуються шкалою демографічного старіння ООН, за якою населення, коефіцієнт старіння якого не перевищує 4, вважається демографічно молодим³⁹⁹. Саме таким, відповідно до наших розрахунків, було місто Полтава у другій половині XVIII століття.

У сучасній демографічній науці усталився погляд, що вікова структура населення справляє значний вплив на розвиток соціальних процесів. Найвиразніше це проявляється в показниках природного руху населення — народжуваності, смертності та шлюбності. Що більша частка молодших вікових груп у загальній структурі населення, то вищі показники шлюбності та народжуваності. І навпаки — що вища частка старших людей, то вищий рівень смертності⁴⁰⁰.

Найпоширенішим методом аналізу структури населення є побудова статево-вікових пірамід, що дозволяють унаочнити тип вікової структури. Згадані піраміди — це дзеркальне поєднання двох лінійчастих діаграм розподілу людності за віком і статтю (ліва — чоловіки, права — жінки). Вік відображає вертикальна вісь, а чисельність — горизонтальна⁴⁰¹. Кожній віковій групі на діаграмах відповідають дві смужки, довжина яких пропорційна до чисельності чоловіків та жінок у цій групі (мал. 2, мал. 3).

Оскільки віковий інтервал, відведений для останньої групи (понад 65 років) є значно більшим за 5-річний інтервал усіх інших груп (умовно кажучи, він охоплює шість 5-річних інтервалів, від 65 до 95 років), то заради пропорційності графічної репрезентації, в демографії при-

³⁹⁹ Медков В.М. Демография: учебное пособие. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. — С.128.

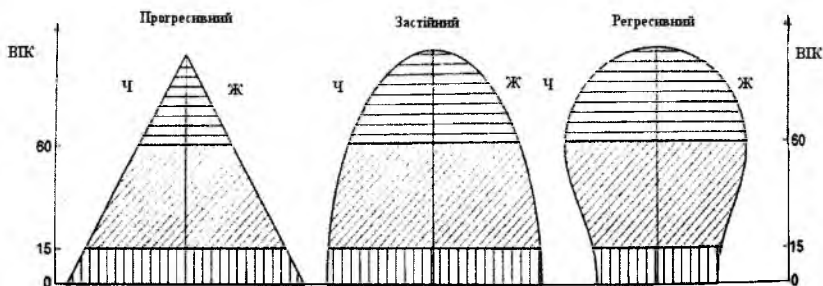
⁴⁰⁰ Демография: учебное пособие, С.56.

⁴⁰¹ Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — С.65.

нято ділити чисельність цієї групи на 6⁴⁰². Відповідно для демографічної піраміди, побудованої за даними Румянцевського опису, умовна чисельність найстаршої групи складе $171/6 = 28,5$, а для піраміди, побудованої за сповідними розписами, вона складатиме $62/6 = 10,3$.

Демографічні піраміди найчастіше порівнюють із трьома «ідеальними типами» вікової структури населення, які запровадив наприкінці XIX століття шведський демограф Густав Зундберг (*Gustav Sundbärg*). Він увів поняття прогресивного, застійного та регресивного типів вікової структури (див. мал. 1).

Малюнок 1. Основні «ідеальні» типи вікових пірамід

За прогресивного типу вікової структури чисельність населення постійно зростає, за застійного типу — не змінюється істотно, а за регресивного — зменшується⁴⁰³.

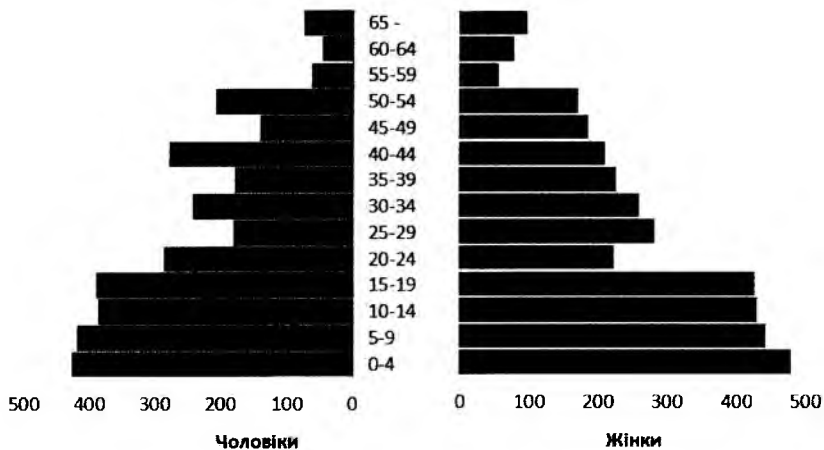
Хоча загалом населення Полтави, як ми вже з'ясували, було молодим, обидві збудовані мною піраміди не мають «ідеальної» геометричної форми. На них добре видно перепади та «виразки», які, на мою думку, засвідчують вплив згаданих стихійних лих, природних та військових катаклізмів на структуру полтавської популяції другої половини XVIII століття. Така форма демографічних пірамід є також свідченням значного округлення віку у використаних джерелах і їх примітивного, з погляду су-

⁴⁰² Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой — М.: РГГУ, 1997. — С.26.

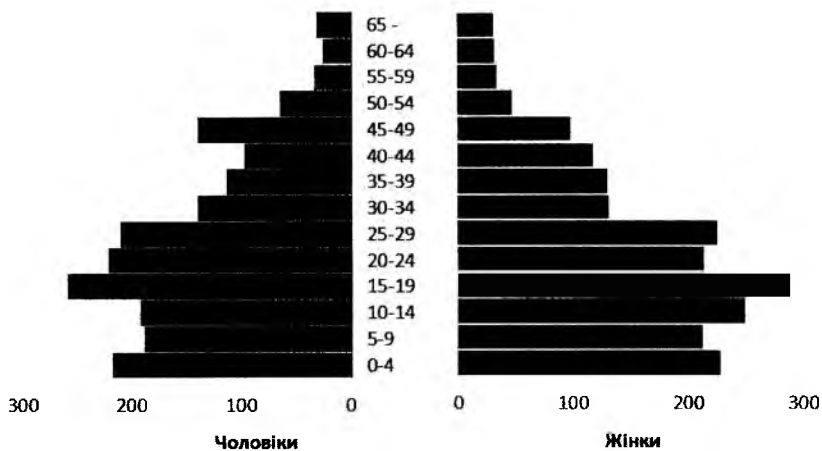
⁴⁰³ Тут слід зауважити, що ці типи вікової структури відрізняються також частками дітей та літніх людей у загальній структурі населення. За «прогресивного» типу діти становлять до 40%, а літні люди — до 10%, за «застійного» — діти менше 30%, а літні люди — понад 20%, а за регресивного — діти до 20%, а літні люди понад 30%. — Див.: Муромцева Ю.І. Демографія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Кондор, 2006. — С.68.

часної історичної демографії, характеру. Попри це, піраміди все ж мають вигляд типовий для статеві-вікової структури традиційного суспільства. Широке підніжжя першої піраміди вказує на високу частку дітей.

Малюнок 2. Статеві-вікова піраміда м. Полтави за Румянцевським описом

Малюнок 3. Статеві-вікова піраміда м. Полтави за сповідними розписами 1775 р.

Щоправда, на піраміді, збудованій за даними сповідних розписів (мал. 3), діти чисельно трохи поступаються молодим представникам активних вікових груп. На мою думку, це є результатом дії принаймні двох чинників: по-перше, для побудови цієї піраміді використано розписи лише 4 парафій, а отже, менша чисельність групи послаблює дії «закона великих чисел»; по-друге, розписи краще зафіксували прибулих до міста мігрантів — підданих, наймитів, ремісничих учнів тощо. Зазвичай ці категорії належали до молодих вікових груп⁴⁰⁴. Неухильне звуження пірамід догори, із незначною часткою старих людей, вказує на приналежність мешканців Полтави до традиційного (аграрного) суспільства⁴⁰⁵.

Однак ідеально правильного звуження немає на жодній із пірамід, що обумовлене зростанням смертності у старших вікових групах. Окрім того, на людей різного віку по-різному впливали хвороби та інші потенційно летальні чинники.

Для аналізу вікової структури також застосовується поділ населення на великі вікові групи, запропонований засновником історичної демографії Луї Анрі (Louis Henry). Він запровадив два типи поділу — біологічний та економічний. За біологічним типом, популяція ділиться на людей молодих (0–19 років), дорослих (20–59 років) та старих (60 і більше років). За економічним типом, популяція ділиться на людей допродуктивного віку (0–14 років); людей продуктивного віку (15–64 роки) та людей постпродуктивного віку (понад 65 років)⁴⁰⁶.

Слід зауважити, що в Румянцевському описі фактично застосований власний поділ, який в основному збігається з економічним, із тією відмінністю, що остання група починалася не з 65, а з 60 років⁴⁰⁷.

З таблиці 3 бачимо, що в обох варіантах поділу найбільшу частку становили дорослі, або ж люди продуктивного віку. Друге місце посідали молоді люди, а найменшу частку складали представники старших вікових груп, що знов-таки є характерною рисою традиційного, доіндустріального суспільства.

Отже, проведений аналіз дозволяє стверджувати: загальна чисельність населення міста Полтави у другій половині XVIII століття становила близько 7,5 тисяч, кількісна перевага належала жінкам. Полтава за чисельністю мешканців навіть перевищувала деякі інші полкові міста. Наприклад, за даними Румянцевського опису, в Ніжині тоді було 5469 меш-

⁴⁰⁴ Принаймні саме такою, за спостереженням І. Сердюка, була ситуація у Переяславі. Див.: Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII с., С.106.

⁴⁰⁵ Анрі Л. Блюм А. Указ. соч., С.25.

⁴⁰⁶ Там же, С.23.

⁴⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, спр.117, арк.112зв.

канців⁴⁰⁸, у Стародубі — 4286⁴⁰⁹. Явна чисельна перевага молодих і дорослих над особами похилого віку вказує, що міська популяція у досліджуваний період переживала демографічну молодість.

Таблиця 3. Населення Полтави 2-ї пол. XVIII ст.
за біологічним і економічним поділом

Вікові групи	За Румянцевським описом 1766 р.		За сповідними розписами 1775 р.	
	Кількість	%	Кількість	%
Біологічний тип поділу				
0–19	3397	49,1	1834	46,2
20–59	3186	46,1	2016	50,7
60–	330	4,8	123	3,1
Усього	6913	100	3973	100
Економічний тип поділу				
0–14	2581	37,3	1287	32,4
15–64	4127	59,7	2620	65,9
65–	205	3,0	66	1,7
Усього	6913	100	3973	100

§ 2. Соціальна структура

Соціальна організація тогочасної Полтави була доволі строкатою і не дуже чітко окресленою. Її визначало різноманіття великих і малих груп, чиє становище в міській ієрархії визначалося господарчими, правовими, політичними та іншими чинниками. Уже згадуваний тут Микола Лятошинський стверджував, що міський соціум у той час складали: козаки, духовенство, міщани, цехові та посполиті⁴¹⁰.

Використані мною джерела загалом підтверджують цю думку, але, залежно від специфіки кожного джерела, по-різному описують окремі групи, інколи неоднаково їх іменуючи, а то й «забуваючи» про якусь із них, або ж, навпаки, вводячи спільноти, яких насправді не існувало в Геть-

⁴⁰⁸ Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення у XVIII ст. // УІЖ. — 1980. — №9. — С.93.

⁴⁰⁹ Сердюк І.О. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 р.р. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Вип. 17. — Київ — Хмельницький, 2008. — С.86.

⁴¹⁰ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.72.

манщині. Попри те, що в ході проведення в місті Румянцевського перепису мешканці описувалися підряд, а не за станами, їхня соціальна приналежність зазвичай фіксувалася. Це дає нам змогу виокремити козацьку старшину, духовенство, козаків, купців, посполитих, цехових ремісників, слуг, підданих тощо.

Натомість сповідні розписи фіксували мешканців окремих міських парафій за їхньою становою приналежністю. Однак тут чітко визначені лише дві категорії цієї приналежності — духовенство та військові (козаки). Некозацьке населення міста було представлене кількома групами, при чому в книгах різних церков набір таких груп не цілком збігався. Згідно із розписами, в чотирьох парафіях (Воскресенській, Миколаївській, Різдвобогородицькій та Стрітенській) мешкали цехові ремісники: «*цеховые и их домашние*». У трьох парафіях (Преображенській, Різдвобогородицькій та Стрітенській) до реєстрів внесені «посполиті»; у низі Воскресенської церкви фігурують міщани, а Миколаївської — «посадські». У Воскресенській та Миколаївській парафіях виокремлено «підсусідків», а у Воскресенській, Миколаївській, Преображенській та Стрітенській — «бездвірних». Крім того, в Миколаївській парафії були переписані ще й мешканці шпиталю.

Як бачимо, церковний облік подає доволі строкату картину соціальної структури, дещо відмінну від тієї, що подає Румянцевський опис.

Однієї із нібито станових груп, згаданих у розписі Миколаївської церкви, а саме «посадських», у Полтаві тоді точно не існувало. За «Енциклопедією історії України», «посадські люди — соціальна категорія населення рос. міст, а також промислових слобод, передмість — подолів/посадів (торгово-ремісничих дільниць, які перебували за межею міських укріплень) у 15–18 ст.»⁴¹¹. Однак жодне з відомих на сьогодні джерел не фіксує існування такого посаду⁴¹² в Полтаві XVIII ст. Навіть якщо припустити, що це слово вжито як синонім слова «поділ», то його мешканці були парафіянами не Миколаївської, а Різдвобогородицької церкви, розташованої в частині Полтави, що так звалася. Однак уважне прочитання зразка формуляра сповідних розписів, запроваджене сенатським указом від 16 квітня 1737 р., дозволяє стверджувати, що ієреї Миколаївської церкви, Іоан Симонтовський та Григорій Ковальов, чії підписи стоять під

⁴¹¹ Енциклопедія історії України: Т. 8. Па — Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — Київ, Наукова думка, 2011. — С.434.

⁴¹² Очевидно, співіснування в джерелах термінів «форштадт», «посад», «посполиті», «підсусідки», «посадські» тощо є відображенням цивілізаційної еклетики, притаманної Гетьманщині того часу.

розписом⁴¹³, вживаючи термін «посадські», просто діяли відповідно до указу. Саме цим терміном, згідно з указом, треба було позначати купців, ремісників та інших мешканців міст. Щоправда, документ передбачав ще й поділ цієї категорії міщан на «посадських» та «цехових»⁴¹⁴.

Далі спробую детальніше розглянути кожну зі спільнот, які утворювали міський соціум Полтави в останні десятиліття існування козацької України.

2.1 Козаки

Вони були провідною соціальною групою міста, як і Гетьманщини загалом, і то не лише за суспільним статусом, але й за чисельністю. За даними Румянцевського опису 1766 р. (котрий, як ми знаємо, не враховував старшини), до козацьких родин міста належало 2054 особи⁴¹⁵, тобто майже 30% від загальної кількості мешканців. Дев'ятьма роками пізніше, у 1775 р., згідно зі сповідними розписами, чисельність козацьких родин у п'яти із шести міських парафій становила 2144 особи⁴¹⁶, а їхня питома частка серед мешканців склала 34,5%. Мабуть, зростання цього показника обумовлене не так зростанням частки козаків у чисельності полтавського населення, як тим, що до сповідних розписів включали всіх парафіян, разом із козацькою старшиною.

Безумовно, козаки не були однорідною групою, а склалися з низки великих і малих мікрогруп. Найзаможнішою й найвпливовішою в політичному та соціальному плані була козацька старшина, яка, за твердженням Зенона Когута, на 60-і роки XVIII ст. вже трансформувалася в «нову шляхту»⁴¹⁷. За моїми підрахунками, на 1766 р. її представникам у Полтаві належало 226 господарських одиниць — 19,5% всієї нерухомості міста. При цьому на терені фортеці ця частка була мало не вдвічі більшою і

⁴¹³ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.51зв.

⁴¹⁴ ПСЗ РИ — Т. 10. — С.122.

⁴¹⁵ Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Україна Модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/md/219-219>

⁴¹⁶ Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії — Випуск 10. — Київ, Інститут історії НАНУ, 2013. — С. 38.

⁴¹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — Київ, Основи, 1996. — С.38–39.

сягала 36,7%⁴¹⁸. Чисельно старшинська група була не дуже великою. Наприклад, серед парафіян чотирьох міських парафій — Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдвогородицької церков, — за моїми доволі приблизними (через неповноту даних) підрахунками, було не менше 192 представників цієї «нової шляхти». Серед козацького населення згаданих парафій (994 особи) частка старшини становила 19,3%, а загалом серед усіх парафіян (3973 особи) — лише 4,8 %.

Вочевидь, насправді чисельність старшини в Полтаві була трохи більшою, адже сповідні розписи Успенської церкви до нас не дійшли повністю, а Миколаївської — частково. А чимало полкової верхівки були парафіянами саме цих храмів. Наприклад, список, укладений 1764 р., свідчить, що тоді у місті проживав 71 представник полкової старшини. Семеро з них на чолі з полковником становили полковий уряд, троє були полковими чиновниками, двоє очолювали полкову артилерію. Решту становили військові та значкові товариші й їхні вдови. Частина старшини (11 осіб) на той час уже відійшли від служби й тому записані як абшитовані⁴¹⁹. Крім них, у Полтаві мешкали ще 37 старшин городової сотні⁴²⁰. Отже, за цими даними, в місті мешкало 108 старшин. Якщо взяти до уваги, що, за моїми підрахунками, середній розмір козацької родини становив 5,6 особи (див. розділ 4), то загальна чисельність старшинської мікрогрупи могла становити близько 600–605 осіб.

Середовище простих козаків, на перший погляд, було порівняно гомогенним. Принаймні так вони позначені у Румянцевському описі та у сповідних розписах 1775 року. Щоправда, в першому джерелі інколи зазначали «спеціалізацію» окремих козаків. Наприклад, про Онисима Жушмана було сказано, що він «артилерии полтавской пушкар»⁴²¹, про Микиту Татарина — «полтавского полку трубач»⁴²² тощо. Натомість сповідні розписи увесь «лицарський стан» записували в графі «военные и их домашние»⁴²³. Лише козацьких старшин вони вирізняли, вміщуючи їх на початку списку та зазначаючи їхні звання.

Однак попередні переписи полтавського козацтва (компути і ревізії) засвідчують, що так звані «сотенні козаки» (за твердженням Віктора Го-

⁴¹⁸ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. — 2008. — Вип.5. — С.149.

⁴¹⁹ Слово «абшит» означає «відставка, звільнення від служби» (Див.: Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства — Київ, Наукова думка — Т.1.: А-В, 1970. — С. 7.)

⁴²⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.58–59зв.

⁴²¹ Місто Полтава, С.450

⁴²² Там само, С.269.

⁴²³ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34.

робця, вони були «найчисленнішою групою полкового козацького товариства») складалися з кількох мікрогруп відповідно до майнового становища, ставлення до несення військової служби та виконання повинностей⁴²⁴.

Назви та кількість цих груп час від часу коригувалися, вочевидь, виходячи з потреб переписів. Так, компут 1718 р., розрізняє чотири групи полтавських козаків: «конние», «воли меючие а коней не мають», «тяглие» та «пешие»⁴²⁵; компут 1719 р. виділяє лише три групи — «кінні», «тяглі» й «піші»⁴²⁶; компут 1721 р. розширює набір мікрогруп до п'яти: «козаки конние», «слуги войсковие», «козаки тяглие», «убогие в чужих хатах мешкаючие» і «козаки пешие»⁴²⁷; реєстр 1723 р. виокремлює лише дві мікрогрупи — «пешие» та «конние»⁴²⁸; у наступному реєстрі 1726 р. їх знову було 5 — «можние», «конние», «тяглие», «пешие» і «весьма убогие»⁴²⁹.

У ревізії 1732 р. застосовано інший принцип поділу козацтва — «грунтовие», «малогрунтовие», «убогие» та «весьма убогие»⁴³⁰. Наступного року укладачі реєстру запровадили принципово новий підхід: «конние и оружейние», «пешие оружейние», «конние безоружейние» та «пешие оружейние»⁴³¹. У 1735 році такому багатоманіттю козацької диференціації прийшов кінець — за указом Правління гетьманського уряду, всіх козаків було поділено на дві основні групи, залежно від їхньої заможності й участі у несенні військової служби: виборних, які ходили в походи й брали участь в інших військових діях, та підпомічників, які «постачали виборним провіант, зброю, коней, одяг і навіть обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу»⁴³².

⁴²⁴ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — Київ, Інститут історії України НАНУ, 2009. — С.157.

⁴²⁵ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т.I: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2007. — С.60–73.

⁴²⁶ Горобець В. Названа праця, С. 133.

⁴²⁷ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т.II: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2010. — С.14–19.

⁴²⁸ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т.III: Компути та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р., Ревізія 1726 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2012. — С.31–32.

⁴²⁹ Там само, С.65–69.

⁴³⁰ Горобець В. Названа праця, С.132.

⁴³¹ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т.V: Компути та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1733 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2013. — С.28.

⁴³² Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 22.

За ревізією 1764 року в родинах виборних козаків Полтавської городової сотні нараховувалося 525 осіб, а в родинах підпомічників — 2650 осіб⁴³³. Вочевидь, такий поділ зберігався й під час проведення Румянцевського опису та в наступні роки. Щоправда, Микола Лятошинський згадує дещо інший поділ, стверджуючи, що: «у 1765 р. у Полтаві серед козаків було: а) тих, що не мали рогатої худоби й орної землі — 57%; б) тих, що займалися землеробством та іншою працею — 18%; в) тих, що жили землеробством — 25%»⁴³⁴. Хоч би там як, зрозуміло, що в досліджуваний мною час «сотенні» козаки Полтави не були настільки однорідною групою, як може здатися за даними використаних джерел. Однак, попри різницю в економічному становищі, в правовому плані козаки не відрізнялися від нової шляхти⁴³⁵.

Значною мірою цьому сприяла судова реформа 1763 року, запровадивши земські, градські та підкоморські суди, що їх компетенція визначалася Литовським Статутом. Одним із наслідків реформи стало зрівняння всіх груп і прошарків панівного стану в підлеглості цим судам⁴³⁶.

2.2 Міщани

Другу значну частину населення Полтави склали ті мешканці міста, для яких найвищим адміністративним органом був магістрат, а основою законодавства — магдебурзьке право. Як і в решті міст Гетьманщини, полтавське міщанство складалося з кількох різних за економічним та соціальним статусом груп. Як видно з досліджених тут джерел, ці групи, за винятком цеховиків, не мали чітко окреслених меж.

Як стверджує Олександр Гуржій, у 1749 р. адміністрація міста «записувала до стану міщан насамперед тих, хто мав “торговіе промисли в лавках всякими товарами и ходют в кримскую и шленскую дороги (тобто торгували в Криму й у Сілезії — О.Г.) з своїми товари”». У ревізських книгах вони позначалися як “мещане, бавячиися купеческим промислом”. Решту, що не мала “купеческого промисла к ратуши присутствующие, которіе торг имеют соли, рыбою, також и содержат в домах своих

⁴³³ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С.84.

⁴³⁴ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.72.

⁴³⁵ Когут З. Названа праця, С. 40.

⁴³⁶ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., С.58.

земель”, писали *посполитими*⁴³⁷. З огляду на такі підходи, ті самі полтавці могли в різних документах фігурувати як приналежні до різних груп міщанства.

а) *Купці*. Найчастіше таке траплялося з купцями, тож із них і розпочну свій аналіз. Слід зауважити, що дослідники цього періоду здебільшого вважають, що купецтво в Гетьманщині не оформилося в окремий стан⁴³⁸. Такою була ситуація з купецтвом і в Полтаві. На доказ можна навести той факт, що у списку, поданому до комісії з проведення Румянцевського опису 4 лютого 1766 р., на відміну від самого опису, всі полтавські купці, за винятком «великоросійських», фігурують як міщани або посполіті⁴³⁹. Однак у тексті опису щодо деяких мешканців зазначається, що вони належали до купецтва. За моїми підрахунками, таких у місті було тоді 73 особи, а разом із дружинами, дітьми та іншими членами родин — 348 осіб (172 чоловіків та 176 жінок). Питома частка купців серед мешканців Полтави виявляється незначною (5%)⁴⁴⁰. Щоправда, з-поміж них 29 (11 чоловіків і 18 жінок) належали до родин німецьких купців. Таких родин було 13, їхні очільники походили переважно з етнічно російських теренів. Наприклад, купці Петро Покровський та Василь Кадурін прийшли до Полтави з «города Путимля»⁴⁴¹, Михайло Алісов був білгородським купцем, а Степан Момонтов — калузьким⁴⁴². Щоправда, офіційний купецький статус мали лише троє з-поміж них — Степан Момонтов, Семен Прокопів та Михайло Захарів⁴⁴³.

Купці, вочевидь, належали до заможнішої частини городян. Це засвідчується тим, що більшість із них (55 осіб, або 75,3%) мешкала в середмісті, їм належало 100 об'єктів нерухомості, розташованих переважно на території фортеці⁴⁴⁴. Стосовно 28 купців, які мешкали в центральній час-

⁴³⁷ Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура — К., Інститут історії України НАНУ, 2014. — С.146.

⁴³⁸ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — С.200; Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. — Харків: Акта, 2014. — С.263–264.

⁴³⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.8, арк.110–112.

⁴⁴⁰ За М. Лятошинським. на початку XVIII ст. «торговые люди» становили 8% у загальній структурі населення міста (ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.71.)

⁴⁴¹ Місто Полтава, С.85, 206.

⁴⁴² Там само, С.207, 347.

⁴⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 57, оп.2, спр.8, арк.116зв.

⁴⁴⁴ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави, С.150.

тини міста, джерело подає також детальну інформацію про види їхньої торгівлі й асортимент товарів. За цими даними виходить, що двома головними напрямками зовнішньої торгівлі полтавських купців були Сілезія та Крим⁴⁴⁵.

У першому з цих напрямків ішов експорт великої рогатої худоби, а імпортували звідти текстильні продукти — сукно та шовки. Цим займалося 12 купців (42,9%). Як свідчать матеріали опису, найбільший торговельний оборот (до 1000 руб.) мала вдова Явдоха Марченкова. Насправді торгівлю вели її діти, які *«отпускают рогатой скоть за границу в Шлезию, куда и сами ездят, а оттуда вывозят сукна разние, шелковые материи»*⁴⁴⁶.

Другий важливий торговельний напрямок — Крим; його «обслуговували» п'ятеро полтавських купців (Петро Макуха, Йосип Павленко, Іван Марченко, Михайло Марченко та Степан Ніжинець). Вони вивозили коров'яче та овече масло, полотно, хутро, залізо *«и протчие разние мелкие товары»*. З Криму імпортували бакалію, виноградне вино і *«разние бумажние товары»*⁴⁴⁷. Найбагатшим серед цих купців виглядав Петро Макуха, який залучав у справу 700 руб. капіталу.

Інші полтавські купці працювали на внутрішньому ринку, скуповуючи та продаючи товари на ярмарках Гетьманщини. Серед виділеної мною групи таких купців було шестеро. Значне місце в їхній торгівлі посідав продаж алкогольних напоїв. Вони переважно торгували «гарячим вином»⁴⁴⁸, виноградним вином, пивом та медом. Наприклад, удова Марина Гузенко продавала «гаряче вино» зі свого дому відрами, квартами й чарками, а купувала його на місцевих торгах і ярмарках куфами⁴⁴⁹. Найбільший асортимент спиртного мав Роман Воскобойник, який прода-

⁴⁴⁵ Міський голова, підкоморій полтавського повіту Павло Кочубей пише про це у своїй відповіді урядовій комісії в серпні 1770 р.: «Заграничный торг имеют здешние сограждане в Шлезия, Гданьск и Лейпцих в отгоне быков и разными закупленными товарми, а Турецкой области в Царюград и в Крым отвозим малороссийского продукта масла коровьего и овечьего, холсту, канату, и др.» (Полтави 800., С.40).

⁴⁴⁶ Місто Полтава, С. 53.

⁴⁴⁷ Там само, С. 68, 83, 92, 132, 115.

⁴⁴⁸ Різновид горілки, те саме, що «хлібне вино» Див.: Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т., Т.1.: А-Ж. — С.311.

⁴⁴⁹ Місто Полтава, С. 75. За О.Ф. Сидоренко, у цей період на території Гетьманщини були поширені три різновиди *відер*: 24 840 г, відро «київське» — 8 570 г та відро «государеве» — 12 420 г. *Кварт* було два різновиди: 1 242 г та кварта київська 857 г. *Куфа* — бочка, що вміщувала 40 государевих відер, тобто 496 800 г. (Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст., С.158.). *Чарка* була однією з найменших мір і дорівнювала 0,123 л. (Грам М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. — Челябинск, 2000. — С.196).

вав *«виноградное и горячее вино, пиво и медь. Которое вино покупаетъ в Малороссіи жъ по разнымъ ярмонкамъ куфами, а пиво покупаетъ из пивоварень готовое, а медь ставитъ в доме из покупного меду и хмелю. Которое и продаєтъ ведрами, квартами и чарками»*⁴⁵⁰.

Були в Полтаві й комерсанти, які торгували лише одним видом краму. Таким, наприклад, можна назвати Дем'яна Заливаку. У своїй крамниці (лавці), розташованій на Київській вулиці, він продавав скляний посуд місцевого виробництва. Як стверджує джерело, свій товар купець закупував *«в Малоросіи жъ на разныхъ заводахъ»*⁴⁵¹.

Зауважу, що торгівлею тоді займалися в місті не лише ті, кого позначено в описі як купців. Це заняття було прибутковим і для місцевої шляхти, заможних козаків, представників офіційної міської верхівки. Український історик першої половини ХХ ст. Микола Тищенко, який мав змогу користуватися фондами полтавського магістрату, спираючись на їхні документи, називає купцями полтавських бурмистрів Олексія Лук'яновича та Федора Чупруновського, а також райцю Григорія Паскевича⁴⁵².

б) *Цехові ремісники.* Наступне місце в ієрархії міських соціальних груп посідали ремісники. Набір ремесел, практикованих у Полтаві, був традиційним, зорієнтованим здебільшого на потреби міста й регіону. Ще в XVII ст. міські ремісники об'єдналися в цехи, яких тоді було 9 — бондарський, гончарський, ковальський, колісницький, кравецький, музикантський, різницький, ткацький та шевський.

Цехи користувалися певним набором прав та привілеїв, свого часу підтверджених відповідними грамотами володарів. Однак ці грамоти, за твердженням магістрату, були втрачені під час Шведської (Північної) війни та міських пожеж. За тими-таки привілеями, будь-яке позацехове ремесло було заборонено: *«ныкакыхъ ремесныковъ ни за кемъ не было, но все состоялы и послушны были ко всякой повинности в цехахъ»*⁴⁵³.

Однак на другу половину XVIII ст. ситуація змінилася; в місті з'явилося чимало позацехових ремісників (т. зв. «партачів»), які були підданими різних власників, здебільшого козацьких старшин. Результатом цього став деякий занепад цехового виробництва й скорочення кількості цехів. У 1765 р. їх залишалося сім: бондарський, гончарський, ковальський, кравецький, різницький, ткацький та шевський, *«да сверхъ онихъ»*

⁴⁵⁰ Місто Полтава, С. 134–135.

⁴⁵¹ Там само, С. 95.

⁴⁵² Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України у XVIII ст. — С. 83, 85, 110.

⁴⁵³ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 8, арк. 63зв.

повеленно устроит тепер от магистрата внов три цехи діогтарській соляницькій и калачніцкій, а колесницького и музыканского неимъется»⁴⁵⁴.

Чисельність ремісників упродовж XVIII ст. не була сталою. За твердженням Миколи Лятошинського, 1718 р. в Полтаві було 300 цеховиків, а в 1731 р. — 386⁴⁵⁵. Натомість Оксана Коваленко стверджує, що у 1718 р. в місті було лише 193 цехових ремісники, у 1721-му — 291, у 1722-му їхня чисельність різко скоротилося — до 175; зате у 1765–1766 рр. вона дещо зросла — до 195 осіб⁴⁵⁶. У вже згаданому списку магістрату від 4 лютого 1766 р. значиться 180 цеховиків. Зокрема, у бондарському цеху було 10 майстрів, у гончарському теж 10, у ковальському — 23 ремісники, у кравецькому — 38, у різницькому — 33, у ткацькому — 20, а в шевському цеху — 46⁴⁵⁷ майстрів.

За моїми підрахунками на даних Румянцевського опису, загальна чисельність приналежних до ремісницького стану складала 849 осіб (393 чоловіки й 456 жінок). Їхня питома частка в загальній чисельності населення міста сягала 12,3%, натомість належна їм частка міської власності була трохи вища — 16,6%⁴⁵⁸.

Дані складених у 1775 році сповідних розписів засвідчують, що цеховики мешкали тоді у 132 садибах. Найбільше таких садиб було у Стрітенській (59) та Миколаївській (45) парафіях. У Воскресенській — нараховувалось 19 ремісничих дворів, у Різдвогородицькій — 9, а в Преображенській не було жодного. Така диспропорція, вочевидь, пояснюється переважним розселенням ремісників на форштадті й на ділянці так званої «Нової фортеці»⁴⁵⁹.

На ремісничих садибах виявилось 154 родини, а загальна кількість мешканців цих садиб складала 706 осіб (або 11,4%, від загальної чисельності населення міста); середня чисельність ремісницької родини — 4,6 особи. Отже, двори полтавських ремісників виявились менш населеними, аніж козачі, а їхні родини — менш чисельними. Цікаво, що, за підрахунками Мирона Капраля, середній розмір сім'ї львівського шевця у XVIII ст. також становив 4,6 особи⁴⁶⁰.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ ДАПО, ф. 8831, оп.9, спр.7, арк.76.

⁴⁵⁶ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст., С.130–135.

⁴⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.8, арк.110–116зв.

⁴⁵⁸ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави, С.150.

⁴⁵⁹ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст., С.130–135.

⁴⁶⁰ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. / Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України. — Львів, 2012. — С.197.

в) *Посполиті*. Попри те, що в українській історіографії склалася традиція позначати цим терміном винятково селян⁴⁶¹, джерела XVIII ст. свідчать, що в Гетьманщині його використовували й для означення міщан⁴⁶². У вже згадуваному списку 1766 р. «посполитими» значаться 85 осіб. За моїми підрахунками, здійсненими на даних цього опису, насправді таких «посполитих» щонайменше 101 особа. А разом із членами родин «посполитих» нараховувалося 440 осіб (223 чоловіки й 217 жінок). Середній розмір «посполитих» родин складав 4,4 особи; їхня частка в населенні міста — близько 6,4%. Очевидно, що ці підрахунки не можуть бути точними в силу відсутності чіткого визначення цієї соціальної групи в самому описі. Посполитим належало 8,6% міської нерухомості (100 об'єктів). Переважна більшість їх (90 одиниць) були розташовані на території форштадту, лише 10 — у середмісті⁴⁶³. Найменш заможні з-поміж посполитих не мали власних дворів чи хат і тому винаймали житло. Зазвичай такими були вихідці з інших населених пунктів. Наприклад, Василь Кисиленко, який прийшов до Полтави з села Форостовичі Стародубського полку, наймав хату у значкового товариша Опанаса Кулика⁴⁶⁴. Уродженець с. Лисецького Київського полку Степан Бондаренко мешкав з родиною в хаті удови Анастасії Строганки⁴⁶⁵, а «уродженець литовської нації» Йосип Семенов — у хаті, що належала лавнику Семену Воскобойнику⁴⁶⁶.

Інкони винаймали житло мусили й уродженці міста. Скажімо, Василь Попович квартирував у хаті козака Опанаса Кулика⁴⁶⁷. Брати Самійло й Данило Бадакви мешкали: перший з родиною — в хаті удови-козачки Федосії Жукової, а другий — у козака Михайла Калениченка⁴⁶⁸.

У сповідних розписах 1775 року мешканці, названі посполитими, зафіксовані в чотирьох із п'яти аналізованих тут книг: Миколаївської парафії — 344 особи (165 чоловіків і 179 жінок), Преображенської — 392 особи (192 чоловіки й 200 жінок), Різдвогородицької — 133 особи (75 чоловіків і 58 жінок), Стрітенської парафії — 406 осіб (184 чоловіки та 222 жінки).

⁴⁶¹ Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст., С. 132–147.

⁴⁶² Яременко М. Названа праця, С.303–307.

⁴⁶³ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави, С.150.

⁴⁶⁴ Місто Полтава, С.418.

⁴⁶⁵ Там само, С. 477.

⁴⁶⁶ Там само, С.194.

⁴⁶⁷ Там само, С.274.

⁴⁶⁸ Там само, С. 178.

У розписі Воскресенської церкви термін «посполиті» не фігурує зовсім, натомість його відповідником став термін «міщани»; таких тут 170 осіб (85 чоловіків і 84 жінки)⁴⁶⁹. Загалом посполитих або ж міщан нараховувалося 1445 осіб (701 чоловік і 744 жінки); їхня питома частка в загальній чисельності населення міста — 23,2%, тобто значно вища за показник, розрахований мною на основі даних Румянцевського опису. Це можна пояснити тим, що в розписах «посполитими» названо всіх міщан, за винятком цехових ремісників. Це — зайве підтвердження того, що в Гетьманщині «посполитий» був синонімом слова «міщанин» (принаймні щодо міських мешканців).

2.3 Духовенство

Зенон Когут стверджує, що духовенство не належало до соціальної піраміди Гетьманщини, позаяк «не утворювало стану чи замкнутої групи». Парафіяльними священиками, за тогочасною традицією, могли обіратися⁴⁷⁰ вихідці з різних станів — того-таки козацтва, міщанства, навіть з-поміж нової шляхти⁴⁷¹. І навпаки, діти священиків могли вступати на козацьку службу. Водночас духовенство користувалося такими самими правами й привілеями, що й козацька еліта⁴⁷².

Румянцевський опис, у силу своєї специфіки не містить прямих даних про чисельність духовенства в Полтаві 1765 року. З нього дізнаємося лише про те, якою нерухомістю в місті володіли його представники. За моїми підрахунками, священикам належало лише 34 об'єкти нерухомості, з них 18 у центральній частині міста, а 16 — на форштадті⁴⁷³. Якщо врахувати, що частина цих об'єктів належала церквам, монастирям та священнослужителям, що мешкали поза Полтавою (наприклад, ієреєві з містечка Старих Санжар о. Івану Звоннику⁴⁷⁴ чи о. Василю Максимову з Ковалівки⁴⁷⁵), то зрозуміло, що ця група полтавців була нечисленною.

⁴⁶⁹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34., арк.50, 100, 107, 118зв., 69зв.

⁴⁷⁰ Зауважу, що право виборності православних ієреїв парафіяними діяло в Україні аж до кінця XVIII ст. Дет. про це — див.: Крыжановский Е. М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в.// Собраний сочинений. — Т.1. — К.: Тип. Кульженко, 1890. — С. 391–439.

⁴⁷¹ Когут З. Названа праця, С.44–45.

⁴⁷² Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату, С.151–152.

⁴⁷³ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави, С. 146–150.

⁴⁷⁴ Місто Полтава, С.324.

⁴⁷⁵ Там само, С.195.

Проте духовні особи лишили й інші «сліди» на сторінках переписної книги — вони засвідчували своїми підписами описи церковних і власних дворів, іншої нерухомості; часом розписувалися замість неписьменних парафіян, фігурували як винаймачі житла тощо. У таких випадках клірики вказували свої імена, звання та приналежність до конкретних міських парафій. Ці «обмовки» чи «непрямі свідчення» джерела дозволяють, принаймні частково, реконструювати склад кліру всіх шести парафій міста, пам'ятаючи, що за указом Синоду від серпня 1722 р., штат церковних парафій мав формуватися з такого розрахунку: 1 ієрей, 1 диякон, 1 дячок та 1 паламар на 100 дворів⁴⁷⁶. Щоправда, на території Київської митрополії цих пропорцій, як правило, не дотримувалися, а чисельність священників і всього причту залежала від волі громади, яка зазвичай трималася усталеної в парафії традиції⁴⁷⁷. Як стверджує сучасна дослідниця Оксана Романова, новий порядок формування парафіяльного кліру утвердився в її епархіях лише після указу про штати 1778 року⁴⁷⁸.

Більше інформації про полтавський клір знаходимо у сповідних розписах 1775 р., де насамперед описувалися «духовние и их домашние». Перепис вівся по дворах, що їхня кількість у різних парафіях була різною. Зокрема, Миколаївська й Різдвобогородицька парафії мали по одному двору, Воскресенська — три, Преображенська — чотири, а Стрітенська — шість. На відміну від Румянцевського опису, сповідні розписи містять дані про вік кліриків, членів їхніх родин, слуг тощо. Вони також дають можливість встановити розміри парафій як за чисельністю населення, так і за кількістю дворів. Зокрема, Воскресенська нараховувала 1007 парафіян, 101 двір, а також 46 родин бездвірних та підсусідків; Миколаївська — 2247 парафіян (213 дворів та 69 бездвірних родин), Преображенська — 864 парафіянина (82 і 14 відповідно), Різдвобогородицька — 516 парафіян (47 і 16 відповідно), а Стрітенська — 1586 парафіян (198 і 47 відповідно)⁴⁷⁹.

Недоліками цих джерел є погана збереженість перших кількох сторінок розписів Миколаївської та Воскресенської парафій, що унеможлиблює точну ідентифікацію усіх представників тамтешнього кліру, а також практично непридатний для аналізу розпис соборної Успенської церкви: з уцілілих сторінок останнього документу можна з'ясувати лише при-

⁴⁷⁶ ПСЗ РИ. — Т. VI (1720–1722). — С. 756–757 (№4072).

⁴⁷⁷ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в., С. 396.

⁴⁷⁸ Романова Оксана «А се церковнии люди...» Склад церковних причтів у Київській Митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Випуск. 10. — К.: Інститут історії України, 2013 — С. 57.

⁴⁷⁹ ЦДАУК. Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 7–119.

близну чисельність населення парафії. Зокрема, можна стверджувати, що Успенська церква мала не менше 1303 парафіян (128 дворів, не менше 42 бездвірних родин)⁴⁸⁰.

Натомість у Румянцевському описі згадуються 13 ієреїв, 4 диякони, 10 дяків та 4 паламарі, які служили в парафіяльних храмах міста. Сповідні розписи (без Успенської церкви) називають 12 ієреїв, 5 дияконів, 4 дяки, 9 паламарів. Крім того, в розписах до кліру вписані ще 12 причетників. Отже, за цими неповними й неточними даними, на 1765 рік у Полтаві нараховувалося не менше 31 церковно- й священнослужителів, а 1775 року, без урахування кліру Успенської церкви, таких було 43 особи.

Водночас «Відомість про населені пункти, церкви, священно- та церковнослужителів, парафії, передані зі складу Київської до Слов'янської та Херсонської єпархії», складена в Київській духовній консисторії й датована 10 жовтня 1776 р., наводить точну чисельність духовенства в усіх міських парафіях, а також кількість приналежних до них міських дворів та бездвірних хат. За її даними, у Полтаві 1776 р. нараховувалося 69 духовних осіб (2 протопопи, 13 попів, 6 дияконів та 48 церковнослужителів⁴⁸¹). Мабуть, близькою до цього була кількість духовенства міста в досліджуваній період.

Це підтверджують сповідні розписи, де переписані всі мешканці дворів священно- та церковнослужителів. З них дізнаємося, що всі клірики Миколаївської та Різдвабогородицької церков мешкали у спільних дворах. Натомість священнослужителі інших трьох храмів міста мешкали окремо від решти кліру. Власні двори мали такі ієреї: Преображенської церкви — Іван Світайло, Яків Світайло та Максим Карнаух⁴⁸²; Стрітенської церкви — Іван Станіславський, Йосип Леонтієв та Андрій Іванов⁴⁸³. Безмісний священик цієї ж церкви Іван Шкорупа мешкав у одному дворі з дияконом Іваном Лопушанським⁴⁸⁴. Решта причту згаданих церков звичай мешкала у спільних домогосподарствах.

Далі спробую детальніше розглянути склад духовенства окремих парафій Полтави. Зокрема, соборну Успенську церкву, за даними Румянцевського опису, обслуговували два ієреї (протопіп Яким Яновський та Микита Несвіт), один диякон (Микола Симонтовський), один дяк (Михайло Писарев) та два паламарі (Василь Смирний та Омелян Середа)⁴⁸⁵. Якщо в

⁴⁸⁰ Там само, арк.5.

⁴⁸¹ Православна церква на Півдні України (1775–1781), С.161.

⁴⁸² Там само, арк.71–71зв.

⁴⁸³ Там само, арк.87–87зв.

⁴⁸⁴ Там само, арк.87зв.

⁴⁸⁵ Місто Полтава, С.44, 110, 45, 109.

полтавській протопопії при формуванні кліру дотримувалися встановлених пропорцій, то можливо, що аналізоване джерело чомусь не зафіксувало ще одного диякона та одного дяка. Однак підтвердзень цьому здогаду немає, а стан сповідного розпису цієї церкви не дозволяє його перевірити. За відомістю 1776 р. в соборній церкві залишалось два ієреї та один диякон, але загальна кількість священнослужителів зросла до 10 осіб.

Штат Воскресенської церкви також видається неповним. Опис згадує двох її ієреїв — Матвія Колосовського й Григорія Іванова та дяка Григорія Коротовича⁴⁸⁶, й не містить відомостей про диякона та паламарів. Сповідний розпис вказує на зміни, що відбулись у структурі кліру цієї церкви за 10 років між переписами: настоятелем залишався той-таки Матвій Колосовський, а другим ієреєм — вікарієм (помічником) став Василь Крисенко, який у Румянцевському описі значився дияконом Преображенської церкви⁴⁸⁷. З'ясувати достеменно, що спричинило цю заміну неможливо — через брак джерел. Найпростіше пояснення — смерть попереднього ієрея. Однак о. Василю це дало можливість кар'єрного зростання. Також незрозуміло, чому виникла потреба в призначенні помічника о. Матвію Колосовському. Підстава мусила бути вагома, адже парафія була не надто велика (за вищевказаними нормативами вона не потребувала другого священика), та й утримуватися вікарій мав за рахунок частки (третини) від власного прибутку ієрея. Вважається, що в ті часи існували три основні підстави для призначень вікарія: коли настоятелем був протопоп або намісник, який також виконував адміністративні функції поза межами своєї парафії; коли ієрей був занадто слабким чи старим; коли вдова померлого пароха намагалася в такий спосіб зберегти парафію чоловіка до повноліття одного зі своїх дітей⁴⁸⁸. Судячи з джерел, о. Матвій не був ані протопопом, ані намісником, його не можна вважати застарим навіть за тодішніми мірками, адже у 1775 р. йому виповнилося 42 роки⁴⁸⁹. На жаль, джерела не повідомляють про стан його здоров'я. Можливо, він був тяжко хворим.

Окрім священиків Воскресенської церкви, у розписі зафіксований її диякон Мартин Цебенко⁴⁹⁰. Про його входження до причту саме в десятилітній період між описами свідчить те, що у 1765-му йому було лише 17 років⁴⁹¹. Навіть поширене в Київській митрополії недотримання

⁴⁸⁶ Там само, С. 45, 172, 145.

⁴⁸⁷ Там само, С.165–166.

⁴⁸⁸ Романова О. Названа праця, С. 64.

⁴⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.51

⁴⁹⁰ Там само, арк.70.

⁴⁹¹ Місто Полтава, С.321.

мінімального віку посвяти в диякони (25 років⁴⁹²) не робить вірогідним його раніше висвячення.

У розписі вказаний також дяк цієї церкви (інший, ніж у Румянцевському описі) — Григорій Федоров. Можливо, тут також відбулася заміна, а може, це був той-таки Григорій Коротович, але по-іншому записаний. Принаймні на таке припущення наводить збіг імен. Це саме джерело згадує також паламаря Гаврила і трьох псаломщиків — Якова, Никифора і Йосипа. Прізвища всіх чотирьох, як і більшості паламарів та псаломщиків, у цьому джерелі не вказані.

Після паламаря в розписі записаний ще якийсь 25-літній Федір. Стан джерела не дозволяє прочитати текст, що передує його імені, тому неможливо з'ясувати, яке місце він посідав серед кліру.⁴⁹³ Отже, увесь причет цієї церкви нараховував не менше 9 осіб. А вже через рік, у 1776 р., його чисельність складала 11 осіб⁴⁹⁴.

Парафію Миколаївської церкви, за даними Румянцевського опису, обслуговували шість осіб: священник Василь Діонісієв, диякон Сергій Нікітін, дяки Степан Квітницький та Василь Варченко, та паламарі Леонтій Савченко й Кузьма Буровський⁴⁹⁵. Сильно пошкоджені перші сторінки сповідного розпису цієї церкви не дозволяють встановити повний склад її причту. З того що збереглось, довідуємося про проживання в церковному дворі родин ієрея Івана Симонтовського, двох дияконів — Андрія Павлова й Сергія Нікольського, а також дяка Петра Васильєва⁴⁹⁶. Ймовірно, що записаний у цьому ж дворі під 19 номером Іван Ночовний був паламарем⁴⁹⁷. Однак є підстави стверджувати, що цю парафію у 1775 р. обслуговувало два священники: прикінцевий запис із засвідченням достовірності даних, включених до книги розпису, підписав, окрім настоятеля, ще й ієрей Григорій Копач⁴⁹⁸. Опис його родини міг міститися в нижній частині першої сторінки розпису, яка не вціліла. Кількість дворів членів причту також вказує на те, що парафію мали обслуговувати як мінімум два ієреї. Принаймні дияконів у ній було двоє, дяків теж мало бути двоє, бо в тексті розпису перед ім'ям Петра Васильєва написана фраза — «тоєю же церквою дяки»⁴⁹⁹ (у множині). Це підтверджується й тим, що нумерація згада-

⁴⁹² Романова О., Названа праця., С63–64.

⁴⁹³ Там само, арк.51зв.

⁴⁹⁴ Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упорядник: І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том 4. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. — С. 161.

⁴⁹⁵ Місто Полтава, С. 45, 145, 192, 194, 191.

⁴⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.7–7зв.

⁴⁹⁷ Там само, арк.8.

⁴⁹⁸ Там само, арк.50зв.

⁴⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.7зв.

них на цій сторінці чоловіків обривається на номері 13, а на наступній розпочинається з номера 19. Виходить, що імена та посади ще шістьох членів причту залишилися для нас невідомими. Якщо припустити, що при формуванні причту дотримувалися пропорцій, то серед цих неведомих мали бути 1 дяк, іще 1 паламар та кілька псаломщиків; увесь причет мав би складатися щонайменше з 12 осіб — двох ієреїв, двох дияконів, двох дяків, двох паламарів та кількох (можливо, 4-х) псаломщиків. Натомість знаємо лише про шістьох: двох ієреїв, двох дияконів, одного дяка і, можливо, одного паламаря. Наша здогадка про «неврахованих» причетників підтверджується даними за 1776 р., що засвідчують наявність кліру із 13 осіб (2 ієреї, 2 диякони і 9 церковнослужителів⁵⁰⁰).

Значно меншою за Миколаївську була парафія Преображенської церкви, але в аналізованих тут джерелах вона представлена доволі численним кліром. В обох випадках у ній служило по 3 ієреї; зокрема, у 1765 р. ними були брати Іван і Яків Світайли та Симеон Лопушанський. Як стверджує Юхим Крижановський, який досліджував цю тему в другій половині XIX ст.: «Три священника на парафії мало коли були рівними, зазвичай один займав більшу частину парафії, другий меншу, а третій був вікарієм першого»⁵⁰¹. У даному випадку парохом був старший із братів Світайлів, о. Іван, бо саме його ім'я зазначене в преамбулі розпису. Як брати ділили між собою парафію, котрою родина володіла близько 100 років, невідомо. Можливо, навіть на рівних. Чи був третій священник вікарієм? За твердженням Юхима Крижановського, він мав таким бути, але жодне із джерел не вживає цього терміну щодо ієреїв Преображенської церкви, хоча у сповідних розписах його вживали.

До причту входив також один диякон (вищезгаданий Василь Крисенко) та два дячки — Петро Ахтирський та Іван Козаков⁵⁰². Паламарів цієї церкви опис не зафіксував. Отже, клір нараховував тоді 6 осіб.

За десять років відбулися певні зміни. Замість Симеона Лопушанського третім священником став Максим Карнаух⁵⁰³. Розпис зовсім не згадує про диякона — можливо, на той час іще не знайшли заміни висвяченому в ієреї Василю Крисенку. Щоправда, той-таки Юхим Крижановський зауважував, що в деяких парафіях дияконів вважали зайвими, бо їхня служба не містила нічого, чого не міг робити сам священник, зате передбачала додаткові витрати⁵⁰⁴.

⁵⁰⁰ Православна церква на півдні України (1775–1781), С. 161.

⁵⁰¹ Крыжановский Е. Названа праця, С.396.

⁵⁰² Місто Полтава, С.130, 45, 160, 165, 158.

⁵⁰³ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.71зв.

⁵⁰⁴ Крыжановский Е. Названа праця, С.397.

У церкві залишився всього один дяк — Мирон Андреев, зате з'явилися два паламарі, Лук'ян і Григорій, та чотири причетники — Іван, Дмитро, Федір та Василь. Серед причту записана також 64-річна вдова, «векариха Феодосія»⁵⁰⁵. На жаль, невідомо, чиєю саме вдовою вона була. Можливо, тим померлим вікарієм був священник Семеон Лопушанський, хоча ця невелика парафія начебто не мала очевидної потреби у вікарії.

Але якщо паніматка Феодосія справді була вдовою Симеона Лопушанського, то й ієрей Максим Карнаух теж мав би бути вікарієм. Загалом чисельність кліру цієї церкви за десять років зросла від 6 до 11 осіб. У 1776 р. вона зросла до 13 осіб: три священники, один диякон, 9 церковнослужителів⁵⁰⁶.

Духовенство розташованої на полтавському Подолі найменшої міської парафії Різдва Богородиці, як і у Воскресенській церкві, 1765 р. складалося лише з ієреїв та дяків. Священиків тут було двоє — Миколай Любич та Іван Філіпов, а дяків троє — Федір Лаврентієв, Кіндрат Кузьмин та Павло Паламаренко⁵⁰⁷. Отже, чисельність кліру — 5 осіб. У 1775 р. залишився один священник — Миколай Любич, з'явився диякон Федір Пор, але зникли дяки. Причет поповнився паламарем Федором Стефановим та псаломщиком Тихоном⁵⁰⁸, але в сумі зменшився до 4 осіб. На 1776 р. там уже не було й диякона, тож чисельність кліру становила 3 особи⁵⁰⁹.

Найбільшу міську парафію церкви Стрітєння Господнього у 1765 р. обслуговували три ієреї (намісник полтавський Іван Станіславський, священники Йосип Леонтієв і Миколай Ортинський), диякон Василь Горездра та дяк Матвій Власенко⁵¹⁰; загалом 5 осіб. Чому о. Іван фігурує в обох джерелах як «*наместник полтавский*», з'ясувати не вдалося. Можна припустити, що ієрей чи то виконував додатково функції заступника протопопа, чи то керував частиною місцевих храмів, виділених в окрему церковно-адміністративну одиницю — намістнію. Отримання ієреєм посади намісника передбачало істотне зростання його парафії за рахунок сусідніх⁵¹¹.

На час створення аналізованого сповідного розпису чисельність кліру Стрітенської церкви значно зросла — його доукомплектовано всіма належними штатними одиницями. У 1775 р. в парафії налічувалося

⁵⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.71зв.-72.

⁵⁰⁶ Православна церква на Півдні України (1775–1781), С. 161.

⁵⁰⁷ Місто Полтава, С.212, 223, 171.

⁵⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.108.

⁵⁰⁹ Православна церква на Півдні України (1775–1781), С. 161.

⁵¹⁰ Місто Полтава, С.297, 198, 349, 313.

⁵¹¹ Крыжановский Е. Названа праця, С.396.

аж 5 ієреїв. До тих трьох, що фігурували в Румянцевському описі, додалися двоє, позначені як *«ієрєи безместніи»* — Іван Шкорута й Андрій Іванов. Ймовірно, вони не мали власної частки в парафії, а виконували якісь доручення намісника. Обов'язки диякона виконував тоді Іван Лопушанський (ймовірно, син священника Преображенської церкви, адже сан диякона був перехідним на шляху до священства⁵¹²). Дяк теж був один, але вже інший — Іван Рачицький. Додалися два паламарі — Іван та Лук'ян, чотири причетники — Григорій, Іван, Федір і Андрій, а також староста Роман та «старець Іван». Невідомо, чому цього «старця» вписали до кліру — можливо, через поважний вік: якщо вірити джерелу, він мав 96 років⁵¹³. Можна припустити, що «старець Іван» був якщо не найстаршим чоловіком у всьому місті, то одним із нечисленних довгожителів. Отже, кількість причту зросла до 13 осіб. Зауважу, що правильніше буде говорити не про зростання числа кліриків у 1775 р., а радше про точніший облік їх у сповідному розписі, порівняно з Румянцевським описом. А відомість 1776 р. зафіксувала у Стрітенській церкві ще більшу чисельність духовенства — 16 осіб⁵¹⁴.

Зауважу також, що за даними сповідного розпису більшість полтавських ієреїв — 7 із 13 (або 54%) — були середнього віку (між 40 та 50 років). У двох випадках (священик Миколаївської церкви о. Григорій Копач та священик Стрітенської церкви о. Андрій Іванов) вік не вказаний. Намісник о. Іван Станіславський мав 51 рік, настоятель церкви Різдва Богородиці о. Миколай Любич мав 62 роки, а найстаршим був ієрей Стрітенської церкви о. Іван Шкорута, якому на момент перепису виповнилося 66 років⁵¹⁵.

У розписах вказаний вік лише двох із п'яти дияконів: Сергію Нікітіну було 50 років, а Федору Пору — 25. Можемо припустити, що диякон Воскресенської церкви Мартин Цебенко мав близько 27 років, бо відомо, що на час проведення Румянцевського опису йому виповнилося 17. Хоча вік Івана Лопушинського зі Стрітенської церкви та його дружини Марії теж не вказаний, але він, імовірно, був молодим, адже подружжя мало лише одну дитину — дворічну доньку Єфимію. Якщо дивитись на дияконську службу як на етап у кар'єрі священнослужителя, то три згадані диякони мали всі шанси її продовжити. Як припускає Оксана Романова, дияконський етап зазвичай тривав від 25-річного до 30-річного віку (дозволений

⁵¹² Романова О. Названа праця, С. 74.

⁵¹³ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.88.

⁵¹⁴ Православна церква на Півдні України (1775–1781), С. 161.

⁵¹⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк. 88

канонами граничний вік посвяти дияконів та ієреїв⁵¹⁶). Натомість диякон Сергій Нікітін таку можливість уже втратив.

Вік дячків полтавських церков не перевищував 40 років. Наймолодшим серед них був дячок Стрітенської церкви Іван Рачицький (28 років), а найстаршим — Григорій Федоров (40 років) із Воскресенської.

Хоча в історіографії існує думка, що у XVIII ст. в українських парафіях посада паламаря була рідкістю⁵¹⁷, але вони були в усіх полтавських церквах, а в Преображенській та Стрітенській їх було навіть по двоє. Переважно це неодружені чоловіки віком від 17 до 24 років. Лише паламареві церкви Різдва Богородиці Федору Стефанову виповнилося тоді 33 роки й він мав родину⁵¹⁸. За винятком цього Федора та Івана Ночовного з Миколаївської церкви, всі інші паламарі записані в джерелах без прізвищ, лише за ім'ям.

При всіх парафіях міста, за винятком Миколаївської, записані також псаломщики. Лише в Різдобогородицькій, імовірно через найменший розмір, був один псаломщик Тихон (40 років); решта храмів мали по кілька. Усі псаломщики записані лише за іменами. За винятком Тихона, всі вони порівняно молоді (від 20 до 30 років) і неодружені.

З огляду на ці особливості можна припустити, що під назвою «псаломщиків» у розписах криється інша маргінальна мікрогрупа церковного причту — *школьники* (або ж *школярі*). Оксана Романова, детально проаналізувавши особливості сповідних розписів, вважає, що є підстави ототожнювати ці два поняття⁵¹⁹. Про те, що школярі належали до кліру, писав свого часу мандрівний чернець Климентій Зіновій в вірші з промовистою назвою «*О школярах дрова крадущих и о школе*». Один із рядків звучить так:

*«і причетниками теж школяре ся именуат»*⁵²⁰.

Зауважу, що слово «школяр» у Гетьманщині XVIII ст. вживалося не в тому значенні, що тепер. Вже згадуваний Юхим Крижановський вважав, що школярами називалися особи, які за давньою українською традицією готувалися при парафіяльних храмах на посади церковних служок, дячків і навіть священиків. Він писав: «*при каждой приходской церкви обучались по несколько мальчиков, почти исключительно из бесприютных сирот, и потом навсегда причивали их при церкви, поручая им*

⁵¹⁶ Романова О., Названа праця, С. 75.

⁵¹⁷ Крыжановский Е., Названа праця, С. 399.

⁵¹⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.88.

⁵¹⁹ Романова О., Названа праця. С.83.

⁵²⁰ Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті, С.192.

различные случайные должности при ней, питая и одевая их из щедрых подаяний прихожан. Эти школяры (ученики) обучались в доме дьячка, называвшемся поэтому школою, под руководством самого же дьячка, носившего поэтому титул бакаляра и дирехтора»⁵²¹. Солідаризувався з таким тлумаченням і Орест Левицький, зазначаючи: «Обыкновенно ими (школярами — Ю.В.) бывали молодые люди, еще не избравшие для себя определенной профессии и, по обычаю того века странствовавшие “для поведания более света и обучения и людского обхождения”. Одни из них впоследствии становились причетниками и даже священниками, другие переходили на писарские должности или занимались торговлею, третьи уходили на Запорожье и т.д.»⁵²².

Сучасний український дослідник Максим Яременко вважає, що: «уважніший аналіз джерел настановхус на висновок, що таке визначення прикладали виключно до тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже були сиротами чи немісцевими, ба більше — не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір»⁵²³.

Ілюстрацією до цього твердження може слугувати кар'єра полтавського козака, уродженця Києва Федора Церазовського, який «зашедши в Полтаву жил в школе дьячком». Згодом він оженився, купив козацький двір і став відбувати козацьку службу⁵²⁴. А його проживання при школі, вочевидь, не було пов'язане з прагненням поповнити лави духовенства.

Як засвідчує Румянцевський опис, у Полтаві тоді була лише одна школа, при Преображенській церкві, на вулиці, що так і звалася — Шкільна. Прикметно, що жодного будинку, який би назвали школою, на цій вулиці не зафіксовано. Спеціального шкільного приміщення, мабуть, не існувало, а розташовувалася школа у дворі, що належав згаданій церкві й був описаний як звичайне міське подвір'я з двома житловими приміщеннями, де мешкали дячки Петро Ахтирський та Іван Козаков. Разом із ними «для обучения грамоти» мешкало п'ятеро осіб: Іван Шибецькой (син дячка з м. Глухова, 29 років), Іван Протопопов («духовного чына», прибув до Полтави з Острозького полку, 42 роки), посполитий Андрій Індик (із приміського с. Івашок, 15 років), посполитий Михайло Мацько (прийшов з Охтирського

⁵²¹ Крыжановский Е., Названа праця, С. 398. Опис парафіяльних шкіл див. також: Коропов М. Южнорусский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст. // ПЕВ. — 1902. — № 26. — С. 1140–1146; П[архоменко] В.[Л.] Из церковной жизни Лесвобережной Украины // ПЕВ. — 1911. — № 13. — С. 840.

⁵²² Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века // КС. — 1901. — № 12. — С. 446–447.

⁵²³ Яременко Максим. Ціна дяківської науки // Київська Академія. — 2008. — №8. — С.133.

⁵²⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.60, арк.168зв.-170.

полку, 22 роки) та Сергій Жук (посполитий із с. Диканьки, 25 років). Останньому, мабуть, найважче давалася грамота, бо він, як сказано в джерелі, був «*обѣима глазами слѣтъ*»⁵²⁵. Як бачимо, доволі колоритні школярі — жодного місцевого, а за віковими параметрами схожі радше на перерослих парубків: лише одному 15 років, троє перетнули середній шлюбний вік, а найстарший взагалі за тогочасними мірками був цілком дорослим. Зауважу, що ситуація в полтавській школі не була унікальною для Гетьманщини. Зокрема, особи, записані при школі Троїцької церкви Ніжина, теж не були юнаками — мали 20, 24, 26 і навіть 53 роки⁵²⁶.

Полтавські школярі були маргінальною групою серед церковників, бо не мали ані родин, ані власності, вели доволі нетрадиційний спосіб життя — часто мандрували (*волочилися*) від школи до школи: «*школа всяки(м) странны(мъ) до(м) е(ст) вольны(и)*»⁵²⁷. Окрім того, вони мали ще й специфічний спосіб заробітку — жили з плати за виконання певних функцій при церквах та збиранням милостині від «*доброхотних дателей*», тобто, кажучи просто, жебракували. А часом, як засвідчує не лише назва процитованого вірша Климентія Зіновієва, а й зафіксовані в інших джерелах випадки, школярі не гребували й дрібними крадіжками⁵²⁸.

Отже, духовенство становило незначну частину населення Полтави. Його частка в загальній чисельності п'яти (без Успенської) парафій становила лише 3,6%. Однак виконання надзвичайно важливої для жителів ранньомодерної Полтави сакральної функції робило представників духовного стану важливим складником міського життя й соціуму. З проведеного аналізу бачимо, що формування структури духовного стану в окремих парафіях та у місті в цілому в 60–70-х рр. XVIII ст. відбувалося радше на основі усталеної традиції, аніж у формальних рамках процесу професіоналізації, що відбувався тоді на території Гетьманщини.

2.4 Проміжні групи

Біля підніжжя соціальної піраміди ранньомодерної Полтави перебували так звані проміжні групи населення, які склалися з вихідців із різних

⁵²⁵ Місто Полтава, С.158.

⁵²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57, оп.1, спр.39. — Арк. 43 зв. — 44.

⁵²⁷ Климентій Зіновієв. Вірші. Приповісті посполиті., С.192.

⁵²⁸ Щоправда, як пише Климентій: «*Приповест же в школяров не вкрав але достав*». Там само, С.192–193. Про факти крадіжок школярами — див.: Левицький Ор. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века, С. 442.; Сердюк І. Полкових городов обивателі, С.229.

соціальних станів (верств). На мій погляд, у місті на той час було щонайменше дві такі групи, порівняно численні — підсусідки та слуги.

Підсусідки. Як стверджує О.Гуржій, «назву “сусідів” або “підсусідків” на Наддніпрянщині й Слобожанщині найчастіше діставали колишні рядові козаки, селяни чи міщани, котрі якимсь чином втратили своє господарство (все або частину) й перейшли жити в двори до заможних господарів»⁵²⁹. Позбавлені землі, вони фактично продавали свою працю власнику господарства, в якому жили.

У Румянцевському описі терміни «підсусідки» чи «сусіди» відсутні, натомість широко використовується слово «підданий». Співставлення цього джерела зі створеними десятима роками пізніше текстами сповідних розписів, де термін «підсусідки» вживається, дає підстави стверджувати, що укладачі опису називали «підданими» саме підсусідків. Принаймні так позначено в розписах тих осіб, які в 1765 р. були записані підданими. Наприклад, Григорій Бойченко в тексті Румянцевського опису значиться підданим⁵³⁰, а в сповідному розписі Миколаївської церкви записаний підсусідком⁵³¹ полтавського сотенного писаря Степана Сосни; Григорій Сіряченко в Румянцевському описі фігурує як підданий⁵³², а в розписі тієї самої церкви — як підсусідок⁵³³ військового товариша Івана Богдановича; Никифор Солодовник записаний в описі «підданим»⁵³⁴ графа Олексія Розумовського, а в розписі Воскресенської церкви — його підсусідком⁵³⁵ і т. д.

За моїми підрахунками, у 1765 р. таких «підданих-підсусідків» було загалом 313 осіб. Загальна чисельність членів їхніх родин — 1334 особи (653 чоловіки й 681 жінка), що становило 19,3% населення міста. Переважна більшість підсусідків, а саме 1132 особи (562 чоловіки й 570 жінок) мешкали у дворах та підварках полтавського форштадту. Власниками цих домогосподарств зазвичай були представники соціальної еліти. З-поміж 88 таких власників / патронів найбільше (42 особи, або 47,7%) належали до козацької верхівки; 13 осіб (або 14,8%) були простими козаками, 10 осіб (або 11,4%) — купцями, восьмеро (або 9,1%) належали до міської верхівки, семеро (8 %) — до духовного відомства, двоє (2,3%) —

⁵²⁹ Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії статистики. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009 — С.34.

⁵³⁰ Місто Полтава, С. 461.

⁵³¹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34., арк.44.

⁵³² Місто Полтава, С. 434.

⁵³³ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34., арк.45.

⁵³⁴ Місто Полтава, С.285.

⁵³⁵ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34., арк.69.

кравець Іван Кияниця та швець Василь Якаленко — були цеховими ремісниками, а ще двоє (граф Олексій Розумовський та княгиня Марія Туркестанова) представляли титуловану імперську аристократію.

Нарешті, ще чотирьох (або 4,5%) власників варто згадати окремо. Соціальна приналежність удови Степаниди Афанасієвої не вказана в джерелі; секунд-майор Яків Козельський та ротмістр Василь Потоцький були російськими офіцерами й не належали до місцевої соціальної структури; те саме можна сказати про відставного придворного співака «*двору ея Імператорскаго величества*» Гаврила Романова⁵³⁶.

Найбільше підсусідків мали: полковий суддя Григорій Сахновський — 35 осіб (або 152, рахуючи з членами родин)⁵³⁷, граф Олексій Розумовський — 20 осіб (97 із членами родин)⁵³⁸, сотник городової сотні Семен Кулик — 19 (87 із членами родин)⁵³⁹, полковий обозний Андрій Рунівський — 15 (61 з членами родин)⁵⁴⁰, бунчуковий товариш Дмитро Білушенко — 13 (64 з членами родин)⁵⁴¹, полковий писар Григорій Багінський — 13 (60 з членами родин)⁵⁴², полковник Андрій Горленко — 12 (52 з членами родин)⁵⁴³, генеральний обозний Семен Кочубей — 11 (49 з членами родин)⁵⁴⁴, бунчуковий товариш Федір Занковський — 10 (38 з членами родин)⁵⁴⁵ та підкоморій Федір Левенець — 9 (41 з членами родин)⁵⁴⁶. Більшість же власників (60, або 68,2%) мали одного-двох підсусідків.

Значна частина підсусідків (129, або 41,2%) були уродженцями Полтави; ще 57 (або 18,2%) походили з містечок та сіл полтавського полку, здебільшого розташованих неподалік міста — Гожулів, Горбанівки, Івашок, Івончинець, Рибців, Мачух, Мильців та ін. Стосовно ж походження 37 (або 11,8%) підсусідків джерела з невідомих причин нічого не повідомляють. Серед прийшлих до Полтави — 71 (або 21,5%) вихідців з інших полків Гетьманщини (переважно із сусідніх, рідше — з віддалених). Зокрема, з Гадяцького полку прибуло 17 осіб, з Ніжинського — 15, з Лубенського — 13, з Миргородського — 10, з Київського, Переяслав-

⁵³⁶ Місто Полтава, С.133.

⁵³⁷ Там само, С.174, 201–203, 206, 280, 335, 386, 409, 424, 460,480.

⁵³⁸ Там само, С.164, 245, 248, 253, 255, 256, 260, 281, 285, 300, 303, 316, 322, 336, 342, 356, 363,364.

⁵³⁹ Там само, С.184, 233, 316, 384–385,395.

⁵⁴⁰ Там само, С.172, 184, 209, 262, 270, 279, 301, 326, 331, 373, 471.

⁵⁴¹ Там само, С.122, 176, 182, 222, 232, 305, 429, 442.

⁵⁴² Там само, С.176, 180, 199, 230, 233, 423.

⁵⁴³ Там само, С.320, 490–491, 494.

⁵⁴⁴ Там само, С.184, 259–260, 276, 284, 291, 421,493.

⁵⁴⁵ Там само, С.181, 209, 287, 288, 311–312, 313.

⁵⁴⁶ Там само, С.356–358.

ського та Прилуцького полків — по 4 особи, зі Стародубського — 3 особи, а з Чернігівського прибув лише один підсусідок, Хома Петрунь, уродженець Новгород-Сіверського, який мешкав у підварку сотника Семена Кулика⁵⁴⁷.

Були серед підсусідків і вихідці з-поза Гетьманщини. Зі слобідських полків таких прибуло 11 (або 3,5%), а саме: з Охтирського та Харківського — по чотири, з Сумського — троє, з Ізюмського — один.

Ще семеро (або 2,3%) прибули, очевидно з інших регіонів (джерело не вказує щодо них конкретних місць походження, а ідентифікує їх за іншою ознакою). Зокрема, п'ятеро підсусідків віднесені до «*польської нації*», так зазвичай називали вихідців з українських територій Речі Посполитої. Степан Волошин, підсусідок значкового товариша Павла Паскевича, був «*волоської нації*», а Микола Башкир, підсусідок удови Степаниди Афанасієвої, визначений як вихідець «*из татар*»⁵⁴⁸ (ймовірно, перший походить з Волощини, а другий — з володінь Кримського ханства).

За соціальною приналежністю більшість підсусідків — 178 (або 56,9%) були посполитими. Другу велику групу серед них склали вихідці з козацького стану — 88 (або 28,1%). Чотирьох із них — Якова Макаренка, Матвія Оксентія, Івана Левченка та Олексія Геращенко — джерело називає козаками⁵⁴⁹, усіх інших — козацькими синами. Стосовно решти підсусідків (47, або 15%) соціальне походження не зазначене.

Основним родом заняття підсусідків, вочевидь, як і у більшості їхніх патронів, було сільське господарство — обробіток землі та вирощування великої рогатої худоби. Утім, дехто з-поміж них (29 осіб, як свідчить джерело) займався ремеслом: серед підсусідків було 16 кравців, 10 шевців і 3 гончарі. Перебуваючи під захистом патронів з козацької еліти, вони успішно конкурували з цеховиками.

Сповідні розписи 1755 р. також містять інформацію про цю групу мешканців міста. На відміну від Румянцевського опису, в цьому джерелі їх названо «підсусідками» або «сусідами». На жаль, повних даних про них із розписів отримати неможливо, через уже згадані пошкодження документів: повноцінно можна використовувати лише розписи чотирьох парафій — Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдобогородицької; розпис Миколаївської церкви містить часткову інформацію.

За моїми підрахунками цих даних, підсусідками слід вважати 724 особи (361 чоловіки і 363 жінки), тобто 11,6% від загального числа меш-

⁵⁴⁷ Там само, С.395.

⁵⁴⁸ Там само, С.497, 286.

⁵⁴⁹ Там само, С.214, 304, 471.

канців згаданих парафій⁵⁵⁰. У Миколаївській парафії до цієї групи я відніс 342 особи (172 чоловіки і 170 жінок), або 15,2% від усіх парафіян; у Стрітенській джерело зафіксувало таких 174 (84 чоловіки й 90 жінок), або 11%; у Преображенській таких виявилось 17 осіб (9 чоловіків і 8 жінок), або 2%; у Воскресенській — 191 особа (96 чоловіків і 95 жінок), або 19%; нарешті, в Різдвабогородицькій їх не виявилось зовсім.

Частина підсусідків кількістю 247 осіб (122 чоловіки та 125 жінок) мешкали у дворах разом з родинами їхніх власників — духовенства, козаків, міщан, ремісників, посполитих. 34 таких домогосподарства було в парафії Стрітенської церкви, 16 відносилося до Миколаївської, три — до Преображенської, одне — до Воскресенської. Близько половини підсусідків (44,4%, або 24 родини) мешкали в господарствах козаків, по 13 родин (або ж по 24%) у дворах цехових ремісників та міщан, яких джерело називає посполитими або «посадськими»⁵⁵¹, а 7,4% — у дворах духовенства.

Інколи в одному дворі мешкало по кілька родин підсусідків, як-от у домогосподарстві 65-річного козака Василя Климка, розташованому на території Миколаївської парафії. Разом із чисельною (12 осіб) родиною господаря, тут мешкали дві сім'ї підсусідків — Григорія Теслі та Данила Передирієнка⁵⁵². У дворі парафіянина Стрітенської церкви козака Григорія Кіблицького жили три такі родини — Петра, Якова та Макара Швеців (можливо, братів). Григорій показаний у джерелі одинаком, а родини «*соседей его*» були нечисленними⁵⁵³.

Решта підсусідків мешкала по окремих господарських одиницях, зазвичай у підварках і солодовнях. У сповідних розписах Миколаївської та Воскресенської церков їх виокремлено у спеціальні групи й названо: «*подсуседки разных господ и их домашние*». У Миколаївській парафії таких родин було 64, у Воскресенській — 34. Ці домогосподарства належали заможним мешканцям міста, зазвичай представникам вищих верств. Так, у Миколаївській парафії підсусідки жили у 37 підварках, двох солодовнях і одній цегельні, що належала Миколаївській церкві (там мешкали 2 родини цегельників, які виробляли цеглу для будівництва мурованого храму).

За винятком 5 господарчих об'єктів, соціальний стан власників яких з'ясувати не вдалося, більшість господарств, де мешкали підсусідки, на-

⁵⁵⁰ Волошин Ю.В. Статевовікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична Пам'ять. — 2011. — № 1(25). — С.11.

⁵⁵¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк. 35–35зв.

⁵⁵² Там само, арк.33зв.

⁵⁵³ Там само, арк.91.

лежала представникам вищих верств: 19 козацьким старшинам, 7 церквам, монастирям і особам духовного стану, 6 купцям, а також двом козакам та одному ремісникові. У Воскресенській парафії із 27 підварків 14 належало старшині, три — графові Розумовському, три — купцям, два — козакам, один — реміснику.

Якщо придивитися до місць розташування парафій, де мешкала основна маса підсусідків, побачимо: це було чи то передмістя — форштадт (Воскресенська та Стрітенська), чи то край середмістя (Миколаївська). У парафіях центральної частини Полтави (Різдвобогородицька та Преображенська) родини підсусідків склали лише 17 осіб.

Отже, в досліджуваній період підсусідки становили доволі значну частку мешканців Полтави, мешкали переважно в домогосподарствах своїх патронів — здебільшого представників соціальної еліти, розташованих переважно на форштадті. Складалася ця суспільна група з вихідців із козаків та посполитих, здебільшого місцевих або прибульців із навколишніх сіл.

Слуги. Ще одну групу мешканців міста склали особи, яких аналізовані джерела визначали як «служителі» або «работники». Зокрема, в Румянцевському описі щодо них ужито термінів: «*служанки и работницы*», «*работники*»⁵⁵⁴, а в сповідних розписах міських парафій вони фігурують як «*служители*»⁵⁵⁵. В історичній демографії стосовно таких осіб найчастіше використовують узагальнений термін — слуги (*servants*). Польські історики послуговуються терміном *szluzba domowa*, а українська історіографія для їхнього позначення здебільшого застосовує термін «*наймити*». Окреслення чітких меж цієї групи часто буває неможливим, як через методологічні труднощі, так і через проблеми з джерелами⁵⁵⁶. По-перше, ця група була дуже строкатою, включала домашню прислугу, учнів і підмайстрів ремісників, найманих робітників тощо. По-друге, як зазначено вище, у різних джерелах їх називали різними термінами.

За моїми підрахунками на даних Румянцевського опису, у 1765–1769 рр. у Полтаві налічувалося 1230 осіб, яких можна віднести до цієї категорії (578 чоловіків та 652 жінки). Їхня частка у загальній кількості внесеного до переписної книги населення міста становила 17,8%. Розрахунки, зроблені внаслідок аналізу сповідних розписів, дають трохи вищий показник: у структурі населення п'яти парафій питома частка слуг складала до 20% (див. таб. 4). Слуги мешкали у 338 із 882 полтавських

⁵⁵⁴ Місто Полтава, С.47, 50

⁵⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп.2. — Спр.34.

⁵⁵⁶ Karpiński A. Pauperes. O mieszkaniach Warszawy w XVI–XVII wieku. — Warszawa, 1983. — S.152.

дворів, що становило 40,6%. Можливо, за 10 років між створенням двох джерел частка слуг у місті дещо зросла.

Таблиця 4. Слуги в структурі населення у Полтаві в 1775 р.

Парафія	Загальна кількість мешканців	Слуги	
		Кільк.	%
Воскресенська	1007	229	22,7
Миколаївська	2247	478	21,3
Преображенська	864	197	22,8
Різдвогородицька	516	96	18,6
Стрітенська	1586	237	14,9
Усього	6220	1237	19,9

Як видно з таблиці 4, у парафіях трьох церков, розташованих повністю або частково в центральній частині міста (фортеці), частка слуг вища за середню. Це можна пояснити тим, що там здебільшого розташовувалися двори заможних мешканців — духовенства, купців і т.зв. «нової шляхти» — козацької старшини. Натомість питома частка слуг менша в тих парафіях, де основну масу парафіян становили менш заможні, нижчі за соціальним статусом мешканці форштадту. Зокрема, Миколаївська церква хоча й належала до середмістя, але більшість її парафіян мешкали на передмісті, отож і частка слуг серед них менша, ніж у Воскресенській та Преображенській парафіях, до яких належали мешканці центру. Те саме з парафіями Різдвогородицької та Стрітенської церков, розташованих на форштадті.

Загалом відсоток слуг у Полтаві не виглядає надто високим, порівняно з даними, отриманими українськими науковцями щодо тодішньої Гетьманщини. Олександр Гуржій вважає, що в досліджуваний період «в окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала 25% усіх жителів»⁵⁵⁷. Отримані мною дані не надто різняться від аналогічних для Центрально-Східної Європи, зокрема для польських міст. Як стверджує польський дослідник Радослав Понят (Radosław Poniąć), частка представників цієї групи у Варшаві у 1787 р. становила 21,5%, у Велюні (1791 р.) — 16,8%, а у Кракові (1795 р.) — 27,8%⁵⁵⁸. За даними Миколая Шолтиска (Mikołaj Szoltysek), у парафії Буякув (Bujałów) у Верхній

⁵⁵⁷ Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст., С. 98.

⁵⁵⁸ Poniąć R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i industrialnej // Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspiektwie historycznej — ciągłość czy zmiana? — Warszawa, 2013. — S.247.

Сілезії частка слуг становила до 26% людності⁵⁵⁹, а в сільській місцевості Куявії вона дорівнювала 24%⁵⁶⁰. Отримані мною показники значно перевищують західноєвропейські відповідники: там частка слуг складала тоді близько 10% активного населення⁵⁶¹.

Слід зауважити, що частка домогосподарств, які використовували працю слуг (а саме — 40,6%) також була близька до польської. Зокрема, у Кракові у 1795 р., слуги зафіксовані у 45% домогосподарствах. За твердженням Радослава Понята, така поширеність слуг свідчить, що їх найману працю використовувала не лише еліта, але й представники майже всіх верств суспільства. Це вважається притаманним доіндустріальній Європі загалом⁵⁶².

У статевій структурі цієї групи у 1765–1766 рр. переважали жінки, а в 1775 р. бачимо майже гендерну рівність — 620 чоловіків і 617 жінок. В окремих парафіях статевий дисбаланс також був незначним (*див. табл. 5*).

Таблиця 5. Статевий розподіл слуг у Полтаві в 1775 р.

Парафія	Усього слуг	Чоловіків	Жінок
Воскресенська	229	110	119
Миколаївська	478	237	241
Преображенська	197	91	106
Різдвогородицька	96	54	42
Стрітенська	237	128	109
Усього	1237	620	617

Згідно з джерелом, більшість слуг (59%, або 729 осіб) становили діти й підлітки. Між ними теж спостерігалася статева майже-рівновага (*див. табл. 6*), з незначною перевагою дівчат (370) над хлопцями (359).

Якщо слідувати його логіці, то серед слуг, зафіксованих Румянцевським описом, рівно половина — 50 % (615 осіб) так само були дітьми, але з кількісною перевагою дівчат (353) над хлопцями (262) (*див. табл. 7*).

⁵⁵⁹ Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii — gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803 // PDP. — 2004. — № 25. — S.26.

⁵⁶⁰ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej, S.367.

⁵⁶¹ Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S.316.

⁵⁶² Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich, S.254.

Таблиця 6. Кількість дітей серед слуг у Полтаві в 1775 р.

Парафія	Чол. статі	Жін. статі	Разом
Воскресенська	72	92	164
Миколаївська	122	105	227
Преображенська	73	70	143
Різдвобогородицька	18	26	44
Стрітенська	74	77	237
Усього	359	370	729

Таблиця 7. Вікова структура слуг у Полтаві (1765–1766 рр.)

Вікова група	Чол.	%	Жін.	%	Разом	Частка вік. групи
0–4	13	2,3	15	2,3	28	2,3
5–9	14	2,5	38	5,9	52	4,3
10–14	80	14,2	102	15,7	182	15
15–19	155	27,5	198	30,7	353	29,1
20–24	124	22	83	12,8	207	17,1
25–29	60	10,6	57	8,8	117	9,7
30–34	49	8,7	48	7,4	97	8
35–39	14	2,5	18	2,8	32	2,6
40–44	25	4,4	32	4,9	57	4,7
45–49	11	2	8	1,2	19	1,6
> 50	19	3,3	49	7,5	68	5,6
Усього	564	100	648	100	1212	100

Далі спробую проаналізувати вікову структуру цієї категорії мешканців міських домогосподарств. Оскільки щодо частини слуг (14 чоловіків і 4 жінки) у Румянцевському описі не зазначено їхній вік, то не будемо їх враховувати, досліджуючи згадану структуру. Стан збереженості сповідних розписів також не завжди дозволяє з'ясувати вік особи: у розписах Воскресенської церкви значна частина сторінок сильно зіпсована, а в розписі Миколаївської церкви більшість їх узагалі відсутня. Тому аналіз охоплюватиме лише тих слуг, яких вдалося ідентифікувати за джерелами. Таких виявилось 930 (див. табл. 8)

З таблиць 7 та 8, де представлено вікову структуру слуг відповідно у 1765–1766 рр. та у 1775 р. (неповні дані) бачимо, що в обох випадках переважну їх більшість становили молоді люди віком від 10 до 30 років. У 1765 р. сумарна частка цих груп склала 77,5% (939 осіб), а в 1775 р. — навіть 80% (735 осіб). Більшість серед них — 29,1% та 30,9% були підлітками 15–19 років, а ще 17,1% та 20,7% припадала на молодих людей 20–

24 років. Це повністю збігається із даними польського дослідника Цезарія Кукльо, який зауважує, що молодь віком від 15 до 24 років завжди становила найбільшу групу слуг у великих польських містах⁵⁶³. Середній вік полтавських слуг, обрахований за даними Румянцевського опису, становив 21,7 років для чоловіків і 22,3 років для жінок. Натомість за даними сповідних розписів, він був майже однаковим — 22,3 р. для чоловіків і 22,8 р. для жінок. За цими даними, для обох статей він нижчий від середнього шлюбного віку, вирахованого мною для мешканців Полтави — 28,1 років для чоловіків і 22,3 роки для жінок⁵⁶⁴.

Таблиця 8. Вікова структура слуг у Полтаві в 1775 р.

Вікова група	Чол.	%	Жін.	%	Разом	Частка вік. групи
0–4	7	1,5	3	0,7	10	1,1
5–9	10	2,1	14	3,1	24	2,6
10–14	76	16	79	17,3	155	16,7
15–19	140	29,5	147	32,2	287	30,9
20–24	108	22,8	85	18,6	193	20,7
25–29	57	12	43	9,4	100	10,8
30–34	28	5,9	25	5,5	53	5,7
35–39	10	2,1	8	1,8	18	1,9
40–44	15	3,2	16	3,5	31	3,3
45–49	6	1,3	8	1,8	14	1,5
> 50	17	3,6	28	6,1	45	4,8
Усього	474	100	456	100	930	100

Отже, можемо припустити, що багато молодих людей від 15 до 24 років свого життя працювали слугами й наймитами, заробляючи на життя й набуваючи життєвого досвіду поза межами власного дому. Як стверджує Миколай Шолтисек, для молодих людей в досліджуваних ним селах *«служба була етапом життя між виходом з батьківського дому і якоюсь формою облаштування власного суспільного становища»*⁵⁶⁵. Інший польський дослідник, Матеуш Вижга (Mateusz Wyźga), коментуючи подібне явище в одній з підкраківських парафій, зауважує, що період служби не розглядався тогочасними людьми як соціальна деградація. Це була чергова фаза їхнього життєвого циклу, коли молода людина набирала досвіду й накопичувала капітал, необхідний для створення власного домо-

⁵⁶³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej, S.367.

⁵⁶⁴ Волошин Ю.В. Статевікова та шлюбна структура населення міста Полтави, С.21.

⁵⁶⁵ Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii, S.32.

господарства⁵⁶⁶. У західній історіографії така вікова група слуг, кількісно найбільша, отримала назву *life cycle servants*, тобто особи, які виконували роботу слуг лише протягом певного періоду в житті (залишивши батьківське господарство, але ще не створивши власного⁵⁶⁷).

Наскільки така ситуація відповідала реаліям Гетьманщини, сказати важко, адже українські історики, за старою радянською звичкою, воліють пояснювати наймитів лише соціальним розшаруванням та втраченою засобів виробництва: *«найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишити свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах...»*⁵⁶⁸. Щоправда, Ірина Ворончук висловлює припущення, що тодішня українська молодь починала займатися найманою працею з таких самих причин, що й польська⁵⁶⁹.

У досліджуваному нами випадку принаймні один зі слуг, 20-річний Лука Жорняченко з Диканьки, слуга шевця Семена Тетервака,⁵⁷⁰ навряд чи походив з «остаточно розореної родини», яка втратила засоби виробництва. Як свідчать дані Румянцевського опису, його батько, 53-річний посполитий удівець Юхим Жорняк, ділив двір з молодшим братом Яковом (26 років). Крім Луки, Юхим мав молодшого сина Григорія (16 років), який тоді також навчався шевському ремеслу⁵⁷¹. Родина Юхимового брата була невеликою: дружина Марія (26 років) та син Іван (7 років), каліка — *«обойѣма глазами невидитъ»*⁵⁷². При дворі брати мали город площею близько 0,42 га за сучасними мірами та невеликий сад (0,03 га), їм також належало 11 орних наділів загальною площею близько 15 га (за моїми підрахунками) та 0,30 га лісу⁵⁷³. Була у господарстві братів і худоба: *«быков старых 2; коров: старых дойных 4, молодых 5; овец: старых 10, молодых 6; свиней: старых 2, поросят 3»*⁵⁷⁴.

⁵⁶⁶ Wyżga M. Rozina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku // Spółczesność a rodzina. Społeczeństwo staropolskie. — Seria nowa. T. III. — Warszawa, 2011. — S.269.

⁵⁶⁷ Poniat R., Służba domowa na ziemiach polskich, S.248.

⁵⁶⁸ Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст., С.97.

⁵⁶⁹ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — С. 265.

⁵⁷⁰ Місто Полтава, С.249, 169.

⁵⁷¹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.252, арк. 246–246зв.

⁵⁷² Там само, арк.246зв.

⁵⁷³ Там само, арк. 247.

⁵⁷⁴ Там само, арк. 247зв.

Як бачимо, родина володіла як рухомим, так і нерухомим майном, яке могло забезпечити її необхідними для існування ресурсами. Та обидва Юхимові сини, замість працювати в сімейному господарстві, опановували шевське ремесло. Безумовно, на підставі одного казусу не можна робити узагальнень, та, на мою думку, він таки свідчить, що не лише злидні й соціальне розшарування в досліджуваній період були причинами трудової міграції з села до міста.

Хоч би там як, віковий склад групи слуг засвідчує, що вони становили енергійну й доволі мобільну частину населення. Спробую тепер проаналізувати територіальне й соціальне походження полтавських слуг за допомогою даних Румянцевського опису, котрий, на відміну від сповідних розписів, містить необхідну для цього інформацію. Щоправда, місце походження і соціальний стан зазвичай вказували лише щодо слуг-чоловіків. Наприклад: «*Петрь Греченко, уроженець Миргородского полку з мєстєчка Шишака з посполитих двадцяти лет, здоровь*»⁵⁷⁵. Таких, цілком ідентифікованих, за моїми підрахунками, виявилось 542 особи (див. табл. 9).

Таблиця 9. Походження полтавських слуг

Адм. одиниця, країна	Кількість	Частка, %
м. Полтава	231	42,6
Полтавський полк	125	23,1
Гадяцький полк	37	6,8
Київський полк	3	0,6
Лубенський полк	28	5,1
Миргородський полк	32	5,9
Ніжинський полк	21	3,9
Переяславський полк	5	0,9
Прилуцький полк	4	0,7
Стародубський полк	2	0,4
Чернігівський полк	3	0,6
Слобожанщина	28	5,1
Річ Посполита	7	1,3
Росія	9	1,7
Інші	7	1,3
Усього	542	100

⁵⁷⁵ Місто Полтава, С. 48.

Як видно з таблиці 9, майже половина слуг (42,6%) були полтавцями, друга велика група — вихідцями з містечок і сіл Полтавського полку (23,1%, або 125 осіб). Разом ці дві групи становили дві третини слуг — 65,7%. Це дозволяє припустити, що переважна більшість трудових мігрантів пересувалися в межах власного регіону — у нашому випадку Полтавського полку. Доволі значну частку (21,7%, або 118 осіб) становили вихідці з сусідніх полків Гетьманщини: Гадяцького, Миргородського, Лубенського та Ніжинського. Менш численними були представники Слобожанщини — 5,1% (28 осіб); серед них більшість становили вихідці з сусіднього з Полтавщиною Охтирського полку — 19 осіб. Вихідців із віддаленіших полків Гетьманщини (Київського, Переяславського, Прилуцького, Стародубського, Чернігівського) було ще менше — 3,2% (17 осіб). Їхня кількість мала тенденцію зменшуватися мірою віддалення регіону від Полтави. Так, із Переяславського та Прилуцького полків, розташованих недалеко, походили відповідно 5 і 4 особи, а з дальших Київського й Чернігівського полків — по троє. З найвіддаленішого Стародубського полку до Полтави прибуло лише дві особи — посполиті Олексій Малиновський (наймитував у полтавського гармаша Андрія Дублянського⁵⁷⁶) та Павло Лукашенко (працював у полтавського сотенного отамана Івана Міненка⁵⁷⁷).

Невелику частку слуг (1,7%, або ж 9 осіб) становили вихідці з російських теренів. У джерелі про шістьох із них, без конкретнішого зазначення місцевості, сказано, що вони «*из великороссийских*», а щодо решти наведені точніші дані. Зокрема, Семен Бекетов, слуга вдови Любові Гречки, походив із Валуйського повіту⁵⁷⁸, слуга священника Микити Несвіта Гордій Переверзєв походив із Курського повіту⁵⁷⁹, а наймит полкового лікаря Георгія Тама Мусій Кужель — із Путивльського⁵⁸⁰.

Із правобережжя Дніпра — території Речі Посполитої — до Полтави прийшли 7 слуг (1,3%). У документі їх зазвичай маркували як «*уроженець полской нації*». Лише щодо двох (Сави Медвидиценка та Павла Мозаковського) сказано, що перший — «*з мѣстечка Немирова козачого звання*»⁵⁸¹, а другий — з «*мѣстечка Канєва з козаковъ*»⁵⁸².

⁵⁷⁶ Там само, С.328.

⁵⁷⁷ Там само, С.394.

⁵⁷⁸ Там само, С.148.

⁵⁷⁹ Там само, С.111.

⁵⁸⁰ Там само, С.99.

⁵⁸¹ Там само, С.121.

⁵⁸² Там само, С.187.

Ще 1,3% слуг (7 осіб) я визначив як «інших». До них віднесено Степана Могиленка (учителя дітей бунчукового товариша Дмитра Білушенка), який прийшов із Бахмутської провінції⁵⁸³; Трохима Разінкіна, який прийшов зі слободи Піщанки, що на Українській лінії⁵⁸⁴; Дмитра Грека, про якого записано, що він «уроженець из Греції»⁵⁸⁵; Івана Павлова («армянской нації»⁵⁸⁶), Григорія Кучеренка («уроженець грузинской нації»⁵⁸⁷), Петра Литвина («уроженець литовской нації»⁵⁸⁸) та Івана Жидка («з жидовь»⁵⁸⁹).

Отримані мною дані частково збігаються з тими, що їх свого часу отримав Іван Ковальський, досліджуючи за Румянцевським описом інший полковий центр — Переяслав. Він, зокрема, з'ясував, що в місті налічувалося «530 робітників і учнів, з них 58,71% походили з переяславського полку, 7,46% з території Правобережної України, 10,25% з сіл і містечок Чернігівського, Київського і Ніжинського полків»⁵⁹⁰. Як бачимо, загальна структура мігрантів подібна — переважну більшість становили мешканці Переяславського полку⁵⁹¹, другу велику групу — вихідці з найближчих полків, а третю — вихідці із сусідніх теренів Речі Посполитої. Відмінність між Полтавою та Переяславом хіба що в тому, які полки та адміністративні одиниці виявилися ближчими сусідами.

Соціальна приналежність вказана у джерелах лише щодо 494 із згаданих там слуг. Натомість щодо 48 слуг (або 8,9%) з'ясувати її не вдалося. Більшість становили посполиті, адже, на відміну від Переяслава, перепис Полтави не вирізняв міщан як окрему категорію. Вочевидь, через це слуг, приналежних до міщан, у переписі не зафіксовано. Ті з-поміж них, хто походив з Полтави, записані чи то козацькими дітьми, чи то посполитими. До останньої групи належала більшість полтавських слуг — 62%. Значна частка (27,7%) належала до козацтва, 0,9 % — були вихідцями з духовного стану, ще три особи (0,5%) — однодворцями. Ними виявилися

⁵⁸³ Там само, С.114.

⁵⁸⁴ Там само, С.193.

⁵⁸⁵ Там само, С.204.

⁵⁸⁶ Там само, С.99.

⁵⁸⁷ Там само, С.74.

⁵⁸⁸ Там само, С.189.

⁵⁸⁹ Там само, С.102.

⁵⁹⁰ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УДЖ. — 1962. — №2. — С.100.

⁵⁹¹ Див. також: Сердюк І.О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Випуск 11. — 2008. — С.213–215.

вищезгадані «великороси» Григорій Переверзєв, Семен Бекетов та Трофим Разінкін.

За соціальним походженням полтавські слуги дещо відрізняються від переяславських, де найбільшу групу склали козаки (35,43%), далі йшли посполиті (25%) та міщани (12,8%). Наймити з невизначеним соціальним станом становили 18,85%⁵⁹². Та якщо об'єднати три останні групи (як це зроблено в Полтаві), то вийде, що й у Переяславі більшість становлять посполиті.

Доволі значну частку серед аналізованої групи (22,5%, або 122 особи) становили учні ремісників. У джерелі вони також названі «*работниками*», лише описуючи спосіб їх оплати, зазвичай зазначали: «*взяты з наученія портному майстерству без заплати*»⁵⁹³; при цьому назва ремесла мінялася відповідно до спеціалізації майстра. Найбільше таких учнів виявилось у шевців — 48 (39,3%) та у кравців — 46 (37,7%); решта — учні гончарів, шаповалів, кушнірів, малярів, ткачів, ковалів та золотарів. Один із учнів, Опанас Калиниченко, виходець з містечка Ромни Лубенського полку, наймався до купця Павла Руденка «*безнайму для приобученія к купецьству*»⁵⁹⁴. Стать учнів була майже винятково чоловіча; лише двоє дівчат, Варвара та Горпина, були «*взяты на изучение ткацкому майстерству беззаплати*»⁵⁹⁵.

Загалом можна підсумувати, що «служителі» та «работники» були міжстановою групою, об'єднаною за ознакою професійного статусу. В доіндустріальну добу ремісничі учні становили найчисельнішу професійну мікрогрупу не лише в Західній Європі⁵⁹⁶. Частина цих людей, переважно діти або старі люди (в джерелі про таких писалося «*от старости дряхл*») працювали лише за харчі (зазвичай про це повідомлялося так: «*взяты на пропитание*»). Однак чимало слуг отримували платню. У більшості випадків (а для жінок практично завжди) господарі ще й забезпечували їх харчуванням та одягом: «*да сверхъ того плате и пища хозяйские*». Загальна кількість осіб, щодо яких у Румянцевському описі зазначений розмір платні, становила, за моїми підрахунками, 1009 осіб (585 жінок і 424 чоловіки). Учні ремісників до цієї групи не входили (див. табл. 10).

⁵⁹² Там само.

⁵⁹³ Місто Полтава, С.159.

⁵⁹⁴ Там само, С.146.

⁵⁹⁵ Там само, С.322.

⁵⁹⁶ Radosław Poniak, *Shłzba domowa na ziemiach polskich*, S.246.

Таблиця 10. Платня полтавських слуг у 1765–1766 р.

Розмір /форма оплати	Чоловіки	%	Жінки	%	Разом	%
Менше 1 руб. за рік	5	1,2	55	9,4	60	6
від 1 до 2 руб.	16	3,8	164	28	180	17,8
від 2 до 3 руб.	43	10,1	165	28,1	208	20,6
від 3 до 4 руб.	69	16,2	22	3,8	91	9
від 4 до 5 руб.	84	19,7	15	2,6	99	9,8
від 5 до 6 руб.	57	13,4	2	0,4	59	5,8
від 6 до 7 руб.	44	10,3	—	—	44	4,4
від 7 до 8 руб.	13	3,1	—	—	13	1,3
від 8 до 9 руб.	12	2,8	—	—	12	1,2
>9 руб.	23	5,4	—	—	23	2,3
За харчі	57	13,4	161	27,5	218	21,6
Інше	1	0,2	1	0,2	2	0,2
Усього	426	100	585	100	1009	100

Як бачимо, доволі значну частку (21,6%, або 218 осіб) становили ті, хто працював лише за харчі. Щоправда, серед чоловіків їхня частка була значно меншою (13,4%, або 57 осіб), порівняно з жінками (27,5%, або 161 особа). Частина цих жінок були вдовами (44⁵⁹⁷ особи), але більшість — неповнолітніми дітьми й людьми похилого віку.

Слід зауважити, що в оплаті праці простежується притаманний до-дерному маскулітному суспільству дисбаланс — чоловікам зазвичай платили більше, ніж жінкам.

Як бачимо з *табл. 10*, платня жінок коливалася в межах від 25 копійок до 5 рублів на рік. Найменше отримувала 10-літня Ксенія, яка працювала в домогосподарстві військового товариша Івана Богдановича⁵⁹⁸, а максимальну суму в 5 рублів діставали 25-літня Марія в домі райці Григорія Паскевича⁵⁹⁹ та 22-літня вдова Явдоха, що працювала на полтавського ві-йта Петра Черниша⁶⁰⁰.

Найчастіше оплата жіночої праці перебувала в межах 1–2 руб. (таких 28%, або 164 особи) та 2–3 рублі (таких 28,1%, або 165 осіб). У другій групі більшість (152 особи) становили жінки, які одержували по 2 руб. на рік. Цікаві спостереження про наймання служниць у Полтаві залишив

⁵⁹⁷ Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. // КС. — 2011. — № 4. — С.21

⁵⁹⁸ Місто Полтава, С.169–170.

⁵⁹⁹ Там само. — С.136.

⁶⁰⁰ Там само. — С.293.

уже згадуваний академік Йоганн Гюльденштедт: *«Женскую прислугу нанимают здесь за 4 рубля в год с платьем от хозяина. Платья, которые носят во время службы, остаются в пользу хозяина и, покидая службу, прислуга снова одевается в то платье, в каком была при поступлении»*⁶⁰¹.

Значно ширшою від жіночої була шкала оплати праці чоловіків: від 50 копійок (стільки отримував 10-літній полтавець Гаврило Нориченко у козака Якима Артюха⁶⁰²) до 50 рублів (стільки платив наймитові *«изъ великороссийскихъ»* Івану Прокопову купець Степан Момонтов⁶⁰³). Однак у межах цієї шкали розмір платні для чоловіків розподілявся рівномірніше, ніж для жінок. Як видно з таблиці 10, основна маса служниць (56,1%) заробляла в межах 1–3 руб., натомість платня слуг-чоловіків зосереджувалася в ширшому діапазоні 2–7 руб. Середня платня для жінок у Полтаві в 1765–1766 рр. становила 1 руб. 62 коп., а для чоловіків вона була набагато вищою — 4 руб. 10 коп.

Підсумовуючи проведений аналіз, зазначу:

- Частка слуг у структурі населення Полтави у другій половині XVIII ст. коливалася в межах 17–20%. Цей рівень виглядає типовим для тогочасної Гетьманщини і відповідає даним, отриманим польськими науковцями для Речі Посполитої, але значно перевищує західноєвропейський відповідник.
- Аналіз вікової структури групи слуг засвідчує, що більшість були молодими людьми; середній вік і для чоловіків, і для жінок становив близько 22 років. Ймовірно, перебування молодих людей на службі розглядалося тогочасним суспільством як етап соціалізації й набуття життєвого досвіду поза батьківським домом.
- Найбільшу частку серед слуг становили вихідці з самого міста та містечок і сіл Полтавського полку. Значною була й частка вихідців із сусідніх регіонів Гетьманщини й Слобожанщини. За соціальною приналежністю це — міжстанова група, об'єднана за професійною ознакою, адже серед слуг зустрічалися діти посполитих, козаків, духовенства тощо.
- В оплаті праці слуг існувала явна гендерна нерівність, притаманна тодішньому суспільству: за моїми підрахунками, середня платня жінок складала менше третини від середньої платні чоловіків (1 руб. 62 коп. і 4 руб. 10 коп. відповідно).

⁶⁰¹ Синицкий Л. Путишествие в Малороссию академика Гильденштейна, С.420.

⁶⁰² Місто Полтава, С.219–220.

⁶⁰³ Там само, С.347–348.

2.5 Міські маргінали

У ранньомодерній Полтаві були й такі групи мешканців, які перебували поза описаними вище основними суспільними групами, до певної міри виключені з міського життя (*off-mainstream*), тобто опинялися на його маргінесі. Вважається, що маргінальні особи й групи, перебуваючи в суспільстві, є водночас ніби поза ним, позаяк ані його формують, ані контролюють⁶⁰⁴. На мою думку, в полковій Полтаві, окрім уже описаних школярів, такою групою можна вважати *хворих* (калік) та *убогих* (старців, жебраків).

Як стверджував у серпні 1770 р. полтавський міський голова підкоморій Павло Кочубей: «*по всем городе и в святых божих церквах много нищих прошаков і скалеченых*»⁶⁰⁵. Уже зазначалося, що для утримання таких людей у місті існували церковно-громадські благодійні заклади — шпиталі (богодільні). За свідченням Оксани Коваленко, в місті вони з'явилися у XVII ст. Джерела фіксують існування у першій половині XVIII ст. шести таких закладів — по одному при кожній міській парафії⁶⁰⁶. Румянцевський опис, як пам'ятаємо, повідомляє про існування п'яти шпиталів при всіх храмах міста, за винятком церкви Різдва Богородиці⁶⁰⁷, але у сповідних розписах 1775 р. вже згаданий лише один шпиталь — при Миколаївській церкві.

Збереглося небагато інформації про мешканців цих шпиталів. На відміну від Ніжина, Переяслава та Стародуба⁶⁰⁸, в Полтаві укладачі Румянцевського опису не згадують про осіб, які там перебували. Лише у сповідному розписі Миколаївської церкви їх показано мешканцями «*богоделного дома*». Крім імен, джерело повідомляє лише їхній вік. Усього в шпиталі налічувалося 48 осіб, переважно жінок (36 осіб). Вік мешканців шпиталю різний: кілька дітей — хлопчики Петро (10 років) і Семен (12 років), дівчата Варвара (11 років, жила разом із матір'ю Іриною Флорівною) й Тетяна Чечотівна (15 років). Було також троє дівчат-підлітків: Тетяна Антонівна (17 років), Степанида Мусіївна та Фросина Гайдарівна (по 18 років), 8 молодих жінок віком від 20 до 29 років. Серед чоловіків молодих було лише троє. Вікову групу 30–39 років представлено трьома жінками й двома чоловіками. По 6 жінок було у вікових групах 40–

⁶⁰⁴ Dyczewski Leon. Grupy marginalne // Kultura grup mniejszościowych i marginalnych. — Lublin, 2005. — S. 29–32.

⁶⁰⁵ Полтаві 800 р., С. 42.

⁶⁰⁶ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 125.

⁶⁰⁷ Там само, С. 45, 297.

⁶⁰⁸ Сердюк І. Полкових городов обивателі., С. 230.

49 і 50–59 років. Серед чоловіків таких було 1 і 2 відповідно. У групі 60–69 років було 5 жінок і 1 чоловік. Найстаршими серед жінок були Пелагія Гайдарка — 70 років, її ровесниця Настасія та Марфа Василівна (77 років), а серед чоловіків — Омелян Баришенко (71 рік⁶⁰⁹).

Отже, за основними показниками, вікова структура полтавських убогих мало чим відрзнялась від вікової структури аналогічних мешканців інших міст Гетьманщини. Так само як і в них⁶¹⁰, в Полтаві найменшу частку становили діти від 0 до 14 років (6,3%), найбільше було осіб активного віку 15–59 (72,9%) і проміжне становище займали особи старшого віку 60 років і більше (20,8%).

На жаль, розпис не подає відомостей про стан здоров'я цих людей. За аналогією з іншими полковими містами можна припустити, що більшість шпитальних мешканців були хворими⁶¹¹. Принаймні вищезгаданий Павло Кочубей у своїй відповіді писав, що багато полтавських «прошаків» скалічені *«особливо безобразием и такою болезнью которую поврежденный человек не токмо без настоящего об нем присмотру и ко врачевания стардания неминуемо с тем умирает принужден будет»*⁶¹².

2.6 Соціальна мобільність

Сучасна соціологія визначає соціальну мобільність як *«рух індивідів та груп між різними соціоекономічними позиціями»*; при цьому розрізняють вертикальну мобільність — *«рух угору або вниз по соціоекономічній шкалі»*⁶¹³ та горизонтальну — переміщення у межах соціуму без зміни соціального статусу⁶¹⁴. Опрацьовані мною джерела містять інформацію про те, як окремі мешканці міста переміщувалися соціальними сходами. Спираючись на неї, спробую дослідити, наскільки поширеною серед полтавців другої половини XVIII ст. була зміна соціального статусу і як взагалі виглядала тодішня соціальна мобільність.

Джерела прямо чи опосередковано повідомляють про окремі факти такої мобільності. Наприклад, у відомостях про козаків полтавської городової сотні, які мешкали на форштадті, повідомляється про 20 осіб із інших станів, які за період від 1726 по 1765 р. записалися в козаки. Вони

⁶⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.49–50.

⁶¹⁰ Сердюк І. Полкових городов обивателі., С. 234.

⁶¹¹ Там само, С.237.

⁶¹² Полтаві 800 р., С.42.

⁶¹³ Гіденс, Ентоні. Соціологія. — К.: Основи, 1999. — С.316.

⁶¹⁴ Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник. — К.: КНУБА, 2012. — С.56.

складали лише 6,8% від загальної кількості описаних (296 осіб⁶¹⁵). Число ніби невелике, але воно, на мій погляд, свідчить, що козацький стан на той час не був цілком замкнутим і представники інших соціальних груп могли до нього потрапляти.

Як видно з джерела, більшість «показаних» (13 осіб, 65%) становили вихідці з посполитих, майже всі з міста, окрім двох: Степан Опошняненко «в козаки записался ис посполитихъ Полтавского Воздвиженского монастыря», а Іван Перцевий — з посполитих села Рибців⁶¹⁶. Двоє козаків (Михайло Локощенко та Герасим Галабурда) походили з полтавських міщан⁶¹⁷, Павло Кутицький «зашел ис Полской области местечка Умани, в козаки записался въ 735-м году ис церковниковъ»⁶¹⁸, а Ілля Клименко до запису в козаки був ремісником полтавського шевського цеху⁶¹⁹. Однак найстрімкіший перехід здійснив, мабуть, Семен Дражчи, який у своєму попередньому житті (до 1756 р.) був слугою полтавського мешканця Федора Недовіса⁶²⁰. Щодо двох осіб — вихідця з містечка Старих Санжар Остапа Парапостола та уродженця містечка Вільховця «Полской области» Василя Кошовенка — попередній соціальний стан не повідомлявся⁶²¹.

Інше джерело «Именная ведомость изьявляющая кто именно по приказанию полтавского магистрата не надлежаще вписан в козаки со изяснением по каким каждой резонам и кем именно и в котором году как по объявлению магистратскому так и полковой Полтавской канцелярии також и что каждой из них в своей сказке показал», подана в листопаді 1766 р. до комісії, що проводила в Полтавському полку Румянцевський перепис⁶²², теж засвідчує численні переміщення такого роду. Магістрат повідомляв про 67-х осіб, котрі, на його погляд, незаконно записані козаками. Представники полкової канцелярії здебільшого цей закид спростовували, але було визнано, що принаймні 20 осіб, згаданих у тій «Відомості», мали некозацьке походження. Подана там інформація важлива для нас тим, що дозволяє з'ясувати способи набуття козацтва. Принаймні у 9 випадках роль соціального ліфта відіграв шлюб: як підстава для запису в козаки вказувалося одруження з козацькою донькою. Наприклад, Іван

⁶¹⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.166.

⁶¹⁶ Там само, арк.41зв., 99.

⁶¹⁷ Там само, арк.47зв., 66зв.

⁶¹⁸ Там само, арк.38.

⁶¹⁹ Там само, арк.16.

⁶²⁰ Там само, арк.145зв.

⁶²¹ Там само, арк.13зв., 50.

⁶²² ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр.60.

Ткаченко — *«козак потому что на козачей дочери женился и на козачем грунте нине жительствует»*⁶²³.

Завдяки одруженню можна було стати не лише козаком, а й купцем. Показово у цьому плані є доля полтавського купця Івана Кисломедя. Як видно із запису в Румянцевському описі: *«Оной Кисломед из малоросіанъ, уроженецъ полтавскогo полку из села Мачухъ, откуда вишелъ еще с малолетства в Полтаву, а в котором году не упомянуть, где и женился на природной полтавскогo купца Василья Бондаренка дочери»*⁶²⁴.

Часто в такий спосіб змінювалась соціальна приналежність жінок. Наприклад, дружина полтавського купця Омеляна Кіценка походила з духовного стану, а дружина дякона Миколая Симонтовського — з козацького⁶²⁵.

Як ми вже побачили, аргументом для отримання козацтва часом було проживання на «козачому ґрунті». Купівля козацького двору також давала підстави піднятися соціальними сходами. Наприклад, Петро Старостенко з братом Семеном *«хотя отец их и билъ звания посполитогo но они пръшедъши в совершений возраст уже не пожелали быт посполитимы а по охоте своей купилы себе козачий грунт и потому стали служит в сотне Полтавской»*⁶²⁶. У такий самий спосіб перейшов у привілейований стан посполитий Михайло Локощенко, який, залишившись без батьків у ранньому віці, *«по людях служил в городе Полтаве»*, а потім оженився й придбав козацький двір⁶²⁷. Так само стали козаками: Федір Рябокін, брати Тимофій, Іван і Гнат Заболотки, Семен Гук та інші⁶²⁸.

Ще один приклад — Федір Білушенко, який у Румянцевському описі значиться бунчуковим товаришем і полтавським городовим отаманом. Згідно з твердженням Полтавського магістрату, він лише *«в прошлом 754 году, по ордеру бывшой Генеральной войсковой Канцелярій, опредѣлень з мещанства в козаки»*⁶²⁹. Отже, за 11 років Федір не лише перейшов із міщанства до козацтва, але й дослужився до бунчукового товариша.

Усі ці факти засвідчують, що в суспільстві Гетьманщини існувала, хай і в обмеженому масштабі, вертикальна (міжстанова) мобільність. Очевидно, звичайні полтавські міщани не могли упродовж життя досяг-

⁶²³ Там само, арк. 154.

⁶²⁴ Місто Полтава, С. 48.

⁶²⁵ Там само, С. 86, 103.

⁶²⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 60, арк. 158.

⁶²⁷ Там само арк. 161.

⁶²⁸ Так само, арк. 167, 170, 171.

⁶²⁹ ЦДІАК України, ф. 57, опис 2, спр. 8, арк. 135.

нути найвищих шаблів суспільної ієрархії, але випадки поповнення їхніми представниками козацького стану траплялися доволі часто. А такі приклади, як кар'єри Івана Кисломеда, Василя Білчанського⁶³⁰ та деяких інших полтавців, на мою думку, свідчать, що місто давало ширші можливості також для вихідців з інших, неміщанських соціальних груп.

Наступне питання: чи могли прості козаки досягати великих кар'єрних успіхів? Можливо, не надто часто, але поодинокі випадки такого роду траплялися. Найяскравішим прикладом, мабуть, є Павло Руденко: в Румянцевському описі він значиться купцем⁶³¹, але в поданому магістратом списку від 4 лютого 1766 р. він уже записаний серед міщан⁶³².

Якщо вірити Атестатові, виданому Павлові Руденку 17 листопада 1771 р. в Запорозькій Січі, його дід Яків Рудий, дрібний шляхтич із Чигирина, по кількох роках служби в низовому війську прийшов до Полтави, оженився і, «*мещанского ґрунта искупя в звании мещанском жилл*»⁶³³. Народився Павло, очевидно, близько 1725 р., позаяк у Румянцевському описі (1765 р.) зазначений його вік — 40 років⁶³⁴. Змолоду він «*предкам и дядям своим, бывшим кошевым Ивану и Константину Пашковским*»⁶³⁵ «*подражая*»⁶³⁶, протягом 13 років перебував на Запорозькій Січі, в Корсунському курені. Повернувшись до Полтави, став займатися купецьким промислом. З часом Руденко став доволі заможним купцем, про що свідчить опис його двору в переписі міської фортеці⁶³⁷. З роками його статки зросли ще більше, що, очевидно, й дозволило йому збудувати в останній чверті XVIII ст. двоповерхову кам'яницю. Це вже саме по собі було рідкісним явищем, адже кам'яних житлових будинків у місті тоді майже не було⁶³⁸. У 1766 р. Павло Руденко став також одним з ініціаторів побудови

⁶³⁰ Там само, арк.137.

⁶³¹ Місто Полтава, С.146.

⁶³² ЦДАК України, ф. 57, оп.2, спр.8, арк.110зв.

⁶³³ Атестат Війська Запорозького Низового товаришеві Корсунського куреня Павлові Руденку // Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Альбом. — Д.: Арт-Прес, 2005. — С.133–134.

⁶³⁴ Місто Полтава, С.146.

⁶³⁵ Йдеться про кошових Івана та Константина Малашевичів, які доводились Руденкові двоюрідними дядьками. Див.: Абросимова С.В., Мищик Ю.А. Документи з особового архіву полтавського бургомистра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Дніпропетровський історико-архівний збірник. — Вип.2. — Дніпропетровськ: «Генеза», 2001. — С.601

⁶³⁶ Атестат Війська Запорозького Низового, С.134.

⁶³⁷ ЦДАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.64зв.-65.

⁶³⁸ Коваленко О. Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2008. — Випуск IV, книга I. — С.467.

мурованої Воскресенської церкви замість дерев'яної (він був її парафіянином). На будівництво храму він і ще п'ятеро заможних парафіян обіцяли давати щорічно по 50 рублів⁶³⁹. Коштом Руденка в 1778 р. споруджено перший пам'ятник на честь Полтавської битви 1709 р., що згодом став вважатися *«единственным украшением Полтавы»*⁶⁴⁰.

Паралельно зі збільшенням статків зростав соціальний статус Павла Руденка. Прикметно, що він одночасно просувався кар'єрними сходами і в міському управлінні, й у козацькій ієрархії. Десять близько 1771 р. його обирають бурмістром, а у 1774 році він стає бунчуковим товаришем. Ймовірно, останньому досягненню сприяв виданий на Січі вищезгаданий Атестат, адже він засвідчував, що *«он Руденко по тем собственно своим и предков своих службам и от древности природы шляхетской»*. А втім, як записано в самому документі, саме задля одержання старшинського чину Руденко його просив⁶⁴¹. Отримавши згаданий чин, Павло Руденко офіційно входить до кола суспільної еліти — «нової шляхти». Приналежність до неї відкриває для нього можливість отримувати й імперські чини (ранги). І справді, у 1784 році Руденко став надвірним радником⁶⁴².

Як бачимо, упродовж свого життя Павло Руденко, міщанський син із козацьким (чи дрібношляхетським) корінням, зумів побувати й успішним купцем, і козацьким старшиною, й імперським чиновником, суттєво просувшись у соціальному статусі (ранг надвірного радника прирівнювався до полковника). Безумовно, певну роль у цьому відіграло імовірне походження його діда з правобережної шляхти, однак, важливішою, на мою думку, була енергійність, заповзятливість і ділова успішність самого Павла.

У джерелах можна знайти й інші, можливо, не такі яскраві факти соціальної мобільності. Наприклад, осавул городової сотні Семен Кутицький, чий дід також спершу втік з «Польської області» на Січ, а потім оселився в Полтаві, розпочинав службу простим козаком⁶⁴³. Так само простим козаком був записаний у Румянцевському описі Семен Богомаз (тоді він мав 24 роки, був неодружений і мешкав із батьком та незаміжною 25-літньою сестрою Параскою⁶⁴⁴). З цього ж джерела дізнаємося, що Семен був

⁶³⁹ Щедродаров Д. Приговор прихожан Воскресенской церкви города Полтавы, С.336.

⁶⁴⁰ Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк, С.ХХІІІ.

⁶⁴¹ Атестат Війська Запорозького Низового, С.134.

⁶⁴² Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з особового архіву полтавського бурмістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею, С.624.

⁶⁴³ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.175.

⁶⁴⁴ Місто Полтава, С.438.

письменний, адже на сторінках опису я нарахував 25 його підписів. А через одинадцять років він уже дослужився до значкового товариша. Про отримання ним чину саме у 1777 р. свідчить заголовок судового позову, поданого до Полтавського гродського суду лубенським полковим канцеляристом Василем Павловським проти Богомазенка за образу дружини Павловського Єлизавети. У позові Богомаз(енко) названий «*козаком сотнѣ Полтавской, (что нынѣ значковій товаришѣ)*»⁶⁴⁵. Отже, можна припустити, що чин значкового товариша Семен Богомаз отримав у час між серпнем, коли стався конфлікт, та жовтнем 1777 р., коли було ухвалене й оформлене судове рішення.

Схожу промоцію мав і козак Кіндрат Соляник. Маргінальний запис у Румянцевському описі свідчить: «*Одноі Соляникѣ определен значковымѣ товаришемѣ въ 767 году*»⁶⁴⁶.

§ 3. Регіональна та станова ідентичність

Поняття ідентичності в сенсі «*ототожнення індивіда із групою, колективом*»⁶⁴⁷ є, на мою думку, одним із ключових у дослідженнях із соціальної історії та історичної антропології, адже дозволяє з'ясувати цілий ряд актуальних питань, пов'язаних зі світоглядними уявленнями та ментальними стереотипами суспільства того чи іншого регіону.

Об'єктом мого безпосереднього інтересу є суспільство Гетьманщини (Малоросії) другої половини XVIII ст., що його сучасна «нормативна» українська історіографія (за висловом Г.Касьянова⁶⁴⁸) називає *українцями* в модерному значенні слова. Оскільки ж, згідно із засадами сучасного історіописання, «*декодування соціальних і політичних конфліктів минулого має відбуватися в середовищі їх тодішнього* (підкреслення моє — Ю.В.) *понятійного розмежування*»⁶⁴⁹, то спробую з'ясувати, якими маркерами ідентичностей позначалося населення Гетьманщини в тогочасних джерелах.

Більшість мешканців Полтави ідентифікуються у досліджуваних мною джерелах соціальними маркерами: купцями, козаками, посполитими, ремісниками, особами духовного звання тощо. Але щодо 108 осіб є

⁶⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 1726, оп.1, спр.15, арк.67.

⁶⁴⁶ Місто Полтава, С. 483.

⁶⁴⁷ Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопченко, Т.В. Цимбалюк. — Київ : «Довіра», 2006. — С.292.

⁶⁴⁸ Див.: Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники, С. 57–73.

⁶⁴⁹ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу/ Пер. з нім. — К.: Дух і літера, 2005. — С.119–120.

вказівка на їхню регіональну чи етнічну приналежність. Серед них 31 особа названа малоросіянами, 22 — особами польської нації, 19 — великоросіянами, 3 — циганами, 2 — грузинської нації, 2 — литовської нації, 1 — вірменської нації, 2 — волоської нації, один — єврей та один грек. Ще 24 особи показані як вихідці зі слобідських полків — Охтирського, Сумського, Харківського й Ізюмського.

Слід детальніше розглянути, кого саме переписувачі позначили цими маркерами. Майже всі ідентифіковані малоросіянами були чоловіками (28 із 30) і мешкали в середмісті. Лише одна з двох жінок, Василина Устинова, була жителькою форштадту. За соціальною приналежністю найбільше виявилось купців — 21, шестеро були посадовцями міського магістрату (бурмистри, райці й лавники), трое — наймитами, а один, Степан Могиленко, був учителем дітей бунчукового товариша Дмитра Білушенка⁶⁵⁰.

Достеменно з'ясувати, чому саме щодо цих осіб зафіксовано їхню етнічну приналежність («сам же онъ из малоросіянъ»), навряд чи можливо, тому висловлю з цього приводу кілька припущень.

Передовсім у такий спосіб наголошувалася відмінність цієї особи від іншої/інших. Наприклад, Василенку Устинову назвали малоросіянкою на відміну від її чоловіка Йосипа, який був «изъ великоросійскихъ»⁶⁵¹, а етнічну приналежність наймички Уляни могли вказати тому, що її господарем був «великоросійской города Путимлья купецъ Петръ Покровской»⁶⁵². Можна припустити, що, якби Василенин чоловік та Улянин господар теж були малоросіянами, то на їхню етнічну приналежність переписувачі не звернули б уваги.

Малоросійська етнічна приналежність також зазначалася у тих випадках, коли особа походила з регіону, населеного іншими етносами. Наприклад, Степан Могиленко хоча й був «уроженецъ Багмутской провинцій», але «изъ малоросіянъ»⁶⁵³, як і Мусій Кужель, котрий прийшов до Полтави з етнічно-російського Путивльського повіту. Останній до того ж різнився від колеги-наймита Івана Павлова, котрий був «армянской націй»⁶⁵⁴.

Найпроблемнішим видається обґрунтування припущень щодо того, чому в джерелі наголошено на малоросійському походженні 21 купця. Загалом на терені міської фортеці, де вони мешкали, нараховувався 51 купецький двір, однак лише троє з-поміж господарів були великоросійськими купцями, решта — місцевими, тобто малоросіянами. Прикмет-

⁶⁵⁰ Місто Полтава, С.114.

⁶⁵¹ Там само, С. 347.

⁶⁵² Там само, С.85.

⁶⁵³ Там само, С.114.

⁶⁵⁴ Там само, С.99.

но, що на початку Румянцевського опису (а починали його саме з мешканців фортеці) переписувачі ретельно вносили дані не лише про двори та їхніх мешканців, а й про угіддя, що належали господарям, характер їхньої торгівлі, розміри капіталу тощо. Але пізніше, після першої сотні дворів — можливо, через утомливість процедури перепису, а може, з іншої причини, — описи дворів стали обмежуватися лише даними про мешканців. Тож цілком імовірно, що повний формуляр опису двору передбачав інформацію про етнічну приналежність мешканців, а скорочений обходився без неї. Про все, не внесене до опису, господарі мали самі свідчити в комісію з перепису: *«а о протчемъ имеетъ показать самъ хозяинъ в комисіи»*, як стали записувати укладачі наприкінці скороченого запису про кожен двір. Таке пояснення наявності даних про етнічну приналежність лише щодо деяких купців підтверджується тим, що повних описів дворів нараховується 23. В одному із таких дворів мешкав купець із фортеці Святої Єлизавети (майбутнього Єлисаветграда) Петро Бобров *«из великороссийскихъ, города Переславля Залеского Данилова монастыря з крестьянъ, откуда вишоль в купци»*⁶⁵⁵. Таким чином, кількість купців із зазначеною етнічною приналежністю майже збігається з кількістю купецьких дворів, описаних повністю.

Схожа картина з посадовцями магістрату: шестеро з восьми ідентифіковані як малоросіяни, а ще про одного — писаря Григорія Рогулю — сказано, що він *«из полтавскихъ мещанъ»*⁶⁵⁶. Лише щодо одного з них, лавника Григорія Новомлинського, походження не зазначене.

Хоч би якими були причини (не)зазначення походження полтавських купців, уживання в джерелі термінів *«малороссиянин»* і *«малороссиянка»*, ясно вказує на те, гадаю, що поняття малоросійської ідентичності існувало поряд з іншими ідентичностями, але в це поняття вкладався не лише етнічний, а й територіальний зміст. У випадку з розкольниками, про яких ітиметься далі, цей термін означав передусім територію, адже ним маркували здебільшого тих, хто походив з малоросійських містечок і сіл, де мешкало також чимало великоросіян-старовірів⁶⁵⁷.

Найчіткіше цей територіальний аспект ідентичності простежується на способі ідентифікування тих, хто прибув до Полтави з-поза меж Малоросії, що ототожнювалася тоді з Гетьманщиною, а також представників інших етносів. Згадаємо осіб *«полской нации»*, яких в описі аж 22. Їхні імена й прізвища мало відрізнялися від імен решти полтавців. Серед цих

⁶⁵⁵ Там само, С.73.

⁶⁵⁶ Там само, С.50.

⁶⁵⁷ Докладніше див.: Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, АСМІ, 2005. — С.105.

«ніби-поляків» — *Василь, два Данила, Іван, Йосип, Кирило, Корній, Леонтій, Мартин, Микита, Нестор, два Павла, два Петра, Сава, Трохим, Федір, Хома та три Якова*. Отже, жодного виразно польського імені (утім, Петри, Павли чи Йосипи могли бути як православними, так поляками-католиками).

Подібно й з прізвищами: *Амфимович, Блажевич, Богословський, Бойченко, Василенко, Велитонович, Венцар, Григор'єв, Детяненко, Коновал, Кушнір, Литвин, Медведищенко, Павловський, Таляр, Темніков, Тоцяковський, Трохимовський, двоє Чернявських, Швець і Шмаровоз*. Хоча дехто, як-от Блажевич або Тоцяковський, міг виявитися етнічним поляком чи принаймні нащадком такого, але з більшою імовірністю всі чи майже всі, зазначені як особи «*полської нації*», були просто вихідцями з Правобережжя, а їхня «інонаціональність» означала лише походження з теренів Речі Посполитої.

Стосовно Сави Медведищенка та Павла Тоцяковського це засвідчено доволі промовистими формулюваннями документу, де записано, що перший був: «*м'єстєчка Немирова козачого звання*»⁶⁵⁸, а другий «*м'єстєчка Канєва з козаковъ*»⁶⁵⁹. Подібне, вочевидь, мало місце й щодо осіб «литовської нації», якими виявилися наймит полтавського сотника Семена Кулика Петро Литвин⁶⁶⁰ і посполитий Йосип Семенов, який винаймав хату в лавника полтавського магістрату Семена Воскобойника⁶⁶¹.

Водночас деяких представників інших етносів могли в Полтаві «переіменувати», надавши їхнім іменам звичнішого, місцевого звучання. Наприклад, уже згаданий Іван Павлов, записаний як представник вірменської нації, серед співвітчизників, мабуть, звався Ованесом (як це пізніше було з художником Айвазовським/Айвазяном). Подібне, мабуть, сталося й з іменем та прізвищем представника «грузинської нації» Григорія Кучеренка чи цигана Миколи Петрашенка⁶⁶².

Роль етнічного ідентифікатора для деяких мешканців Полтави, зокрема згаданих у попередньому параграфі, часто виконувало прізвище. До таких, очевидно, слід віднести: посполитого Василя Волошина⁶⁶³ та підданого значкового товариша Павла Паскевича — Степана Волошина⁶⁶⁴, які

⁶⁵⁸ Місто Полтава, С. 121.

⁶⁵⁹ Там само, С. 98.

⁶⁶⁰ Там само, С. 189.

⁶⁶¹ Там само, С. 194.

⁶⁶² Там само, С. 311.

⁶⁶³ Там само, С. 317.

⁶⁶⁴ Там само, С. 497.

були «*волоской нації*», наймита Дмитра Грека, який був «*уроженець из Греції*»⁶⁶⁵; та наймита Івана Жидка який походив «*з жидовъ*»⁶⁶⁶.

Такі прізвища ці полтавці могли отримати вже опинившись на теренах Гетьманщини.

Стосовно ж росіян, які мешкали тоді в Полтаві, їхня інша ідентичність зазначена в джерелах обов'язково: «*из великоросиянь*», «*великоросийский*», «*великоросиянинъ*», «*великоросиянка*». Якщо уважніше придивитися, ким були ці великоросіяни, то побачимо, що більшість (10 осіб) склали жінки, причому восьмеро були кріпачками, що належали не «*великоросіянам*», а малоросійським купцям та козацьким старшинам.

Значну частину «великоросіян» становили наймити — 6 осіб, серед яких 4 чоловіків. У Полтаві також мешкали троє великоросійських купців та однодворець Семен Бекетов із «*Валуиского уезду деревни Авиловой*»⁶⁶⁷.

Ще одним прикладом ідентифікації іншого за територіальною ознакою є вирізнення вихідців зі Слобожанщини. У 24 випадках наголошувалося на тому, що особа походить зі слобідських полків (а не з «малоросійських», тобто гетьманських); натомість щодо вихідців з інших полків Гетьманщини їхня «малоросійскість» не згадана жодного разу — вочевидь тому, що вони були «свої», а слобожани — все ж трохи «інші».

Отже, ідентифікація мешканців Полтави, відображена в Румянцевському описі, на мій погляд, засвідчує, що мешканці Гетьманщини відрізняли себе не лише від представників інших етносів і країн, а й від вихідців з інших регіонів України, попри те, що вони були етнічно «своїми». Малоросіяни позиціонували себе, з одного боку, стосовно вихідців із Правобережжя, вважаючи їх приналежними до «*польської нації*», а з іншого — стосовно вихідців зі Слобідської України, не забуваючи нагадати, що ті походили з іншого регіону. Слід також зауважити, що на (само)ідентифікацію значною мірою впливала й політично-правова система різних територій. Зокрема, «*малоросіянами*», вочевидь, вважалися ті, хто судився за малоросійськими законами, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Підтвердження цього знаходимо в книзі Полтавського гродського суду за 1777 рік. Військовий товариш Семен Собецький, позиваючись до великобудиського сотенного отамана Павла Ханденка за побиття свого слуги Михайла Чугуєвця, намагався довести, що останній походив із козаків Охтирського слобідського полку, а тому мав судитися як особа козацького стану. Однак суд йому відмовив, мотивуючи це

⁶⁶⁵ Там само, С.204.

⁶⁶⁶ Там само, С.102.

⁶⁶⁷ Там само, С.148.

тим, що: «*онимъ слободскихъ полковъ козакам правомъ Малороссійскимъ ползуются високомонаршими грамотами не утверждено*»⁶⁶⁸. Отже, навіть якщо той Чугуєвець був козаком, то таких прав, як мешканці Гетьманщини (Малоросії), він усе ж не мав, яко слобожанин. В іншому випадку, спійманий на крадіжці Влас Басевський, слуга полтавського бурмістра й бунчукового товариша Павла Руденка, аби уникнути кари, намагався довести, що він є «*великороссійскому а не малороссійскому закону зависимымъ человекомъ*»⁶⁶⁹. Отже, підсудність чи непідсудність малоросійському праву теж могла слугувати ідентифікатором малоросійськості тієї чи іншої особи.

Для окреслення територіальної приналежності тих чи інших осіб укладачі перепису вживали термін «*нація*». Особливо часто його застосовували при позначенні походження російських релігійних дисидентів — старовірів (що здавна мешкали на території Стародубського й Чернігівського полків). Серед старовірів-переселенців, які прибули до слобод Деменка, Злинка, Климова, Клинци, Чуровичі та Шеломи⁶⁷⁰ з-поза меж Російської імперії, значну частку (150, або 14,3%), за моїми підрахунками⁶⁷¹, становили сім'ї, глави яких показані як особи «*полскої нації*» (так в документі — *Ю.В.*). Але тут ішлося про людей, які народилися на території Речі Посполитої й не знали (або не бажали повідомляти) про своє етнічно російське походження. На жаль, у більшості випадків джерело не інформує, з яких місцевостей Речі Посполитої прибували мігранти цієї категорії. Такі відомості подані лише щодо 54 переселенців. Практично всі вони (96%) вийшли зі старообрядницьких поселень Білорусі. 26 із них, тобто половина, раніше мешкали в т. зв. Встковських слободах⁶⁷² — Ветці, Городні, Дубовому Лозі, Попсуєвці, Романовській, Халчі та ін. Ще дві родини прибули на Стародубщину з Подільської губернії (родина осадника слободи Чуровичі Потапа Гуменицького з містечка Шаргорода, та родина Родіона Пирогова, «*полского прирождения города Бара*», яка прибула

⁶⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

⁶⁶⁹ Там само, арк. 18.

⁶⁷⁰ Там само, справа 116, 117.

⁶⁷¹ Докладніше див. Волошин Ю., Розкольницькі слободи на території Гетьманщини, С. 81–109.

⁶⁷² Ветка — колонія, заснована старообрядцями попівського напрямку на поч. 70-х рр. XVII ст. на території Речі Посполитої на однойменному острові р. Сож. Досить швидко В. перетворилась на головний центр біглопопівщини. Там виникло 14 слобід з населенням понад 30 тис. чол. У 1735 царські війська здійснили т. зв. першу «вигонку» В. Старообрядців повернули до Росії. Проте незабаром В. знову розрослась. Остаточно її було розгромлено в результаті другої «вигонки» у 1764. Значна частина населення В. перейшла на Стародубщину, що зайняла провідне місце в попівщині.

у слободу Клині в 1749 році⁶⁷³). З огляду на це, можна припустити, що й ті представники цієї міграційної групи, дані про яких відсутні, також походили в основному з білоруських земель.

Варто нагадати, що Річ Посполита була своєрідним «перевалочним пунктом» не лише для втікачів із Росії, а й для вихідців з інших країв. Наприклад, Григорій Немецков, який прибув до слободи Клині у 1745 р., був «*турецкого прирождения*»⁶⁷⁴, а двоє його односельців, Василь Хрустальов і Степан Фомін, та мешканець Климової Никон Нестеров записані у джерелі як уродженці «*швецкой нации*»⁶⁷⁵. Мабуть, ідеться про вихідців зі старообрядницьких поселень відповідно Подунав'я та Прибалтики.

Отже, у даному випадку термін «*нація*» так само, як і у випадку з мешканцями м. Полтави використовувався в своєму домодерному значенні — для позначення територій, що належали Речі Посполитій та Шведському королівству. Ще один характерний момент — у першому випадку словосполучення «*польська нація*» використовувалося для ідентифікації етнічних українців, а в другому — етнічних росіян. Як бачимо, етнічна приналежність відігравала другорядне значення, а на перше місце ставилася — територіальна.

Водночас ані грецької, ані вірменської чи грузинської держав тоді не існувало, а відповідні «*нації*» згадувалися. Мабуть, грек, грузин та вірменин, про яких ідеться, походючи з володінь Османської імперії, не бажали відносити себе до «*турецької нації*».

Якщо розглянути питання ідентичності, з огляду на соціальну структуру населення міста, то можна зауважити кілька цікавих моментів. Як зазначалося вище, за даними опису мешканців Полтави можна поділити на такі основні соціальні категорії: козацьку старшину, козаків, духовенство, посадовців магістрату, купців, ремісників та посполитих. Для означення соціального стану термін «*міщани*» переписувачі не вживали. Однак обмовки в джерелі вказують на присутність цього слова в міському дискурсі. У Румянцевському описі згадано чимало осіб, чії двори розташовувалися на «*міщанських місцях*» чи були придбані «*у міщан*»⁶⁷⁶. Ймовірно, значна частина міщан в описі показані посполитими або купцями. Наприклад, Йосип Павленко в описі значиться як купець, а його дружина Уляна записана як «*полтавского мещанина Юсифа Павленка жєна*»⁶⁷⁷. Крім того, уже в наступному після перепису 1767 р., при виробленні на-

⁶⁷³ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, стр. 117, арк. 137.

⁶⁷⁴ Там само, арк. 153зв.

⁶⁷⁵ Там само, арк. 176, 230зв.; справа. 116, арк. 13.

⁶⁷⁶ Див.: Місто Полтава, С. 48, 50, 56, 72, 74 і т. д.

⁶⁷⁷ Там само, С. 84.

казів до Законодавчої комісії Катерини II, у місті зафіксовано 148 виборців від міщан⁶⁷⁸.

Отже, можна припустити, що полтавські міщани, як видно з опису, не забували про свою станову ідентичність і чітко про неї заявляли в тих випадках, коли могли це зробити. Попри те, що жоден домовласник міста не фігурував у документі як міщанин, сам цей термін зустрічається в ньому доволі часто. Зазвичай він уживався господарями або їхніми дружинами, коли потрібно було вказувати походження садиби: часто зазначалося, що та чи інша особа *«жителство имеет на мещанскомъ месте»*⁶⁷⁹. Полтавці також ідентифікували себе, як міщани, підписуючи опис господарства, як це було в згаданому раніше випадку з Уляною Павленко. Подібним чином підписувалися Матвій Кіценко, Василь Пашенко та інші⁶⁸⁰.

Опрацьовані мною джерела вказують іще одну особливість проявлення соціальної ідентичності — прагнення не лише старшини, а й простих козаків наголошувати свою приналежність до лицарського стану. Головним орієнтиром при формування лицарського ідеалу для козацтва були права й привілеї річпосполитської шляхти. Як стверджував історик українського права Дмитро Міллер, Річ Посполита *«передала Гетманщине свои шляхетские и крепостнические традиции, свою культуру и, главное всего, свои шляхетские законы»*⁶⁸¹. Це, на його думку, спричинило проведення в Гетьманщині судової реформи 1763 р., що повернула стару систему судочинства й значною мірою ґрунтувалася на положеннях III Литовського статуту. В її рамках у регіоні відроджувалися гродські, земські та підкоморські суди⁶⁸². Реформа, на переконання дослідника, стала *«заметным шагом вперед по пути к осуществлению шляхетских идеалов: подсудность статутным шляхетским судам и право избрания судей из среды своей давали новую опору его притязаниям на шляхетское достоинство»*⁶⁸³.

Завдяки цій реформі відмінність між старшиною та простими козаками значною мірою стиралася, адже останні судилися в тих самих судах, що й перші, за тими самими законами. Ця обставина істотно впливала на формування в козацькому середовищі специфічної самоідентифіка-

⁶⁷⁸ Максимович Г.А., Выборы и указы в в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г., С. 39.

⁶⁷⁹ Місто Полтава, С.85, 88.

⁶⁸⁰ Там само, С.66,85.

⁶⁸¹ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. — 1897. — № 1. — С.3.

⁶⁸² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., С. 56–57.

⁶⁸³ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии, С. 7.

ції, характерною рисою якої було ототожнення себе зі шляхтою. Конкретним проявом цього, на мою думку, був брак чіткого уявлення про межу між шляхтичами й козаками як у середовищі старшини, так і серед козацтва взагалі. Доволі показовий випадок стався в Гадяцькій полковій канцелярії під час проведення в 1765 р. Генерального (Румянцевського) опису. На запит членів комісії, що проводила опис на території полку, кого слід вважати шляхтичами, полкова канцелярія відповіла, що такими слід визнати всіх козаків і все духовенство⁶⁸⁴.

Відсутність цієї межі засвідчують і події, пов'язані з підготовкою наказів до Законодавчої комісії Катерини II у 1767 р. Накази і вимоги козаків не лише не суперечили наказам місцевої шляхти (а саме цього, якщо вірити Григорію Максимовичу, сподівалися організатори акції на чолі з графом Румянцевим⁶⁸⁵), але у багатьох випадках були схожими. Особливо чітко це простежується в наказах козаків Полтавського полку, які, серед іншого, прохали не розрізняти їх зі шляхетством⁶⁸⁶. На мій погляд, ця доволі промовиста вимога чітко вказує на соціальний ідеал, що побутував тоді в козацькому середовищі — стати шляхтичем⁶⁸⁷.

Багато прикладів такої самоідентифікації козаків знаходимо у протоколах засідань Полтавського гродського суду за 1777–1780 роки. Зокрема, у судовій справі про відбирання маєтку сином значкового товариша Павлом Носовим у козака Івана Омельченка читаємо, що полтавський возний Данило Супруновський виконував покладені на нього гродським судом обов'язки «*при шляхтѣ именно: козаках сотне полтавскои Василию и Фролу Ганенках да Ивану Пергату...*»⁶⁸⁸. Справу вирішено на користь козака Омельченка; прикметно, що, серед іншого, суд, ухвалив стягти з позивача ще й 40 кіп грошей (48 руб. за тогочасним курсом)⁶⁸⁹ за «*поруганіє чина шляхетского*»⁶⁹⁰. Уже згадуваний Влас Басевський, безуспішно намагався довести своє шляхетство, мотивуючи це тим, що він нібито «*с прадыда дѣда и по отцу козачого званія*»⁶⁹¹ (підкреслення мої — Ю.В.). Подібних прикладів у тогочасних судових справах чимало.

⁶⁸⁴ Там же, С.9.

⁶⁸⁵ Максимович Г.А., Выборы и указы в Законодательную комиссию 1767 г., С. 264.

⁶⁸⁶ Там же.

⁶⁸⁷ На основі цього, Г.А. Максимович, в душі сучасної йому історіографії початку ХХ ст., доходить висновку, що причини такої схожості інтересів криються в тому, що козацькі накази складала шляхта (Там само).

⁶⁸⁸ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.76зв.

⁶⁸⁹ Одна копа грошей тоді прирівнювалася до 1 руб. 20 коп. (Там само, арк. 9зв.).

⁶⁹⁰ Там само, арк.77зв.-79.

⁶⁹¹ Там само, арк.17зв.

Надзвичайно цікавими для з'ясування уявлень про ідентичність є три позови, подані до гродського суду сином військового товариша Федором Рекленським «за взятъе под караул»⁶⁹². Причиною для цих позовів стала пригода, що трапилася з Рекленським у червні 1779 р. У першій позовній заяві, поданій проти сотника другої полкової сотні Полтавського полку Іллі Вовковняка, сказано: «*сотникъ Волковнякъ чрезъ посланныхъ своихъ сотни второй полковой козаковъ Трохима Городчанинова и Василя Киприча в многолюдствъ истца Федора Реклѣнского будучого в собственномъ его жиломъ домѣ состоящемъ сотни второй полковой в селѣ Горбанѣвки, без всякой его пред нимъ и малѣйшей выннности взяли насылственнымъ образомъ за караулъ под которымъ и велъ публично — пѣши зъ Горбанѣвки в село Пушкаровка. Куда за приводомъ содержанъ былъ онъ истецъ Реклѣнскій при сотенномъ второполковомъ правленіи в тюрьмѣ тожъ за карауломъ между колодниками...*»⁶⁹³. Крім того, за твердженням позивача, згадані Городчанин і Кіпріч дорогою «до караулу» постійно його ображали, «*говоря негодные рѣчи*»⁶⁹⁴. Такими діями — гвалтовним наїздом в «многолюдстві» на його дім, публічним доправленням пішки до сотенної канцелярії, словесними образами й утриманням поміж колодниками, сотник і козаки, за словами Рекленського, його «*на чести шляхетской испортили*»⁶⁹⁵. Аналогічний зміст мали і два інші позови, подані ним окремо проти кожного з козаків.

Отже, позови на дії, визначені в джерелі як «несправедливе взяття під караул», насправді мали на меті захистити уражену честь позивача, яка, на його думку, була «*шляхетською*». Очевидно, що, якщо син військового товариша, він уявляв її саме так, адже навіть честь простого козака, як видно з раніше наведених прикладів, уважалася тоді шляхетською.

Однак, у ході розгляду справи з'ясувалося, що конфлікт насправді розвивався інакше. Так званий «*гвалтовний наїзд*» виявився звичайним виконанням сотенним правлінням указу полкової канцелярії про стягнення податкової недоїмки. За цим указом, злісних неплатників податків належало брати під варту й утримувати до повного погашення боргу⁶⁹⁶. Одним із неплатників виявився Федір Рекленський, котрий, як стверджував сотник Вовковняк, заборгував 51 руб. 96 ½ копійок⁶⁹⁷. Утім, з іншого боку, справа податкового боргу видається сумнівною, адже позивач,

⁶⁹² Там само, спр.17, арк. 50–57зв.

⁶⁹³ Там само, арк.50.

⁶⁹⁴ Там само, арк.50зв.

⁶⁹⁵ Там само.

⁶⁹⁶ Там само, арк.50зв.

⁶⁹⁷ Там само, арк.51зв.

як син військового товариша, належав до значного військового товариства, одним з привілеїв якого (а також усього козацтва) було звільнення від сплати податків⁶⁹⁸.

Однак, у ході судового розгляду з'ясувалося, що позивач аж ніяк не може бути «*испорченъ на чести шляхетской*», бо «*по велику онъ малярськимъ ремесломъ бадается и никакой военной службы не несетъ*»⁶⁹⁹. За таких обставин, як твердив сотник, слід було користуватися 20 артикулом 3 розділу Литовського Статуту, за яким шляхетські діти, що займаються ремеслом і шинкарством, втрачають свій шляхетський статус⁷⁰⁰. Отже, офіційно позивач не може вважатися шляхтичем, хоча його самоідентифікація залишалася шляхетською.

Щодо ганебного, на погляд позивача, доправлення його пішки до сотенної канцелярії, сотник Ілля Вовковняк зауважив, що це сталося лише «*по неимънию в него лошади какъ онъ в городъ Полтаву и вездѣ в околности здѣшнихъ мѣсть пѣшо ходить*»⁷⁰¹. Виявилось також, що Рекленського не тримали у в'язниці разом із колодниками хоча б тому, що такої просто не існувало при сотенному управлінні; а утримувався він у приміщенні сотенної канцелярії⁷⁰².

Отже, Федір Рекленський, намагаючись захистити свою «*испорчену*» шляхетську честь, навів чимало аргументів, що свідчили про злочинність учинених проти нього дій. Можливо, він хотів у такий спосіб покарати винних. Але подання аж трьох позовів з того самого приводу було радше демонструванням протесту проти образи й готовності захищати свою честь публічно. Цими позовами Рекленський наголошував на своїй приналежності до упривілейованої соціальної групи, частиною якої себе вважав, у цьому випадку — значного військового товариства.

Тому, що козаки позиціонували себе не лише як лицарство, а й як шляхетство, значною мірою сприяв правовий устрій Гетьманщини, зокрема, уже згадувана судова реформа 1763 р., що запроваджувала систему гродських і земських судів. Основним юридичним кодексом уважався Литовський Статут⁷⁰³ і створений на його основі власний юридичний кодекс — «Права за якими судиться малоросійський народ». Його норми фактично

⁶⁹⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія, С.40.

⁶⁹⁹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.17, арк.51зв.

⁷⁰⁰ Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — С.94.

⁷⁰¹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.17, арк.51.

⁷⁰² Там само.

⁷⁰³ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., С.56–57.

уврівнювали лицарство, у нашому випадку всіх козаків, зі шляхетством, з яким себе традиційно ототожнювала козацька старшина.

Підсумовуючи тему ідентичності, зазначу, що в другій половині XVIII ст. термін «нація» на території Лівобережної Гетьманщини вживався здебільшого в домодерному сенсі — для позначення території (країни), а не етносу. Панівною у цьому регіоні була «малоросійська» ідентичність, що проявлялася в самоототожненні місцевих мешканців із територією Гетьманщини (Малоросії) в тодішніх її межах, і вилучення решти територій населених етнічними українцями, як не «своїх», із цього ототожнення. Чи існувала в ранньомодерну добу етнічна тотожність, що охоплювала всю Україну? Ствердно відповісти на це питання важко. Гадаю, на рівні посполитих, купців та простих козаків такої єдиної тотожності не було. Зокрема й тому, що національна ідентичність — це явище, сформоване у XIX ст., а в джерелі йдеться про раніші часи, період «нації до націоналізму».

Малоросійська ідентичність, відображена у формулюваннях Румянцецького опису, могла бути винятково витвором освіченої частини суспільства, до якої належали укладачі опису. Посполиті й ремісники могли не мислити такими категоріями.

Іншою важливою ідентичністю була станова. Найчіткіше вона проявлялася у козаків — людей лицарських, які значною мірою ототожнювали себе зі шляхетством. Ймовірно, на той час у їхньому середовищі вже сформувалося переконання, висловлене пізніше поборником прав «малоросійського» шляхетства й козацтва Тимофієм Калинським: *«казак имел в сем краю от российских государей, польских королей и литовских князей утвержденный чин рыцарский и стан шляхетский»*⁷⁰⁴.

§ 4. Полтавська антропоніміка

Скільки-небудь повна характеристика полтавського соціуму, на мою думку, неможлива без з'ясування, які персональні назви (імена, назви по-батькові, прізвища та прізвиська) мали полтавці другої половини XVIII ст., а також — як і чим відрізнялися їхні найменування від сучасних? Дослідження цього питання неможливе без залучення напрацьовань антропоніміки — спеціальної галузі знань, що вивчає власні назви людей⁷⁰⁵; тож я користався напрацюваннями у цій ділянці філологів.

⁷⁰⁴ Цит. за: Толочко А., Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — К.: Laurus, 2012. — С. 196.

⁷⁰⁵ *Антропоніміка* — галузь ономастики, що вивчає власні назви людей // Словник української мови: в 11 томах, Т. 11.: Х — Я, 1980. — С. 667.

Способи іменування. Джерелом для аналізу були записи у сповідних розписах міських парафій 1775 р. Мені вдалося ідентифікувати 5814 осіб (2863 чоловіків та 2951 жінок), чиї іменування було диференційовано на одно-, дво-, й три- лексемні (див. табл. 11).

Таблиця 11. Уживання антропонімічних іменувань у сповідних розписах Полтавських церков (1775 р.)

Церква	Кількість осіб		Формули іменування					
	Чол.	Жін.	Чол.			Жін.		
			1 лекс	2 лекс	3 лекс	1 лекс	2 лекс	3 лекс
Миколаївська	992	970	704	266	22	890	80	—
Різдва Богородиці	235	237	134	71	30	161	73	3
Преображенська	418	446	314	102	2	422	24	—
Стрітенська	765	819	515	227	23	775	44	—
Воскресенська	453	479	309	119	25	453	23	3
Усього:	2863	2951	1976	785	102	2701	244	6

Бачимо, що, як серед чоловіків, так і серед жінок, переважали однолексемні антропонімоформули (лише *особове ім'я*), складаючи 80,4% усіх записів. Частіше в такий спосіб записували жінок (91,5%), натомість чоловіків — у 69% випадків. Зазвичай у розписах за допомогою такої формули позначали дружин, дітей та слуг. Так само записано й частину церковнослужителів — псаломщиків й паламарів. У більшості випадків імена записувалися так, як у святцях: *Иоаннь / Иоаннь, Лукиян, Агрипина, Улянна*⁷⁰⁶, а не так, як їх вимовляли у побуті — *Іван, Лук'ян, Горпина, Уляна*. Утім, подекуди зустрічаються й побутові форми — наприклад, у розписі Стрітенської церкви поряд із канонічним *Иоаннь* трапляється побутове *Івань*⁷⁰⁷.

Другу позицію за частотністю використання, як для чоловіків (27,4%), так і для жінок (8,3%), посіли дволексемні антропонімоформули. У випадку чоловіків — це: *особове ім'я + прізвищева назва*. Наприклад, *Антон Мандрика, Данило Грінченко, Федір Шепеленко* тощо. Інколи застосовували іншу формулу: *ім'я + апелятивне іменування* (тобто «прив'язування» іменованого до іншої особи за родинною ознакою⁷⁰⁸). У досліджуваних

⁷⁰⁶ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.75.

⁷⁰⁷ Там само, арк.90.

⁷⁰⁸ Худаш М.Л. З історії української антропонімії. — Київ, Наукова думка, 1977. — С. 139.

джерелах таких виявилось 13 осіб (усі — чиїсь зяті); наприклад, *Павло Таранів зять* чи *Андрій Вовнянчишин зять*⁷⁰⁹ тощо.

Набір дволексемних антропонімоформул, уживаних для позначення жінок виглядає різноманітнішим. У більшості випадків формула: *особове ім'я + андронім* (тобто іменування жінки за іменем, прізвищем чи прізвиськом її чоловіка⁷¹⁰). Полтавських жінок в аналізованому джерелі іменовували так: *Марія Андрієха* (від *Андрій*), *Євдокія Бражничка* (від *Бражник*) чи *Пелагія Гайдарка* від (*Гайдар*⁷¹¹). Одну з парафіянок Миколаївської церкви в розписі позначили детальніше, за ім'ям і прізвищем чоловіка: *Параскева Демяна Тесленка жена*⁷¹².

Деяких жінок іменовано за формулою: *особове ім'я + ім'я по-батькові*, наприклад, *Марія Семеновна*, *Євдокія Мусеєвна*, *Татіяна Костєвна* тощо. У Миколаївській парафії так названо частину (8 осіб) мешканців шпиталю⁷¹³. Ймовірно, це були незаміжні дівки. У парафії церкви Різдва Богородиці така формула застосовувалася для більшості заміжніх жінок, наприклад: *«Степан Дубина, жена его Ірина Афанасієвна»*⁷¹⁴. У розписі Воскресенської церкви в такий спосіб записані лише чотири жінки: дружина настоятеля храму ієрея Матвія Колосовського *«Елена Івановна»*, дружина бунчукового товариша і бурмистра Павла Руденка *«Уліяна Петровна»*, дружина значкового товариша Петра Марченка *«Анна Стефановна»*, і дружина бунчукового товариша й бурмистра Івана Марченка *«Ірина Григорієвна»*⁷¹⁵. Можна припустити, що застосуванням цієї формули отець Матвій Колосовський, котрий керував складанням розпису, виражав свою повагу до цих жінок, а точніше — до їхніх чоловіків. Адже троє з-поміж них належали до найбільших благодійників парафії: у січні 1766 р. вони зобов'язалися щорічно давати по 50 руб. на будівництво мурованого (замість дерев'яного) храму⁷¹⁶.

Застосування щодо жінок антропонімоформули *ім'я + прізвищева назва* (найпоширенішої для чоловіків) траплялося доволі рідко. Як правило, її використовували для позначення вдів. Скажімо, у розписі Воскресенської церкви у такий спосіб позначена *«Любовія Олховская»*, у розписі Стрітенської церкви — *«Агафія Новомлинска»* та *«Агафія Лубенска»*, у

⁷⁰⁹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.15зв., 61зв.

⁷¹⁰ Сучасний словник іншомовних слів, С.54.

⁷¹¹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.49зв., 106, 49.

⁷¹² Там само, арк.35зв.

⁷¹³ Там само, арк.49–49зв.

⁷¹⁴ Там само, арк.115зв.

⁷¹⁵ Там само, арк.51–53.

⁷¹⁶ Щедродаров Д. Приговор прихожан Воскресенской церкви города Полтавы, С.336.

розписі Різдвобогородицької церкви — «*Анастасія Белеуцкая*», а в розписі Преображенської церкви — «*Марія Буцка*» та «*Меланія Барловская*»⁷¹⁷.

Тричі полтавських жінок позначили за допомогою дволексемної антропонімоформули *особове ім'я + квалітативний виразник* (тобто назва посади чоловіка). Це були парафіянка Преображенської церкви, вдова «*Анна Сотничка*», парафіянка Стрітенської церкви, заміжня донька відставного полкового осавула Якова Козельського «*Марина Маіорша*»⁷¹⁸ та вдова священика Преображенської церкви «*векариха Феодосія вдова*»⁷¹⁹. В останньому випадку особове ім'я поставлене на друге місце.

Найрідше вживалися і найменшу частку становлять трилексемні іменування — їх застосовано до 3,6 % чоловіків і до 0,2% жінок. У чоловіків антропонімоформула зазвичай виглядала так: *особове ім'я + ім'я по-батькові + прізвищева назва*. Наприклад, колишній полковий суддя, а на час створення розпису Миколаївської церкви, земський суддя був записаний як «*Григорій Івановъ Сахновский*». Подібним чином, як от «*Петръ Семенов Мацюцкій*», «*Іван Григорієвъ Вакулєнко*», «*Іоаннь Григорієвъ Рачицкій*», «*Максимъ Андреевъ Звоникъ*», «*Григорій Івановичъ Паскевичъ*»⁷²⁰ іменували деяких полтавців і в розписах інших парафій, окрім Преображенської. В останній цю формулу чомусь не застосовували зовсім, навіть для духовенства. Вирізняється у цьому сенсі й Воскресенська парафія, де трилексемну формулу застосовано щодо духовенства («*Ієрей Матфій Петрович Колосовский*» та ін.), значного військового товариства («*бунчуківій товаришь и бурмистръ Павелъ Яковлевичъ Рудєнко*»), членів магістрату («*Василій Івановичъ Локоценко, лавникъ*») та заможних купців («*Емиліянъ Ефимовъ Киценко*» та ін.)⁷²¹. Жоден із цехових ремісників, бездвірних чи підсусідків не удостоївся подібного запису. Ймовірно, в такий спосіб укладач розпису, парафіяльний ієрей, відобразив соціальну ієрархію серед парафіян його церкви, виокремивши осіб із вищим соціальним статусом.

Одного разу, в розписі Воскресенської церкви трилексемна формула набула іншого вигляду: *особове ім'я + прізвищева назва + ім'я по-матері*. Підсусідка полкового обозного Андрія Руновського поіменовано «*Іосифъ Великий Іванихи синъ*»⁷²². Такий спосіб іменування, на погляд

⁷¹⁷ ЦДІАК України. ф.990, оп.2, спр.34, арк.53, 94зв, 101зв, 73зв.,85, 111.

⁷¹⁸ Там само, арк.73зв., 88.

⁷¹⁹ Там само, арк.71зв.

⁷²⁰ Там само, арк. 8зв., 113, 113зв., 88, 89, 52.

⁷²¹ Там само, арк.51, 52, 58, 59зв.

⁷²² Там само, арк.68зв.

одного із дослідників тогочасної антропонімії Сергія Глушика, свідчить про незавершеність формування антропонімічної системи⁷²³.

Полтавських чоловіків іменували за допомогою ще однієї трилексемної антропонімоформули: *особове ім'я + прізвищева назва + прізвисько*. Можемо припустити, що це ще один варіант соціального маркування — прізвисько вказувало на ремесло позначеної ним особи, наприклад: «*Петръ Клиниченко Снесар*», «*Алексей Петченко Швець*», «*Петръ Гнатенко Коваль*», «*Иоанъ Роменскій Кравець*», «*Иванъ Малади́ка Шаповаль*», «*Никифоръ Бойко Колесникъ*»⁷²⁴ тощо.

Щодо жінок трилексемна формула (у двох різновидах) застосована лише шість разів. У розписі Воскресенської церкви вона мала вигляд: *особове ім'я + андронім + прізвищева назва*. У такий спосіб записали вдів: «*Меланія Курилиха Твеличка*», «*Ганна Семениха Пациха*» та «*Ганна Олексі́ха [...]*»⁷²⁵. Через значне пошкодження джерела, прізвище останньої, на жаль, прочитати не вдалося. У Різдвагородицькій церкві антропонімоформула була іншою: *особове ім'я + ім'я по-батькові + андронім*. Так позначені «*Марія Гнатівна Ковалиха*», «*Марія Наумівна Швачиха*» та «*Агафія Леонтіївна Рохвалка*»⁷²⁶.

Імена. Найменування новонароджених власними іменами у тогочасній Полтаві, як і на решті території Гетьманщини, було тісно пов'язане із обрядом хрещення. Дослідник української антропоніміки Михайло Худаш стверджує, що православна церква у цьому питанні висувала три головні вимоги: «*а) власним хрещеним іменем може бути тільки церковно-календарне ім'я якогось церковного святого; в) це ім'я новонародженому присвоєне священиком при здійсненні церковного хрещення, на випадок, якщо дитині загрожує смерть, може це зробити і хтось інший (звичайно повивальна баба); в) хрестити новонароджену дитину й давати їй при цьому хрещене власне ім'я належить на восьмий день після народження*». Михайло Худаш також вважав, що священики наприкінці XVII ст. та у XVIII ст., майже не дотримувалися третьої настанови: час між народженням і хрещенням рідко сягав восьми днів від народження і насправді обмежувався одним-двома днями⁷²⁷.

⁷²³ Глушик С.В. Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765 — 1769 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку) / Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2003. — С. 6.

⁷²⁴ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк. 8, 113зв., 114, 71зв., 101, 98.

⁷²⁵ Там само, арк. 53зв., 55.

⁷²⁶ Там само, арк. 113зв. 114.

⁷²⁷ Худаш М.Л. З історії української антропонімії, С.188.

За браком джерел, ми не можемо достеменно з'ясувати, як саме немовлятам давали імена в котрійсь із аналізованих тут полтавських парафій. Можна лише припустити, що в загальних рисах ця процедура була подібною до тих, що відбувалися в інших регіонах Гетьманщини. Тож особливо цінною є інформація зі щоденника Андрія та Федора Кернецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва за 1787–1788 рр.⁷²⁸. У своїх нотатках іереї детально описали як процедуру ім'янаречення, так і обряд хрещення. Наприклад, у записі за 15 березня 1788 р. повідомляється: «дано имя чрез бабу⁷²⁹ ховзовскую жителку Скорогодску дочере Антона Тутика и жени его Матроны на 19 число Дарією», а наступного дня, 16 березня, записано: «крещена дочь Тутика Антона Дарія...»⁷³⁰. У записі за 18 травня того самого року читаємо: «дано имя чрез бабу Феодосью Деденкову дочере Назара Шевченка и жени его Акилины на сіе число Христиною», а в записі за 20 травня: «крещена означенная Христина...»⁷³¹. Запис за 9 серпня повідомляє: «дано имя чрез бабу Зеновію сыну Матвея Короткого и жени его Анны на 10е число Лаврентій». Наступного дня записано: «крещень означенной Лаврентій»⁷³².

Подібних прикладів у щоденнику багато і вони засвідчують принаймні два цікавих моменти: по-перше, ім'я для новонароджених визначалося/узгоджувалося напередодні хрещення згідно зі святцями⁷³³; по-друге, важливу роль посередниці у цьому відіграла баба-повитуха.

Мабуть, вирішальна роль належала священникові, який мав підібрати чи одноособово визначити («дати»), канонічне ім'я немовляті. Про це, на мою думку, свідчить та обставина, що в записах про вибір імені завжди

⁷²⁸ Щоденник Андрія та Федора Кернецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 — жовтень 1788 рр.). / Упор. та вступна стаття І.Ситого. — Чернігів: Сіверянська думка, 2006. — 106 с.

⁷²⁹ Згідно зі словником Бориса Грінченка слова «баба» вживалося в українській мові і в значенні: «Повивальная бабка, акушерка; чаще съ эпитетомъ: баба-стопитуха, баба-пупорізка». Див.: Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка : в 4-х т., Т. 1.: А-Ж. — С. 12. Про те, що саме цим словом позначали повитух у Гетьманщині XVIII ст., свідчить і джерело використане Оленою Боряк. — Див.: Боряк О. Баба-повитуха в контексті «половання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Випуск 3. — Київ, Інститут історії НАНУ, 2003. — С.254.

⁷³⁰ Щоденник Андрія та Федора Кернецьких, С.34.

⁷³¹ Там само, С.48–49.

⁷³² Там само, С.68.

⁷³³ Наприклад, доньці мешканця с. Будиші Мусія Шовкуна, «при крещені дано имя Дарією через бабу будискую Иуліяну Курчиху» (Там само, С.35).

вжито слово «дано». Тож саме ієрей визначав: яким іменем можна нарека-ти дитину в той чи інший день. В усіх наведених прикладах, обрані Кернецькими імена — Дарія, Христина й Лавреній — відповідали святим, яких вшановували того дня, коли імена були *дані* (19 березня, 18 травня і 10 серпня).

Повитуха, вочевидь, виступала в ролі посередниці між родиною та ієреєм у виборі хресного імені, що зайвий раз свідчить про важливість її ролі у народженні дитини⁷³⁴. Можливо, на неї також покладався обов'язок стежити, щоб діти були своєчасно поіменовані й охрещені⁷³⁵. На жаль, щоденник священників Кернецьких не дозволяє достеменно з'ясувати, чи дотримувалися встановлених восьми днів між народженням і хрестинами. Але можна стверджувати, що траплялися випадки скорочення цього терміну. Про це, наприклад, свідчить запис від 29 грудня 1787 р., де сказано: «*приїздив із Будище тамошний жител Іван Костенецької щоб сына его и жены Варвари сего же дня рожденного крестит*»⁷³⁶.

На мою думку, в Полтаві процедура наречення немовлят іменами відбувалася за схожим сценарієм. Можливо, були якісь незначні місцеві особливості, проте ясно, що полтавці XVIII ст., як і решта мешканців Гетьманщини, послуговувалися канонічними християнськими іменами. Слов'янські імена фігурують в іменнику лише в тому випадку, коли вони належали християнським святим, як-от *Ольга* чи *Борис*. Принаймні записи у сповідних розписах вказують саме на це. За моїми підрахунками, мешканці міста користувалися загалом 50 жіночими та 118 чоловічими іменами.

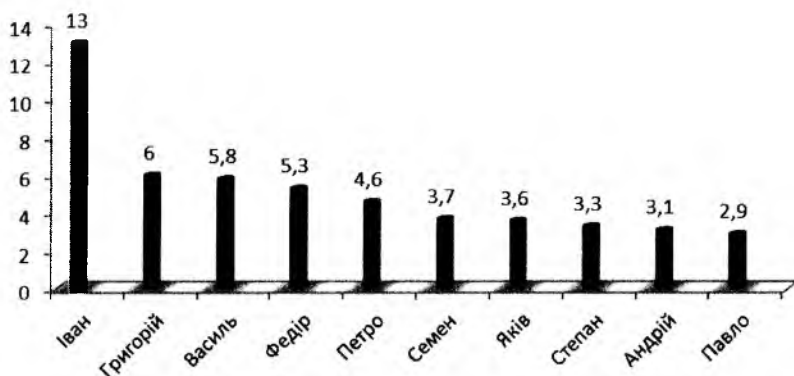
Середній коефіцієнт однойменності для чоловіків складав 24. Тобто імена, що ними названо 24 носії і більше — часто вживані. Таких виявилось 28 й вони належали 2168 особам (75,7% чоловіків). До 10 найуживаніших чоловічих імен (*див. мал. 4*) належали: Іван — 375 осіб (13%), Григорій — 177 (6%), Василь — 167 (5,8%), Федір — 151 (5,3%) Петро — 133 (4,6%), Семен — 107 (3,7%), Яків — 104 (3,6%), Степан — 94 (3,3%), Андрій — 89 (3,1%) та Павло — 84 (2,9%). Ними названо 1481 особу чи трохи більше половини полтавських чоловіків (51,7%).

⁷³⁴ Див.: Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // Красзнавство. — 2009. — № 3–4. — С. 214–220.

⁷³⁵ Худащ М. Л. З історії української антропонімії, С. 189.

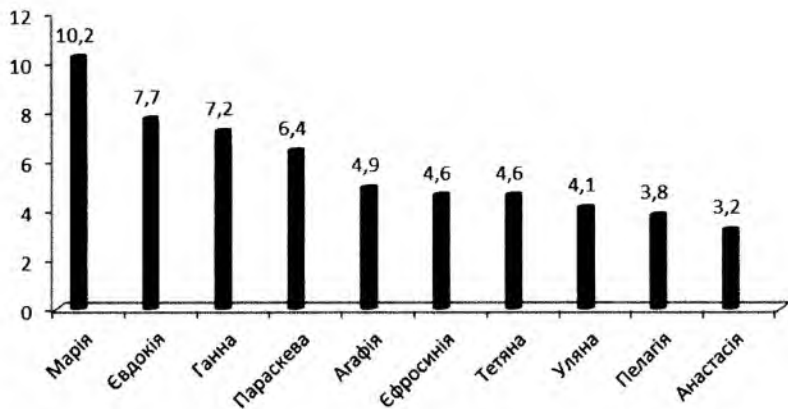
⁷³⁶ Щоденник Андрія та Федора Кернецьких, С.10.

Малюнок 4. Найбільш уживані чоловічі імена

Часто вживаними жіночими іменами були ті, що мали число носіїв 59 і більше. Таких виявилось 18, вони належали 2292 жінкам (77,7% загальної кількості жінок). Найчастіше використовуваними (див. мал. 5) були імена: Марія — 302 особи (10,2%), Євдокія — 227 (7,7%), Ганна — 213 (7,2), Параскева — 190 (6,4), Агафія — 145 (4,9), Єфросинія — 137 (4,6%), Тетяна — 136 (4,6%), Уляна — 120 (4,1%), Пелагія — 111 (3,8%) й Анастасія — 95 (3,2%). Ці десять імен охоплювали 1676 осіб, тобто 56,8% жіночого населення Полтави.

Малюнок 5. Найбільш уживані жіночі імена

Отже, з найбільшим відривом і використовувані найчастіше — це імена шанованих у православ'ї святих: *Іваном* поіменований кожний восьмий чоловік у Полтаві, а *Марією* — кожна десята жінка.

Водночас деякі імена зустрічаються вкрай рідко. З-поміж чоловічих таких імен виявилось 22, а серед жіночих — лише 3. Така диспропорція пояснюється кількісною перевагою чоловічих імен у святцях.

Отже, імена *Василина*, *Мокрина* та *Ольга* вказані у 1775 р. лише по разі. На мою думку, їхня мала популярність зумовлювалась кількома обставинами. Дні *Мокрини* та *Ольги* у святцях припадають на 19 і 24 липня. Тож дівчатка, яких називали цим ім'ям, мали бути зачаті у другій половині листопада, тобто на початку одного з найбільших православних постів — Різдва. Важко сказати, чи всі полтавці постились аж так ревно, однак частина безумовно дотримувалась посту. Окрім того, деякі священники намагалися приховати такі факти від єпархіального начальства, записуючи цих дітей на інші місяці⁷³⁷.

Невелику популярність деяких імен можна пояснити можливістю вибору. Зокрема, *Василина* могла «витіснитися» популярнішим іменем — *Меланія*, *Маланка* (57 випадків), адже день обох святих припадав напередодні Василя й початку нового року.

Можливості вибору імен та їхня популярність серед полтавців у досліджуваній період, добре проявляються, на мою думку, на прикладах т. зв. парних святих. Для жінок доволі показовими є імена *Віра*, *Надія*, *Любов* і *Софія*. Ми знаємо, що всі чотири святі поминаються в один день, тож вибір доволі широкий. Але найпопулярнішим серед них на той час виявилось ім'я *Любов* (його носили 24 жінки), наступне — *Софія* (15 жінок), далі з великим відривом — *Надія* (4 жінки), а на останній позиції — *Віра* (3 жінки).

Погляньмо на парних святих чоловіків: серед полтавців було 133 *Петра* і 84 *Павла*, 20 *Дем'янів*, 17 носили ім'я *Кузьма*, 38 звалися *Кирило*, але не було жодного *Мефодія*. У розписах зустрічається лише 1 *Борис* і жодного *Гліба*.

⁷³⁷ Маємо приклади подібної поведінки священників у Росії, які намагалися приховати грудневу народжуваність, що могла б свідчити про порушення їхніми вірянами великого посту, записуючи дітей у січні. — Див.: Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канишев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX — начало XX в. // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики. Труды VIII конференции Ассоциации «История и компьютер». Ред. Л.И.Бородкин и В.Н.Владимиров. — М., 2003. — С. 317–441.

Доволі поширеним було іменування однаковим іменем різних дітей в одній родині. За моїми підрахунками, в аналізованих парафіях нараховувалося 14 таких родин. Найбільше їх було у Стрітенській — 4 родини. Скажімо, дві доньки козака Омеляна Калиновського (9 і 3 років), звалися *Маріями*. Це ім'я мали дві з чотирьох дочок удови Агафії Новомлинської; а у бездвірного Стефана Дігтяря обидві доньки звалися *Єфросиміями*. У посполитого Петра Татарина, який мав п'ятеро дітей, двоє синів називалися *Яковами*⁷³⁸. В козака Трохима Лещенка, який мешкав на території Миколаївської парафії, дружина й найменша донька мали ім'я *Агафія*, а ще дві доньки звалися *Тетянами*⁷³⁹. Можна припустити, що практика давання однакових імен дітям з однієї родини, теж пов'язана з прагнення ієреїв дотримуватися церковних настанов і називати немовлят за святцями.

Прізвища. Важливу роль в ідентифікації мешканців ранньомодерного міста мали офіційні родові найменування — прізвища. Щоправда, у досліджуваній період ще не у всіх полтавців вони були незмінними впродовж кількох поколінь. У багатьох прізвища перебували ще на стадії формування. Лише представники козацької старшини та міської верхівки отримали свої родові назви від предків. Тому, характеризуючи цей період, слід пам'ятати, що йдеться не про повноцінну прізвищеву назву, а радше про прізвисько⁷⁴⁰. Лише коли до козацького краю докотилися модернізаційні перетворення Катерини II, що передбачали постійний облік та часті переписи населення, основна маса мешканців отримала постійні прізвища. Як стверджував дослідник української ономастики Юліан Редько, сталося це наприкінці XVIII — початку XIX ст.⁷⁴¹.

У досліджених мною сповідних розписах п'яти міських парафій вдалося ідентифікувати 557 прізвищевих назв. Як вважають науковці, семантика українських прізвищ *«відбиває різні сторони й умови життя народу — заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо»*⁷⁴². Виходячи з цього, спробую проаналізувати виявлені назвиська за лексичними ознаками, взявши за основу класифікацію, запропоновану Юліаном Редьком (*див. табл. 12*)⁷⁴³.

⁷³⁸ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.93, 94зв, 105, 99зв.

⁷³⁹ Там само, арк.23зв.

⁷⁴⁰ Глушик С. В. Українська антропонімія у генеральному описі Лівобережної України 1765–1869 рр., С.14.

⁷⁴¹ Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. — К.: «Радянська школа», 1968. — С.34.

⁷⁴² Бабій Ю.Б. Прізвища сучасної Середньої Наддніпряни / Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — Одеса, 2007. — С.8.

⁷⁴³ Дослідник вважав, що українські прізвища мали в своїй основі: особові імена, назви місця проживання й походження, професії та індивідуальні ознаки (фізичні, психічні та

Таблиця 12. Лексичні основи прізвищ

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість	%
Індивідуальні ознаки перших носіїв	128	23
Календарні імена	127	22,8
Найменування за родом занять чи соціальною приналежністю	126	22,6
Топоніми, етніміми	65	11,7
Назви тварин, птахів, риб, комах, рослин	63	11,3
Інші	48	8,6
Усього	557	100

Як бачимо, найбільшу групу становили прізвищеві назви, що походили від індивідуальних ознак перших носіїв. Частина цих ознак були зовнішніми, фізичними: колір волосся, особливості зросту, ходи тощо. Наприклад: *Біленко, Бреус, Руденко, Великий, Гладкий, Карнаух, Кривий, Криворотенко, Лисий, Мацюцький, Худолій, Черниш* та ін. Іншу підгрупу становили назви осіб за їхніми внутрішніми нефізичними ознаками — особливостями мовлення, інтелекту, рисами характеру тощо. Таке походження мали прізвища: *Басистий, Бобонченко, Вайло, Варивода, Зануда, Крикуха, Пиццалка, Шепітько, Хукало, Якало* та ін.

Наступними, майже рівними першій групі кількісно, були прізвища, основою яких служили особові імена здебільшого з християнського календаря, де, як відомо, найбільше імен грецького, давньоєврейського та латинського походження. Наприклад: *Василенко* від *Василь (гр.)*, *Давидович* від *Давид (д.-євр.)*, *Павленко* від *Павло (лат.)* і т.п. Траплялися й прізвища, в основі яких лежали слов'янські імена, наприклад: *Вац* від чеського — *Вацлав* чи *Любич* від імені *Любов*. Деякі імена ставали основою для кількох прізвищ, як-от: *Павло* — *Павленко, Павлович, Павлюченко, Павлов* чи *Каленик* — *Калениченко, Калиновський* тощо.

Зауважу, що провідну роль у формуванні таких прізвищ відігравали чоловічі, а не жіночі особові імена. Як стверджує сучасна дослідниця Юлія Блажчук, це пояснюється тим, що в Україні загалом «іменування жінки служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках»⁷⁴⁴.

інші властивості) перших носіїв. (Див.: Редько Ю.К. Названа праця, С.34). Я дещо модифікував цю схему, додавши до неї, слідом за В.А. Никоновим (Див.: Никонов В.А. Имя и общество. — М.: Наука, 1974. — С.118–194.) прізвища, в основу яких увійшли назви представників флори і фауни, та окремо виділивши інші джерела творення.

⁷⁴⁴ Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII — початку XXI ст. / Автореф. дис. канд. філолог. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова — К., 2008. — С.15.

У Полтаві 1775 р. їх теж виявилось небагато — лише 8: *Алісов* від *Аліса*, *Анненко* від *Анна*, *Ганненко* від *Ганна*, *Домненко* від *Домна*, *Любич* від *Любов*, *Орищенко* від *Орися*, *Тетянич* від *Тетяна* й *Христенко* від *Христина*.

Третю велику групу становили прізвищеві назви, утворені за родом занять чи соціальною приналежністю. У них відобразилися практично всі ремісничі професії, що існували тоді в Полтаві: *Богомаз*, *Бондар*, *Бондаренко*, *Бублейник*, *Гончар*, *Дігтяр*, *Звонник*, *Золотар*, *Іконописець*, *Коваленко*, *Колесник*, *Котляр*, *Кравченко*, *Лимар*, *Маляр*, *Музикант*, *Швець*. Відобразилися у прізвищах соціальний стан — *Козак*, *Козаченко*, *Попович*, *Ченчик*, *Купець*; посади — *Войтенко*, *Городничий*, *Комісаренко*; військова справа — *Гармаш*, *Капраль*, *Копитаненко*, *Солдат*; інші заняття — *Ворожебит*, *Курієр*, *Канторенко*, *Конюх* тощо.

Менше трапляється прізвищ, що походять від назви місцевості або національності. Хоча їхня частка відносно невелика (11,7%), але вони містять цінну інформацію про перебіг міграційних процесів, що зачепили тоді Полтаву. Такі прізвиська на час свого виникнення були своєрідними маркерами, що відрізняли прибульців від місцевих. Частина таких ідентифікаторів вказувала на те, що носії прибули з віддалених територій, як от *Дмитро Грек*, наймит удови сотничихи Феодосії Псіоліної, про якого в Румянцевському описі сказано: «уроженец из Греции»⁷⁴⁵. Предки носіїв прізвища *Угрин*, ймовірно походили з Угорщини, *Волошин* з Волощини або Молдови, *Поляк*, *Лях* чи *Мазуренко* — з Польщі, *Москаль* — з Росії, *Литвин*, *Литвиненко*, *Лосвський* — із сучасної Білорусі (колишнього Великого князівства Литовського), а *Латиш*, мабуть, з віддаленіших, балтійських теренів ВКЛ.

Прізвищеві назви маркували й прибульців із ближчих територій — сусідніх міст і містечок Гетьманщини та Правобережної України. На це вказують назвиська: *Батуринський*, *Добропольський*, *Лубенський*, *Лубенець*, *Ніженський*, *Новомлинський*, *Опішнян*, *Роменський*, *Санжарівський*, *Черкаський*, *Чигринський*, *Уманець* тощо.

Не менш численною, аніж попередня, є лексична група прізвищ, в основі творення яких лежали назви представників фауни і флори. Як зауважив свого часу видатний етнограф Микола Сумцов, в історії Гетьманщини траплялося чимало осіб із такими прізвищами⁷⁴⁶. Полтава не стала винятком, адже серед її мешканців були: *Ведмідь*, *Веприченко*, *Дроздовський*, *Гаварецький*, *Журавель*, *Жученко*, *Зайченко*, *Кіценко*, *Козина*, *Ле-*

⁷⁴⁵ Місто Полтава, С.204.

⁷⁴⁶ Сумцов Н.Ф. Малорусские фамильные прозвания // КС. — 1885. — №2. — С.221–222.

бідь, Лященко, Окунь, Орел, Теличка, Телятник, Тетервак, Чирка, а також — Грушка, Динник, Дубина, Дубовик, Конопля, Куц.

В останню — найменшу групу — я відніс ті прізвища, що не вкладаються у попередні лексемні групи. Такими, на мою думку, є прізвища, в основі яких назви страв (*Борщенко, Галушка, Кисіль, М'якохліб*), назви частин тіла (*Коліно*), назви явищ природи (*Мороз, Метелиця*) та предметів домашнього вжитку (*Вірьовка, Дротовський, Шпилька*).

Можемо підсумувати, що для власної ідентифікації полтавці користувалися лише канонічними християнськими іменами, а процес ім'янаречення перебував під повним контролем парафіяльного духовенства.

Найпоширенішими в місті виявилися імена найбільш пошанованих християнських святих — *Іван* та *Марія*. Сталі прізвища на той час мали ще не всі полтавці, частина ідентифікувалася за прізвиськами. Найбільші групи серед них становили прізвищеві назви, в основі яких лежали індивідуальні ознаки та імена перших носіїв.

Розділ четвертий ШЛЮБ І РОДИНА В РАННЬОМОДЕРНІЙ ПОЛТАВІ

*Свѣки(м) всяки(м) потребно жѡны по(и)мовати:
а не по че(р)нецки(и) бе(з)жєнно пробувати.*

Климентій Зіновійв Вірші.
Приповісті посполиті,
кін. XVII — поч. XVIII ст.

Зайве говорити, яке велике значення в житті будь-якого суспільства мають шлюб і родина. Соціум ранньомодерної Полтави, на моє переконання, не становив у цьому відношенні жодного винятку. Тож цей розділ присвячено тим аспектам цієї великої проблеми, що надаються для дослідження за допомогою наявних у моєму розпорядженні джерел.

Розглядатиму тут: шлюбну структуру населення; особливості вибору полтавцями шлюбних партнерів і шлюбні стратегії містян; способи облаштування свого життя тими членами міської спільноти, які з різних причин втратили свої шлюбних партнерів, себто вдів і вдівців; форми сімейної організації, що домінували тоді в полтавських родинях.

Зауважу, що під поняттям *шлюб* я розумію «взаємовідносини між двома особами протилежної статі, які тягнуть за собою певні взаємні права й обов'язки унормовані законодавчо та традиційно»⁷⁴⁷.

Нагадаю, що законодавчо шлюб у тогочасній Гетьманщині унормовувався приписами православної церкви, положеннями III Литовського Статуту і магдебурзького права.

⁷⁴⁷ Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej, S.270.

§ 1. Шлюбна структура населення

Демографічна наука визначає *шлюбну структуру* як розподіл населення за шлюбним станом, тобто становище конкретних осіб стосовно інституту шлюбу⁷⁴⁸. Виходячи з цього, спробую відповісти на кілька наступних запитань:

- Скільки полтавців перебувало у шлюбі на момент створення документів?
- Яку частку становили ті мешканці міста, котрі перебували у шлюбі раніше (вдови і вдівці)?
- Скільки їх узагалі ніколи не брали шлюб?
- У якому віці вони у нього вступали?
- Якою була вікова різниця між чоловіками та дружинами?
- Якою була ситуація на шлюбному ринку?

З цієї метою чоловіче й жіноче населення внесемо до спеціальної таблиці необроблених статистичних даних структури населення відносно шлюбного стану (див. табл. 1, 2).

Таблиця 1. Структура шлюбного стану населення
Полтави в 1765–1766 роках

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
15–19	390	385	5	—	426	405	21	—
20–24	287	256	31	—	222	93	113	16
25–29	180	94	86	—	282	29	216	37
30–34	243	61	181	1	259	10	213	36
35–39	178	19	156	3	225	4	193	28
40–44	278	24	251	3	210	4	162	44
45–49	140	11	126	3	185	2	164	19
50–54	207	12	187	8	171	4	85	82
55–59	63	2	58	3	56	1	26	29

⁷⁴⁸ Муромцева Ю.І. Названа праця, С.74–75.

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
60–64	46	6	36	4	79	—	20	59
65-	74	8	39	27	97	5	15	77
Неозначений	19	16	2	1	15	7	3	5
Усього	2105	894	1158	53	2227	564	1231	432

Хоча найнижчий допустимий шлюбний вік для дівчат становив на той час 13, а для хлопців — 18 років⁷⁴⁹, за найнижчу точку відліку візьму категорію 15–19 років, оскільки одружених молодших осіб обох статей в обох джерелах не виявилось.

Таблиця 2. Структура шлюбного стану населення
Полтави в 1775 році

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Всього	Шлюбний стан			Всього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
15–19	259	256	3	—	288	247	41	—
20–24	222	180	42	—	213	99	111	3
25–29	211	92	118	1	225	38	183	4
30–34	140	36	104	—	131	27	91	13
35–39	113	8	102	3	130	10	110	10
40–44	97	9	87	1	117	27	63	27
45–49	140	15	121	4	98	16	52	30
50–54	65	7	55	3	47	9	17	21
55–59	33	5	26	2	34	5	13	16

⁷⁴⁹ Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. Ч.1. — Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. — С.195.

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Всього	Шлюбний стан			Всього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
60–64	25	5	13	7	32	4	3	25
65-	33	—	18	15	33	—	5	28
Усього	1338	613	689	36	1348	482	689	177

Мої підрахунки вказують, що одружені становили найбільшу частку серед населення міста у досліджуваній період. У 1765–1766 роках серед чоловіків їх нараховувалося 1158 осіб (55%), а серед жінок — 1231 особа (55,3%).

У 1775 році, в чотирьох парафіях було 689 (51,5%) жонатих чоловіків і рівно стільки ж заміжніх жінок, частка яких була не набагато меншою (51,1%).

Холостяки розмістилися на другій позиції. За Румянцевським описом, їх було 894 (42,5%), а незаміжніх жінок — 564 особи (25,3%). За сповідними розписами, холостяків налічувалося 613 осіб (45,8%), а незаміжніх жінок 482 (35,7%) особи. Найбільшу частку серед тих, хто на момент виникнення джерел перебував за межами шлюбу, становили особи, які належали до відносно молодих вікових груп і потенційно ще мали всі шанси одружитися (див. табл. 3). 3-поміж чоловіків, за Румянцевським описом, 735 (82,2%) із 894 холостяків припадали на вікові групи від 15 до 29 років, а за сповідними розписами — 528 (86,1%) із 613. Серед незаміжніх жінок, за першим джерелом, нараховувалося 527 осіб такого віку (93,4%) із загальної кількості 564, а за другим — 384 (79,7%) із 482.

Отримані внаслідок підрахунків дані дозволяють з'ясувати рівень остаточної безшлюбності, під котрим розуміють частку осіб, які впродовж усього життя залишалися поза межами шлюбу. За методикою французьких учених Луї Анрі (Henri Louis) та Алена Блюма (Alain Blum), вважається, що можливість вперше взяти шлюб зменшується зі зростанням віку і стає мінімальною у 50 років. Таким чином, рівень остаточної безшлюбності дорівнює показникові безшлюбності у 50 років⁷⁵⁰. Показник остаточної безшлюбності C_{50} обчислюють шляхом підрахунку середнього значення холостяків для вікових груп 45–49 і 50–54 (див. табл. 7).

⁷⁵⁰ Анрі Л. Блюм А. Указ. соч., С.48.

Так, для чоловіків у 1765–1766 роках він становив:
 $C_{50} = \frac{7,9 + 5,8}{2 \times 100} = 6,85$ на 100, а в 1775 р.: $C_{50} = \frac{10,7 + 10,8}{2 \times 100} = 10,75$ на 100.

Таким чином у першому випадку — 7, а в другому — 11 зі 100 полтавських чоловіків у другій половині XVIII століття жодного разу за своє життя не були одруженими.

Для жінок у 1765–1766 роках показник остаточної безшлюбності становив: $C_{50} = \frac{1,1 + 2,3}{2 \times 100} = 1,7$ на 100, а в 1775 р.: $C_{50} = \frac{16,3 + 19,1}{2 \times 100} = 17,7$ на 100.

У першому випадку він закономірно нижчий від чоловічого, але в другому — занадто високий. На мою думку, це явище тісно пов'язане з особливістю сповідних розписів, як джерела для дослідження шлюбного стану. З чотирьох опрацьованих мною розписів лише в одному, створеному духовенством Преображенської церкви⁷⁵¹, зазначено шлюбний стан усіх наймитів. У інших трьох наймити обох статей показані холостими.

Таблиця 3. Структура шлюбного стану населення Полтави у відсотках

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Вдівці		Незаміжні	Заміжні	Вдови
За Румянцевським описом 1765–1766 років								
15–19	100	98,7	1,3	—	100	95,1	4,9	—
20–24	100	89,2	10,8	—	100	41,9	50,9	7,2
25–29	100	52,2	47,8	—	100	10,3	76,6	13,1
30–34	100	25,1	74,5	0,4	100	3,9	82,2	13,9
35–39	100	10,7	87,6	1,7	100	1,8	85,8	12,4
40–44	100	8,6	90,3	1,1	100	1,9	77,1	21
45–49	100	7,9	90	2,1	100	1,1	88,6	10,3
50–54	100	5,8	90,3	3,9	100	2,3	49,7	48
55–59	100	3,2	92,1	4,7	100	1,8	46,4	51,8
60–64	100	13	78,7	8,7	100	—	25,3	74,7

⁷⁵¹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2,спр.34,арк.71–86.

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
		Холості	Жонаті	Вдівці		Незаміжні	Заміжні	Вдови
65-	100	10,8	52,7	36,5	100	5,1	15,5	79,4
Не зазначений	100	84,2	10,5	5,3	100	46,7	20	33,3
За сповідними розписами 1775 року								
15–19	100	98,8	1,2	—	100	85,8	14,2	—
20–24	100	81,1	18,9	—	100	46,5	52,1	1,4
25–29	100	43,6	55,9	0,5	100	16,9	81,3	1,8
30–34	100	25,7	74,3	—	100	20,6	69,5	9,9
35–39	100	7,1	90,3	2,6	100	7,7	84,6	7,7
40–44	100	9,3	89,7	1	100	23,1	53,8	23,1
45–49	100	10,7	86,4	2,9	100	16,3	53,1	30,6
50–54	100	10,8	86,4	4,6	100	19,1	36,2	44,7
55–59	100	15,2	78,7	6,1	100	14,7	38,2	47,1
60–64	100	20	52	28	100	12,5	9,4	78,1
65-	100	—	54,5	45,5	100	—	15,2	84,8

Порівняння отриманого результату з показниками остаточної безшлюбності в селах Топальської сотні Стародубського полку (серед чоловіків лише один із сотні залишався неодруженим, а серед жінок таких не було зовсім) дозволяє дійти висновку, що в місті Полтаві число осіб, які ніколи не брали шлюб було набагато вищим. Загальний відсоток холостяків як серед чоловіків, так і серед жінок теж виглядає вищим⁷⁵². Це видається закономірним, адже Полтава, попри всі особливості й застереження — це місто, а в тогочасних містах відсоток неодружених чоловіків і жінок був доволі високим⁷⁵³. Їхня кількість збільшувалася за рахунок концентрації наймитів, школярів, учнів ремісників тощо.

Найменшу частку в структурі шлюбності становили ті, хто вже був одружений раніше. Так, у 1765–1766 рр. удівців у місті нараховувалося 53 особи (2,5%), а в 1775 – 36 осіб (2,7%). Удів зазвичай було в кілька

⁷⁵² Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст., С.186–190.

⁷⁵³ С. Kuklo, Kobieta samotna, S. 60.

разів більше: у 1765–1766 роках їх нараховувалося 432 особи (19,4%), а в 1775 – 177 осіб (13,1%). Як бачимо, вдови переважали вдівців у першому випадку у 8 разів, а в другому — в 5. Зазначу, що перевага вдів над удівцями була типовим явищем для ранньомодерного суспільства не лише в Гетьманщині, але й на більшій території Європи. Наприклад, у Переяславі було 12,7% удів і 0,7% вдівців⁷⁵⁴. Подібна ситуація спостерігалася і в багатьох польських містах того часу: у Кракові вона нараховувалося 1,2% вдівців на 6,9% вдів, а у Варшаві — 2,2% вдівців на 9,9% вдів⁷⁵⁵. У західноєвропейських містах теж було більше вдів, але такої значної переваги не спостерігалася. Наприклад, у Саутгемптоні частка вдівців становила 4,2%, а вдів — 9,5%⁷⁵⁶.

Причини такої переваги слід, очевидно, пов'язувати із загальною перевагою жінок у структурі популяції, традиційно вищим рівнем чоловічої смертності та меншими можливостями повторного шлюбу для вдів. Як стверджує дослідниця цієї проблеми Шеррі Классен (Sherrí Klassen), у XVIII столітті половина всіх удівців одружувалася вдруге, тоді як повторно виходила заміж лише третина вдів⁷⁵⁷.

Зібрані в *табл. 7* дані дозволяють також вирахувати середній вік вступу мешканців Полтави у перший шлюб. Оскільки коректність показників шлюбної структури населення в сповідних розписах викликає певні застереження, обмежуся відомостями Румянцевського опису. Знаючи у кожній віковій групі до 50 років частку тих осіб, які залишалися поза шлюбом, спробую вирахувати цей показник (*i*) за такою формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} - C_{15-19\dots} + C_{45-49}) - 40 C_{50}}{1 - C_{50}}$$

Отже, за даними Румянцевського опису, середній вік вступу полтавських чоловіків у шлюб становив:

$$i = 10 + \frac{5(3,924) - 40(0,0685)}{1 - 0,0685} = 10 + \frac{16,88}{0,9316} = 28,1$$

року, а жінок:

⁷⁵⁴ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. — № 1–4. — 2008. — С.175.

⁷⁵⁵ С. Kuklo, Kobieta samotna, S. 58.

⁷⁵⁶ Froide A.M. Hidden women: rediscovering the single women of early modern England // Local population studies. — Spring, 2002. — № 68. — P.30.

⁷⁵⁷ Klassen Sh. Widows and Widowers // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief.. — Vol.4. — Detroit, New York, San Francisco, London, 2001. — P.207–208.

$$i = 10 + \frac{5(2,56) - 40(0,017)}{1 - 0,017} = 10 + \frac{12,12}{0,983} = 22,3 \text{ року.}$$

Отримані результати трохи перевищують показники, враховані мною для старообрядницьких слобод та українських сіл Стародубського полку. Там, за даними цього ж джерела, середній вік вступу у перший шлюб серед росіян-старовірів становив: для чоловіків — 22,5 року, а для жінок — 19,3. Українські чоловіки одружувалися пізніше — у 23,7 року, а жінок видавали в 19,1 року⁷⁵⁸.

Полтавські показники ближчі до отриманих Ігорем Сердюком для Переяслава: для чоловіків — 25,7 року, а для жінок — 22,5⁷⁵⁹.

Імовірно, на їх точність вплинули різні чинники, зокрема, особливості джерела й високий, порівняно із селами, відсоток неодружених у структурі міської популяції. Однак шлюбний вік мешканців Полтави повністю збігається з аналогічними показниками, визначеними вищезгадуваним Цезарієм Кукльо для території Речі Посполитої. Він, зокрема, стверджує, що *«наприкінці існування шляхетської Речі Посполитої чоловіки одружувалися, маючи в середньому 25–29 років, а жінки виходили заміж у 20–24 роки»*⁷⁶⁰. У країнах Західної Європи, особливо у великих міських центрах, вік вступу в перший шлюб теж коливався у цих межах⁷⁶¹. Наприклад, у містечку Селбі, що в Йоркширі (Англія), за підрахунками Роджера Беллінгема (Roger Bellingham), для чоловіків він становив 25,1 року, а для жінок — 22,8⁷⁶².

Підсумовуючи свій аналіз шлюбної структури населення Полтави у другій половині XVIII століття, зазначу, що більше половини полтавців віком від 15 і старше перебували у шлюбі. Значною виявилися частка нежонатих, більшість із яких мала всі перспективи одружитися. Всупереч поширеній думці, що в традиційному суспільстві лише окремі індивіди ніколи в житті не брали шлюб, 7 чоловіків і 2 жінки з кожних 100 осіб населення міста впродовж усього життя залишалися поза межами цього суспільного інституту. Ймовірно, певну роль відігравав тут чинник міста, серед мешканців якого коефіцієнт остаточної безшлюбності зазвичай вищий ніж на селі. Чинні в Гетьманщині закони давали полтавцям можливість брати шлюб доволі рано: згідно з Литовським Статутом, шлюбний

⁷⁵⁸ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи, С.194–195.

⁷⁵⁹ Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України, С.113–114.

⁷⁶⁰ Kukljo C. Demografija Rzeczypospolitej, S.278–279.

⁷⁶¹ Петренко І. М., Названа праця, С. 202.

⁷⁶² Bellingham R. Age at marriage in the late-eighteenth century // Local Population Studies. — Number 61, (Autumn 1998) — P.56

вік для жінок становив 13, а для чоловіків — 18 років⁷⁶³, а за указом Петра I від 23 березня 1714 р., для жінок — 17, а чоловіків — 20 років⁷⁶⁴. Незважаючи на це, середній вік вступу в перший шлюб у Полтаві був значно вищим: для чоловіків він становив 28,1 року, а для жінок — 22,3 року⁷⁶⁵.

Ранні шлюби, якщо вірити джерелам, у місті укладалися вкрай рідко. У Румянцевському описі зафіксована лише одна пара, в якій обидвоє мали тоді по 20 років — подружжя Тараса й Уляни Біличенків⁷⁶⁶. Сповідні розписи занотували не набагато більше — чотири молоді пари. Наймолодша мешкала у дворі козака Онисима Багрія і належала до парафії церкви Різдва Богородиці. На жаль, саме ця сторінка розпису збереглася в дуже поганому стані, що не дозволяє встановити точні імена подружжя, але з неї зрозуміло, що одному із Онисимових братів було 19, а його дружині — 16 років⁷⁶⁷. У відносно ранньому віці (19 років) був одружений Терентій — син удови-козачки Фросини Гаврилихи. А його дружині Степаниді виповнилося тоді лише 18 років⁷⁶⁸. Ще два молодих подружжя виявилися серед козаків, парафіян Перображенської церкви: Йосип (20 років) і Євгенія (19 років) Гнітко та Іван (20 років) і Агафія (17 років) Засядько⁷⁶⁹.

Вікова різниця. Яке із двох найчастіше використовуваних тут джерел точніше зафіксувало вікові параметри полтавців, сказати важко. Доволі часто вони просто суперечать один одному. Наприклад, за Румянцевським описом, вік неодноразово згадуваного тут Павла Руденка становив 40 років, а його дружини Уляни — лише 20⁷⁷⁰. Натомість, якщо вірити сповідному розпису Воскресенської церкви, укладеному десятима

⁷⁶³ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2, С.209.

⁷⁶⁴ ПСЗ РИ. — Т. V (1713–1719). — С.92

⁷⁶⁵ У 1965 р. англійський науковець Джон Хаджнал здійснив умовний поділ Європи за типами шлюбності по лінії Санкт-Петербург — Триєст. За його твердженням, на Захід від цієї лінії переважала низька шлюбність з високим віком вступу в перший шлюб: понад 24 роки для жінок і 26 років для чоловіків. Рівень остаточної безшлюбності також був відносно високим — понад 10%. На Схід від лінії шлюбність була високою, а шлюбний вік — нижчим: для жінок менше 22, а для чоловіків менше 24 років. Рівень остаточної безшлюбності менший 5%. (Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. — СПб.: Александрия, 2010. — С.149). Отримані мною результати не у всьому узгоджуються з цією теорією, бо середній шлюбний вік у чоловіків виглядає зависоким. Щоправда у жінок, як і належить, він був меншим за 24 роки. Рівень остаточної безшлюбності також був невисоким — 1,6%, відмінним від типу шлюбності, східніше від лінії Хаджнала. Можливо, ця похибка пов'язана з особливістю міського середовища.

⁷⁶⁶ Місто Полтава. С. 450.

⁷⁶⁷ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.111.

⁷⁶⁸ Там само, арк. 57.

⁷⁶⁹ Там само, арк. 75,76.

⁷⁷⁰ Місто Полтава, С.146.

роками пізніше, йому тоді було 45 років, а Уляні — 36⁷⁷¹. Тобто, джерела по-різному вказують і вік наших героїв, і вікову дистанцію між ними. На мою думку, це зайвий раз ілюструє не лише «ретельність» ведення у ті часи облікової документації, а й особливість ставлення до віку та специфіку його сприйняття тогочасними полтавцями.

Попри те, що в обидвох джерелах записано не завжди достовірні дані, кращих та вірогідніших показників на сьогодні ми не маємо. З Румянцевського опису я вибрав лише подружжя тих власників домогосподарств, відносно яких було вказано вік. Їх виявилось 578 родин. Шлюбні пари підданих і слуг залишилися поза межами дослідження. Зі сповідних розписів я брав до уваги дані лише чотирьох парафій — Воскресенської, Преображенської, Різдва Богородицької і Стрітенської. Основною причиною цього вибору, як уже зазначалося вище, стало значне пошкодження документів. Утім, за ними вдалося ідентифікувати 640 шлюбних пар (див. табл. 4).

Таблиця 4. Вікова різниця між чоловіками та дружинами

РІЗНИЦЯ	Румянцевський опис		Сповідні розписи	
	Кількість	%	Кількість	%
Ровесники	43	7,4	9	1,4
1–5	384	66,5	285	44,5
6–10	105	18,2	201	31,4
11–19	27	4,7	98	15,3
>20	7	1,2	21	3,3
Ст. дружини	12	2	26	4,1
Усього	578	100	640	100

Складена на основі цих даних таблиця яскраво ілюструє той факт, що в обох випадках найбільшу частку становили шлюбні пари, де чоловіки були старшими за дружин на 1–5 років. Слід зауважити, що, за першим джерелом, 258 прикладів (67%) припадало на ті подружжя, де різниця становила 5 років. У сповідних розписах таких пар виявилось лише 68 (23,9%), але вони також лідирували в своїй мікрогрупі. Формулювання документів дають підстави припустити, що це були перші шлюби — укладені між парубком та дівчиною. Це загалом типова ситуація, як для тогочасної Полтави, так і для інших міст Гетьманщини⁷⁷² й сусідніх регіонів, зокрема, Речі Посполитої⁷⁷³.

⁷⁷¹ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.52.

⁷⁷² Сердюк І. Полкових городов обивателі, С. 149.

⁷⁷³ Kukło С. Demografija Rzeczypospolitej, S.284.

За обома джерелами, на другому місці шлюби з віковою різницею 6–10 років. Щоправда, у сповідних розписах таких виявилось значно більше, аніж у Румянцевському описі. Це, на мою думку, пояснюється ретельнішою фіксацією віку подружжя в окремих парафіях. Хоч би як там було, але це зайвий раз свідчить, що вікова різниця між чоловіком і дружиною зазвичай коливалася у межах від 1 до 10 років.

Траплялися шлюби з інтервалом 10–19 років, інколи різниця була 20 років і навіть більше. За Румянцевським описом, семеро осіб — купці Іван Мосьпан, Павло Руденко, Іван Сулима, райця магістрату Омелян Малиховський, швець Григорій Хомич, коваль Андрій Дубина і козак Нестор Галабурденко — були старшими за своїх дружин аж на 20 років. Прикметно, що в цьому джерелі така істотна різниця маркувалася винятково цим показником. А сповідні розписи не настільки одностаїні: показують коливання вікової різниці у цій групі від 20 до 32 років. Саме на 32 роки був старший за свою дружину Агафію бездвірний парафіянин Преображенської церкви Гаврило Кравченко⁷⁷⁴. Ймовірно, це була його друга, а то й третя дружина.

Подібні нерівні шлюби, як і ті, де дружини були старшими за своїх чоловіків, не зовсім толерувалися тодішнім соціумом. Як бачимо з таблиці 4, у Полтаві Румянцевський опис зафіксував 12 (2%), а сповідні розписи 26 (4,1%) випадків вікової переваги жінок⁷⁷⁵.

Неодноразово згадуваний тут мандрівний поет Климентій Зіновійв, який формулював моральні настанови і водночас, певною мірою, висловлював суспільну думку відносно різних явищ, в одному зі своїх віршів за суджував обидва приклади нерівності. Він писав, що *«так не добре, же муж стар а жона млада, бываєт межъ такими велика незгода»*, а подружжя, де навпаки дружина старша за чоловіка, на його думку, взагалі позбавлене божого благословення й ніколи в ньому не буде добра. Підсумовуючи, Климентій зауважував:

*«Прето от таких браковъ христіян храни бже:
бо велми неприлично то ест и негоже.
А даруи в ровныхъ лѣтяхъ браки приимовати:
и блсвеніє от тебе отбирати»*⁷⁷⁶.

⁷⁷⁴ ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.85зв.

⁷⁷⁵ Цитований вище Цезарій Кукльо, стверджує, що в дослідженому ним соціумі кількість таких шлюбів коливалася в межах від 10 до 20 %. (Kuklo С. Demografija Rzeczypospolitej, S.284.)

⁷⁷⁶ Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті, С. 115–116.

Проте конкретні життєві обставини інколи змушували людей ігнорувати загальну опінію й укладати подібні шлюби. Для аграрного соціуму вікову перевагу дружин зазвичай пояснюють потребами в робочій силі⁷⁷⁷. У випадку Полтави, поряд із цим, на мою думку, слід врахувати щонайменше три додаткові, винятково «міські», обставини — можливість набуття завдяки одруженню міського громадянства (див. попередній розділ), козацького статусу, а також місця в ремісничому цеху.

*Особливості «шлюбного ринку»*⁷⁷⁸. Дослідження того, як і де полтавці обирали собі подружню пару, а також проблеми шлюбності загалом, ускладнюється слабкістю джерельної бази. На жаль, не збереглося, а можливо, ще не віднайдено жодної метричної книги, створеної в досліджуваний період. Румянцевський опис проливає небагато світла на цю проблему. Укладачі полтавської книги, на відміну від своїх колег, які описували інші населені пункти, чомусь вкрай рідко фіксували походження членів подружжя. Через це, я спиратимусь лише на окремі обмовки, що інколи трапляються в аналізованих мною джерелах.

У переписній книзі Полтави та ще у двох документах, створених у ході проведення Румянцевського опису, — «Описі майна козаків Полтавської сотні»⁷⁷⁹ й «Іменній відомості про записавшихся в козаки»⁷⁸⁰, — вдалося віднайти інформацію про 87 шлюбних пар, що частково дозволяє дослідити цю проблему.

Однак спершу потрібно зауважити, що вибір шлюбного партнера в ранньомодерному українському суспільстві не був справою лише кохання, а скоріше родинною стратегією. Однак чинні тоді на території Гетьманщини і світські (Литовський Статут 1588 р.⁷⁸¹), і релігійні (Указ Синоду від 5 січня 1724 р.⁷⁸²) правові норми застерігали батьків від примусового пошлюблення своїх дітей. Щоправда, діти мали отримати згоду батьків на одруження. Тобто, попри те, що молоді люди мали керувати-

⁷⁷⁷ Волошин Ю.В. Розкольніцькі слободи, С.196.

⁷⁷⁸ «Шлюбний ринок» — термін, який часто використовують у науковій літературі для характеристики всієї сукупності потенційних женихів і наречених у масі населення, а також усієї системи їхніх взаємних очікувань і вимог до майбутнього подружжя. Для шлюбного ринку, як і для звичайного, характерні поняття попиту та пропозиції. Ситуація на «ш.р.», ймовірність вступу в шлюб, залежить від кількості потенційних шлюбних партнерів у масі населенні, його статево-вікової структури (Дет. див.: Демографический понятийный словарь / Под ред. проф. Л.Л. Рыбаковского. — М.: ЦСП, 2003. — С.33–34.).

⁷⁷⁹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166.

⁷⁸⁰ Там само, спр.60.

⁷⁸¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2, С.28.

⁷⁸² РСЗ РИ. — т. VII (1723–1727). — С.197–198.

ся інтересами родини, певна свобода вибору усе ж існувала. Ця обставина дала свого часу підстави відомому українському історикові Оресту Левицькому охарактеризувати сімейні відносини в українському суспільстві як *«прекрасные»*⁷⁸³.

Ще однією важливою умовою для укладення шлюбу була відсутність кровного споріднення⁷⁸⁴. А шлюби між іновірцями не заохочувалися: *«не маш лучшего житла в малженствѣ на свѣтъ як едъновѣрную жону собѣ мѣти»*⁷⁸⁵. Принаймні у досліджуваний мною період у Полтаві таких випадків не було. Натомість траплялися шлюби між представниками різних етнічних груп — як правило між українцями й росіянами. Достеменно відомо, що дружиною великоросійського купця Петра Боброва була українка, вдова Полтавського міщанина Василя Павленка — Явдоха⁷⁸⁶. Росіянином був купець Михайло Антонов, а його дружина Агафія — україною⁷⁸⁷. Яку етнічну приналежність мала дружина вихрещеного татарина Миколи Башкира Параска — точно не повідомляється, імовірно, теж була україною⁷⁸⁸. Також невідомо, як ідентифікувалася дружина *«неслужащего»* грузина Отара Кучуйни, який винаймав житло в дворі козака Михайла Калиниченка⁷⁸⁹.

Аналіз походження шлюбних партнерів у вибраних парах засвідчує, що у 51 випадку (58,6%) обоє були корінними полтавцями. Попри те, що моя вибірка не претендує на повну репрезентативність, насмілюся на її основі припустити, що шлюбний ринок у Полтаві локалізувався, в основному, на території міста та приміських сіл.

Водночас були й такі, хто походив з-поза його меж. Серед чоловіків їх виявилось 25 (28,7%). Найбільше з них (12 осіб) прийшли із сіл і містечок Полтавського полку, семеро — з інших регіонів Гетьманщини, троє — зі слобідських полків, один — з фортеці Св. Єлизавети, один — з Росії, а ще один (Степан Жорній) прийшов з Дону⁷⁹⁰.

⁷⁸³ Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская Старина — 1880. — №11. — С.558.

⁷⁸⁴ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3, С.207–208.

⁷⁸⁵ Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті, С. 116.

⁷⁸⁶ Місто Полтава, С.72–73. Петро Бобров походив з м. Переяслава Залеського, а до Полтави він прибув з фортеці Св. Єлизавети. Обидва місця були осередками компактного проживання російських старовірів, і це дає підстави припустити, що він, можливо, теж був старообрядцем. Однак достеменних свідчень про це немає.

⁷⁸⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.142.

⁷⁸⁸ Там само, С. 286.

⁷⁸⁹ Місто Полтава, С.176.

⁷⁹⁰ Там само, С. 480.

Крім того, Полтаву, як місце одруження й осідку, доволі часто обирали вихідці з Запоріжжя, що, вочевидь, пояснюється відносно близьким розташуванням міста до його вольностей. Таких прикладів можна наводити безліч, але зупинюся лише на кількох. Скажімо, Яків Рудий (дід неодноразово згадуваного тут Павла Руденка), який з-під Чигирини вийшов на Січ і тривалий час «достаточное время» перебував у Пашківському курені. Потім *«по женитьбе в Полтаве* (підкреслення моє — Ю.В.) *мещанского стану грунта искупа в звании мещанском жил»*⁷⁹¹. Подібну подорож здійснив і дід осавула городової сотні Семена Кутицького, який *«зашетий с Полской области найдовался вь Стъчы Запорожской и вь компанъйских полкахъ»*. Через деякий час він прибув до Полтави й оженився⁷⁹². Полтавський міщанин Семен Мимря теж був *«родимец полской нации»* і походив з містечка Турії, що поблизу Лисянки. У тринадцять років після смерті батьків він потрапив на Січ, де сім років жив у двоюрідного брата — козака Данила Безчесного. Потім Данило дав йому табун коней у 85 голів для того, щоб відігнав до Полтави й продав. А Семену брат наказав *«по продаже оных остане здесь и где случится оженился»* (підкреслення моє — Ю.В.). Що той і зробив: *«женился на дочери подданого его Сиятельства Гидна Генераль-фелдмаршала, синатора и разних ординов кавалера Графа Кирила Григориевича Разумовского, живущого в Полтавѣ Нестора Павловского Парасковіи»*⁷⁹³. Прикметно, що Семенів тесть теж *«урожени польской нации»*⁷⁹⁴, був земляком, себто «своїм».

Як засвідчує вибірка, лише в 13 парах за дружин взяли дівчат з-за меж Полтави. І майже всі вони (11 осіб) походили з навколишніх сіл: Івашок, Вакулинець, Лугового, Патлаївки, Семенівки, Мачух, Гожулів, Будищ, Павленок, Тютюнників та Нижніх Млинів. Винятками були дружини козаків: Данила Скорохода — Феодосія, яка походила з містечка Котельви Охтирського Слобідського полку, та Герасима Лебідя — Тетяна *«взятая Прилуцкого полку»*⁷⁹⁵, *села Хмилова»*⁷⁹⁶. Ймовірно, це село виявилось одним із найвіддаленіших місць, звідки взяли наречену.

⁷⁹¹ Атестат Війська Запорозького Низового товаришеві Корсунського куреня полтавському міщанинові Павлу Руденку з Коша, С.133–134.

⁷⁹² ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.175.

⁷⁹³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк. 102зв.-103.

⁷⁹⁴ Місто Полтава, С.355.

⁷⁹⁵ Очевидно, в документі описка, бо с. Хмелів входило до Роменської сотні Лубенського полку, а з 1742 по 1782 рр. було центром однойменної сотні.

⁷⁹⁶ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк. 44, 74зв.

Отже, можемо припустити, що для мешканців ранньомодерної Полтави пошуки шлюбних пар обмежувалися територією міста і навколишніх сіл. Випадки, коли наречених обирали в 3-поза меж цієї зони становили радше винятки.

Якщо розглянути соціальне співвідношення у шлюбних парах (вдалося ідентифікувати станове походження обидвох наречених у 48 випадках), то воно виглядає, за невеликим винятком, відносно гомогенним. Одружувалися зазвичай з представниками свого стану, або близьких до нього соціальних груп. Так, у 22 випадках (45,8%) станова приналежність обох членів подружжя маркована однаково. Ще 10 шлюбів (21,3%) були укладені між козаками й посполитими, 5 (10,6%) шлюбів — між козаками й ремісниками. У 5 (10,6%) випадках наречені походили з родин церковно- і священнослужителів. Дві з них — дружини козаків Миколи Андрушенка Євдокія⁷⁹⁷ та Григорія Рогачевського Єфимія⁷⁹⁸ — були попівнами. У 4 (8,5%) випадках одна зі сторін представляла купецтво. Зрозуміло, що пересічні полтавці не видавали своїх дочок і не женили синів із представниками козацької еліти, заможного купецтва, верхівки міщанства чи духовенства. Вигідне одруження в тогочасній Полтаві ставало своєрідним соціальним ліфтом, що забезпечувало незначне підвищення власного статусу чи можливість входження в міську громаду. Як приклад, можна навести історію купця Івана Кисломеда, який родом був *«из села Мачухъ, откуда вѣшель еще с малолѣтства в Полтаву, а в котором году неупомнить, где и женился на природной полтавскогѡ купца Василя Бондаренка дочери»*⁷⁹⁹. Крім того, принаймні дев'ять козаків полкової сотні — Михайло Калениченко, Іван Ткаченко, Ілля Клименко, Герасим Галабурда, Олексій Кононенко, Сава Багрій, Гнат і Данило Безносенки та Федір Сінниченко — аргументували приналежність до привілейованого стану фактом одруження на козацьких доньках⁸⁰⁰. Найвдалішим, очевидно, був мезальянс, що його здійснив Сава Багрій, одружившись на доньці відставного полкового судді Василя Артюха⁸⁰¹. Не менш вдалим слід вважати одруження вже згаданого російського купця Михайла Антонова на вдові значкового товариша Іва-

⁷⁹⁷ Місто Полтава, С.197.

⁷⁹⁸ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.147.

⁷⁹⁹ Місто Полтава, С.48.

⁸⁰⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.152–175.

⁸⁰¹ Там само, арк.178. Ймовірно йдеться про Василя Атремовича, який, згідно з твердження Володимира Кривошеї, у 1717–1718 рр. був полковим суддею (Дет. див.: Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини, С.190).

на Нащинського⁸⁰². Цей шлюб, ймовірно, не лише дозволяв купцеві порозумітися з міським купецьким середовищем, а поріднив його з доволі впливовим старшинським родом.

§ 2. «Де згода в сімействі...»: населеність домогосподарств і структура родин

Для того, щоб проаналізувати населеність домогосподарств та структуру родин представників основних мікрогруп полтавського соціуму другої половини XVIII ст., необхідно з'ясувати: середню залюдненість дворів, частку домових спільнот, в яких проживали підсусідки й слуги, типологічні особливості структури родин.

Спершу зауважу, що в історичній демографії під терміном «родина» зазвичай розуміють групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному домогосподарстві, серед яких малі (нуклеарні) родини — це батьки і ще несамотійні діти, кривні родичі та слуги⁸⁰³. У своєму дослідженні я дещо звузив це поняття, залишивши поза межами родини усіх мешканців домогосподарств, котрі не пов'язані з господарем кривними зв'язками — слуг, підсусідків, учнів ремісників тощо. Водночас я вважаю їх членами домогосподарства.

Зауважу, що поза межами моїх розрахунків я залишив мешканців шпиталю (48 осіб), розміщеного при Миколаївській церкві⁸⁰⁴. Лише опосередковано відстежуватиму слуг і тих підсусідків, які мешкали в домогосподарствах полтавців разом з господарями. Їх виключення з дослідження структури й чисельності родин не вплине на репрезентативність вибірки (тим більше, що підсусідків, які вели самотійне господарство у дворах різних власників, я зараховував до міщан), а дозволить, на мою думку, уникнути зайвої плутанини.

⁸⁰² Іван Андрійович Нащинський (?- 1727- 1752-?) значковий товариш Полтавського полку, представник доволі впливового козацького старшинського роду. Його батько, ймовірно, Андрій Нащинський, сотник Полтавської городової сотні (1691–1700). Один із його родичів Клим Нащинський — полтавський полковий обозний (1709–1722), кілька раз був наказним полковником. До цього ж роду належав також і ректор Києво-Могилянської академії у 1758–1761 рр. і відомий церковний діяч, архімандрит Данило Нащинський (31.01.1721–5.05.1793). (Див.: Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія, С.536; Мокляк В.О. Полтавський полк. Науково-популярний нарис, С. 68; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст., С.387).

⁸⁰³ Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej, S.354.; Див. також: Flandrin J-L. Historia rodziny: Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie. — Warszawa, 2015. — S.11–18.

⁸⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.49–49зв.

Отже, спочатку проаналізую залюдненість дворів та чисельність родин представників основних мікрогруп міського соціуму.

Духовенство. Першими в усіх досліджених мною книгах переписаних дворів священнослужителів: «*духовние и их домашние*». Як пам'ятаємо з попереднього розділу, кількість їхніх дворів у кожній церкві була різною: Миколаївська й Різдвобогородицька мали по 1 двору, Воскресенська — 3, Преображенська — 4, а Стрітенська — 6. Можна припустити, що кількість дворів залежала від розмірів парафії. До прикладу, Стрітенська церква налічувала 1586 парафіян, Воскресенська — 1007, Преображенська — 864, а Різдвобогородицька — 516. Одначе цю логіку порушує Миколаївська церква, що мала лише 1 двір, а нараховувала 2247 парафіян. Отже, на кількість церковних дворів впливала не лише населеність парафії, а й інші чинники, імовірно, розташування у просторовій структурі міста тощо.

Основну масу населення цих дворів становили родини священно- й церковнослужителів. Попри те, що перші сторінки розпису Миколаївської церкви сильно пошкоджені, вдалося з'ясувати, що у її дворі мешкали родини ієрея Івана Симонтовського і трьох дияконів — Андрія (на жаль, прізвище прочитати не вдалося), Сергія Нікольського та Петра Васильєва. Очевидно, в церкві були й інші представники духовенства: псаломщики, паламарі тощо, але через незадовільний стан рукопису з'ясувати їхні імена неможливо⁸⁰⁵. У одному дворі мешкав також клір церкви Різдва Богородиці: ієрей Миколай Любич, диякон Феодосій Пор, паламар Федір Степанов та уставщик Тихон (прізвище у джерелі не вказане)⁸⁰⁶.

В інших трьох храмах міста священнослужителі жили окремо від решти кліру. Власні двори мали такі ієреї: Воскресенської церкви — Матвій Колосовський і Василь Краснов⁸⁰⁷; Преображенської — Іван Світайло, Яків Світайло і Максим Карнаух⁸⁰⁸; Стрітенської — Іван Станіславський, Йосип Леонтієв і Андрій Іванов⁸⁰⁹. Безмісний священник Стрітенської церкви Іван Шкорупа ділив двір з дияконом Іваном Лопушанським⁸¹⁰. Решта причту цих церков зазвичай жила в спільних домогосподарствах.

Окрім представників духовенства, у більшості цих домогосподарств (80%) жили ще й слуги, підсусідки та ремісники (*див. табл. 5*).

⁸⁰⁵ Там само, арк.7–8.

⁸⁰⁶ Там само, арк.108.

⁸⁰⁷ Там само, арк.51.

⁸⁰⁸ Там само, арк.71–71зв.

⁸⁰⁹ Там само, арк.87–87зв.

⁸¹⁰ Там само, арк.87зв.

Таблиця 5. Підсусідки й слуги у дворах духовенства

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	1	33,3	3	100
Миколаївська	1	100	1	100
Преображенська	1	25,0	3	75
Різдва Богородиці	—	—	1	100
Стрітенська	1	16,7	4	66,7
Усього	4	80%	12	80%

Загалом у дворах проаналізованих парафій мешкало 223 особи: 120 чоловіків та 103 жінки, які проживали у 50 родинах. Якщо з цієї кількості вилучити сім'ї, що не належали до духовного стану, тобто підсусідків і ремісників, то залишиться 44 родини (*див. табл. 6*).

Безумовно, з огляду на поганий стан збереженості джерела, розпис Миколаївської церкви не може претендувати на інформаційну повноту й вірогідність, але, на мою думку, він цілком репрезентативний, оскільки включає переважну більшість духовенства.

Таблиця 6. Населеність дворів духовенства та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть Родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	3	38	12,7	8	20	2,5
Миколаївська	1	43	43	4	14	3,5
Преображенська	4	59	14,8	13	36	2,8
Різдва Богородиці	1	17	17	4	13	3,2
Стрітенська	6	66	11	15	52	3,5
Усього	15	223	14,9	44	135	3,1

Зведені у таблиці дані дають можливість з'ясувати середню населеність домогосподарств духовенства, що становить 14,9 особи. Цей показник вищий за середню населеність домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку (11,8 особи)⁸¹¹. Окрім того, він майже у п'ять разів перевищує середню чисельність окремих родин священно- й цер-

⁸¹¹ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К, 2011. — С.10.

ковнослужителів міста (3,1 особи). Останній показник був меншим від аналогічного по всій Київській єпархії (4,6 особи)⁸¹².

Козаки. Наступними після духовенства у сповідних книгах записані двори козаків. Вони позначені як «военные и их домашние». Кількість їхніх домогосподарств була різною у різних парафіях, що, на мій погляд, обумовлено розташуванням храмів у просторовому плануванні міста. Скажімо, до складу Воскресенської та Преображенської парафій, розмішених у центральній частині фортеці, входило, відповідно, 46 і 30 козацьких дворів, а на території Стрітенської церкви, розташованої за межами фортеці їх було 63.

Найбільше козаків сповідувалося в Миколаївському храмі — на території фортеці, поблизу Мазурівських воріт. Ясна річ, окрім жителів центральної частини міста, його парафія охоплювала значну частину форштадту — передмістя. У розписі цієї церкви подається аж 162 козацькі двори. У книзі церкви Різдва Богородиці, розташованої на Подолі, записано 38 козацьких дворів. Ця частина полтавського передмістя, як бачимо з Румянцевського опису, не була перенаселеною⁸¹³.

Тож загалом у п'яти парафіях нараховувалося 339 козацьких дворів. Разом із козаками там мешкали дворові, підсусідки й слуги. За моїми підрахунками, підсусідки мешкали у 10% козацьких дворів, а слуги — у 35,1%. Найбільший відсоток підсусідків зафіксовано у козацьких дворах Стрітенської церкви — 25,4%, а найбільше слуг мали парафіяни Воскресенської церкви — 80,4% (див. табл. 7).

Таблиця 7. Підсусідки й слуги в козацьких дворах

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	—	—	37	80,4
Миколаївська	8	4,9	33	20,4
Преображенська	—	—	15	44,1
Різдва Богородиці	—	—	11	28,9
Стрітенська	16	25,4	23	36,5
Усього	24	10	119	35,1

⁸¹² Перковський А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в., С. 106.

⁸¹³ Місто Полтава, С.209–304.

Загалом населення козацьких дворів міста налічувало 2733 особи. У середньому на 1 двір припадало 8,1 особи. Цей показник дещо перевищує дані Арнольда Перковського, вираховані на матеріалах Румянцевського опису 1767 р. для всього Київського полку (7,5 особи)⁸¹⁴, але значно менший від показника, встановленого Олександром Сакалом для козацьких дворів, розташованих у сільській місцевості (12,1 особи)⁸¹⁵. Отже, виглядає, що доволі суттєвою була різниця в населеності міських та сільських козацьких дворів.

Інколи в одному дворі проживало по кілька родин козаків, що обумовлювалося особливостями тогочасного оподаткування⁸¹⁶. Прикметно, що найбільш населеними виявилися козацькі двори у парафіях, розташованих у середмісті: Миколаївській, Воскресенській й Преображенській (див. табл. 8).

Найзалюдненішим (92 особи) був двір колишнього полкового, а на час укладання розпису земського судді Григорія Сахновського, що належав до Миколаївської церкви⁸¹⁷. Нуклеарна родина самого судді складалася на той час із 7 осіб: Григорія (73 роки) з дружиною Ганою (59 років) та п'ятьох їхніх дорослих і нежонатих синів — Федора (31 рік), Івана (28 років), Михайла (23 роки), Андрія (19 років) і Петра (16 років)⁸¹⁸. Решту населення становили т.зв. «дворові». Згідно зі словником української мови, це слово використовували на означення осіб, які обслуговували панський двір і жили при ньому⁸¹⁹. Дані іншого джерела, створеного десятьма роками раніше, Румянцевського опису Малоросії, дозволяють припустити, що під цим словом розумілися різноманітні мікрогрупи тогочасного полтавського соціуму — слуги, наймити й піддані. Для останніх у дворі Сахновського було збудовано аж 16 хат⁸²⁰. Серед мешканців цього двору була навіть кріпосна дівка Ганна, куплена господарем «из великороссийских»⁸²¹.

Якщо виокремити родини лише козаків, тобто не враховувати решту населення домогосподарств, отримаємо дещо інший результат. Як бачимо, середня чисельність козацьких родин усіх п'яти парафій становила 5,6 особи. Найнижчі показники виявилися серед парафіян Стрітен-

⁸¹⁴ Перковский А. Указ соч., С. 105

⁸¹⁵ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств, С. 11.

⁸¹⁶ Дег. про це див.: Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 41.

⁸¹⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 83в.-103в.

⁸¹⁸ Там само, арк. 83в.

⁸¹⁹ Новий тлумачний словник української мови, Т1 — С. 518.

⁸²⁰ Волошин Ю.В. Названа праця, С. 47

⁸²¹ Місто Полтава, С. 201.

ської церкви. Утім, ця цифра, вирахована на підставі сповідних розписів, дещо відрізняється від отриманої за матеріалами Румянцевського опису (6,1 особи на родину)⁸²². Однак в описі не фіксувалися родини козацької старшини та й проводився він дещо раніше. Арнольд Перковський, так само за матеріалами сповідних розписів, але для цілої Київської єпархії, виводить розмір козацької родини в 4,7 особи, а для Старокодацької намістнії Війська Запорозького — 4,6⁸²³.

Таблиця 8. Населеність козацьких дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	46	372	8,1	49	257	5,2
Миколаївська	162	1368	8,4	196	1150	5,9
Преображенська	30	296	9,9	39	228	5,8
Різдва Богородиці	38	253	6,7	39	231	5,9
Стрітенська	63	444	7	62	278	4,5
Усього	339	2733	8,1	385	2144	5,6

Цехові ремісники жили в 132 дворах. Найбільше їх було у Стрітенській (59) та Миколаївській (45) парафіях. У Воскресенській нараховувалось 19 ремісничих дворів, у Різдвобогородицькій — 9, а в Преображенській не було жодного. Таку диспропорцію, очевидно, слід пояснювати розселенням ремісників переважно на форштадті й на ділянці т.зв. «Нової фортеці»⁸²⁴.

Загальна чисельність мешканців становила 914 осіб. У середньому на один двір припадало по 6,9 осіб, що, як бачимо, суттєво перевищувало населеність козацьких дворів. Насмілюся припустити, що ця перевага обумовлена більшою кількістю слуг, аніж у козацьких домогосподарствах (див. табл. 9). Вони зафіксовані у 71 ремісничому дворі (50%), тоді як частка козацьких домогосподарств зі слугами становила 35,1%. Це, на мій погляд, спричинено як характером ремісничого виробництва, що потребувало додаткових робочих рук, так і наявністю учнів у багатьох ремісників. За аналогією з Румянцевським описом, в якому учнів позначали

⁸²² Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст., С.144.

⁸²³ Перковский А. Указ соч., С. 106 -107.

⁸²⁴ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст.// Краєзнавство. — 2010. — № 1-2. — С.130-135.

як наймитів («работников») ⁸²⁵, можемо припустити, що в сповідних розписах їх теж називали слугами.

Таблиця 9. Підсусідки й слуги в дворах ремісників

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	—	—	13	70
Миколаївська	6	10	31	70
Різдва Богородиці	—	—	7	80
Стрітенська	7	10	20	30
Усього	13	10	71	50

Показово, що підсусідки, подібно до ситуації з козаками, мешкали лише у дворах цеховиків, розташованих на території Миколаївської і Стрітенської парафій. Цих дворів було тільки 13, а їх частка (10%) у загальній кількості ремісничих дворів — точно така сама, як і в козацьких.

Таблиця 10. Населеність ремісничих дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній Показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	19	100	5,3	22	88	4
Миколаївська	45	366	8,1	55	260	4,7
Різдва Богородиці	9	61	6,8	9	45	5
Стрітенська	59	387	6,6	68	313	4,6
Усього	132	914	6,9	154	706	4,6

В цілому виявилось 154 родини ремісників, а загальна кількість мешканців у родинах становить 706 осіб, а відтак, середня населеність родини — 4,6 особи. В окремих випадках в одному дворі мешкало по 2–3 родини (див. табл. 10). Отже, двори полтавських ремісників виявилися менш населеними, аніж козачі, а їхні родини — менш чисельними. Ці-

⁸²⁵ У переписній книзі Полтави, створеній під час проведення Румянцевського опису, учнів записували серед наймитів: «у него работники и работницы», і лише в частині, де говорилося про оплату їхньої праці зазвичай повідомлялося: «взяты на изучение портному (чи якомуся іншому — Ю.В.) мастерству без заплаты». Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.

каво, що, за підрахунками Мирона Капраля, середній розмір сім'ї львівського шевця-ремісника у XVIII ст. так само становив 4,6 особи⁸²⁶.

Мищанам, до яких, як уже зазначалося вище, я відніс доволі строкату палітру мікрогруп міського соціуму, належало 347 домогосподарств. В їхніх дворах також проживали слуги та підсусідки (див. табл. 11).

Таблиця 11. Підсусідки й слуги в дворах мищан

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	—	—	43	54,4
Миколаївська	1	1,4	18	24,6
Преображенська	2	3,2	27	43,5
Різдва Богородиці	—	—	7	43,8
Стрітенська	10	8,5	34	29,0
Усього	13	3,7	129	37,2

Щоправда, підсусідки мешкали лише в дворах мищан на території Миколаївської, Преображенської та Стрітенської парафій, а частка таких домогосподарств, порівняно з іншими проаналізованими вище соціальними групами мешканців Полтави, була найменшою (3,7%). За часткою домових спільнот, в яких проживали слуги (37,2%), мищани посідали передостанню позицію.

Загальна чисельність мешканців становила 2209 осіб і вони були другою після козаків мікрогрупою полтавського соціуму. Більшість мищанських дворів розміщувалися на території форштадту й належали до Стрітенської, Воскресенської та Миколаївської парафій (див. табл. 12). Проте густіше населеними виглядають двори на території фортеці, мешканці яких були парафіянами Преображенської та Різдвобогородицької церков. Це, очевидно, слід пояснювати щільнішою забудовою центральної частини міста й меншими розмірами дворів.

Як бачимо, середня чисельність мищанських родин становила 4,2 особи. Цей показник не надто відрізняється від середніх розмірів родин ремісників, яких так само можна було б зарахувати до цієї групи. Однак родини ремісників поступалися середній чисельності козацьких родин, перевищуючи за цим показником духовенство. Ця цифра (4,3 особи) майже

⁸²⁶ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст., С.197.

збігається з тією, що її вирахував Арнольд Перковський для т.з. «посадських», котрих, як зазначено вище, вважаємо міщанами⁸²⁷.

Таблиця 12. Населеність міщанських дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	79	490	6,2	104	396	3,8
Миколаївська	73	360	4,9	79	318	4
Преображенська	62	502	8,1	86	395	4,6
Різдва Богородиці	16	177	11,1	36	155	4,3
Стрітенська	117	680	5,8	127	566	4,5
Усього	347	2209	6,4	432	1830	4,2

Далі спробую узагальнити проаналізовані дані відносно усіх вищезазначених парафій. Отже, частка міських домогосподарств, у яких разом із господарями проживали ще й підсусідки (див. табл. 13), була незначною (6,5%). Найбільшою вона була в Миколаївській парафії (5,7%), а в Різдво-богородицькій таких домогосподарств не було зовсім.

Таблиця 13. Підсусідки й слуги в домогосподарствах полтавців у 1775 р.

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	1	0,7	96	65,3
Миколаївська	16	5,7	83	29,5
Преображенська	3	3,1	52	54,1
Різдва Богородиці	—	—	26	40,6
Стрітенська	34	2,1	81	33,1
Усього	54	6,5	338	40,6

Натомість частка домогосподарств зі слугами була доволі значною (40,6%). Очевидно, що слуги проживали майже в половині чи принаймні в кожному третьому дворі. У парафії Воскресенської церкви вони були у більшості (65,3%), а в парафії Преображенської — в половині домових спільнот (54,1%). Це навіть перевищує показник, встановлений дослідниками для ранньомодерної Англії, де понад 30% домогосподарств

⁸²⁷ Перковський А. Указ соч., С. 106.

мали слуг⁸²⁸. Ймовірно, одна із причин, якою можна пояснити настільки високу частку цієї категорії міського соціуму, та, що у сповідних розписах (так само і в Румянцевському описі), до категорії слуг зараховували ще й учнів ремісників. У структурі населення міста частка слуг була доволі суттєвою і, за моїми підрахунками, становила 19,8%. Загальна їхня кількість — 1237 осіб: 608 чоловіків та 629 жінок. Ця частка також перевищувала західноєвропейські показники, адже, наприклад, у Франції вона наближалася до 10% від усієї популяції⁸²⁹. Щоправда, слід також нагадати, що тут йдеться винятково про місто, а не про все населення Гетьманщини.

Таблиця 14. Середня населеність домогосподарств та середня чисельність родин мешканців у Полтаві в 1775 р.

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	147	1000	6,8	183	761	4,2
Миколаївська	281	2137	7,6	334	1742	5,2
Преображенська	96	857	8,9	138	659	4,8
Різдва Богородиці	64	508	7,9	88	444	5,0
Стрітенська	245	1577	6,4	273	1209	4,4
Усього	832	6079	7,3	1016	4815	4,7

Якщо звести усі розглянуті вище дані відносно населеності дворів та чисельності окремих родин в одну таблицю (*див. табл. 14*), то отримаємо наступні дані: середня населеність дворів по місту становила 7,3 особи, а середні розміри родини — 4,7 особи. Ці показники нижчі, аніж аналогічні для сільських регіонів Гетьманщини. Так, за моїми підрахунками, середня населеність домогосподарств у 10 селах Топальської сотні Стародубського полку становила 8,5 особи⁸³⁰. Олександр Сакало встановив, що в селах Лубенського полку середня населеність була 10,4 особи⁸³¹. За підрахунками Дмитра Казімірова, середня населеність дворів у сотенному містечку Мена Чернігівського полку становила 12 осіб⁸³². Щоправда, на Пра-

⁸²⁸ Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzije i źródła zjawiska, S.322.

⁸²⁹ Там же, s.316.

⁸³⁰ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст., С. 217.

⁸³¹ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств, С.14.

⁸³² Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку). / Дис. канд. історичних наук: 07.00.01 / Інститут історії НАНУ / — Київ, 2012. — С.98.

вобережжі — в Житомирському повіті Київського воєводства, — середня населеність сільських домогосподарств на кінець XVIII ст. була меншою, аніж у Полтаві (6,6 особи)⁸³³.

На жаль, порівняти середню населеність полтавських домогосподарств із залюдненістю їх в інших полкових містах Гетьманщини неможливо через недослідженість цієї проблеми в українській історіографії. Можна, слідом за Цезарієм Кукльо, припустити, що в ранньомодерний час міське середовище пропонувало більше можливостей для праці й виживання самотнім особам. З іншого боку, місто більше потерпало від різноманітних природних катаклізмів — повеней, злив, граду, посух тощо; а також швидше, аніж село, відчувало подорожчання й перебої в постачанні харчів⁸³⁴. Вочевидь, це не сприяло збільшенню населення домогосподарств та чисельності родин.

Для порівняння з іншими країнами зазначу, що середня населеність домогосподарств у польських містах Познань (1777 р.) та Краків (1791 р.) становила 6,5 і 4,5 особи відповідно⁸³⁵. Прикметно, що вирахована мною цифра майже збігається із наведеною Борисом Мироновим (7,4 особи) для російських міст⁸³⁶. Щоправда, за підрахунками Ольги Кошелевої, середня населеність дворів м. Санкт-Петербурга у 1717/1718 рр. становила 11 осіб⁸³⁷; але це місто тоді планово і жваво розбудовувалося й навряд чи коректно порівнювати його із Полтавою.

Розміри родин власників (4,7 особи) практично збігаються з аналогічними показниками, вирахованими Арнольдом Перковським для Гетьманщини в цілому (4,6 особи) і території Війська Запорозького (4,5 особи)⁸³⁸, відповідно, в різних регіонах, а також в містах і селах.

Структура родини. Дослідження структури родин, в яких мешкали овдовілі полтавці, провадитиму за допомогою найбільш поширеної в історичній демографії класифікації, що її запропонував британський дослідник Пітер Ласлетт. Попри те, що упродовж багатьох років ця теорія піддається критиці й на сьогодні не виглядає такою досконалою, якою видавалася в часи своєї появи (60-х рр. XX ст.)⁸³⁹, її широко використовують

⁸³³ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч.6. — С.25–45.

⁸³⁴ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej, S.360–361.

⁸³⁵ Там же.

⁸³⁶ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб. «Дмитрий Буланин», 2003. — Т.1. — С.232.

⁸³⁷ Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени, С.147.

⁸³⁸ Перковский А. Указ соч., С. 106–107.

⁸³⁹ Див.: Szoflysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długietrwanie” // PDP. — 2003 — №24. — S.7–43.

в дослідженнях. За цією теорією, вирізняють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

- Домогосподарство самотніх осіб (*solitaries*).
- Домогосподарство, яке не має сімейного ядра (*no family*).
- Просте або нуклеарне домогосподарство (*nuclear family household*), що складається з подружжя та дітей і не втрачає свого характеру у випадку смерті одного з батьків.
- Розширене домогосподарство (*extended family household*), в якому проживає ще хтось із родичів, котрі не утворюють подружніх пар. Залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній ліній і т.п. Якщо в домогосподарстві разом із родиною жив ще й батько чоловіка, воно вважається розширеним по висхідній лінії, але якщо батько виступає на чолі домогосподарства, то його зараховують до розширених по низхідній лінії.
- Мультифокальне домогосподарство (*multiple family household*), що складається з кількох нуклеарних родин. Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними⁸⁴⁰.

Слідом за польськими дослідниками Міколаєм Шолтисеком та Даріушем Біскупом, використовуватиму для своїх досліджень більш модифіковану версію цієї типології⁸⁴¹.

Як і під час аналізу населення дворів почну з духовенства (*див. мал. 1*). Найбільшу групу (46,7%) у родинній структурі полтавського духовенства становили одинаки. Ця перевага пояснюється тим, що я брав до уваги й родини церковнослужителів — дяків, псаломщиків і уставщиків, — в яких більшість становили чоловіки: 18 із 20 осіб. Із них 12 осіб ще не досягли на той час середнього шлюбного віку (28 років), троє мали по 29 років, а двоє — по 40. Тож потенційно всі вони мали шанси на одруження. Лише один із них — староста Стрітенської церкви Роман (56 років), — перетнув межу безшлюбності⁸⁴². Слід зауважити, що саме ця група обумовила доволі високий відсоток одинаків у структурі полтавських родин.

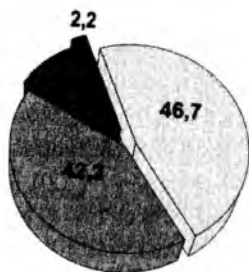
⁸⁴⁰ О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и усы родства в истории/ Под общ.ред. Т.Зокола, О. Коселевой, Ю. Шлюмбуа. — СПб., 2004. — С.270–271.

⁸⁴¹ Szołtysek M., Biskup D. Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczpospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S.375–376.

⁸⁴² ЦДІАК України, ф. 990, оп.2, спр.34, арк.88.

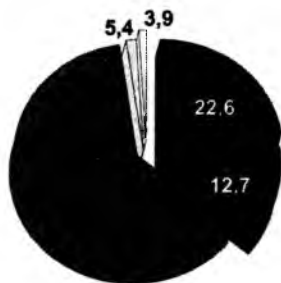
Друга велика група — нуклеарні родини (42,2%). Основу цієї групи становили родини ієреїв: 12 із 19 сімей. Розширених (8,9%) і мультифокальних (2,2 %) родин виявилось зовсім мало. Отримані мною результати суттєво відрізняються від тих, які Олександр Сакало вирахував для сільського духовенства Гетьманщини. За його підрахунками, переважали мультифокальні родини — 67,9%, а нуклеарні посідали другу позицію — 22,2%⁸⁴³.

Мал 1. Духовенство

■ Мультифокальні ■ Розширені
■ Нуклеарні ■ Одинаки

Мал 2. Козаки

■ Мультифокальні ■ Розширені ■ Нуклеарні
■ Одинаки ■ Без структури

Більшість (62,1%) козацьких родин за своєю структурою були нуклеарними (див. мал. 2). Серед них переважали класичні одноядерні сім'ї — шлюбна пара з дітьми. Другу позицію займали вдови з дітьми, далі розташувалися шлюбні пари без дітей і, нарешті, — вдівці з дітьми. Той факт, що вдів із дітьми було в чотири рази більше, ніж удівців, можна пояснити вищою частотністю шлюбів серед останніх; натомість вдови дуже рідко виходили заміж удруге⁸⁴⁴.

Складні (мультифокальні) сім'ї хоча й займали другу позицію (22,6%), однак, навіть у поєднанні із розширеними (12,7%), суттєво поступалися простим родинам. Перевага нуклеарної сім'ї в Полтаві, на мою думку, обумовлена особливостями функціонування економіки міського соціуму, а також тодішніми суспільними трансформаціями в Гетьманщині. Цим полтавські козаки відрізнялися від тих, котрі жили в селах Лубенського

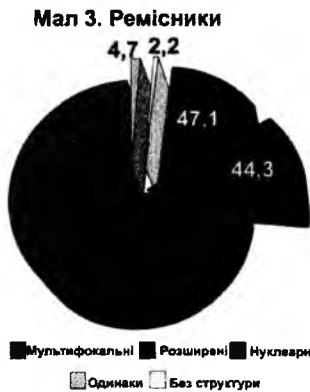
⁸⁴³ Сакало О. Названа праця, С.10.

⁸⁴⁴ Див. Волошин Ю.В. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // КС. — 2011. — № 4. — С.24.

полку, де суттєво переважали мультифокальні родини (74,4%), а частка нуклеарних родин становила лише 21,2 %⁸⁴⁵.

Аналіз структури ремісничих родин (*див. мал. 3*) також демонструє перевагу сім'ї нуклеарного типу: її частка, порівняно з козаками, була ще вищою (72,7 %). Частка розширених сімей була майже такою (12,3%), а мультифокальних — меншою (13,1%). Серед нуклеарних родин, як і в попередньому випадку, переважали шлюбні пари з дітьми (84 родини), за ними йшли шлюбні пари без дітей (13 родин), потім вдови з дітьми (11), а найменшою, — всього 4 родини, — була частка вдівців з дітьми.

Найпоширенішою формою мультифокальної родини серед цеховиків міста виявилася та, що мала низхідні другорядні ядра (11 сімей), тобто, коли у батьківських родинах мешкали ще й жонаті чи заміжні діти разом зі своїми сім'ями.

За кількістю родин (432) найбільшою була частка населення міського соціуму, окреслена мною як міщани. Як і серед ремісників, родини з нуклеарною структурою (*див. мал. 4*) тут переважали (306, тобто 70,8%). Абсолютну більшість серед них — 216 родин (70,6%) — складала шлюбні пари з дітьми. Подібно до усіх інших соціальних груп, другу позицію посідали шлюбні пари без дітей (51 родина, 16,7%); нижче — вдови з дітьми (35 сімей, 11,4%), за ними — вдівці з дітьми (4 родини, 1,3%).

Так само, як у двох попередніх групах, другу позицію посідали мультифокальні родини (50). Більшість серед них (36 родин, 72%) становили сім'ї, де разом із батьками проживали одружені діти. Значно менше (7, тобто 14%) було родин, в яких разом із овдовілим батьком або матір'ю

⁸⁴⁵ Сакало О. Названа праця, С.12.

мешкало щонайменше двоє жонатих дітей. Ще менше (4, себто 8%) родин, де в одному домогосподарстві об'єднувалися сім'ї одружених братів і сестер; інколи вони називалися «братськими». Останнє місце посідали родини, що їхнім ядром виступала синівська сім'я, а батьківська — відіграла другуя роль (3 випадки, 6%). Як правило, в таких родинях батьки були вже поважного віку.

Серед міщан, як і в усіх інших групах полтавського соціуму, сім'ї із розширеною структурою займали почесне третє місце. Їх налічувалося 47 (10,9%), тобто, не набагато менше, ніж мультифокальних. Найбільшу частку становили розширені по бічній лінії (19, 40,4%), коли поряд із нуклеарною сім'єю жив хтось із родичів — брат, сестра, племінники тощо. Далі йшли сім'ї розширені по низхідній лінії, де овдовіли батьки/матері, як глави домогосподарств, мешкали разом із родиною (17 родин, 36,2%). І останнє місце займали родини розширені по висхідній лінії (11, тобто 23,4%).

Досить незначним, як і серед більшості соціальних груп, був відсоток одинаків (5,3%), тобто 23 особи, та домогосподарств без структури (1,4% — 6 осіб).

Насамкінець об'єднаємо дані всіх парафій і проаналізуємо родинну структуру всього населення міста у 1775 р. за допомогою відповідної таблиці (*див. табл. 15*). Як можна було передбачити, найбільшу групу серед усіх вибраних для аналізу полтавських родин становили прості нуклеарні сім'ї — 676 родин (66,5%). Так само, як і в окремих соціальних групах, основна частка — 75,6% (511 родин) — припадала на шлюбні пари з дітьми. Набагато меншою — більше ніж у шість разів — була частка шлюбних пар без дітей (12,4%, тобто 84 родини). Їм децю поступалися вдови з дітьми (68 родин, 10,1%). І зовсім малою була частка нуклеарних родин, які склалися з удівців із дітьми — 13 сімей (1,9%). Зауважу, що кількісна перевага вдів над удівцями — характерна риса традиційного домодерного суспільства взагалі⁸⁴⁶.

Учетверо меншою виявилася частка мультифокальних домогосподарств — 15,6% (158), які в загальній структурі міського соціуму очікувано посіли другу позицію. Так само, як і в проаналізованих вище окремих соціальних групах, переважна більшість із них — 60,1% (95 родин) — представлена сім'ями з низхідними другорядними ядрами. За ними йшли братські родини — 24,7% (39 сімей); потім родини, які

⁸⁴⁶ Детальніше про ці дві категорії мешканців полкової Полтави див.: Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половиниXVIII ст. (За матеріалами Румянцевського описуМалоросії) // КС. — 2011 — №1. — С. 13–32. Його ж: Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. — С.24–41.

складалися з овдовілого батька-матері та мінімум двох родин їхніх дітей — 11,4% (18 сімей); і, врешті, 6 родин (3,8%) — сім'ї з висхідними другорядними ядрами.

Таблиця 15. Структура родинних домогосподарств у Полтаві в 1775 р.

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особи самотні	1a	Вдови і вдівці	12	5,1
	1b	Нежонаті, або неокресленого цивільного стану	40	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	9	1,1
	2b	Інші кривні, які живуть разом	2	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	84	66,5
	3b	Шлюбні пари з дітьми	511	
	3c	Вдови з дітьми	68	
	3d	Вдівці з дітьми	13	
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	27	11,7
	4b	Родини з низхідним розширенням	48	
	4c	Родини з бічним розширенням	44	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	6	15,6
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	95	
	5c	Овдовілий/а батько/мати з мінімум двома жонатими дітьми	18	
	5d	Жонаті брати й сестри, що мешкають разом, або інші родичі по бічній лінії	39	
Усього			1016	100

Частка розширених родин несуттєво поступалася мультифокальним — 11,% (119 сімей). Найбільше серед них було домогосподарств з низхідним розширенням (48 родин, тобто 40,3%), далі йшли сім'ї з бічним розширенням (44, тобто 37%) і сім'ї з висхідним розширенням (27, тобто 22,7%).

Наступними за чисельністю в родинних структурах міста виявилися самотні особи, яких було 52 (5,1%). Переважно більшість із них (40, тобто 76,9%) становили нежонаті, основна маса яких (21 особа) була представлена духовенством, й особи неокресленого цивільного стану. Другу групу одинаків — 23,1% (12) — становили вдови і вдівці, які не мали дітей чи іншої родини.

Найменшою (11, тобто 1,1%) була частка домогосподарств, які не мали родинної структури. Більшість серед них (9 осіб, 81,8%) становили неодружені брати й сестри, які мешкали разом, а решта — інші кривні родичі, які не утворювали сімейного ядра (2 особи, 18,2%).

Отже, населеність домогосподарств і чисельність родин мешканців полкового міста суттєво поступалася аналогічним показникам серед сільського населення Гетьманщини. Слід також відзначити значно більший, порівняно із сільською місцевістю, відсоток господарств, які мали слуг. Відрізнялася Полтава від сільських поселень і формою сімейної організації. У місті, на відміну від села, переважали прості (нуклеарні) родини, таких було 66,5% від загальної кількості. Відтак, отримані мною дані, суттєво підважують тезу, запропоновану російським науковцем Борисом Мироновим, який стверджував: *«сімейна організація міського й сільського населення не могла істотно різнитися через те, що демографічні характеристики (шлюбність, народжуваність, смертність) міських і сільських мешканців були однакові»*⁸⁴⁷.

Вочевидь, причини цих відмінностей слід шукати, досліджуючи згадувані вище характеристики.

§ 3. «Краще сім раз горіти, ніж раз овдовіти»: вдови та вдівці в полтавському соціумі

Як видно з проведеного вище аналізу шлюбної структури, невід'ємною частиною міської спільноти Полтави були вдови та вдівці. Вони являли собою доволі специфічну мікрогрупу тогочасного соціуму, адже в традиційному суспільстві смерть одного із членів подружжя спричиняла не лише особисті страждання, а часто й економічні проблеми. Важливу роль тут відігравали зміни в структурі сім'ї, адже домогосподарства були водночас й економічними одиницями, які базувалися на праці щонайменше двох дорослих членів⁸⁴⁸.

За усталеною в історичній демографії традицією, дослідники більше уваги приділяють вивченню проблеми вдівства жінок, аніж чоловіків⁸⁴⁹. Значною мірою це спричинено тим, що традиційне суспільство неоднозначно сприймало вдів. У фольклорі й літературі вдова постає як в образі нещасної, знедоленої жінки, так і в образі «злої жоні-розлучниці»⁸⁵⁰. Набуття цього статусу ставало подією, що кардинально

⁸⁴⁷ Миронов Б.Н. Указ. соч., С. 232.

⁸⁴⁸ Sherri Klassen. Widows and Widowers // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. — Vol.4. — Detroit, New York, San Francisco, London, 2001. — P. 208.

⁸⁴⁹ Van Poppel F. Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands // Population Studies. — Vol. 49, No. 3. — Nov., 1995. — pp. 421–441

⁸⁵⁰ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. — № 1–4. — 2008. — С.175.; Климентій Зіновійв. Вірші, припо-

змінювала соціальне, економічне й психологічне становище жінки⁸⁵¹. Правовий статус удів частково регулювався чинними тоді в Гетьманщині нормами Литовського Статуту⁸⁵², магдебурзького права⁸⁵³ та, очевидно, т.зв. звичаєвим правом.

Попри те, що становище вдівців у ранньомодерному соціумі, в тому числі й у Гетьманщині⁸⁵⁴, було менш складним і драматичним, аніж становище вдів, перехід у цю категорію сприймався чоловіками так само трагічно. Принаймні народне прислів'я характеризує цю ситуацію так: «*у кого жінка не вмерла у того й горя не було*»⁸⁵⁵. Тому для повнішого уявлення про структуру соціуму, потрібно також знати, як саме втрата дружини змінювала обставини життя її шлюбного партнера.

Доконаним є факт, що серед населення Європи частка вдів зазвичай переважала частку вдівців, оскільки останні мали більше шансів знову взяти шлюб. Як пам'ятаємо, у XVIII ст. половина всіх удівців одружувалася вдруге, тоді як заміж повторно виходила лише третина вдів⁸⁵⁶. Тут чоловіки мали більше можливостей. Передовсім специфіка статевої структури населення, зокрема, кількісна перевага жінок, уможливлювала чоловікам вигідніше становище на шлюбному ринку. Крім цього, наявність малолітніх дітей часто служила для них стимулом до такого кроку, натомість для жінок це ставало додатковою перепоною⁸⁵⁷. Вступу в новий шлюб сприяли також економічне становище вдівця, правові відносини в цілому й ситуація в родині.

Тож далі я досліджуватиму деякі проблеми вдівства в полковому місті Полтаві в 60-х рр. XVIII ст. і з цією метою розглядатиму кілька його аспектів:

- визначу частку вдівців та вдів у загальній структурі населення міста;

вісті посполиті, С. 99.

⁸⁵¹ История женщин на Западе: в 5 т. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. — СПб., 2008. — С. 54–55.

⁸⁵² Статуты Великого князівства Литовського: у 3 т. — Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2.

⁸⁵³ Кобилецький М. Правовий статус жінки за Магдебурзьким правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. — Випуск 58. — С. 55–61.

⁸⁵⁴ З цієї проблеми дивіться піонерські розвідки І. Сердюка: Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Красзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 175–181; Його ж. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (За даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Ярьески Миргородського полку) // Красзнавство. — 2010. — № 3. — С. 48–55.

⁸⁵⁵ Народні прислів'я та приказки. / Упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка. — К.: Дніпро, 1983. — С. 183.

⁸⁵⁶ Sherri Klassen. Widows and Widowers, P. 207–208.

⁸⁵⁷ Frans Van Poppel. Widows, Widowers, P. 424.

- проаналізую топографію їхнього розселення у місті;
- вивчу вікові характеристики;
- з'ясую соціальну приналежність;
- розгляну структуру домогосподарств;
- досліджу майнове становище.

Основним джерелом для мого вивчення цієї проблематики слугували дані Румянцевського опису.

Вдівці і вдови в статеві-віковій, шлюбній і соціальній структурах. Якщо проаналізувати становище вдівців і вдів у шлюбній структурі (див. табл. 1), то виходить, що серед жіночого населення Полтави вдови становили 12,1% (432 особи), а вдівці серед чоловічого — 1,6% (53 особи). Цей показник майже ідентичний частці вдів у іншому полковому місті — Переяславі, де їх нараховувалося 12,7%⁸⁵⁸.

За твердженням польського дослідника Кукльо, така сама п'яти й шестикратна перевага вдів була характерною для багатьох польських міст того часу: у Кракові вона становила 6,9% удів проти 1,2% удівців, а у Варшаві — 9,9% удів проти 2,2% удівців⁸⁵⁹. У західноєвропейських містах теж було більше вдів, але такої значної переваги не спостерігалось. Наприклад, у Саутгемптоні частка вдів становила 9,5%, а вдівців — 4,2%⁸⁶⁰.

Якщо уважно розглянути топографію розселення цих категорій мешканців (див. табл. 1б), то стає очевидним, що 58% вдів (251 особа) проживали на території форштадту, а 42% (181 особа) — на території фортеці. Їхня частка в структурі населення центральної частини становила 11,6%, а в передмісті вона була більше, аніж удівці меншою — 4,7%. Якщо враховувати лише доросле населення, то ситуація залишається практично незмінною: 16,3% мешкає на території фортеці й 7,8% — на форштадті.

Основна маса, тобто 85% удівців, або 45 осіб, також мешкала на форштадті, а решта 15%, або 8 осіб — у центральній частині Полтави. Їхня частка серед населення фортеці становила 0,5%, а серед населення передмістя 0,8%. Отже, попри те, що більшість представників цих двох категорій полтавців мешкала на території передмістя, частка вдів у шлюбній структурі мешканців центральної частини значно перевищувала частку вдівців. Тобто вдови частіше зустрічалися серед мешканців центру, аніж удівці.

⁸⁵⁸ Сердюк І. Вдівці і вдови, С.175.

⁸⁵⁹ С. Kuklo, *Kobieta samotna*, S. 58.

⁸⁶⁰ Froide A.M. *Hidden women: rediscovering the single women of early modern England*, P.30.

Аналіз їхньої вікової структури за біологічним типом, згідно якого молодими вважаються особи віком 0–19 років, дорослими — 20–59 років, а старими — 60 років і більше⁸⁶¹, свідчить, що серед удів переважали дорослі особи віком 20–59 років: таких 291 особа (67,4%). Решта 126 осіб (31,4%) були старими. Вік ще 5 вдів (1,2%) укладачі перепису не вказали. Слід також зауважити, що більшість серед дорослих (180 осіб, 61,8%) становили жінки репродуктивного віку 20–49 років. Віковий поділ удів виявився дещо іншим: більшість з-поміж них були старими (33 особи, 62,3%), а меншість — дорослими (20 осіб, 37,7%).

Таблиця 16. Вікова структура вдів та вдівців у Полтаві

Вікова група	Вдови			Вдівці		
	Фортеця	Форштадт	Усього	Фортеця	Форштадт	Усього
20–24	12	4	16	—	—	—
25–29	21	16	37	—	—	—
30–34	29	7	36	—	—	—
35–39	15	13	28	1	1	2
40–44	26	18	44	—	2	2
45–49	5	14	19	1	2	3
50–54	30	52	82	1	5	6
55–59	4	25	29	2	5	7
60–64	27	32	59	1	4	5
>65	9	68	77	2	26	28
Не вказано	3	2	5	—	—	—
Усього	181	251	432	8	45	53

Прикметно, що серед удів, які мешкали на території фортеці, частка дорослих становила 78,5%, а частка старих 19,9%; натомість з-поміж тих, які проживали на території форштадту, частка дорослих становила 59,4%, а старих — 39,8%. Отже, на території фортеці мешкало більше молодших вдів, аніж на форштадті. Ситуація з удівцями виглядала дещо інакше: у центральній частині мешкало 62,5% дорослих удівців, котрі (як і дорослі вдови), переважали старих (37,5%), але на території передмістя навпаки: 42,2% дорослих удівців поступалися старим (57,8%).

Ймовірно, особливості розселення значною мірою пов'язані з соціальною приналежністю вдів і вдівців (*див. табл. 17*) та соціальною то-

⁸⁶¹ Kukło C. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbirowej, S. 140.

пографією міста загалом. Слід зауважити, що соціальна структура ранньомодерної Полтави мала свої особливості, притаманні містам Гетьманщини того періоду. Полтавці поділялися тоді на чотири основні соціальні групи: козацтво, духовенство, міщанство та цехових ремісників. Перші дві перебували поза юрисдикцією міського магістрату: не сплачували податків і не виконували повинностей. Духовенство підпорядковувалося єпархіальному управлінню, а козацтво — власній полковій адміністрації.

Категорія мешканців, визначених мною міщанами включала в себе посадовців магістрату, купців і тих, кого у джерелі названо посполитими. Ймовірно, сюди слід було зарахувати й цехових ремісників, які теж виконували міські повинності, однак наявність власних корпорацій (цехів), а також виокремлення цеховиків у текстах тогочасних джерел, сприяє, на мою думку, тому, щоб розглядати їх як окрему групу.

Як пам'ятаємо з третього розділу, окрім станових груп, у місті існувала ще й міжстанова — слуги. З *таблиці 17* видно, що 127 вдів (70%), котрі мешкали у центральній частині, були представницями саме цієї групи, натомість на форштадті частка таких була набагато меншою (27, тобто 11%). Слуги також становили найбільшу частку серед міських вдів взагалі — 35,6% (154 особи)⁸⁶².

Показово, що серед удівців таким родом діяльності займався лише один чоловік (1,9%) — Опанас Салогубенко, який разом зі своїми малолітніми дітьми: сином Петром (3 роки) й доньками Устиною (9 років) та Іриною (7 років) значиться серед слуг різника Миколи Лохваря⁸⁶³. Найчисельнішу ж групу серед удівців становили козаки (21 особа, 39,6%), більшість із яких (17 осіб, 37,8%), мешкали на форштадті.

Другу позицію, як серед удів (125 осіб, 28,9%), так і серед удівців (14 осіб, 26,4%), посідали міщани. Переважали з-поміж них мешканці передмістя: 87 (34,7%) вдів і 12 (26,7%) удівців. Прикметно, що серед удівців на цьому самому місці (14 осіб, 26,4%), з такою точно першістю мешканців форштадту (12 осіб, 26,7%), розташувалися ремісники.

Наступними в становій ієрархії вдів були козачки (90 осіб, 20,8%), основна маса яких (86 осіб, 95,6%) теж мешкала в передмісті. Далі, з досить великим відривом, але зі схожою топографією розселення, — вдови ремісників: 40 осіб (9,3%) загалом і 36 осіб (90% із них) — на форштадті.

⁸⁶² Слід зауважити, що в Переяславі їхня частка була вищою — 49%. (Див.: *Сердюк І. Вдівці і вдови*, С.179).

⁸⁶³ Місто Полтава. С.227.

Таблиця 17. Розподіл вдів та вдівців за соціальними й професійними групами

Група	Вдови						Вдівці					
	Фортеця		Форштадт		Усього		Фортеця		Форштадт		Усього	
	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%
Духовенство	1	0,6	1	0,4	2	0,5	—	—	—	—	—	—
Козаки	4	2,2	86	34	90	20,8	4	50	17	37,8	21	39,6
Цехові	4	2,2	36	14,3	40	9,3	2	25	12	26,7	14	26,4
Міщани	38	21	87	34,7	125	28,9	2	25	12	26,7	14	26,4
Інші	—	—	2	0,8	2	0,5	—	—	—	—	—	—
Слуги	127	70	27	11	154	35,6	—	—	1	2,2	1	1,9
Не вказано	7	4	12	4,8	19	4,4	—	—	3	6,6	3	5,7
Усього	181	100	251	100	432	100	8	100	45	100	53	100

Найменша частка серед удів належала представницям духовенства — по 0,5%, адже їх було лише дві: одна з них мешкала в центральній частині, а інша — у передмісті. Їх невеликий відсоток пояснюється, на мою думку, передовсім, невеликою часткою духовенства в загальній структурі міського населення.

Удовою духовного стану, зафіксованою в центральній частині, була диякониха Агафія Котляревська, бабуся основоположника сучасної української літератури Івана Петровича Котляревського. Вона мешкала у своєму дворі поблизу Успенської церкви разом із синами — 16-річним Петром та 11-річним Яковом⁸⁶⁴. А на форштадті мешкала вдова писаря духовного правління Степанида Афанасієва, теж разом зі своїми дітьми: трьома синами Федором (15 років), Андрієм (11 років) та Георгієм (4 років) і 25-літньою наймичкою Наталкою⁸⁶⁵.

Там само на форштадті зафіксовано дві солдатські вдови — Пелагею Рязанову⁸⁶⁶ та Катерину Тихонову⁸⁶⁷, — яких я вніс до категорії «інші», оскільки солдати не представлені в соціальній структурі Гетьманщини. Перша на момент перепису мала дев'яносто років і була «от старости драхла», мешкала вона разом із двома іншими вдовами — 80-річною Веклою Петровою та 40-річною Марією Васильєвою. Вік удови Катерини Тихонові в джерелі не позначено.

⁸⁶⁴ Місто Полтава, С.49.

⁸⁶⁵ Там само, С. 286–287.

⁸⁶⁶ Там само, С. 251.

⁸⁶⁷ Там само, С.458.

Ще відносно 19 вдів (4,4%) та 3 вдівців (5,7%) соціальна приналежність не повідомлялась, більшість з них теж мешкали в передмісті.

Структура родин. Дослідження структури родин овдовілих полтавців (див. табл. 18) у другій половині XVIII ст. провадитиму за тим самим принципом, що використовувався в попередньому параграфі.

Таблиця 18. Структури родин, у яких мешкали вдови

Категорія	Підкатегорія	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Ч	%	Ч	%	Ч	%
Особи самотні	1а. Вдови	105	58	48	19,5	154	35,7
Без структури	2а. Нежонаті брати і сестри	1	0,6	—	—	1	0,9
	2б. Інші кривні, які живуть разом	—	—	1	0,4	1	
	2с. Особи без кривних зв'язків	—	—	2	0,8	2	
Нуклеарні	3с. Вдови з дітьми	47	26	70	27,9	117	27,1
Розширені	4а. З висхідним розширенням	4	2,2	45	17,9	49	14,8
	4б. З низхідним розширенням	—	—	10	4	10	
	4с. З бічним розширенням	3	1,6	2	0,8	5	
Мультифокальні	5а. З висхідними другорядними ядрами	7	3,9	33	13,1	40	21,5
	5б. З низхідними другорядними ядрами	4	2,2	6	2,4	10	
	5с. Вдова мінімум з двома жонатими дітьми	7	3,9	17	6,8	24	
	5д. Жонаті брати й сестри, або інші родичі по бічній лінії	3	1,6	16	6,4	19	
Усього		181	100	251	100	432	100

Застосування схеми Ласлетта до аналізованих даних вказує на те, що більшість міських удів (154 особи, 35,7%) були самотніми. Характерно, що мешкали вони, здебільшого, в центральній частині Полтави (105 осіб, 68,2%) і майже всі (101 особа, 65,6%) були служницями /наймичками, зафіксованими у дворах заможних городян. Наприклад, у дво-

рі бунчукового товариша Дмитра Білушенка, розташованого на Білушенковій вулиці, мешкало 16 слуг, серед яких було 4 вдови⁸⁶⁸, а в розміщеному поряд дворі військового товариша Андрія Богдановича, з-поміж 8 слуг було 4 вдови. У дворі полтавського бурми́стра Олексія Лук'яновича, розташованому на Преображенській вулиці, записано 11 слуг, з яких троє — вдови⁸⁶⁹. У найбільш населеному в місті дворі полкового судді Григорія Сахновського на Богородицькій вулиці⁸⁷⁰ жило 26 слуг, серед яких було 7 вдів. У дворі протопопового сина Федора Ольховського на Мазурівській вулиці жило шестеро служниць, четверо з них — вдови⁸⁷¹.

Друга позиція за вдовами, які жили в нуклеарних родинах — таких нараховується 117 (27,1%). Це — жінки з дітьми, більшість із яких, на відміну від самотніх, мешкали на форштадті. Наприклад: родина 60-річної міщанки Килини Івчихи, яка жила разом зі своїми дітьми — сином Іллею (22 роки) і донькою Марією (18 років)⁸⁷² і родина 35-річної козачки Мотрони Курильчихи, яка мала двох доньок Зіновію (17 років) та Марину (14 років)⁸⁷³.

На третьому місці (93 особи, 21,5%) вдови, які мешкали в мультифокальних домогосподарствах. Більшість із них (59 осіб, 63,4%) жили з родинами одружених дітей на території форштадту. Інколи такі жінки (11 осіб, 11,8%) навіть очолювали домові спільноти, як-от козачка Горпина Щербиниха (80 років), домогосподарство котрої складалося з родин двох її доньок — Ганни (35 років) та Домахи (32 роки). Старша була заміжня за козаком Лавроном Литвином (40 років) й вони виховували чотирьох дітей: двох синів 15 і 8 років (обидва звалися Іванами) та двох доньок — Фросину (9 років) і Марину (1 рік). Молодша була заміжня за козаком Опанасом Кобильченком (35 років) і мала трьох дітей: Степана (7 років), Дмитра (5 років) і Явдоху (1 рік)⁸⁷⁴.

Ще по 9 осіб (9,7%) жило в родинх братів і сестер та в родинх померлих чоловіків. Однією з таких була 27-літня вдова Любов, яка разом зі своїми чотирма дітьми — двома синами Остапом (6 років) та Іваном (5 років) і двома доньками Мариною (12 років) й Пелагеєю (1 рік), — проживала в родині свого свекра, купця Івана Мосьпана (80 років)⁸⁷⁵. Ймо-

⁸⁶⁸ Місто Полтава, С.116–118.

⁸⁶⁹ Там само, С. 153–155.

⁸⁷⁰ Там само, С.200–203.

⁸⁷¹ Там само, С.191–192.

⁸⁷² Там само, С.192–193.

⁸⁷³ Там само, С. 408.

⁸⁷⁴ Там само, С.272.

⁸⁷⁵ Там само, С.97.

вірно, що вдовині діти, оскільки інших дітей у купця не було, могли стати основними спадкоємцями його майна.

Ще п'ятеро жінок (5,4%) після овдовіння повернулися в батьківські родини: наприклад, удова Явдоха (40 років), разом зі своїми дітьми Вакулою (3 роки) та Фросиною (6 років), жила в родині свого батька — Мартина Оржицького (60 років)⁸⁷⁶.

Удів, які мешкали в розширених домових спільнотах було 65 (15%); більшість із них — у родинях синів (29 осіб, 44,6%) та доньок (21 особа, 32,3%). Скажімо, 60-річна Настя Іванівна жила із сім'єю своєї доньки Палажки (30 років), заміжньої за підданним Великобудиського Преображенського монастиря Василем Ягідкою (30 років)⁸⁷⁷. Інша удова, козачка Тетяна Пономариха (70 років), жила в родині сина Федора (25 років)⁸⁷⁸. Їхні сім'ї були розширеними по висхідній лінії 4а.

У власних родинях, які слід вважати розширеними по низхідній лінії 4б, бо в них зафіксовані ще й одружені діти, проживало 8 осіб (12,3%). Такою була родина козачки Параски Пороховнички (70 років), яка жила разом зі своїм сином Михайлом (30 років) та його дружиною Анастасією (28 років)⁸⁷⁹. Невелика частина — 10,8% тобто семеро осіб — проживала в сім'ях кривих родичів: братів, племінників, онуків. Їхні родини вважаються розширеними по бічній лінії 4с. Прикладом такого розширення може бути 50-літня удова Марія, яка жила в родині брата, козака Йосипа Дерипаски (55 років)⁸⁸⁰. Вдова Агафія Павлівна (50 років) жила в родині своїх племінників — козаків Григорія (28 років) та Гната Сочавців (25 років)⁸⁸¹.

Найменша частка вдів — 0,7% або три особи — належала до безструктурних родин. Ними були: міщанка Параска Козачка (60 років), яка проживала зі своєю сестрою, дівкою Марією (80 років)⁸⁸²; купчиха Меланія Гурбиха (70 років), котра мешкала разом зі своїми онуками — Семеном (18 років) і Михайлом (16 років)⁸⁸³; й міщанка Меланія Дорошиха (55 років), яка мала прийомну доньку Варвару (10 років)⁸⁸⁴.

Як бачимо, структура родин, у яких проживали полтавські вдови, відображала всю специфіку класифікації, запропонованої Пітером Ласлет-

⁸⁷⁶ Там само, С. 316.

⁸⁷⁷ Там само, С. 57.

⁸⁷⁸ Там само, С. 237.

⁸⁷⁹ Там само, С. 293.

⁸⁸⁰ Там само, С. 255.

⁸⁸¹ Там само, С. 172.

⁸⁸² Там само, С. 189.

⁸⁸³ Там само, С. 291–292.

⁸⁸⁴ Там само, С. 315.

том. Натомість родини вдівців (див. табл. 19) обмежувались лише трьома типами: нуклеарним, розширеним та мультифокальним. Найбільше вдівців (24 особи, 45,3%) жило в мультифокальних родин, 17 осіб (32,1%) мешкало у нуклеарних і 12 осіб (22,6%) — у розширених.

Таблиця 19. Структури родин, у яких мешкали вдівці

Категорія	Підкатегорія	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Ч	%	Ч	%	Ч	%
Нуклеарні	3d. Вдівці з дітьми	2	25	15	33,3	17	32,1
Розширені	4a. З висхідним розширенням	—	—	8	17,8	8	22,6
	4b. З низхідним розширенням	1	12,5	2	4,4	3	
	4c. З бічним розширенням	—	—	1	2,2	1	
Мультифокальні	5b. З низхідними другорядними ядрами	2	25	7	15,7	9	45,3
	5c. Вдовець мінімум з двома жонатими дітьми	1	12,5	10	22,2	11	
	5d. Жонаті брати й сестри, або інші родичі по бічній лінії	2	25	2	4,4	4	
Усього		8	100	45	100	53	100

Майже у половині випадків удівці очолювали домогосподарства (26 осіб, 49%). Подібно, як у загальному поділі, переважали мультифокальні родини (14 осіб, 53,8%), на другому місці — нуклеарні (7 осіб, 27%), а на третьому — розширені (5 осіб, 19,2%). Закономірно, що всі вони були розширеними по низхідній лінії, тобто батько-вдовець мешкав разом із родиною сина чи доньки. За приклад такого домогосподарства може слугувати родина кравця Семена Собка (77 років), який мешкав разом зі своїм сином Іваном (44 роки), одруженим з Іриною (30 років); подружжя мало двох малолітніх доньок — Уляну (3 роки) та Любов (1 рік)⁸⁸⁵.

Доволі суттєву частку становили ті вдівці, які проживали в домогосподарствах родичів (15 осіб, 28,3%). Серед цих родин більшість теж становили мультифокальні (9, тобто 60%), а решту — розширені (6, тобто 40%). Оскільки в цих домогосподарствах вдівці, хоч і мешкали разом із дітьми, але не були главами, то всі вони розширені по висхідній лінії.

Наступну мікрогрупу становили ті вдівці, які були підданими заможних домовласників міста і мешкали у їхніх дворах — таких 9 осіб (17%). Їхні родини здебільшого були нуклеарними (5, тобто 55,6%). За приклад

⁸⁸⁵ Там само, С. 173.

може слугувати родина посполитого Семена Джуненка, підданого полкового писаря Григорія Багінського. Семен мав трьох малолітніх дітей: сина Мусія (7 років) та двох доньок — Євдокію (10 років) і Ганну (8 років)⁸⁸⁶.

Ще 3 родини (33,3%) були розширеними. Причому дві з них — Самійла Галабурди та Григорія Перепелиці — по низхідній лінії, а та, де мешкав Сидір Сидоренко — по висхідній⁸⁸⁷. І лише одна родина (1,1%) Леонтія Назаренка була мультифокальною⁸⁸⁸.

Серед тих трьох родин, що не потрапили у вишеназвані мікрогрупи, дві — наймита Опанаса Салогубенка та майстра з виготовлення цегли Федора Микитенка⁸⁸⁹ — були нуклеарними; а родина козака Гната Приходька, який винаймав двір Преображенської церкви, була розширеною. У Гнатовому домогосподарстві мешкало 10 осіб: господар, якому на момент перепису було 55 років, його син Павло (35 років) з дружиною Іриною (25 років) та сином Аврамом (3 роки). Разом із батьком жив другий син, Мусій (30 років), котрий мав дружину Параску (25 років) і сина Йосипа (2 роки). З ними мешкали Мусієва теща, Тетяна Тимофіївна (60 років) та її молодша донька Горпина (15 років)⁸⁹⁰. Як бачимо, родина цього козака складалася із чотирьох нуклеарних ядер, поєднаних кривими зв'язками. Разом вони утворювали домову спільноту мультифокального типу.

Можемо підсумувати: існувала певна відмінність між тим, які структури родин переважали серед удів і тими, що були пріоритетними серед удівців. У першому випадку найбільшу частку становили самотні особи, а в другому — члени мультифокальних родин. Другу позицію, як серед вдів, так і серед вдівців, займали мешканці нуклеарних родин. Однак, якщо серед удів на третьому місці були мультифокальні родини, то серед удівців — розширені. А якщо порівняти отримані результати з тими, які я отримав для всього міста, то різниця виглядає доволі суттєвою.

Майнове становище. Далі спробуємо розглянути економічний добробут аналізованої групи. Як пам'ятаємо, значну частку серед вдів становили служниці, основним засобом існування яких була платня, отримана від господарів. Назагал отримувана ними платня фактично не відрізнялася від заробітку служниць взагалі. В окремих випадках, джерела повідомляють про платню в 4,0 руб. грошей, одяг та їжу. Однак таку платню отримували лише 5 вдів (3,9% від тих, які працювали на території фортеці). Це були служниці полкового писаря Михайла Магденка «Тетяна Дани-

⁸⁸⁶ Там само, С. 233.

⁸⁸⁷ Там само, С. 284, 425, 357.

⁸⁸⁸ Там само, С.357.

⁸⁸⁹ Там само, С.464.

⁸⁹⁰ Там само, С.161.

лова дочь тридцяти двохъ летъ» та «Дариѣ Каленикова дочь двадцяти пяти летъ», служниці вдови військового товариша Олени Білушенкової, Василина (40 років) та Марія (22 роки), і служниця посполитого Юхима Федрова Ганна (40 років)⁸⁹¹.

Ще 16 осіб (12,6%) заробляли по 3 рублі, одяг та їжу, а на 50 коп. менше отримували 4 вдови (3,2%). На основі того, що багато вдів — 45 осіб (35,4%) — заробляли на службі по 2,0 руб. грошей з їжею та одягом, можна припустити, що це була їхня стандартна платня. Заробіток ще 22 вдів (17,3%) коливався у межах від 1 руб. до 1 руб. 80 коп., включно з одягом та їжею. Найбільше серед них (14 осіб) було тих, яким платили по 1,50 руб. Відносно значною була й частка тих, які працювали лише за харчі — 35 осіб (27,6%).

На території форштадту ситуація була схожою: 11 осіб (29,7%) працювало за 2,0 руб. одяг та їжу, а 9 осіб (24,3%) — лише за їжу. Решта семеро (25,9%) отримували річну платню в межах від 0,50 руб. до 3,0 руб. з одягом та їжею включно.

Слід зауважити, що в оплаті праці простежується притаманний домодерному маскулінному суспільству дисбаланс — чоловікам зазвичай платили більше, аніж жінкам. Єдиний вдівець, який працював за наймом — вищезгадуваний Опанас Салогубенко — отримував від свого господаря річно 4 руб. разом з харчами й одягом⁸⁹². За моїми підрахунками, основна маса служниць (56,1%) заробляла в межах 1–3 руб., а заробітна плата слуг коливалася у межах 2–7 руб. Загалом, середня заробітна плата жінок у Полтаві в 1765–1766 рр. становила 1 руб. 62 коп., а у чоловіків вона була набагато вищою — 4 руб. 10 коп.

Частина представників досліджуваної групи очолювали домові спільноти. Серед удів їхня частка становила 14,8% (64 особи). Більшість із них проживала на території передмістя (47 осіб, 73,4%), а решта 17 осіб (26,6%) — в центральній частині міста. Серед удівців таких було майже половина — 49% (26 осіб). Вони теж мешкали переважно на території форштадту (80,8% або 21 особа). Їхній матеріальний добробут залежав, на мою думку, від кількох чинників: соціального статусу, наявності володінь, розмірів і складу родин тощо.

Розпочнемо з козаків. Частка їхніх удів, які очолювали домогосподарства, становила 21,1% (19 осіб), а частка вдівців — 66,7% (14 осіб).

У своєму розпорядженні ми маємо інформацію (див. табл. 20) про майно 16 таких удів (84,2%) та 11 вдівців (78,6%).

⁸⁹¹ Місто Полтава, С.81, 121, 182.

⁸⁹² Місто Полтава, С.227.

Таблиця 20. Майновий стан удів та вдівців представників козацтва

Майно	Вдови		Вдівці	
	К-ть	%	К-ть	%
Городи	6	35,7	7	63,6
Сади	12	75	10	90,1
Ліси	2	12,5	7	63,6
Сінокоси	1	6,3	4	36,4
Пасіка	—	—	3	27,3
Хутори	1	6,3	2	18,2
Орні землі	3	18,8	9	81,8
Худоба	8	50	11	100
Промисли/ремесла	5	31,3	3	27,3

Як бачимо, переважна більшість домогосподарств мала сади (серед належних удовам їх було 75%, а вдівцям — 90%). Городів, розташованих у самому місті зазвичай біля дворів, було менше. Ними володіли 35,7% вдів і 63,6% вдівців. Крім цього, представники аналізованої групи, як і решта мешканців Полтави, мали ще й орні наділи, а також ліси, сінокоси, пасіки, а інколи — хутори поза межами міста.

Важко однозначно з'ясувати, що саме з перерахованого може виступати мірилом заможності. Ймовірно, досить заможним варто вважати того, хто мав найширший діапазон належної йому власності. Якщо пристати на таку точку зору, то найбагатшими виглядають дві вдови: вже згадувана вище Горпина Щербиниха та Єфимія Сорокова. Перша у своєму домогосподарстві мала не лише велике число мешканців, а й більше майна, ніж друга, зокрема: сад площею 0,07 га, город — 0,27 га, ліс теж 0,27 га. У її власності також були орні землі, де висівалося: 1 четверть⁸⁹³ і 4 четверики жита, 6 четвериків пшениці, 1 четверик і 4 гарці гороху, 6 четвериків ячменю, 1 четверик вівса, 3 четверики проса, 6 четвериків гречки, 3 четверики конопель та 2 гарці льону. Крім двору в місті, вдова володіла ще й хутором на р. Свинківці. На хуторі, згідно з описом, було 2 хати та 2 комори; там утримувалася й худоба: 9 биків, 5 корів, 3 телят, 7 свиней⁸⁹⁴.

Статки Єфимії Сорокової, порівняно з Горпининими, були меншими, але, якщо врахувати, що вона була одиначкою, та порівняти її майно із

⁸⁹³ За О.Ф. Сидоренко, загальнодержавний стандарт четверті становив 141,69 кг, четверика — 17,71 кг, гарця — 2,21 кг. (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст., С.158.) Згідно з російськими мірами площі, 1 четверть дорівнювала 0,545 га, а четверик — 0,07 га. (Див.: Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег, С.194–195).

⁸⁹⁴ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.24.

майном інших вдів, то можна стверджувати, що вона була значно заможнішою від них. Їй теж належав сад (0,06 га), город (0,16 га) та сінокіс. Вона мала в різних місцях три шматки орної землі, на якій висівала 4 четверики жита, 1 четверть пшениці, 4 четверики ячменю, 6 четвериків вівса й 1 четверик проса. З худоби у Єфимії була лише одна свиня⁸⁹⁵.

Однак, переважна більшість вдів не володіла такими угіддями. Орні землі мала лише Ганна Фіренчиха, але вона їх, очевидно, через похилий вік, не засівала⁸⁹⁶. Сади мали ще 9 вдів, а городи — лише 3. Худоба була у 5 вдів: здебільшого, свині, але дехто утримував биків, корів та овець. Найрізноманітніший набір був у Параски Никонихи, яка тримала 2 бики, корову, 3 свині й 10 овець⁸⁹⁷.

Утім, вдови не могли прогодуватися винятково за рахунок худоби, окрім того, неможливо тримати худобу, не маючи угідь. Тож основним способом заробити на харчі для 9 осіб (56,3%) була робота за наймом⁸⁹⁸. Двоє з них — Марія Велика та Наталя Басиха⁸⁹⁹ — заробляли продажем на полтавських торгах та ярмарках горілки, а Мотрона Курильчиха й Марія Посунчиха продавали печений хліб⁹⁰⁰. Мабуть, це було вигідно, бо джерело вказує про отримання вдовами прибутків: від продажу горілки по 2 і 5 руб. відповідно, а від продажу хліба — 1 руб. та 1 руб. 50 коп.

Найзаможнішим серед удівців виглядає Дмитро Юхименко, мультифокальна родина якого нараховувала 8 осіб. Його двір вмщував дві житлові хати, дві комори й повітку. При дворі не було городу, а лише великий, порівняно з іншими вдівцями, сад (0,15 га). У цьому саду містилася найбільша серед представників аналізованої мікрогрупи пасіка — на 100 вуликів. Отриманий з неї мед та віск господар продавав на міських ярмарках, що давало йому 30 руб. річного прибутку⁹⁰¹. Орних земель у вдівця було п'ять наділів, на яких він щорічно висівав: 3 четверті жита, 3 четверті пшениці, 1 четверть гороху, 4 четверті ячменю, 5 четвертей вівса, 1 четверть проса, 3 четверті гречки, 6 четвериків конопель, 3 гарці льону. Восени сіялися озими — 6 четвертей і 4 четверики жита й 4 четверики пшениці⁹⁰². Крім цього, неподалік від міста у Дмитра було два сінокоси, де косили по 60 копиць сіна, та рибні лови. Йому належав доволі великий,

⁸⁹⁵ Там само, арк.134зв-135зв.

⁸⁹⁶ Там само, арк.8.

⁸⁹⁷ Там само, арк.129.

⁸⁹⁸ Там само, арк.5зв., 17, 38, 53зв., 64, 129, 150зв., 151зв., 155.

⁸⁹⁹ Там само, арк.17, 58зв.

⁹⁰⁰ Там само, арк.:60зв.,71.

⁹⁰¹ Там само, арк.21-21зв.

⁹⁰² Там само, арк.21.

порівняно з іншими, масив лісу, загальною площею 0,75 га⁹⁰³. А біля р. Коломака, вдівець мав хутір, що складався з двох дворів, де було чотири хати, дві клуні й чотири повітки. На хуторі утримувалася чимала кількість худоби: 33 бики, 26 корів, 25 телят, 19 овець, 4 коней і 13 свиней; а ще там було три городи загальною площею 8,82 га⁹⁰⁴.

Як бачимо, козак Дмитро Юхименко очолював доволі міцне й заможне, порівняно з іншими вдівцями, домогосподарство. Він доживав віку у відносно стабільній і міцній родині, разом із двома дорослими й одруженими синами та купою онуків, а тому, можна припустити, що вдівство, набуте, вочевидь, у вже поважному віці, не стало перепоною для його спокійної старості.

Домогосподарство Івана Краснокутського було, за своїми параметрами, схожим на Дмитрове: він теж мав сінокіс, де накошувалося близько 20 копиць сіна; 0,06 га городу; 0,13 га лісу; досить велику (хоч і наполовину меншу, ніж Юхименко) пасіку на 54 вулики, з якої продавав мед і отримував 20 руб. прибутку. Мав Іван і 3 наділи орної землі, на якій висівалося: 4 четверики жита, 2 четверті й 6 четвериків пшениці, 1 четверик гороху, 1 четверть і 2 четверики ячменю, 1 четверть вівса, 4 четверики проса, 6 четвериків гречки, 2 четверики конопель і 1 четверть льону. Восени також засівалося 2 четверті жита.

Як і Дмитро, Іван Краснокутський мав хутір на р. Полузир'ї, де було дві хати і невеликий сад, загальною площею близько 0,1 га. На хуторі козакова родина також тримала худобу: 8 биків, 2 корови й теля, 3 коней і 8 свиней⁹⁰⁵.

У дворі іншого вдівця — Пилипа Молодики — було три хати й комора. Крім господаря, його сина Івана (38 років) та невістки Степаниди (35 років), там жило четверо наймитів. Двоє з них — Іван Захарко (16 років) та Василь Кирилів (14 років) — вчилися у Пилипа ремеслу шаповала⁹⁰⁶, яким той, очевидно, добре володів. Опис його господарства вказує на те, що заняття цим ремеслом було основним заробітком для його родини. Свою продукцію Пилип із сином збували на ярмарках міст Гетьманщини та Новоросії.

На відміну від більшості своїх сусідів, Пилип не мав городу, саду, сінокосів, лісу, пасіки, рибних ловів та інших угідь. З худоби він тримав лише 1 коня та 4 свиней, а належні йому орні землі не засівалися⁹⁰⁷.

⁹⁰³ Там само.

⁹⁰⁴ Там само.

⁹⁰⁵ Там само, арк.67.

⁹⁰⁶ Місто Полтава, С. 331.

⁹⁰⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк. 38.

Тут, очевидно, слід зауважити, що ремісництво, як вид господарської діяльності, набуло тоді значного поширення серед полтавських козаків. Лише в досліджуваній мікрогрупі цим займалося ще троє осіб: Сава Багрій (шив шапки), Гнат Заболотко, в родині якого жив Мусій Назаренко, займався шевством і Семен Гук, про якого йтиметься нижче, заробляв кравецтвом. Безумовно, ця проблема потребує окремого вивчення, але, за твердженням дослідників, ремесло, як один із видів господарської діяльності козацтва, у другій половині XVIII ст. набуло в Гетьманщині значного поширення⁹⁰⁸.

Наступна група — міщани. Серед міщанок, найзаможнішими варто, вочевидь, вважати купецьких вдів, більшість із яких мешкала на форштадті — (18 осіб, 69,2%). 15 з них (83,3%) — очолювали домогосподарства. Іноді ці вдови, як-от Євдокія Марченко (55 років) чи Марина Гузенко (40 років), мали доволі багато майна. Перша, 55-літня вдова жила у власному доволі великому дворі зі своїми трьома дітьми — двома синами й донькою. Крім цього, на форштадті їй належав підварок та п'ять бездвірних хат, населених підданими. Євдокія мала ще хутір на р. Сухому Тагамлику з орними землями, сінокосами й степом; млин на р. Ворсклі в містечку Старих Санжарах; підварок у с. Мачухах та ліс. Її сини, як і значна частина полтавських купців, торгували великою рогатою худобою, переганяючи її до Сілезії. Звідти вони привозили різноманітні суконні й шовкові тканини, які оптом реалізовували на полтавських ярмарках. Оборот торговельного капіталу, за свідченням самої вдови, становив близько 1 тис. руб.⁹⁰⁹

У вдови Марини Гузенко була велика родина — шестеро дітей: троє синів і троє доньок. Вона теж мешкала у великому дворі, об'єднаному із двох; крім нього, вона мала ще один двір у центрі міста, два підварки і солодовню на форштадті. У неї було два хутори — один у Ладжиній Балці, а другий на р. Коломак, орні землі, сінокоси, чимала ділянка лісу в урочищі Безручки та інші угіддя. Купчиха вела роздрібну торгівлю «гарячим вином», яке закупувала на ярмарках, а продавала з власного дому. Сума її капіталу була значно меншою ніж у Євдокії Марченко — 200 руб.⁹¹⁰

Серед удівців-міщан, які самостійно вели господарство, слід виокремити купця Андрія Фесенка (70 років). Його родина складалася із сина Івана (25 років) й доньки Горпини (25 років), її чоловіка Івана (35 років) і сина Михайла (7 років). Імовірно, що через похилий вік, на момент пе-

⁹⁰⁸ Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1768 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. — Харків, 2009. — С.13.

⁹⁰⁹ Місто Полтава, С. 52–55.

⁹¹⁰ Там само, С. 74–78.

репису Андрій Фесенко вже відійшов від справ, а торгівлю вели його син і зять. Син скуповував у Гетьманщині на ярмарках хутра та інші дрібні місцеві товари й возив їх до Криму, а звіди привозив сап'ян, ладан, а також бавовняні тканини. Зять мав іншу «спеціалізацію»: він оптом скуповував сукна, що їх привозили із Сілезії полтавські купці, та продавав їх у роздріб.

Крім цього, Фесенко володів підварком на форштадті, хутором і лісом на р. Сухому Тагамлику й сінокосом на р. Тагамлику⁹¹¹. Попри те, що ми не маємо інформації, яким капіталом володів Андрій Фесенко, розташування його садиби в центральній частині міста, утримування двох найминок, а також активна торговельна діяльність сина й зятя, дозволяють припустити, що купець був досить заможним.

У середовищі ще однієї аналізованої нами соціальної групи — цеховиків — жодна вдова на момент перепису не очолювала домогосподарства, а із вдівців таких було семеро (50%). Двоє з них мешкали в центральній частині, а решта — у передмісті. Оскільки в описах їхніх дворів відсутня інформація про майно, то рівень їхнього добробуту з'ясувати важко. Проте, можна зауважити, що лише двоє з них мали учнів: кравець Семен Собко та швець Іван Пилипенко; і тільки двоє — вже згаданий Семен Собко і швець Клим Ведмідь — тримали слуг. З-поміж них найзаможнішим виглядає Семен Собко, який окрім учня (18-літнього уродженця м. Ніжина Івана Чернявського), мав двох слуг — козачого сина Оверка Угриненка (35 років) та дівку Гафію (20 років). Слугам кравець платив по 6 і 1,5 руб. відповідно⁹¹².

Підсумовуючи усе сказане, зазначимо, що в досліджуваній період частка вдів і вдівців у шлюбній структурі населення м. Полтави в цілому відповідала загальноєвропейській тенденції — вдів було у кілька разів більше, ніж удівців (12,1% проти 1,6%). Також варто зауважити, що вдови частіше, ніж вдівці мешкали в центральній частині міста. Аналіз їхніх вікових характеристик вказує на те, що більшість вдів були дорослими жінками репродуктивного віку, натомість вдівці зазвичай були старими чоловіками, котрі перетнули 60-річну позначку.

За станомою приналежністю більшість вдів були міщанками, а найбільшу частку серед удівців становили козаки. Найчисельнішу мікрогрупу полтавських вдів склали служниці, які жили у дворах заможних городян на території середмістя. З-поміж удівців таку роботу мав лише один.

⁹¹¹ Там само, С. 126–127.

⁹¹² Там само, С. 173.

Вдови відрізнялися від удівців ще й тим, що проживали в усіх типах родин, зазвичай описуваних в історичній демографії. Щоправда, понад третина серед них були самотніми. Натомість вдівці зазвичай мешкали у складних мультифокальних сім'ях.

Матеріальне становище представників обох аналізованих груп не було однорідним. Серед них зустрічалися як доволі заможні особи, котрі часто очолювали домогосподарства, так і відносно бідні. Щоправда, частка вдів, які стояли на чолі домових спільнот, була відносно незначною, натомість серед удівців вона сягала майже половини. Той факт, що значний відсоток серед міських вдів становили служниці, на мою думку, свідчить, що назагал вдови частіше, аніж удівці, потрапляли в економічну скруту.

Тож можемо констатувати, що, попри законодавчу захищеність нормами Литовського Статуту та магдебурзького права, овдовіння створювало більше додаткових труднощів для жінок, аніж для чоловіків.

Розділ п'ятий

ТЕРИТОРІЯ КОНФЛІКТІВ І ЗЛОЧИНІВ

*О не хотящих трудатися честнымъ
трудомъ тоестъ ѿ злодѣяхъ*

Климентій Зіновійв,
Вірші. Приповісті посполиті.

Як і жителі будь якого іншого міста, полтавці XVIII століття сварилися, сперечалися один з одним, конфліктували, а інколи й билися. Типовою була й міська злочинність: траплялися різного роду крадіжки, пограбування, а часом і вбивства. У місті жили професійні злодії, замішані в тяжких злочинах по цілій Гетьманщині чи на Запоріжжі. Тут відбувалися гучні судові процеси й виконувалися вироки, розповіді про які ще довго переказувалися очевидцями.

У цьому розділі спробую поглянути на цей — «інший» — бік життя полтавського соціуму. Досліджуватиму три найважливіші, на мою думку, аспекти цього явища: конфліктність й кримінальну злочинність та дітозгубництво.

§ 1. Конфлікти в Полтаві : зміст, характер, мова

Жодне суспільство не існує без серйозних непорозумінь, зіткнень і суперечок між життєвими позиціями, ідеями, цілями та поглядами окремих індивідів. Іншими словами, життя соціуму неможливе без того, що називається конфліктом⁹¹³. Як вважають дослідники цього феномену, конфлік-

⁹¹³ Сучасний словник іншомовних слів, С.381.

ти супроводжують людину від народження до смерті й викоринити їх неможливо⁹¹⁴.

Вивчення конфліктів істориками корисне передовсім тим, що дозволяє побачити цінності, поняття, ментальні стереотипи й стратегії поведінки втягнутих у них осіб. А коли учасниками конфліктів є простолюд, то з'являється унікальна можливість побачити життя тих членів суспільства, які рідко стають об'єктом історичних досліджень.

Розглядаючи конфлікти, що їх учасниками ставали мешканці Полтави та прилеглих до неї територій, і які звершувалися в суді, ми можемо скласти уявлення про взаємини, суспільні норми, світоглядні орієнтири, поведінку, реакцію індивідів на різноманітні життєві ситуації тощо. Вони дають можливість дослідити особливості повсякденного життя полкового міста Гетьманщини в останні роки її існування.

Основу джерельної бази цієї частини дослідження становитимуть матеріали засідань Полтавського гродського суду, а точніше, та їхня частина, що стосується побутових конфліктів, відображених в *«книгах челобитческих приговоров»*. Ці книги являють собою річні збірки протоколів судових засідань, на яких розглядалися дрібні злочини. Я аналізуватиму чотири такі книги — за 1777, 1778, 1779 і 1780 роки, що зберігаються у фонді Полтавського гродського суду (ф.1726) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві⁹¹⁵.

Зрозуміло, що не можна приймати на віру все викладене в матеріалах справ. З одного боку, слід пам'ятати, що кожна із сторін конфлікту, — як позивачі, так і відповідачі, — намагалася показати себе перед судом як найкраще, а тому їхні розповіді навряд чи відображають «реальні» події. З іншого, не можна забувати, що записи в цих книгах робив писар, який — свідомо чи несвідомо — теж впливав на зміст протоколів. Тому перш ніж поринути в матеріали конкретних справ, необхідно запастися певною часткою скептицизму.

Для аналізу використовуватиму схему, подібну до запропонованої російським ученим Олександром Каменським⁹¹⁶, себто досліджуватиму статистику, учасників, зміст, місце й мову конфліктів.

Статистика й учасники. Відразу зазначимо, що в усіх чотирьох книгах зафіксовано 88 судових справ. У середньому припадало по 22 справи на рік, але, безумовно, розподіл за роками був не настільки рівномірним. Скажімо, у 1777 р. судді розглянули 17 справ, у 1778 — 24, у 1779 — 29,

⁹¹⁴ Ликсон Ч. Конфликт: семь шагов к миру. — СПб.: Питер паблишинг, 1997. — С. 13.

⁹¹⁵ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, 16, 17, 18.

⁹¹⁶ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века, С.141–177.

а в 1780 — 18. Згадувані вище протоколи не відображають повною мірою всі сварки й суперечки, що відбувалися в Полтаві та на приміських територіях хоча б тому, що значна їх частина, вочевидь, не ставала предметом судових розглядів. Окрім того, частина справ розглядалася в магістраті та земському суді, матеріали яких до нас просто не дійшли. Не слід також забувати, що гродський суд був становим і в ньому судилися лише представники т.зв. «політичного народу» — козаки та «нова шляхта»⁹¹⁷.

Якщо уважно проаналізувати склад учасників цих конфліктів, то стає очевидним, що маже всі вони (за невеликим винятком), були або місцевими жителями, або особами пов'язаними з Полтавою та її околицями родом своїх занять. Лише у двох випадках до суду зверталися особи, які перебували тут тимчасово.

Таблиця 1. Склад учасників конфліктів

Сторони конфлікту	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Шляхтич — Шляхтич	25	28,41
Шляхтич — Козак	17	19,31
Козак — Козак	16	18,18
Військовий — Козак	6	6,82
Шляхтич — Військовий	6	6,82
Аристократ — Шляхтич	3	3,4
Духовна особа — Козак	3	3,4
Шляхтич — Чинovníк	2	2,27
Підданий — Військовий	2	2,27
Аристократ — Військовий	1	1,14
Аристократ — Козак	1	1,14
Козак — Підданий	1	1,14
Козак — Посполитий	1	1,14
Козак — Ремісник	1	1,14
Козак — Міщанин	1	1,14
Військовий — Військовий	1	1,14
Шляхтич — Духовна особа	1	1,14

⁹¹⁷ За З. Когутом, нова шляхта поділялася на три соціальні категорії — бунчукових, військових та значкових товаришів (*Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини*, С. 38.)

Перший з них зафіксовано у жовтні 1777 р., коли Полтавський гродський суд розглядав справу за позовом лубенського полкового канцеляриста Василя Павловського до значкового товариша Семена Богомазенка за побиття дружини⁹¹⁸. Як впливає з матеріалів справи, 22 серпня того самого року Павловський разом із дружиною Єлизаветою прибув на хутір свого зятя — сина значкового товариша Федора Старицького, розташований в урочищі Бузудерному неподалік Полтави. Після приїзду, дружина Павловського, взявши свого малолітнього служку, пішла в ліс «в *разсужденій скуки рвать горьховъ*»⁹¹⁹. Заблукавши, жінка вийшла на територію, що належала козакові Семенові Богомазенку, який «*прибегши разбоиническимъ образом, без всякой ей Павловской пред нымъ Богомазенкомъ вынности перво начально вфатя за волоса билъ по щекамъ до удоволствія своего браня всякими непотребными словами...*»⁹²⁰. Невідомо чим би закінчилось це побиття, якби на Єлизаветин крик не прибїг її чоловік із наймитом.

У поданій на розгляд суду позовній заяві Василь Павловський стверджував, «*что де жена его по званію его Павловского, яко онъ священнический сынъ и званые имъеть полкового канцеляриста есть в шляхетской чести...*». Виходячи із цього, він прохав застосувати до відповідача 27-й артикул 11-го розділу Литовського Статуту, яким за злочини проти жінок-шляхтянок передбачалася подвійна кара⁹²¹. Суд, очевидно, врахував наведені аргументи, бо ухвалив стягнути з козака Богомазенка на користь постраждалої 96 руб. та тримати його в ув'язненні чотири тижні⁹²².

Другий випадок стався в самій Полтаві на Стрітенській вулиці зі свяшеником Київської церкви Св. Андрія о. Іваном Гурковським. За його свідченням, 4 жовтня 1777 р. козак Григорій Зеленський «*з будучими при немъ пришедши в дворъ козака полтавского Дмитра Батуриця (у якого квартирував панотець — Ю.В.) заарестовал самоправно в ономъ дворе имъющись собственныя его Гурковского двѣ лошади с коляскою и протчимъ его дорожнымъ экипажемъ*»⁹²³.

Відносно решти учасників конфліктів слід зауважити, що переважну більшість становили особи привілейованого стану, показані в таблиці як «шляхтич» і «козак» (див. табл. 1). Як бачимо, основна частка конфлік-

⁹¹⁸ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк. 67–68зв.

⁹¹⁹ Там само, арк.67.

⁹²⁰ Там само.

⁹²¹ Там само, арк.67зв.

⁹²² Там само, арк.68.

⁹²³ Там само, спр.16, арк.21зв.

тів (65,9%) відбувалася саме в їхньому середовищі. Досить близькими до них були особи позначені терміном «військовий», як правило, вихідці з козацьких старшинських родів, що перебували на російській військовій службі — Максимович, Дублянський, Козельський, Милорадович тощо. Священники та їхні діти позначені в таблиці як «духовні особи»; вони фігурують лише в чотирьох епізодах — по одному щороку. «Аристократами» названо представників російської аристократії — князів і графів, маєтки яких розташовані поблизу міста. Окремо фігурують «піддані»; у джерелі під це поняття підпадає лише двоє осіб — підданий капітана Кончелова Дмитро Крамаренко⁹²⁴ та прикажчик графа Розумовського Олексій Березін⁹²⁵. Два внесених до таблиці випадки є поодинокими — це процес Великобудиського сотенного отамана Кирила Воронянського проти іконописця Матвія Тарановського за незаконну вирубку лісу⁹²⁶ та справа козака Андрія Корнілка проти лавника міського магістрату Олександра Черкаського «за грабежъ пары волов»⁹²⁷.

Необхідно також зауважити, що досить часто безпосередніми учасниками процесів були жінки. Таких випадків нараховується 15 (17%), причому в 11 з них жінки виступали позивачами.

Зміст. Уважний погляд на зміст усіх 88-ми судових процесів, унесених до книг, вказує на доволі широкий спектр злочинів, у яких обвинувачувалися їхні учасники (*див. табл. 2*). Це передовсім побиття, тобто завдання фізичної шкоди, грабунок, наїзд, захоплення підданих і лайка (образи). Їх кількісна ієрархія виглядає так: перше місце займають звинувачення в рукоприкладстві — 32 епізоди (36,36%), друге посідають звинувачення в пограбуванні — 27 випадків (30,68%). 14 епізодів (15,9%) пов'язані із гвалтовними наїздами та гвалтовним взяттям підданих, і лише 5 випадків (5,68%) припадає на лайку — «брань». В ієрархії російського м. Бежецька, дослідженого Олександром Каменським, цей тип злочинів перебуває на першому місці⁹²⁸. Крім того, 3 рази (3,41%) полтавський суд засідав з приводу підозр у крадіжках і 3 рази (3,41%) з приводу несправедливого арешту. Двічі (2,28%) на засіданнях слухали звинувачення в незаконному вимаганні грошей і по 1 разу (1,14%) — у погрозах («пофалках») та не покаранні підданого (тобто неналежне виконання посадових обов'язків).

⁹²⁴ Там само, арк.13.

⁹²⁵ Там само, спр.17, арк. 88–89зв., спр.18, арк. 2зв.- 4зв.

⁹²⁶ Там само, спр.18, арк.10зв.-15зв.

⁹²⁷ Там само, арк.30–32.

⁹²⁸ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей, С.146.

Таблиця 2. Зміст і сутність злочинів

Суть конфліктів	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Побиття	32	36,36
Грабунок	27	30,68
Гвалтовний наїзд і взяття підданих	14	15,9
Лайка	5	5,68
Підозра в крадіжці	3	3,41
Несправедливий арешт	3	3,41
Незаконне вимагання грошей	2	2,28
Погрози	1	1,14
Не покарання підданого (неналежне виконання посадових обов'язків)	1	1,14

Варто зауважити, що інколи відповідачі обвинувачувалися одразу в кількох злочинах, наприклад, у «побитті та пограбуванні», «побитті й лайці» тощо. Досить часто, уже в ході розгляду справи, позивачі паралельно порушували проблему образи шляхетської честі.

Найбільший відсоток справ про побиття свідчить, на мою думку, про той факт, що найчастіше зіткнення між окремими індивідами закінчувалися застосуванням фізичної сили. Якщо уважно розглянути ті 16 протоколів, у яких повідомлялося куди намагалися поцілити один одного учасники бійки, то виходить доволі цікава картина. Найчастіше суперника били по щоках (4 випадки) і рвали за волосся (4 випадки), далі йшли груди й боки — по 2 випадки. Страждали й інші частини тіла: обличчя, скроні, горло, ніс, плечі тощо. А 27 листопада 1777 р. козак Василь Педченко бив козака Онисима Киященка *«куда толко не поपालь»*⁹²⁹.

Билися не лише руками і ногами, а й використовуючи різноманітні знаряддя. Лише руками билися 6 осіб, а ногами 9 осіб із фігурантів усіх 32 справ про побиття (відповідно 18,8% і 9,4%); решта учасників билися озброєними. Найбільшою популярністю користувалися дерев'яні палиці, що у протоколах позначені як *«палка»* (4 рази), або *«дрючок»* (6 разів). Друге місце посідає батіг або *«плеть»* (3 рази), а третє — рушниця (2 рази). Крім цього використовувалися: *келеп, кілок, ослон, дерев'яні вила, спис, ціп, голобля, сокира й залізний молоток*. У двох останніх випадках постраждалим, очевидно, прийшлося найтяжче. Потерпілий від двох ударів сокирою в груди під час бійки із сином значкового товари-

⁹²⁹ ЦДІАУК, ф.1726, оп.1, спр.16, арк.3.

ша Павлом Носовим, полтавський козак Семен Гинюк *«мало не часть лежалъ на землѣ замертва»*⁹³⁰. Мешканець села Диканьки, значковий товариш Григорій Мороз, якого козак Микита Ясенина бив *«железнымъ молотомъ тѣмъ, что косы клеплютъ»* стверджував, що в результаті цього відповідач його *«на здоровый крайне изувѣчили»*⁹³¹.

Справи про пограбування, що посідають друге місце в таблиці, на мою думку, певною мірою ілюструють тодішню ієрархію матеріальних цінностей. Головне місце в ній, очевидно, займала худоба, адже вона фігурує у 17 із 27 справ (73%). Першість, ясна річ, належала великій рогатій худобі й коням: воли ставали предметом розгляду на судових засіданнях 8 разів, коні — 6, а корови — 3 рази. Окрім того, в позовних заявах фігурували вівці та свині. Поряд із цим грабіжники захоплювали землю, кінську зброю, сокири, гусей, ліс (дерево), одяг і навіть очерет. Останній фігурував у позові рещетилівського козака Петра Педорченка, який обвинувачував козака тієї самої сотні Григорія Райду в тому, що *«наехавъ гвалтомъ в хуторъ того Петра Педорченка, состоящей въ округѣ Рещетилоской повыше млиновъ ихъ надъ рѣкою Голтвою и на владѣемомъ при томъ хуторѣ имъ Педорченкомъ собственномъ грунтѣ заграбильъ очерету ко обогрѣванію изготовленнаго три копи в цѣну рубль пятдесять копѣекъ»*⁹³². Очерет, вочевидь, цінувався високо, адже був, як бачимо, засобом для опалення.

Проте найцікавішим у цьому сенсі, на мою думку, виглядає позов військового товариша Степана Сосни до сотенного отамана Івана Варави, в якому предметом суперечки є яблука і сливи. Як стверджував позивач *«прошлого де августа 23, отвѣтчикъ Варава з бывшими при немъ людьми его и безъ вѣдома и позволенія истца, наехавъ гвалтомъ в грунтъ его Сосны состоящий при урочищѣ Тростяницѣ на пяти возахъ и тамо съымѣвщихся овоцныхъ разнаго рода деревъ, одно дерево на коей родятся стѣянки таиннымъ образомъ отрусилъ, с котораго по урожаю получается стѣянокъ мееховъ до двадцати»*. Крім того *«еще стѣянокъ тры, яблуню згмницію и всѣ бывшиѣ тамо сливы отрушено...»*⁹³³.

Слід звернути увагу на той факт, що це пограбування, як і попереднє, відбулося у ході здійснення іншого злочину — гвалтовного наїзду⁹³⁴, роз-

⁹³⁰ Там само, спр.15, арк.79зв.

⁹³¹ Там само, спр.17, арк.38.

⁹³² Там само, спр.18, арк.5.

⁹³³ Там само, спр.15, арк.81зв.

⁹³⁴ Детальніше про наїзди див.: Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінець XVI ст.// Просемінарій: медієвістика, історія церкви, науки та культури. — 2003. — Вип.5. — С.33–63.

ташованого на третьому місці у складеній мною ієрархії побутових злочинів. Особливо прикметним є те, що особи, які позивалися з приводу розглянутих вище побиття та пограбування, доволі часто вживали термін гвалт — *насилля, примус*. На мою думку, таке поєднання є цілком закономірним, адже в ході бійок чи пограбувань не можна було обійтися без насилля. Однак у 14 випадках гвалт подається як цілеспрямована дія, що визначається як конкретний злочин, окреслений чинним законодавством, у даному випадку — Литовським Статутом. За твердженням історика права Дмитра Тальберга, за цим кодексом, гвалт уважався одним із найтяжчих злочинів і часто вживався як синонім слова «розбій»⁹³⁵. Тому досить часто позивачі вживали у своїх заявах слово *гвалт* ще й з метою надання злочинним діям своїх опонентів додаткової тяжкості. Це видається цілком закономірним, з огляду на те, що поняття «*кгвалту*» є ключовим серед понять Литовських Статутів, що стосуються теми насильства. Як зазначає Вероніка Бутейко: «*саме кгвалт був найхарактернішою рисою, яка визначала насильницьке вторгнення у сферу приватної особи, і тому це поняття використовувалася як дефініція практично всіх кримінальних злочинів*»⁹³⁶.

У більшості випадків відповідачі зі своїми слугами чи партнерами «в *многолюдстве*» нападали на хутори, двори або ліси позивачів. Наприклад, козак решетилівської сотні Іван Педак у березні 1777 р. «зъ *будущимы при немъ еще двома человтъкъ верховыми лошадами наехалъ гвалтовно на хуторъ*» удови козачки Химки Пірчіхи⁹³⁷. За наказом свого пана секунд-майора Петра Максимовича його прикажчик Гурін «съ *многолюдствомъ наехалъ гвалтовно на футоръ*» військового товариша Петра Паскевича⁹³⁸, а полковий осавул Іван Руновський в січні 1778 р. «*нашедь гвалтом въ многолюдствъ на хуторъ*» полкового осавула Степана Жуковського⁹³⁹.

Аналіз усіх епізодів показав, що у 9 випадках результатом таких наїздів було захоплення підданих. Зокрема, наїзд вищезгаданого прикаж-

⁹³⁵ Тальберг Д. Насильственное похищение чужой собственности по русскому праву // Журнал министерства народного просвещения. — 1879. — № 12. — С. 158–159. Див. також: Слуцька Т. Розбій, грабiж та крадіжка за трьома редакціями Литовського статуту // Юридична Україна. — 2006. — №8. — С. 23–25.

⁹³⁶ Бутейко В. Відображення форм ілєгiтимного та лєгiтимного насильства у правових поняттях Великого князiвства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збiрник праць молодих вчених та аспiрантів. — 1999. — Т. 3. — С. 49.

⁹³⁷ ЦДАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 363в.

⁹³⁸ Там само, спр. 16, арк. 37.

⁹³⁹ Там само, арк. 47.

чика Гуріна закінчився захопленням підданих Паскевича — Воловоденка й Бондаренка, яких відвезли «в хуторъ отвѣтчиковъ на Тагамлику сосотояцій»⁹⁴⁰, а Івана Руновського тим, що «человѣка его Степана Кривошапку зъ жееною дѣтми и имуществомъ забравъ и увесъ з собою в свой хуторъ»⁹⁴¹.

Можна наводити й інші подібні приклади, які свідчать, що піддані були тоді однією із причин протистояння окремих землевласників. Це, на мою думку, дозволяє припустити наявність проблеми залюдненості маєтків козацької старшини й заможних козаків.

Зі значним відривом від «групи лідерів» йдуть справи (5 епізодів, 5,68%), позначені в таблиці терміном «лайка» («брань»). Щоправда, безпосередньо у джерелі вони називалися по різному: «за брань», «за испорчение поносительными и непристойными словами якобы чести его», «порицание всякими непотребными словами» тощо. Головною об'єднувальною ознакою, безумовно, категорія *честі/безчестя*, про яку, власне, йшлося у всіх п'яти справах. Відносно невеликий їх відсоток (що відразу кидається у вічі при порівнянні з трьома першими категоріями), не повинен вводити в оману й створювати враження, ніби честь небагато важила в ранньомодерному суспільстві Лівобережної України. Незважаючи на те, що Полтавський гродський суд за чотири проаналізованих роки розглянув лише п'ять справ, які безпосередньо стосувалися поняття честі, насправді ця категорія виступала в позовних заявах доволі часто. Особливо, коли йшлося про побиття, пограбування чи наїзди. Скажімо, у 1777 р. про захист ображеної честі клопоталися 6 (35,3%) авторів позовних заяв із 17; у 1778 — 10 (41,6%), у 1779 — 11 (39,2%), а в 1780 — 4 (22,2%) позивачі. Загалом 35,2% всіх позивачів згадували про образу своєї шляхетської честі. Показово, що коло цих осіб окреслювалося не лише представниками старшини, але й звичайними козаками. На мою думку, така декларація власної честі як шляхетської, свідчить про побутування в козацькому соціумі досліджуваного періоду уявлень дуже схожих на уявлення річпосполитської шляхти XVII ст. Досліджувані мною протоколи судових засідань дають чимало свідчень шляхетської ідентифікації козаків, що виражалася в ототожненні понять «шляхта» і «козацтво» (детальніше див. розділ 3).

Серед інших злочинів, очевидно, слід звернути увагу на погрози — «пофалки». За чотири роки суд розглядав лише одну позовну заяву, що мала назву «за разные пофалки». Її подали брати Григорій і Сава Ста-

⁹⁴⁰ Там само, арк. 37зв.

⁹⁴¹ Там само, арк. 47.

рицькі (полковий осавул та військовий товариш) на свого давнього ворога — козака полтавської сотні Дем'яна Бабича, з яким вони за досліджуваній період судилися п'ять разів. Позивачі стверджували, що *«онъ де Бабичъ, на состоящихъ близъ хутора своего ихъ Старицкихъ жителствомъ людей, неодинокими произносилъ пофалки спалить или с них кого либо да и самихъ ихъ Старицкихъ в смерть убить»*. На їхню думку, це були не пусті слова, адже 4 липня 1778 р., *«ко исполнению своего умысла выйзжалъ на ту землю землю зъ заряженными пистолетами, и сверхъ того запаснимъ порохомъ и дробью»*⁹⁴². Наскільки серйозні наміри мав козак Бабич сказати важко. За його словами, пістолети й порох з дробом були необхідні йому для *«запасности»*, бо він тоді прямував зі свого хутора до м. Полтави⁹⁴³. Справа так і не була доведена до кінця, через неявку до суду самих позивачів. Спершу Старицькі попрохали перенести слухання з люгневих на безрезневі рочки *«за розлитьемъ по тогдашнему весняному времени водъ»*⁹⁴⁴, через що вони не можуть ні самі прийти до суду, ні представити свідків. Однак ні на безрезневі, ні на наступні рочки Старицькі не з'явилися, тож їхній позов було відхилено⁹⁴⁵.

Цілком імовірно, що позивачі й не збиралися доводити цю справу до кінця, а їм ішлося радше про представлення свого ворога в образі *«злої людини»*⁹⁴⁶, спроможної здійснити один із найтяжчих, згідно з Литовським Статутом, злочинів. Адже Бабичеві погрози, якщо вони дійсно були висловлені, можна кваліфікувати як *«похвалку на горло»*⁹⁴⁷.

Власне це може бути одним із пояснень, чому звинувачення у «похвалках» включалися до інших позовів, наприклад, *«за брань»* чи гвалтовний наїзд. До прикладу, полковий осавул Степан Жуковський, позиваючись до військового товариша Григорія Магденка *«за брань»*, зазначав, що той не лише його вилаяв, але й виголошував *«при том и пофалки где б толко его Жуковского попать ободратъ и убить въ смерть как негодного»*⁹⁴⁸. Відкидаючи звинувачення у гвалтовному наїзді на хутір удови Химки Пірчихи, козак решетилівської сотні Іван Педак, стверджував, що Пірчишин син Юхим *«браня их безъ всякой вынности и будучи*

⁹⁴² Там само, спр.17, арк.34зв.

⁹⁴³ Там само, арк.35.

⁹⁴⁴ Там само, арк.35зв.

⁹⁴⁵ Там само.

⁹⁴⁶ Детальніше про образ «злого чоловіка» в шляхетській свідомості див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С.106–147.

⁹⁴⁷ Див.: Тальберг Д. Насильственное похищение, С.158.

⁹⁴⁸ ЦДАУК, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.2.

*въ великой озорности произносил первьге похвалки битъ носимымъ ихъ в рукахъ друкомъ»*⁹⁴⁹.

Таким чином, уважний розгляд побутових конфліктів, що розглядалися в полтавському гродському суді, дозволяє передовсім визначити їхню ієрархію. Як бачимо, провідне місце посідали бійки, грабунки й гвалтовні наїзди: вони становили основну масу такої злочинності — 82,9%.

Поряд із цим, розглянуті судові суперечки дозволяють побачити особливості станової ідентичності не лише «значного військового товариства», але й козацтва загалом, що позиціонувало себе в той період не інакше як шляхетство. Якщо проаналізувати складові елементи цієї ідентичності в тих категоріях, в яких Наталя Яковенко аналізувала ментальні стереотипи української шляхти XVI–XVII ст., стає очевидним, що козацькій спільноті другої половини XVIII ст. були притаманні подібні стереотипи й послуговувалася ця спільнота подібними настановами. Досить часто рядові козаки виступали в якості свідків («людей добрих, віри годних») при возному, одним з аргументів для так званого «збиття позову»⁹⁵⁰ були сумніви в шляхетському, тобто козацькому походженні позивачів, як у випадку з уже згадуваними Михайлом Чугуєвцем, Власом Басевським чи Федором Рекленським. Уявлення про ображену честь, на які натрапляємо в позовних заявах, теж чітко співвідносяться зі шляхетським образом. Досить часто зустрічаються ті самі елементи, що символізували образ честі ще у XVII ст. — побиття не шляхетською зброєю: «*кием, кистенем, булавою, плети, розгами и другими какими орудиями..., палкою...*»⁹⁵¹, рвання за волосся, зривання хустини у жінок тощо.

Яскравим прикладом, де залучено увесь вище перерахований набір образ, є позов, поданий до суду в грудні 1777 р. відставним сотенним отаманом Миколою Міщенком до гадяцького полкового осавула Назара Пашенка за гвалт і грабунок, завданий йому Пашенковим сином Петром. Позивач так змальовував перебіг конфлікту: «*и бросившись с оными помощникамы своими к нему Мищенку, бил его Мищенка и самого плетю, а помощники его придерживая чтобъ онъ Мищенко не могъ отъ того бою боронится, которой азарнической того сына Пащенкового поступокъ увидя дочери его Мищенко того ж времени в томъ хуторъ бывшие Марья и Марфа бросились было к оному отцу своему Мищенку с намъреніемъ защититъ его, но сын Пащенковъ оставя его Мыщенка билъ и дочерей его плетю нещадно, а помощники рвали дочь его*

⁹⁴⁹ Там само, арк.38зв.

⁹⁵⁰ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. — 1987. — №1. — С.11.

⁹⁵¹ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.77зв.

Мищенко Марью за волосы немало при чем и бывший на голову еи Марьи платок шолковой чернй сорвали (виділено мною — Ю.В.) *и увезли зь собою*⁹⁵². Чи так було насправді, дізнатися неможливо, хоча б тому, що відповідач жодного разу не з'явився на слухання справи, незважаючи на неодноразове запрошення⁹⁵³. Однак для нас у цьому випадку важливіше те, які елементи включав цей позов. Як бачимо, декларуючи побиття себе й своїх доньок, Микола Міщенко акцентував увагу на тих самих символічних елементах, про які йшлося вище. Він, зокрема, зазначав, що: по-перше, основним знаряддям нападника була «плеть», по-друге, його донькам причинили «рванее волосов», по-третє, з голови однієї з них — Марії — зірвали «чорний шовковий платок»⁹⁵⁴.

Наголошуючи саме на цьому, Міщенко переводив пограбування в категорію ображеної шляхетської честі, що мала конкретну, доволі високу на той час ціну — 40 кіп грошей, а це за тодішнім курсом «в рубль двадцять копеекъ»⁹⁵⁵ становило 48 руб. Жіноча честь цінилася ще дорожче: «а женскому полу шляхтянкам как за голову, так за уветчее и безчестие их удвое платить и тюрьмою или арестом удвое наказывать надлежит»⁹⁵⁶. Тож суд постановив відшкодувати позивачеві доволі значну суму — 264 руб. Окрім того, ухвала передбачала «держать оного Пащенконого сына Петра въязеньей шестьдесятъ шесть недель»⁹⁵⁷. Очевидно, що таке суворе покарання навряд чи було б можливим, коли б до розгляду не залучалася категорія честі.

Значною мірою поширенню шляхетської ідентичності на «значне військове товариство» й козацтво загалом, на мою думку, сприяла проведена в 1763 р., на вимогу старшини, судова реформа. Внаслідок цієї реформи в регіоні відроджувалися гродські, земські й підкоморські суди⁹⁵⁸. Як стверджував історик права Дмитро Міллер, ця реформа стала «заметным ша-

⁹⁵² Там само, спр.16, арк.63в.

⁹⁵³ Там само, арк.73в.

⁹⁵⁴ Усі три елементи стосувалися 27 артикула XI розділу Литовського Статуту 1588 р. : «А хто бы теж кого умыслне на зельживость стану шляхетского киемь, кестенемь, булавою альбо пугами, дубицы и иншими якими приправами биль альбо бити казалъ, за таковый кождый бой и зельживость мает быти навезки плачоно сорокъ копъ грошей»... «А хто бы полицокъ кому далъ або бороду, або волосы рвал, таковый за то дванадцять рублей грошей платити и у везенью три недели седети маеть. А белымъ головамя, шляхтянкамъ яко головицина, так и навезка совито маеть быти сказывана, также и везеньемъ совитымъ карано» // Статуты Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3., С.282–284.

⁹⁵⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.16, арк.11.

⁹⁵⁶ Там само, арк.10.

⁹⁵⁷ Там само, арк.11.

⁹⁵⁸ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., С.56–57.

гом вперед по пути к осуществлению шляхетских идеалов: подсудность статутowym шляхетским судам и право избрания судей из среды своей давали новою опорю его притязаниям на шляхетское достоинство»⁹⁵⁹. Утім, слід мати на увазі, що на той час чіткого станового розмежування між старшиною та простими козаками не існувало. Останні теж судилися в тих самих судах за тими ж законами. Отже, ситуація максимально сприяла засвоєнню шляхетських ідеалів широкими верствами лівобережного козацтва. Тим більше, що тодішнє суспільство ще не знало відповіді на питання: кого вважати шляхтичем, а кого ні?⁹⁶⁰

Місце конфліктів. Повертаючись до безпосереднього предмету даного дослідження, на мою думку, варто окреслити своєрідні «конфліктні зони» — місця де найчастіше відбувалися сутички між учасниками суперечок.

Як виявляється, найбільше епізодів — 21 (23,86%) — відбулося на хуторах, що ними володіли учасники конфліктів. Досить часто конфлікти відбувалися у лісах (14 випадків, 15,9%) і на вулицях полкового міста й сотенних містечок (Великих Будищ і Решетилівки) — так само 14 (15,9%). У Полтаві найконфліктнішими виявилися вулиці передмістя — форштадту, позаяк 7 із 8 конфліктів відбулося саме там; а в центральній частині — лише один. У Великих Будищах найконфліктнішим виявилось місце біля двору вдови козачки Килини Рисихи, де відбулося 3 епізоди. Ймовірно, вдова займалася продажем алкоголю або шинкувала.

Неодноразово, у 13 випадках (14,8%), сварки спалахували в дворах і будинках місцевих мешканців. Ці місця перетворювалися на конфліктні зони або внаслідок випадкових зустрічей учасників подій, або — цілеспрямованих дій однієї зі сторін. Скажімо, бійка між козаками Онисимом Киященком і Василем Педченком спалахнула на нейтральній для обох території «в доме полтавского жителя Осипа Лафарового зятя», де вони опинилися одночасно. На час приходу Василя Педченка з «бывшими при немъ» там уже був «по надобности своєї» Онисим Киященко, котрого Педченко «безъ всякой пред немъ вынности» побив «кулачьемъ куда толко не попать до угодности своєї»⁹⁶¹. Так само в результаті зустрічі на нейтральній території — на вечірці, у домі полкового обозного Дем'яна Беньковського в селі Івонченцях — посварилися дружина со-

⁹⁵⁹ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии, С.7.

⁹⁶⁰ Дмитро Міллер, зазначає, що в 1765 р. на запит членів комісії з проведення генеральної (Румянцевської) ревізії: «кого слід вважати шляхтичами?», Гадяцька полкова канцелярія відповіла, що такими слід визнати всіх козаків і все духовенство. (Див.: Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии, С.9).

⁹⁶¹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.16, арк.3.

тника другої полкової сотні Іллі Вовковняка Наталя з військовим товаришем Павлом Фіренком. Як видно з матеріалів справи, сотничиха була випадковою жертвою суперечки, свідком якої стала, вийшовши на ганок *«потребовать в своего человека шубы»*. Там вона застала *«сыоряющихся ответчика Павла Фиренку и значкового товарища Афанасия Юрвева, и тутъ не успѣла еще от своего человека получить шубы какъ ответчикъ приступя къ Юрвеву и въ увесь мамахъ правою рукою истицу в лѣвой високъ невѣдомо за что вдарилъ»*⁹⁶².

Утім, доволі часто будинки й двори перетворювалися на територію конфліктів унаслідок цілеспрямованих дій. Прикладом цього може слугувати конфлікт, що стався у червні 1777 р., в містечку Великі Будища між вдовою козачкою Явдохою Штукіною та її сватом значковим товаришем Михайлом Міщенком. Ця сварка не виникла спонтанно, а була результатом цілеспрямованих дій, адже Міщенко саме з такою метою прибув до будинку своєї невістки — вдови брата Івана, Химки. Позивачка стверджувала, що Міщенко *«прибѣгши гвалтовно къ избѣ»* і заставши там свою сваху, Химчину матір Явдоху Штукіну, обізвав її *«волшебницею, вдарилъ в лицо рукою и причинилъ ей под окомъ знакъ»*⁹⁶³.

З цілком конкретною метою, яка швидше передбачала, ніж виключала можливість конфлікту, прибув у грудні 1778 р. на постійний двір, що належав бригадиру Петру Милорадовичу, сотенний великобудиський городничий Степан Марюха. Сотенне правління направило його для повернення викраденого в удови Федори Сулимихи сина, знайденого у цьому дворі. Однак при виконанні покладених на нього обов'язків, городничий наштотхнувся на опір прикажчика Семена Кізя. Виникла суперечка, що, за свідченнями останнього, переросла в бійку. Марюха начебто *«набѣгши гвалтовно»* чинив у тому дворі *«шумъ и разореніе»*, а крім того, невідомо за що сильно побив прикажчика, завдавши йому *«нещадной побой кулачьемъ и осью»*⁹⁶⁴.

Відкидаючи усі ці звинувачення, городничий стверджував, що Кізь у той час *«быль замаертво пьянь такъ что и на ногахъ устоят не могли браня ответчика разными непотребными словами вдарилъ ногою, то ответчикъ удаляясь отъ того отоишоль, а что онъ Кезъ будучи какъ вышезначитъ пьянь валяясь по земли таковыѣ боевыѣ знаки (когда то на немъ имѣлись) самъ себя причинилъ»*⁹⁶⁵. Вислухавши аргументи обох сторін, суд ухвалив, що прикажчик Кізь мусить скласти присягу в тому,

⁹⁶² Там само, спр.17, арк.36зв.

⁹⁶³ Там само, спр.16, арк.55.

⁹⁶⁴ Там само, спр.17, арк.11зв.

⁹⁶⁵ Там само, арк.12зв.

що городничий справді здійснив усі названі Кізем дії. А в разі відмови прикажчика присягтися, позов відхилився⁹⁶⁶.

Шість разів (5,28%) місцями конфліктів ставали різноманітні урочища неподалік Полтави; стільки ж вони відбувалися в навколишніх селах, а чотири (4,5%) рази — на дорозі. Щоправда, усі чотири позови стосувалися лише двох епізодів. У першому випадку бунчуковий товариш Іван Кованько подав дві заяви проти отамана села Рибців Олексія Ветуза та проти козака Микити Дробиша, які в жовтні 1777 р. на дорозі в Полтаву, біля Нижньомлинської гори, захопили його підданого цигана Максима Козенка з дружиною й дітьми⁹⁶⁷. Інші два позови подала ад'ютантша Катерина Дякова проти козаків другої полкової сотні Івана Трощика, Василя Іщенко, Никифора Краші та інших за те, що в червні 1779 р. на дорозі із с. Рибців до м. Полтави *«набежали разбойническимъ образомъ при оружияхъ»* на її підданих, побили їх та пограбували⁹⁶⁸.

Як впливає з аналізу всіх 88 справ, у публічних місцях Полтавщини конфлікти відбувалися не так часто, як-от, у російському місті Бежецьку, описаному Олександром Каменським⁹⁶⁹. Маємо лише чотири епізоди цієї категорії, три з яких (3,4%) відбулися на базарах, а 1 (1,1%) — у приміщенні полкової канцелярії. До прикладу, саме на базарі в містечку Решетилівка значковий товариш Лук'ян Бужинський напав на служницю військового товариша Степана Вовковняка Євдокію Паліїву, а *«напали жъ браниль еє намгъреваая и битъ и так же выговаривалъ что вась Волковнякъ к себе назбирал куровъ и содержитъ в домгъ»*⁹⁷⁰. На базарі в містечку Великі Будиці був схоплений вище згадуваний слуга військового товариша Семена Собецького — Михайло Чугуєвець⁹⁷¹; а на полтавському базарі військовий товариш Григорій Магденко захопив *«твалтовно»* Григорія Сороку — підданого полкового писаря Федора Яновича⁹⁷².

У липні 1778 р., в сінях полкової канцелярії зіштовхнулися раніше вже згадувані давні вороги — військовий товариш Сава Старицький та козак Дем'ян Бабич. Не обійшлося без образ: за твердженням Старицького, побачивши його, Бабич *«в глаза называлъ скурвымъ сином, мошенникомъ и другими непотребными словами»*⁹⁷³.

⁹⁶⁶ Там само, арк. 15.

⁹⁶⁷ Там само, арк. 41зв., 45.

⁹⁶⁸ Там само, спр. 18., арк. 20–27.

⁹⁶⁹ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей, С. 147–152.

⁹⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

⁹⁷¹ Там само, арк. 43зв.

⁹⁷² Там само, арк. 83зв.

⁹⁷³ Там само, спр. 17, арк. 27–27зв.

Отже, як бачимо, конфлікти спалахували у найрізноманітніших місцях, але найчастіше в місцях, що були власністю їхніх учасників: хуторах, лісах, домах тощо. Прикметною є повна відсутність конфліктів у соціальних осередках, як-от шинки й корчми. У Полтавському гродському суді, за проаналізовані мною чотири роки, жодного разу не розглядалися конфлікти, які там відбувалися.

Мова конфліктів. У ході зіткнень між учасниками судових процесів, безумовно, не обходилося й без образливих слів. Деякі з них уже наводилися вище, під час цитування окремих епізодів. Спробуємо проаналізувати лексикон, використовуваний дійовими особами конфліктів. Зрозуміло, що під час сутичок неможливо уникнути вживання ненормативної лексики, однак джерела не завжди її фіксували. Зазвичай обходилися загальними формулюваннями: «*бранил всякими непотребными словами*», «*причинил ругательство*», «*визал первие бранить*», «*называл протчими непотребными и чести его вредительными словами*» тощо. Втім, кілька разів лайка вживалася і в цілком конкретному значенні.

Вживання лайливих слів зафіксоване у 12 (10,6%) справах. Зрозуміло, що тут зовсім не випадає говорити про лідерство окремих виразів. Щоправда, по два рази були вжиті словосполучення «*скурвий син*» та слово «*бестія*». Крім них, учасники конфліктів обзивали один одного «*бездельником*», «*негодним человеком*», «*безпоместным*», «*бродягою*», «*мошенником*», «*канальею*», «*курвою*», «*волшебницею*», «*плутом*» і «*блядуном*».

Словосполучення «*скурвий син*», вжите козаком Дем'яном Бабичем під час конфлікту з військовим товаришем Савою Старицьким, в сінях полкової канцелярії 7 червня 1778 р.⁹⁷⁴, відносилось до найнепрстойніших і, за твердженням Наталії Яковенко, не часто потрапляло на сторінки судових протоколів⁹⁷⁵. Згідно з етимологічним словником української мови, буквально воно означало «*син розпусної жінки*»⁹⁷⁶. Як відомо, для української шляхти XVII ст. воно означало звинувачення у незаконному народженні⁹⁷⁷ й вважалось одним із найбільш образливих. Очевидно, що в такому значенні воно вживалось й у козацькому Гетьманаті, адже професіоналізація населення й дисциплінування Церкви, під впливом якої формувалося негативне ставлення до позашлюбних зв'язків, набули у той час ще більшого розвитку. Тож, обзиваючи привселюдно, — в публічному місці — Саву Старицького «*скурвим сином*», Дем'ян Бабич завдавав йому неабиякої образи.

⁹⁷⁴ Там само.

⁹⁷⁵ Яковенко Н. Два ментальні стереотипи, С. 138.

⁹⁷⁶ Етимологічний словник української мови: В 7 т. — Т.3: Кора-М, 1989. — С.151–152.

⁹⁷⁷ Яковенко Н. Два ментальні стереотипи, С. 139.

Вдруге цю лайку використав полтавський полковий осавул Петро Марченко відносно вахмістра Македонського гусарського полку Івана Соколовського. Конфлікт між ними розгорівся 14 травня 1778 р. у м. Кременчуці, коли Соколовський повертав Марченкові борг у 218 руб.⁹⁷⁸ Осавул відмовився видавати вахмістрові розписку про його погашення, стверджуючи, що той винен ще 20 руб.⁹⁷⁹ Соколовський цей борг не визнавав і *«не выступаль з благопристойного обхождения убождаль прошениями о даче помянутой росписки»*⁹⁸⁰. У відповідь Марченко не лише не дав розписку, але й *«ругаль истца называючи скурвымь сыномь, мошенникомь, бестиею, каналиєю и чемь толко при томь ему отвѣтчику не вздумалось»*⁹⁸¹.

Інша «популярна» лайка, яку також озвучив Петро Марченко — *«бестія»*, дослівно означає *«тварина»*⁹⁸². У лайливому значенні вживається відносно лихої, хитрої людини, бешкетника, крутія тощо⁹⁸³. Обзиваючи своїх візаві «бестією», учасники конфліктів у такий спосіб повідомляли суспільству, що ці люди здатні чинити лихо, є підступними, лукавими, досягають свого обманним шляхом, схильні до бешкетів, шахрайства, ошуканства й лицемірства. Крім того, за твердженням В. Даля, це слово могло вживатися і як синонім інших образ, про які йтиметься нижче, — *«плут»* і *«шельма»*⁹⁸⁴. Ще одне слово, кинуте під час цієї сварки, *«каналія»* — означає *«пройдисвіт, шельма»*⁹⁸⁵. Останнє ще й могло стосуватися злочинця, якого вже засудили — *«шельмували»*⁹⁸⁶. Звинувачення, як бачимо, виглядають доволі серйозно, а отже й образа, вочевидь, була неабиякою. Тож вищезгаданий полковий осавул Степан Жуковський, якого цим словом обізвав військовий товариш Григорій Магденко, зреагував на нього, як на образу своєї шляхетської честі. Щоправда, воно прозвучало серед інших, не менш образливих слів. Як свідчив Жуковський у своєму позові, Магденко, зустрівши його 3 лютого 1777 р. в Полтаві на форштадті, *«при народномь собраніи въфатя его за руки довольно стпаль и браньль вся-*

⁹⁷⁸ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.17, арк.74зв.

⁹⁷⁹ Там само, арк.75.

⁹⁸⁰ Там само.

⁹⁸¹ Там само.

⁹⁸² Етимологічний словник української мови: В 7 т. — Т.1.: А-Г., 1982. — С.177.

⁹⁸³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. Т.В. Бусел. — К., 2001. — Т.1 — С.48.

⁹⁸⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1: А-З. — С.148.

⁹⁸⁵ Етимологічний словник української мови: В 7 т. — Т.2.: Д-Копці., 1985. — С.361.

⁹⁸⁶ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей, С.153.

чески называя бестиею, бездѣлникомъ и негоднымъ человекомъ и протчими непотребными чести его истца вредителными словами»⁹⁸⁷.

Звернімо увагу на інші, вживані під час цієї сварки образи — «бездѣльник» і «негодный человек». Семантичне поле першої лайки невелике й згідно зі словником означає ліниву людину, неробу⁹⁸⁸. Натомість друга має значно ширшу конотацію — «ни к чему или куда не способный, дурной, плохой»⁹⁸⁹ та «мерзенный», «безчесный»⁹⁹⁰.

Як особисту образу, вочевидь, сприйняв військовий товариш Петро Паскевич вислів, вжитий секунд-майором Петром Максимовичем відносно своїх слуг, які, коли вірити Максимовичу, забили його вола. Секунд-майор назвав їх «безпоместными» й «бродягами», а це, ясна річ, обурило Паскевича. У своєму позові, поданому до Полтавського гродського суду в червні 1778 р. за гвалтовний наїзд Максимовичевого прикажчика Гуріна на його хутір, Паскевич стверджував, що: «всѣ въ его истца во услуженій находятся по ньсколко уже годовъ безвыходно куда не шатаясь, почеему и немогутъ назваться беспомѣстными и бродягами, когда имѣютъ своего гна и какъ онъ отвѣтъчикъ термѣнъ непоместново бродяги умѣщаетъ вовся безърезонно и бездоказателно, то и принимаетъ оно-го ему в оправданіе къ сему дѣлу яко сторонного не слѣдуетъ»⁹⁹¹. Незважаючи на те, що особливого семантичного навантаження обидва вжиті Петром Максимовичем терміни не несуть, вони, очевидно, підважували репутацію Петра Паскевича як «чоловіка доброго, віри годного»⁹⁹². Що, в свою чергу, потребувало відповідної реакції з його боку.

Як видно з протоколів засідання Полтавського гродського суду, козацька старшина досить часто ставала на захист своїх ображених слуг, захищаючи у такий спосіб і свою власну честь. У березні 1777 р. військовий товариш Степан Вовковняк позивався до значкового товариша Лук'яна Бужинського за те, що той, зустрівши в містечку Решетилівці на базарі його служницю, вдову Євдокію Палієву, побив її та обізвав «курвою»⁹⁹³. Сумнівно, щоб Вовковняк залишив цю подію поза увагою, адже, з одного боку, вона сталася в публічному місці — на базарі, а з іншого — образа була неабиякою, принаймні у більшості європейських країн це сло-

⁹⁸⁷ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.2.

⁹⁸⁸ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. С.40.

⁹⁸⁹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т.2.: И-О. — С.513.

⁹⁹⁰ Великий тлумачний словник української мови, Т.1. — С.596.

⁹⁹¹ ЦДІАУК. Ф.1726, оп.1, спр.16, арк.39.

⁹⁹² Про семантику цього поняття див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи, С.110–114.

⁹⁹³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.1.

во посідало тоді перше місце в ієрархії жіночих образ⁹⁹⁴. Отже, військовий товариш мав боронитися хоча б декларативно. Очевидно, це саме так і було, позаяк на жодне із трьох засідань, де розглядався його позов, Вовковняк не з'явився⁹⁹⁵.

Ще один випадок виголошення словесної образи на адресу жінки стався у червні 1777 р. в містечку Великі Будищі. У ході сварки між козачками, вдовами Євдокією Штукіною й Єфимією Міщенковою, з одного боку, та значковим товаришем Михайлом Міщенком — з іншого, останній, як повідомлялося вище, *«прибѣвши гвалтовно къ избѣ в коеи оная ея дочь (Єфимія Міщенкова — Ю.В.) с малолѣтними дѣтми жителство имела, близъ тоеи избы называя ея Штукину волшебницею, вдариць в лицо рукою и причиниль ей под окомъ знакъ»*⁹⁹⁶.

Слово «волшебница», записане в протоколі, найімовірніше є результатом осмислення подій писарем Полтавського гродського суду, адже сумнівно, щоб Михайло Міщенко використовував його під час сварки: мабуть, він ужив один з його українських відповідників — «відьма». Таким чином, значковий товариш звинувачував свою сваху в одному з найтяжчих для традиційного суспільства злочинів — відьомстві. Відомо, що розгляд подібних справ передбачав навіть застосування тортур. І хоча, як показала дослідниця цієї проблеми Катерина Диса, в українських судах таке траплялося не часто⁹⁹⁷, окремі випадки усе ж були. Наприклад, до подібних заходів вдавався бурмистер старообрядницьких слобод, що існували тоді на території Стародубського та Чернігівського полків, Олексій Хрушов, розслідуючи подібну справу. Як стверджував опонент бурмистра, мешканець слободи Зибкої Іван Чернов: *«Да слободы Климовой обывателя Максима Федорова в волостной конторе замучил до смерти, назад тому года три или четыре, а подлинно не упомнит, тем что [वेशал] в кольцо и зажигал на спине вотку, якобы за ево волшебство, а он в том не признался и как мучен то того дня оной Федоров, и умрет...»*⁹⁹⁸.

Попри те, що на час виникнення даного конфлікту судовий розгляд справ про відьомство був уже офіційно заборонений⁹⁹⁹, для традиційного

⁹⁹⁴ Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. — М.: Издательство ЛКИ, 2009. — С. 199.

⁹⁹⁵ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.13в.

⁹⁹⁶ Там само, спр.16, арк.55.

⁹⁹⁷ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських восводствах Речі Посполитої. — К.: Критика, 2008. — С. 39–49.

⁹⁹⁸ Цит за: Волошин Ю.В. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольницьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. // СОЦІУМ. — 2007. — Вип.7. — С.271.

⁹⁹⁹ Диса К. Історія з відьмами, С. 37.

суспільства Гетьманату подібне звинувачення ще могло мати дуже неприємні наслідки. Очевидно, згадуючи в позовній заяві це слово, вдова у такий спосіб декларувала, з одного боку, його безпідставність, а з іншого — образливий характер. Щоправда, суд не звернув на нього жодної уваги і вирішив справу на користь позивачів, ухваливши стягнути з Михайла Міщенка 240 руб. штрафу й ув'язнити його на 54 тижні¹⁰⁰⁰.

У тому ж значенні, що й «*курва*», тільки відносно особи протилежної статі, було використане слово «*блядун*». Його вжив Манжеліівський отаман Іван Лисенко, відносно військового товариша Опанаса Кирилова, звинувативши «*в незаконномъ якобы имъ Кириловимъ с няякоюсь Оришкою прижитий дитяты*»¹⁰⁰¹. При цьому він використав й інше образливе слово — «*плут*». Я стверджує Олександр Каменський, у ті часи в російському суспільстві цим словом позначали досить серйозного злочинця, якого зазвичай звинувачували в обмані¹⁰⁰². Українським же відповідником є згадуване вище слово «*шахрай*», тобто людина, яка вчинила «*шахрайство*» — злочин, що за Литовським Статутом карався особливо жорстоко — смертною карою через спалення¹⁰⁰³.

Підсумовуючи, зауважу, що аналіз конфліктів, які розглядалися в Полтавському гродському суді упродовж досліджуваного періоду, дозволяє значною мірою побачити систему матеріальних та духовних цінностей притаманних тогочасному українському соціуму, а також виявити стратегії поведінки втягнутих у них осіб. Цілком очевидно, що серед матеріальних, провідне місце належало рухомому майну, зокрема, великій рогатій худобі, а серед духовних — *честі*. Перевага останньої вказує також на особливості станової самоідентифікації широких верств козацтва, що, послугуючись Литовським Статутом, ототожнювало себе цілком у душі старої Речі Посполитої зі шляхтою. Традиційним залишався й набір ключових елементів конфлікту: бійки, грабунки, гвалтовні наїзди тощо.

§ 2. Кримінальна злочинність

Злочинність — позачасове явище, притаманне людському суспільству на всіх етапах його існування, в усі історичні періоди. Однак класична історіографія, зосереджена на подієвій історії, майже не звертала на неї увагу, залишаючи її вивчення історикам права й судочинства. Лише у 70–90-х рр. ХХ ст., під впливом постмодерністської філософії та внаслідок

¹⁰⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 58.

¹⁰⁰¹ Там само, спр. 18, арк. 51зв.

¹⁰⁰² Каменский А. Б. Повседневность русских городских обывателей, С. 153.

¹⁰⁰³ Бутейко В. Відображення форм іллегітного та легітного, С. 68–70.

антропологічного повороту в історіописанні, ця проблема потрапила до сфери зацікавлення істориків, передовсім американських, англійських та французьких. В Україні інтерес до цієї проблематики, як і до соціальної історії загалом, з'явився відносно недавно. Вона представлена роботами доволі вузького кола дослідників, насамперед Наталії Старченко, Володимира Маслійчука й Валентини Шандри¹⁰⁰⁴.

Основну свою увагу вчені зосередили на дослідженні структури злочинності, її розмірів, різновидів злочинів та вплив на неї економічних, суспільних і правових обставин¹⁰⁰⁵. Її вивчення дало плідні результати для розвитку соціальної історії, адже судові документи, що є зазвичай основними джерелами, містять у собі багато інформації про соціальні й гендерні відносини, становище маргінальних груп і мігрантів, повсякденне життя представників різноманітних прошарків досліджуваного соціуму тощо. Протоколи судових засідань цікавлять соціальних істориків передовсім тому, що злочини відображають різноманітні сторони життя людської спільноти. Вони, як слушно зауважив дослідник цієї проблеми Пітер Спіренбург, є «дзеркалом суспільства»¹⁰⁰⁶.

Більшість істориків під злочином розуміють суспільно-небезпечну дію, що чинить зло людям¹⁰⁰⁷. Безумовно, в попередні епохи це поняття, як і сприйняття злочинності загалом, мало дещо інше навантаження. Розуміння й тлумачення злочинів у Гетьманщині XVIII ст., безумовно, відрізнялося від сучасного. Хоча дослідники й не мають спільної думки відносно класифікації злочинів, але значна їх частина згодна з поділом на чотири основні категорії: 1) насильство чи злочини проти особи; 2) злочини проти власності: крадіжки, шахрайства, грабежі; 3) злочини проти моралі; 4) злочини проти влади¹⁰⁰⁸.

Одними з найінформативніших джерел, що дозволяють вивчати кримінальну злочинність Гетьманщини в останній період її існування, є ма-

¹⁰⁰⁴ Старченко Наталія. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — XVII століття). — К.: Laugus, 2014. — 510 с. Її ж: Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УІЖ. — 2011. — №5. — С.4–27.; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008 — 128 с.; Його ж. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) — Харків, 2011. — 448 с.; Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К., 2011. — 266 с.

¹⁰⁰⁵ Kamler M. Świat przestępczy w Plosce XVI i XVII stulecia. — Warszawa, 1991 — S.5.

¹⁰⁰⁶ Spierenburg P. Crime // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. — Т.3. — New York, 2001. — S. 336.

¹⁰⁰⁷ Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. — Т.1. (А-К). — С.766.

¹⁰⁰⁸ Spierenburg P. Op cit.

теріали засідань гродських судів, адже саме в їхній компетенції, після судової реформи 1763 р., перебувало кримінальне судочинство¹⁰⁰⁹. У своєму дослідженні я користуватимусь матеріалами Полтавського гродського суду, зосередженими у т. зв. «книгах околodнических приговоров», що є досить нечисленними й зберігаються у відповідному фонді Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. До цих книг, на відміну від «книг челобитчесих приговоров», які так само велися в гродському суді, заносилися свідчення лише про кримінальні злочини.

У ці книги помісячно — від січня до грудня — вносилися інформація про всі кримінальні справи, що розглядалися упродовж року Полтавським гродським судом. Зазвичай їхня кількість не перевищувала 40 і лише в 1775 р. це число зросло до 71. Книга за той рік є найгрубшою — нараховує аж 310 сторінок, хоча в інші роки їх кількість не перевищувала 80¹⁰¹⁰.

Слід також зауважити, що вміщена в них інформація не свідчить про справжній рівень злочинності у досліджуваній період, а лише відображає певні тенденції. Як свого часу слушно зауважив британський дослідник Джеймс Шарп (James Sharpe), кількість і різновиди злочинів, що розглядалися в судах, слабо корелюють з реальним станом справ. На його думку, через вплив таких чинників, як складна система судочинства, компетенція судів, неефективність діяльності судової адміністрації, високі судові збори тощо, у судах XVI–XVIII ст. розглядалася лише частина злочинів¹⁰¹¹. Справжня кількість кримінальних злочинів погано співвідноситься з тією частиною, що потрапляла до ранньомодерного суду, адже підрахунки, зроблені на підставі протоколів судових засідань, радше відображають діяльність судових органів, аніж стан злочинності¹⁰¹².

Попри те, що ці тексти подають лише точку зору суду і не розкривають усього контексту, в якому здійснювалися розглянуті Полтавським гродським судом кримінальні злочини, вони, усе ж, дозволяють бодай частко-

¹⁰⁰⁹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., С. 60

¹⁰¹⁰ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, 23, 25.

¹⁰¹¹ Sharpe J. A. Quantification and the History of Crime in Early Modern England: Problems and Results // Historical Social Research, Vol. 15 — 1990 — No. 4. — S. 17–32. Про розміри судових зборів у судах Гетьманщини див.: Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклопи» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // СОЦІУМ. — 2007. — Вип.7. — С.195–209.; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009. — С. 229–258.

¹⁰¹² Geremek B. Przestępcstwo a świadomość społeczna we wczesnonowoczesnej Europie// Europa i świat w początkach epoki nowożytnej. — część 1. Społeczeństwo, kultura, ekspansja. — Warszawa, 1991. — S.54.

во дослідити проблему злочинності ранньомодерного соціуму Гетьманщини. Тож спробую, взявши за основу «книгу околднических приговоров» за 1775 р., реалізувати наступні завдання: проаналізувати кількість, структуру й види злочинів; дослідити час, місце і способи їх скоєння; проаналізувати статево-віковий і соціальний склад злочинців; визначити найбільш криміногенні мікрогрупи тогочасного суспільства; з'ясувати гендерне співвідношення середовища злочинців; проаналізувати систему покарань.

Структура злочинності. За 1775 р. суд розглянув 71 кримінальну справу, що було значно більше, ніж зазвичай. До прикладу, в 1779 р. фіксується лише 20, а в 1780 — 27 справ¹⁰¹³. На разі не вдалося з'ясувати, чому цей рік виявився таким «урожайним» для суду.

Найбільшу частку серед запроTOCOLьованих злочинів — 36 справ (50,7%) — становили таємні привласнення чужих речей, себто крадіжки (див. табл. 3.). На другому місці злочини, пов'язані з мандрівками без документів, що засвідчували особу — т.зв. «безпашпортный ход» — 11 справ (15,5%).

Третє місце посідало переховування чи купівля краденого — 7 справ (10,0%); четверте — розбій, 6 випадків (8,5%); п'яте — убивства, 5 випадків (7,0%). Решта злочинів: перелюб, двоєженство, ворожбитство, побиття та втеча з-під варти, розглядалися по 1–2 рази.

Таблиця 3. Структура злочинів

Види злочинів	Кількість	%
Крадіжки	36	50,7
Пересування без паспорту	11	15,5
Переховування/купівля краденого	7	10,0
Розбій	6	8,5
Убивство	5	7,0
Перелюб	2	2,8
Двоєженство	1	1,4
Ворожбитство	1	1,4
Побиття	1	1,4
Втеча з-під варти	1	1,4
Усього	71	100

Тож, як бачимо, найчисленнішу групу становлять злочини проти власності. До них у нашому випадку слід віднести: крадіжки, купівлю й пе-

¹⁰¹³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.25, 26

реховування краденого та розбій. Загалом маємо 49 злочинів, або 69% від загальної кількості. Друге місце займають злочини проти влади — «*безпашотный ход*», сюди ж можна додати один випадок недбалства в охороні заарештованого та його втечу з-під варти — усього 12 (16,9%) випадків. Третю групу становлять злочини проти особи: убивства й побиття — 6 (8,5%) випадків, а четверту — злочини проти моралі: перелюб, двоєженство й ворожбитство — 4 (5,6%) випадки.

Той факт, що переважали злочини проти власності, а не проти особи, може свідчити про модернізацію злочинності, порівняно з попередніми епохами. Скажімо, Пітер Спіренбург пов'язує зростання подібних злочинів у Західній Європі XVIII ст. з утвердженням буржуазного суспільства¹⁰¹⁴. Сумнівно, щоб у Гетьманщині відбувалися подібні процеси, але, безумовно, у той період вона переживала серйозну суспільну трансформацію.

Злочини проти власності. а) Крадіжки. Перевага крадіжок, що були доволі поширеним явищем у структурі злочинності ранньомодерного часу¹⁰¹⁵, фіксується й на території, підпорядкованій юрисдикції Полтавського гродського суду. Наприклад, серед злочинів, скоєних неповнолітніми у Харківському намісництві упродовж 1781–1797 рр., крадіжки становили 51,4%¹⁰¹⁶. Подібна ситуація спостерігалася і в регіонах Речі Посполитої. Зокрема, за підрахунками одного з найвідоміших польських дослідників проблеми злочинності Марціна Камлєра (Marcin Kamler), у XVI–XVII ст. в коронних містах Кракові, Любліні й Познані частка крадіжок становила 58%¹⁰¹⁷.

Спробую визначити, що саме було предметом крадіжок, дослідивши інформацію зі справ, де йдеться про поцуплені речі. Крім справ про крадіжки, відповідні дані наявні у протоколах про переховування й купівлю/продаж крадених речей та розбій — усього 49 справ (*див. табл. 4*).

Як бачимо, найчастіше викрадали худобу — 22 випадки (45,8%). У тогочасному суспільстві вона була найпопулярнішою у крадіїв. Зокрема, частка худоби серед даних, наведених Володимиром Маслійчуком, становила 25,9%¹⁰¹⁸. Польський дослідник Славомір Щоцький також стверджує, що в польських селах XVI–XVIII ст., які він досліджував, «крадіж-

¹⁰¹⁴ Spierenburg P. *Op cit.*, S.337.

¹⁰¹⁵ *Op cit.*, S.338.

¹⁰¹⁶ Підраховано за: Маслійчук В. Неповнолітні злочинці, С.97–98.

¹⁰¹⁷ Kamler M. *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*. — Warszawa, 2010. — S.57.

¹⁰¹⁸ Підраховано за : Маслійчук В. Названа праця, С. 97–98.

ка худоби і коней була надзвичайно розповсюдженим явищем»¹⁰¹⁹. Популярність цього виду злочину науковці пов'язують з тим, що тварин було доволі легко як красти, так і збувати¹⁰²⁰. Пріоритет зазвичай належав коням. Володимир Маслійчук у своєму дослідженні навіть виділив їх в окрему категорію. Аналізовані тут матеріали також указують на перевагу коней серед привласненого майна: у 1775 р. Полтавський гродський суд засідав з цього приводу 12 разів, що становило 54,6% усіх справ, які стосувалися крадіжок тварин. Викрадення волів фіксується у 5 справах (22,7%), корів та биків — у 3 (13,6%), а овець — у 2 епізодах (9,1%).

Таблиця 4. Предмети крадіжок

Предмети	Кількість	%
Худоба й коні	22	45
Рухоме майно	20	40,8
Гроші	3	6,1
Бджоли	2	4,1
Хліб	1	2,0
Хмиз	1	2,0
Усього	49	100

Порівняння цих даних із даними судових засідань за інші роки засвідчує схожу картину. Хоча у 1779 р. суд розглянув набагато менше справ (лише 20), але крадіжки серед них становили 55% (11 справ), а частка вкрадених тварин у їхній структурі дорівнювала 54,5% (6 справ). Перевага так само належала коням — 66,7% (4 справи). У 1780 р. було 27 справ, де частка крадіжок становила 51,9% (14 справ), серед них тварин 57,1% (8 справ), а коней 50% (4 справи)¹⁰²¹. Волів у 1779 році викрадали лише 1 раз (16,7% від вкрадених тварин), а в 1780 — 4 (50%)¹⁰²².

Таким чином, можемо припустити, що в структурі кримінальних злочинів, розглянутих Полтавським гродським судом у другій половині 70-х рр. XVIII ст., провідне місце займали крадіжки, а найбільшою популярністю серед крадігів користувалися свійські тварини, здебільшого коні й воли.

¹⁰¹⁹ Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże od połowy XVI do XVIII wieku w świetle drukowanych ksiąg sądowych wiejskich // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. — T. 2. Społeczeństwo a przestępczość. — Warszawa, 2009. — S. 164.

¹⁰²⁰ Kamler M. Złoczyńcy, — S. 86.

¹⁰²¹ Підраховано за: ЦДІАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 25, 26.

¹⁰²² Там само.

Попри таку перевагу, кількість викрадених за один раз тварин була незначною. Із 12 справ про крадіжку коней лише в 4 випадках згадується більше, аніж одна тварина. Так, у січні 1775 р. розглядалася справа Михайла Гаркуші, якого звинувачували у крадіжці двох коней у секунд-майора Якова Козельського¹⁰²³. Щоправда, звинувачений зізнався у викраденні лише одного: *«лошадь в масть темно тньдую ввороваль»*¹⁰²⁴. У липні суд розглянув справу колодника Матвія Діденка, якого підозрювали в крадіжці трьох коней у сержанта Ізота Шеховцова. За браком доказів Матвія звільнили¹⁰²⁵. Таку ж кількість коней викрав наймит Федір Литвин у полтавського козака Йосипа Зосименка. Під час допиту в суді 14 жовтня 1775 р. він зізнався, що *«увидѣвши пасущиесь на степу оного его владѣльца Штети»*¹⁰²⁶ *сотне полтавской козака Осипа Зосименка трое лошадей, одного мерына в масть кологривого»*¹⁰²⁷, *а двѣ кобилуцѣ сиву и одну кологриву рижу взялъ...»*¹⁰²⁸.

Найбільше, відразу чотирих коней, викрав разом зі своїми товаришами *«велокороссійской породи человекъ Сергей Исаевъ сынъ Краснопевцовъ»*. До Полтави Сергій прийшов у червні 1775 р. зі слободи Козацької Обоянського повіту Білгородської губернії на заробітки. Попрацювавши в місті та навколишніх хуторах ціле літо, Краснопевцов, разом із двома своїми земляками, в середині вересня вирішив повернутися додому. За його свідченнями, *«сиего сѣнтября противъ 13 числа нотчу, будучи всѣ три пняи, согласясь, своровали на пастбѣхъ под городомъ Полтавою в левадѣ подле реки Рогозной состоящей чѣтири лошади, кои поехали всѣ три в домъ свой»*¹⁰²⁹.

Якщо коней того року викрадали зазвичай по одному, то з волами було все навпаки — їх крали відразу по кілька. З п'яти справ, що дійшли тоді до суду, у двох ішлося про крадіжку 2 волів, а в інших, відповідно, — 3, 4 і навіть 20 волів. У наймасовішій крадіжці обвинувачували ко-

¹⁰²³ Очевидно, йдеться про Якова Павловича Козельського-молодшого, депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку до Законодавчої комісії Катерини II з вироблення «Нового Уложення» (1767), депутата дворянства Лубенського повіту, секунд-майора. (Див.: Модзалевський В.Л. Малоросійській родословник. — Т.2 [Е-К]. — Киев, 1910. — С.392).

¹⁰²⁴ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.20зв..

¹⁰²⁵ Там само, арк. 118–120.

¹⁰²⁶ Йдеться про Григорія Штепу (1738–1767), сотника другої полкової сотні Полтавського полку. На час описування подій давно померлого. Федір Литвин був підданим сотника і жив на його хуторі. Див.: Мокляк В. Полтавський полк, С.69.

¹⁰²⁷ Кологривий кінь — кінь з густою, пишною гривною, яка спадає на один бік. (Див.: Даль В. Толковий словарь живого великоруського языка. — Т. 1: А-З. — С. 142).

¹⁰²⁸ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.203.

¹⁰²⁹ Там само, арк.192.

лодника Кіндрата Олефіренка, який, змовившись із мешканцями с. Мильці Іваном Слабким та Романом Буханченком, уночі з 28 на 29 квітня, біля с. Загрунівки з пасовиська («хлебопашества») викрав волів, що належали козакам того села Науму Біденку та Самійлу Кириленку. Тварин планувалося відігнати до Полтави, продати, а гроші поділити¹⁰³⁰.

Три справи стосувалися великої рогатої худоби: у двох ішлося про крадіжку тієї самої корови, у третій — про крадіжку бика. Корову викрав мешканець Старих Санжар Зиновій Штепенко у підданого Грицька Мусієнка в с. Головач, коли проходив через село, повертаючись від свого зятя із с. Локощини. На момент затримання Зиновій був сильно п'яний. Під час допиту він заявив, що *«вовся не помнить, вел лы онъ ту корову или нетъ, потому что, какъ выше значить, билъ пян»*¹⁰³¹. Подія сталася 9 лютого 1775 р. Перший розгляд цієї справи відбувся вже 20 лютого, але через неявку до суду позивача вона була перенесена на наступне засідання¹⁰³², тож 2 березня справу заслухали вдруге¹⁰³³.

Бик став фігурантом кримінальної справи в листопаді, внаслідок позову мешканця містечка Великі Будища Василя Бортника до опішнянських жителів — Сидора Тягуненка та Григорія Гелеверенка. Позивач закидав їм *«воровство оными со товарищи его, Бортника, быка в масть бѣлого, якого оние воры вбывши, мясо в воду захоронили, а шкуру з оного вивезъ их товаришь сотенній перво опошнянскій городничій Никита Вѣнтѣнченко въ свой домъ»*¹⁰³⁴.

Однак першість за кількістю викрадених голів серед усіх видів худоби належала вівцям. Імовірно, причиною цього були невеликі розміри тварин, а також те, що господарю, особливо, заможному власнику, важко було стежити за їх приплодом, а це створювало додаткову спокусу для найнятих вівчарів. Тож маємо вироки у двох справах про крадіжку овець: в обох позивачем виступав відставний полтавський полковий осавул Григорій Старицький. Перша справа слухалася в липні й стосувалася викрадення його вівчарем Василем Койнашем 24 овець¹⁰³⁵. У другій, що слухалася в листопаді, Старицький звинуватив іншого свого наймита, Івана Масчика, у викраденні 26 овець¹⁰³⁶.

¹⁰³⁰ Там само, арк.157зв.-158.

¹⁰³¹ Там само, арк.23зв.

¹⁰³² Там само, арк.4зв.-5.

¹⁰³³ Там само, арк.23.-24зв.

¹⁰³⁴ Там само, арк.208зв.

¹⁰³⁵ Там само, арк.154зв.-157зв.

¹⁰³⁶ Там само, арк. 255–258.

Другу позицію в ієрархії предметів крадіжок посідало рухоме майно — всього 20 вироків у справах, пов'язаних із крадіжками, купівлею чи переховуванням крадених речей, а також розбійними нападами. У 13 з них наводяться реєстри викраденого, аналіз яких засвідчує: злочинці звичай забирали все, що могло становити хоч якусь цінність.

Згідно з описами награбованого, найпоширенішою здобиччю серед місцевих злочинців були одяг і тканини. Якщо вірити протоколам, їх викрадали найчастіше. Зокрема, одяг присутній в 11 (84,6%) із 13 реєстрів, а тканини — у 8 (61,5%). Асортимент як жіночого, так і чоловічого одягу був надзвичайно різноманітним, хоча здебільшого традиційним для представників нижчих та середніх верств тогочасного суспільства. Із жіночого одягу згадувано: шуби, каптани, кофти, пояси, хустки, шапки, плахти, сорочки, запаски, свити, намітки. Чоловічий теж був звичайним: бурки, киреї, пояси, шапки, юпки, сорочки, свити, чоботи. Водночас, коли об'єктом крадіжок чи пограбувань ставали представники вищих верств суспільства, траплялися й вишуканіші речі. Наприклад, під час пограбування маєтку капітана Григорія Капустянського злодії, серед іншого, викрали й *«кирею сукна цветомъ блакитного подшитую завойчатимъ лисимъ мѣхомъ з золотими петлицями вкругъ оной золотой шнурокъ»*¹⁰³⁷, а також *«галстукъ черний»* та *«халатъ домашній»*¹⁰³⁸.

Тканини теж в основному були традиційні, місцевого виробництва — полотно й сукно. Винятком хіба що можна вважати два шматки кумачу, викрадені у капітана Капустянського¹⁰³⁹ та 5 фунтів шовку, поцупленого з крамниці (лавки) військового товариша Івана Максимова в містечку Великі Будиці¹⁰⁴⁰. Найбільше таких речей зустрічається в описі у кримінальній справі №31, що розглядалася в травні¹⁰⁴¹. Тоді притягли до відповідальності сімох осіб, мешканців того ж містечка та села Старі Млини, підозрюваних у крадіжках і скуповуванні краденого майна. Загальний реєстр викрадених ними речей нараховував 43 пункти, 16 (37%) з яких становили сукно, полотно й пряжа. За кількістю викраденого лідирувало сукно — 7 шматків різної величини: розмірами від півчвертки ліктя до 30 ліктів, що в перерахунку на сучасну систему мір становить близько 54 м¹⁰⁴². Полотно викрадали не так часто — 4 рази, але об'єми його

¹⁰³⁷ Там само, арк.49.

¹⁰³⁸ Там само, арк.49зв.

¹⁰³⁹ Там само.

¹⁰⁴⁰ Там само, арк.178зв.

¹⁰⁴¹ Там само, арк.94–102.

¹⁰⁴² За О.Ф. Сидоренко довжина ліктя становила у той час 58,5 см. (Див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст., С.159).

були більшими: 12 сувоїв, 40 ліктів, 57 ліктів і шматок. Якщо навіть не враховувати такі нечіткі величини, як сувій та шматок, то усе ж виходить понад 56 м. Крім цього, 5 разів крадії забирали у своїх жертв ще й вовняну (18 пасків) та конопляну (4 клубки) пряжу і товсті нитки із клоччя, т.зв. вал (6 клубків)¹⁰⁴³. Найбільший шматок тканини було викрадено у квітні під час пограбування Самійла Зінченка, підданого полкового хорунжого Семена Лаврентієва. Зловмисники, за свідченням потерпілого, «забрали все его имѣние бывшое в хате». Забрали, серед іншого, й 180 ліктів полотна (понад 105 метрів)¹⁰⁴⁴.

Доволі суттєву частку серед предметів крадіжок, згідно з аналізованими джерелами, становили збіжжя й харчі. З останніх: борошно, печений хліб, сало, масло, мед, горілку, цукор і сушені яблука. Ці продукти згадуються у 7 ви роках, що становить 53,8% справ, де містяться реєстри вкраденого. Наприклад, збіжжя фігурує у 3 справах. Злочинці, притягнуті до відповідальності, викрали 4 міхи пшениці, 2 міхи ячменю та по 1 міху жита й гречки¹⁰⁴⁵. Сюди, очевидно, слід віднести й 2 мішки конопляного насіння: один забрали з комори мешканця с. Івашок Петра Слюсаря¹⁰⁴⁶, а другий — з хати жителя с. Федорок Никифора Шквиренка¹⁰⁴⁷.

Із харчів здобиччю злодіїв стали: 4,5 міхи борошна (3 житнього, 1,5 гречаного та 1 пшеничного¹⁰⁴⁸), 10 шматків сала¹⁰⁴⁹, 5,5 відер меду¹⁰⁵⁰, по 0,5 пуду коров'ячого масла¹⁰⁵¹ та цукру¹⁰⁵², близько 6 літрів горілки¹⁰⁵³ й 2 в'язки сушених яблук¹⁰⁵⁴.

Найбажанішою здобиччю були, ясна річ, гроші. Незначний у той час розвиток грошового обігу серед тої частини ранньомодерного соціуму, яка ставала зазвичай об'єктом нападів злочинців — посполиті, піддані, підсусідки й козаки, — обумовила те, що суми здебільшого були невеликими (див. табл. 5). Лише у випадках, коли об'єктами злочинів ставали представники вищих верств, кількість грошей могла бути більшою.

¹⁰⁴³ Новий глумачний словник української мови у 3-х томах. — Т.1. (А-К). — С.158.

¹⁰⁴⁴ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк. 181зв.-182.

¹⁰⁴⁵ Там само, арк. 9зв.-16, 59зв.-70зв., 94-102, 149зв.-154.

¹⁰⁴⁶ Там само, арк. 34.

¹⁰⁴⁷ Там само, арк. 150.

¹⁰⁴⁸ Там само, арк. 14, 61, 94зв., 150.

¹⁰⁴⁹ Там само, арк. 50, 61, 94зв., 150.

¹⁰⁵⁰ Там само, арк.34. , 94зв., 199зв.

¹⁰⁵¹ Там само, арк. 94зв.

¹⁰⁵² Там само, арк. 49зв.

¹⁰⁵³ Там само, арк. 49зв., 199зв.

¹⁰⁵⁴ Там само, арк. 34.

Таблиця 5. Перелік викрадених грошових сум, зафіксованих у кримінальних справах 1775 р.

№ Справи	Сума грошей	Місце злочину	Соц. стан жертви	К-ть злодіїв	Вид злочину
11	120 руб. (мідь, срібло, 1 золотий напівімперіал)	Полтава	купець	2	крадіжка
13	7 руб., 50 коп.	с. Івашки	підданий	2	крадіжка
15	102 малі червінці 34 імперіали (золото) 36 руб. (срібло) 340 руб. 7 мішків грошей (мідь)	маєток біля сл. Іванівки, Ізюмська провінція	поміщик, капітан	17	розбій
16	7 руб. (срібло). 40 коп. (мідь)	с. Петровське	козак	3	крадіжка
31	16 руб. (срібло) 2 руб. 50 коп.	м-ко Великі Будища	козак козак	2 3	крадіжка
39	1 руб.	с. Рибці	Бунчуковий товариш	2	крадіжка
41	30 руб.	дорога	посполитий	2	розбій
48	98 руб. (мідь)	Полтава	козак	?	крадіжка
49	6 коп.	с. Федорки	підданий	4	розбій
59	1 руб. 20 коп.	с. Пушкарівка	підсусідок	4	розбій
66	20 коп.	с. Нижні Млини	козак	?	крадіжка
68	13 руб. (срібло)	хутір	підданий	1	крадіжка
70	1 руб. 12 руб. (срібло, мідь)	Полтава хутір	підданий	5 5	розбій крадіжка

Цінність грошей в тогочасному суспільстві засвідчує той факт, що позивачі вносили до реєстру викрадених речей навіть вкрай незначні суми — у кілька копійок. Наприклад, підданий бунчукового товариша Івана Кованьки, мешканець с. Федорок Никифор Швиденко, який записав 6 коп.¹⁰⁵⁵, чи мешканець с. Нижніх Млинів, козак Кирило Собакарь, який вніс до реєстру 20 коп.¹⁰⁵⁶.

¹⁰⁵⁵ Там само, арк.149зв.

¹⁰⁵⁶ Там само, арк.199зв.

Як правило, гроші викрадали разом з іншими речами. Вони фіксуються поміж іншого майна у 10 (76,9%) із 13 проаналізованих реєстрів. Лише у трьох випадках йшлося про викрадення тільки грошей. Зокрема, у справі №11, що розглядалася в лютому, ішлося про викрадення в мешканця розкольницької слободи Зибкої Івана Драчова полтавськими жителями Іваном Куліченком та Іваном Довбишем 120 руб. «*монети медной, между коими денгами в числь оних были денги сребной монеть разнихъ и одинъ пятирублевоу имперіаль патрету третого императора*»¹⁰⁵⁷. Друга справа (№48), яку судді розглядали у червні, стосувалася крадіжки у полтавського козака Семена Богомаза «*въ домъ его зъ жилой комнаты лежащих денег монети мѣдной в трехъ кашукахъ девятдѣсять восемьъ рублей с половиною*»¹⁰⁵⁸. Утретє гроші згадувалися як окремий предмет крадіжки в жовтні 1775 р. (справа № 68). Тоді розслідувалася справа мешканця с. Нижні Млини Івана Ключника, який вкрав 13 руб. у Лук'яна Паська, мешканця одного з хуторів, що належали бунчуковому товаришу Федорові Левенцю¹⁰⁵⁹. Щоправда, ця справа стосувалася не лише грошей, бо злодій заліз у панський погріб, що був на тому ж хуторі, та прихопив там вулик із бджолами¹⁰⁶⁰.

Як видно з *табл. 3*, найбільше грошей забрали злодії з дому поміщика, відставного капітана Григорія Капустянського. Учасникам того резонансного розбійницького нападу¹⁰⁶¹ дісталась доволі значна сума. Якщо перерахувати всі викрадені монети на рублі, навіть без 7 мішків мідних грошей, ліку яких допитані в Полтаві розбійники не знали¹⁰⁶², то виходить 1022 рублі. Попри те, що злочинців було аж 17 осіб, здобич виявилася значною — по 60 руб., не рахуючи мідних грошей та речей. Крадіжки й пограбування представників нижчих соціальних груп, як бачимо, не да-

¹⁰⁵⁷ Там само, арк.25. Імперіали та на півімперіали — російські золоті монети, які почали чеканити з 1755 р. Свою назву отримали від того, що мали напис «*имперская российская монета*». Імперіали мали номінал 10 рублів і рівнялися 10 срібним рублям. Виготовлялися вони із золота 900/1000 проби й важили 2 69/36 зол. Напівімперіали (*полумперіали*) мали номінал 5 рублів, виготовлялися із золота 88 проби й важили 1 90/96 зол. (Див.: Спасский И. Г. Русская монетная система. — Л.: «Аврора», 1970. — С. 213–216.)

¹⁰⁵⁸ Там само, арк.145зв.

¹⁰⁵⁹ Тут і далі йдеться про Федора Івановича Левенця (1719-†?), бунчукового товариша з 1750 р., підкоморія полтавського повіту з 1763 р., надвірного радника з 1788 р. (Див.: Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. — Т.ІІІ (Л-О). — Киев, 1912. — С.51–52.)

¹⁰⁶⁰ Там само, арк.206–206зв.

¹⁰⁶¹ Показово, що у збірнику документів: «Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст.», виданому 1970 р. учасників цього розбою названо гайдамаками (Див.: Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст. — К., 1970. — С.558–559).

¹⁰⁶² ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.49.

вали таких прибутків. Як свідчить наведена вище таблиця, у групі ризику також потенційно перебували купці чи особи, які займалися торгівлею. Так, уже згадуваний розкольник Іван Драчов мав при собі велику суму, бо був купцем¹⁰⁶³, а пограбований на дорозі мешканець с. Комарівки посполитий Михайло Коробченко їхав купувати хліб у Слобідську губернію¹⁰⁶⁴.

Доволі часто здобиччю крадіїв ставали предмети вироблені з дорожніх металів і прикраси, а саме: посуд, підсвічники, сережки, персні, намисто, кольорові стрічки тощо. Найбільше коштовностей було серед предметів, викрадених у поміщика Капустянського: *«перстней два золотих с камушками, золотие серги, чайникъ, щипцы, сахарницу, ложки маліе и большая одна, чайних ложечокъ четыре, стакани, чарки з ручками, рожокъ дѣтской одинъ, кой всѣ вещи били серебряниѣ»*¹⁰⁶⁵. Дві срібні чарки забрали крадії у вищезгаданого Кирила Собакаря¹⁰⁶⁶. Намисто значиться серед викрадених речей тричі, а кольорові стрічки — двічі. Найбільше стрічок було вкрадено з крамниці вищезгаданого військового товариша Івана Мартинова. Ймовірно, він спеціалізувався на торгівлі коштовними тканинами, нитками й стрічками¹⁰⁶⁷.

Серед інших викрадених речей у реєстрах згадуються: кінська зброя, реманент, предмети домашнього вжитку, а також зброя. Дослідники вважають, що вона завжди мала для злодіїв велику цінність¹⁰⁶⁸. У 1775 р. зброя зустрічається лише у двох справах: №15, де йшлося серед іншого й про напад на масток капітана Капустянського, та у справі № 70. У капітана розбійники забрали келеп, 2 пістолети і 2 рушниці¹⁰⁶⁹, а в реєстрах 70-ї справи згадувалися 2 пістолети й шабля¹⁰⁷⁰.

б) *Розбої*. Інколи заволодіння чужим майном відбувалося у формі розбою, тобто нападу з метою пограбування, який супроводжувався погрозами, насильством, убивством і т. ін.¹⁰⁷¹ В аналізованих тут

¹⁰⁶³ Там само, арк.32зв.

¹⁰⁶⁴ Там само, арк.120.

¹⁰⁶⁵ Там само, арк.49.

¹⁰⁶⁶ Там само, арк.199.

¹⁰⁶⁷ Там само, арк.178зв.

¹⁰⁶⁸ Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże, S.165.

¹⁰⁶⁹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.49зв.

¹⁰⁷⁰ Там само, арк.238зв.

¹⁰⁷¹ За І. Малиновським, у Литовському Статуті «Разбоем называется посягательство на жизнь или здоровье с корыстною целью, совершённое в форме насильственного нападения на дороге» (Див.: Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — Київ, 1894. — С.134). Імперське законодавство XVIII ст. розглядало це поняття значно ширше, не обмежуючись лише нападами на дорозі (Див.: Тальберг Д. Насильственное похищение имущества по Русскому праву (разбой и грабеж). — С.-Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. — С.109–112). Оскільки в проаналізованих у цьому дослідженні судових вироках розбоєм

протоколах згадується про 6 таких випадків. Передовсім, це вже неодноразово згадуваний доволі зухвалий напад на маєток поміщика Григорія Капустянського в Ізюмській провінції, учасниками якого були фігуранти двох інших справ, що розглядалася Полтавським гродським судом, — Михайло Омельченко та Лазар Усенко¹⁰⁷². У формі розбою відбувалися пограбування Максима Кичатого, який пас коней в урочищі під с. Диканькою¹⁰⁷³, й мешканця с. Комарівки Донецького пікінерського полку Михайла Коробченка, на дорозі, коли він їхав до Слобідської губернії, щоб купити хліба¹⁰⁷⁴. Розбійними були також напади на будинки: Никифора Шквиренка в с. Федорках¹⁰⁷⁵, Самійла Зінченка під с. Пушкарівкою¹⁰⁷⁶ та Сави Тищенко у м. Полтаві¹⁰⁷⁷.

Від інших злочинів розбої відрізнялися більшим числом учасників, а також застосуванням насильства. Імовірно, чисельність розбійників залежала від об'єкту, який планувалося пограбувати. Так, на маєток капітана Григорія Капустянського напало аж 17 осіб, 9 з яких, за свідченням коłodника Михайла Омельченка, буди запорозькими козаками¹⁰⁷⁸. В інших розглянутих тут випадках злодіїв було менше: на дома Самійла Зінченка й Сави Тищенко насакаувало по 5 осіб, на хати Никифора Шквиренка і Максима Китчатого — по 4, а в пограбуванні Михайла Коробченка бра-ло участь лише 2 злодії.

Насильство застосовувалося в усіх розглянутих випадках. У кращому разі грабіжники обмежувалися лише зв'язуванням потерпілих. Так вони вчинили під час пограбування Никифора Шквиренка, *«связавъ его и живую с нимъ в той хатъ невѣстку его Матрону и забравъ все движимое их имѣние...»*¹⁰⁷⁹, та Самійла Зінченка: *«связали его, жену и брата его Харитона Зъгнченка племѣнницу Параскевию и забрали все его имѣние бывшое в хатѣ»*¹⁰⁸⁰.

називали ще й напади на маєтки та будинки, а при визначенні покарань, поряд з Литовським Статутом, використовували закони Російської імперії, я послуговувався сучасним тлумаченням цього поняття, згідно з яким воно являє собою «напад з метою пограбування, який супроводжується погрозами, насильством, убивством і т.ін.» (Див.: Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. — Т.3. (П-Я). — С.143).

¹⁰⁷² ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.41–59зв., 60–70зв.

¹⁰⁷³ Там само, арк.87–87зв.

¹⁰⁷⁴ Там само, арк.120–12зв.

¹⁰⁷⁵ Там само, арк.149зв.

¹⁰⁷⁶ Там само, арк.181.

¹⁰⁷⁷ Там само, арк.254зв.

¹⁰⁷⁸ Там само, арк.48зв.

¹⁰⁷⁹ Там само, арк.149зв.

¹⁰⁸⁰ Там само, арк.181зв.

В інших випадках події розгорталися більш драматично. Під час нападу на маєток Григорія Капустянського злодії поранили списом його малолітнього сина, а самого капітана били, вимагаючи віддати гроші¹⁰⁸¹. Вищезгаданого Максима Китисенка грабіжники сильно побили палицею, розбивши до самої кістки голову й зламавши руку¹⁰⁸². Пограбованого на дорозі Михайла Коробченка «били немилосердно»¹⁰⁸³. Бандити жорстоко обійшлися і з Савою Тищенком та його дружиною: їх зв'язали й нещадно били, вимагаючи грошей. Як свідчить виписка із квіта возного гродського суду Григорія Затеси «1-е. На Савѣ Тищенку от самих колѣнь по головѣ, по спинѣ и по бокамъ, выключая одно брюхо, увесь тиранско избить какъ бы плѣтью, на обоихъ рукахъ многіе побитіе синію кривавѣ знаки, по головѣ и по лицу во многихъ мѣстахъ то ж побитіе синію кривавіе знаки. Губа сподняя с лѣвого боку какъ бы ножомъ разрѣзана. 2-е. На женѣ его тож, начавъ отъ колѣна, по шей, по спинѣ и по бокамъ, кромѣ брюха вся збита какъ бы плѣтью, на лицѣ во многихъ мѣстахъ побитіе кривавіе знаки, на лѣвой руки синію кривавыхъ знаковъ болшихъ четыре, лѣвой ноги болшого палца часть какъ би ножомъ отрѣзанно, под обоими глазами синѣе побитіе знаки»¹⁰⁸⁴. На щастя, обоє залишилися живими, хоча траплялися й випадки, коли нападники вбивали своїх жертв.

Злочини проти влади. а) Безпаспортство. Імперська модернізація та спричинене нею прагнення влади контролювати переміщення всіх категорій населення, передовсім платників податків, підданих і прикріплених до поміщиків селян, породили такий, доволі поширений вид злочинів, як «безпашпортный ход» чи «безпашпортство». Як видно з таблиці 1, їх частка була доволі суттєвою — 15,5%. Того року суд ухвалив 11 вироків у таких справах; було засуджено 13 осіб. Більшість з них мандрували у своїх буденних справах, забуваючи, чи не думаючи про те, що треба мати посвідчення особи.

Люди йшли в пошуках роботи, для зустрічі з родичами, купівлі необхідних речей на базарах і ярмарках тощо. Наприклад, Гапка Котлярка зі своєю донькою Горпиною прийшли в Полтаву з хутора, розташованого біля с. Гожулів «с намерениемъ что б где нибуд нанятся»¹⁰⁸⁵; мешканця сл. Лебедин Сумської провінції Саву Сіренка затримали й віддали під суд, коли він повертався з рідного с. Чернечини, в якому провідував матір¹⁰⁸⁶,

¹⁰⁸¹ Там само, арк.49.

¹⁰⁸² Там само, арк.87.

¹⁰⁸³ Там само, арк.121.

¹⁰⁸⁴ Там само, арк.251зв.

¹⁰⁸⁵ Там само, арк.21зв.

¹⁰⁸⁶ Там само, арк.86зв.

а Влас Решетниченко приїхав із м-ка Омельника Миргородського полку до Великих Будищ «для покупки себѣ овоци и продажи лошади»¹⁰⁸⁷.

Доволі часто серед затриманих були особи, котрі втікали від своїх власників, а інколи й справжні злочинці. Наприклад, Іван Волошенко, затриманий у Полтаві на базарі, куди він прийшов купити чоботи, виявився втікачем із с. Нижні Млини — підданим підкоморія Федора Левенця¹⁰⁸⁸. Так само в Полтаві, під час ярмарку був затриманий мешканець с. Мачух, Федір Демаш, який втік із володінь земського судді Григорія Сахновського¹⁰⁸⁹. Були й інші подібні приклади, однак найколеритнішою, на мою думку, є історія «мандрів» Олексія Штеги — уродженця с. Оксютинці Роменської сотні Лубенського полку. У свої 45 років він змінив, за моїми підрахунками, щонайменше 20 місць проживання. При цьому до самого одруження Олексій жив разом з батьками. Провівши у наймах на одному місці 4 тижні чи кілька місяців — зиму, або літо, півроку, чи навіть рік-два, — він переходив де-інде, мандруючи таким чином кількома полками Гетьманщини, а також територією Війська Запорозького. Цікаво, що свої мандрівки Штега здійснював разом із дружиною й дітьми. Найдовше, 4 роки, Олексій жив у сл. Писарівці, що належала генеральному обозному Семенові Кочубею. Його тричі ловили, засуджували «за *безпашпортний ход*» і відправляли до попереднього власника, але через якийсь час Штега знову втікав. Останній раз його спіймали неподалік м. Полтави, в с. Терешках у шинку, де Олексій пив із невідомим йому чоловіком горілку¹⁰⁹⁰.

Втікачем, злодієм і розбійником виявився затриманий у с. Гинюківці Дем'ян Куліченко. Під час слідства з'ясувалося, що ще в травні 1767 р. він брав участь у розбійному нападі на подорожніх в урочищі Кобилячок. Один із них, мешканець с. Панасівки Миргородського полку Михайло Шпак, помер від побоїв. Куліченкові тоді вдалося втекти й уникнути покарання. Але в грудні 1769 р. його затримали в шинку села Мачухи і відправили спершу в Полтавський гродський суд, а звідти (в 1770 р.) у генеральний суд — до м. Глухова. У квітні того самого року Дем'ян зумів утекти з-під варті й пішов на територію володінь Запорозької Січі. Через деякий час він осів у с. Комишеvasі, купив хату й одружився. У травні 1775 р., разом з дружиною Куліченко вирішив провідати своїх родичів, які жили в с. Гинюківці неподалік Полтави, де й був затриманий¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁷ Там само, арк.190зв.

¹⁰⁸⁸ Там само, арк.75.

¹⁰⁸⁹ Там само, арк.106.

¹⁰⁹⁰ Там само, арк.162–166.

¹⁰⁹¹ Там само, арк.107–110зв.

- б) *Упущення колодника*. 27 травня суд розглядав справу про недбалість при супроводі до полкової канцелярії колодника Петра Зорницького, який утік з-під варти козака першої полкової сотні варті Семена Пазька. Зорницького затримали в м-ку Великі Будища, бо засумнівалися в автентичності пред'явлених ним документів («по сумнителству имъющихся в него билетов»¹⁰⁹²) і вирішили відправити до полкової канцелярії. Великобудиські козаки передали затриманого в правління першої полкової сотні, місцевому городничому Пуздерку¹⁰⁹³. Останній доволі недбало поставився до виконання своїх обов'язків та й загалом повівся досить дивно. Він призначив для конвоювання колодника двох козаків — Семена Пазька та Петра Литовченка, а потім запросив їх разом із колодником до себе на обід, де всі разом пили горілку, куплену за арештантові гроші. Під час обіду один із конвоїрів — Петро Литовченко — так напився, що звалився з ніг. Тоді городничий наказав Семенові Пазьку самому вести заарештованого. Цікаво, що арештант їхав на коні, а конвоїр ішов пішки. Біля Шведської могили колодник пришпорив коня й утік.

Суд визнав городничого Пуздерка винним у втечі колодника. Проте йому визначили відносно легке покарання, значно м'якше, аніж ті, які, за свідченням Володимира Маслійчука, призначали за аналогічні злочини в Харківському намісництві¹⁰⁹⁴. Городничому наказали знайти втікача в тримісячний термін. Якби йому це не вдалося, а проти Петра Зорницького хтось висунув інші обвинувачення, то Пуздерко мав би задовольнити всі претензії постраждалого¹⁰⁹⁵.

Злочини проти особи. а) Убивства. Як уже зазначалося, одним із різновидів злочинів проти особи були вбивства. Для їх аналізу можна використати класифікацію польського дослідника Марціна Камлера, який розділив усі випадки на три групи: 1) ті, що трапилися в результаті бійки; 2) сплановані, навмисні вбивства; 3) скоєні під час розбійних нападів¹⁰⁹⁶. Отже, з 5 справ, що розглядалися Полтавським городським судом, під цю класифікацію підпадають лише три. З них два убивства трапилися в бійці, а одне (подвійне) — під час розбійного нападу. Ще дві справи стосувалися непідтверджених підозр, себто «сумнених» в убивствах. Перша з них була порушена проти підсудка Самійла Білашевого і його дру-

¹⁰⁹² Там само, арк.84.

¹⁰⁹³ На жаль, ім'я городничого в протоколі не вказане.

¹⁰⁹⁴ Маслійчук В. Названа праця, С.305–310.

¹⁰⁹⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.84–86.

¹⁰⁹⁶ Kamler M. Złoczyńcy, S.253.

жини Марини, зятя й дочки посполитого Касьяна Майстренка, яких підозрювали в убивстві Марининової мачухи Ксенії. Жертву знайшла мертвою у власній хаті в с. Петрівці поблизу Полтави її сусідка. При огляді тіла померлої возним першої полкової сотні Яковом Швидким були виявлені *«знаки, вся тварь синяя и все на ней тело синтєе ж»*, тож справу передали до гродського суду. Слідство підтвердило невинуватість підсудних, окрім того з'ясувалося, що небіжчиця тяжко хворіла¹⁰⁹⁷.

Ще одним підозрюваним у вбивстві, цього разу власної дружини, був мешканець Великих Будищ Іван Підгребельний. Чоловік сам знайшов свою дружину мертвою на долівці власної хати. Він стверджував, що причиною смерті була *«частая падучая бользнь, отъ чего она до умертвия своего болна находилась»*. Свідчення ж Іванової доньки Марії про те, *«что он вышепомянутую жєну свою Пелагию удавилъ»*, суд до уваги не взяв через її неповноліття¹⁰⁹⁸.

Убивства під час бійок зазвичай були результатами конфліктів, що, як правило, розпочиналися в шинках чи на вулиці. Підігріті горілкою відвідувачі досить легко розпочинали суперечки з будь-яких причин — через місце за столом, склянку оковитої, виграш чи програш у карти, сказані непристойні слова¹⁰⁹⁹, чи, як у випадку з Мусієм Остапенком, через справжні або вигадані кривди. Трагедія сталася 4 травня 1775 р. на хуторі полтавського полковника Андрія Горленка, розташованому в *«урочище Коломаку близ села Черкащини»*.

Того вечора Мусій зі своїм братом Грицьком пили горілку в домі місцевого шинкаря Федора Рябка. Туди ж у пошуках свого малолітнього слуги нагодився місцевий житель Семен Попович, якого Мусій запросив до столу й пригостив горілкою. Коли ж через деякий час Попович зібрався йти, брати зупинили його *«и с них Мойсей Остапенко, ставши близъ порога, говорилъ помянутому Поповичу: «Тако треба де в тебе взятъ пару волов за то, что б не снималъ съ их дѣтей стѣряковъ и овецъ не займалъ». На что скоро сказалъ Поповичъ, яко онъ серяковъ с их дѣтей не снималъ тож и овецъ не займалъ, то онъ набраня ему Поповичу матерно вдарилъ его, Семена, первие по зубах кулакомъ, а потомъ какъ оной Мойсѣй, такъ и братъ его реченній Грицко Остапенко, вфативши его за волоса, свалили с ногъ на землю, и сколько ж при томъ разъ они Остапенки его вдарили кулаками, не вѣдаеть»*. Шинкар зупинив бійку, після чого Семен По-

¹⁰⁹⁷ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, сир.22, арк.38зв.-41.

¹⁰⁹⁸ Там само, арк.72зв.

¹⁰⁹⁹ Kamler M. Złoczycy, S.254.

пович пішов додому, а братів він *«попотчиваль по одной чарки горьлки»* і вирядив із хати¹¹⁰⁰.

Однак конфлікт на цьому не вичерпався. Розгніваний Семен прибіг додому, зібрав родичів та сусідів, закликаючи їх брати дрючки й бити Остапенків. Через це *«Мойсею Остапенку и смертное послѣдовало убійство, хотя ж с них шуринъ Поповичовъ Иванъ показуєть, что вдарилъ онъ Мойсѣя Остапенка одинъ раз дручкомъ по плечу»*¹¹⁰¹.

Ще один конфлікт, який завершився вбивством, стався в містечку Великій Будищі 25 вересня. Сварка відбулася в середовищі місцевої молоді між 15-літнім Іваном Рахненком, який того вечора вийшов із батьківського дому на вулицю *«к бывшимъ тамо молодикамъ»*, та наймитом козака Григорія Демочки Іваном Балковим (на жаль, вік у джерелі не вказаний — Ю.В.). Можна припустити, що причиною сварки став якийсь недолугий жарт, *«спроба поглузувати зі слабшого для власного самоствердження»*¹¹⁰², характерний для підліткового середовища. Як сказано в матеріалах справи, Балковий з невідомої причини став ляяти Рахненка, за що той нібито спершу пхнув, а потім *«вдарилъ его, Балкового, имѣвшуюсь в него рукахъ палкою разъ по шее, а дважди по плечамъ»*¹¹⁰³. Від цих побоїв Іван Балковий 1 жовтня помер. Однак возний із козаками при обстеженні тіла небіжчика виявили на ньому не три, а чотири «знаки» від ударів, один з яких був на голові¹¹⁰⁴. Отже, Рахненко явно применшив силу, з якою бив Балкового.

Убивство козака Андрія Наталченка і його дружини Ганни, найжорстокіше з усіх розглянутих вище, сталося в ніч з 26 на 27 січня в результаті нападу розбійників на їхній хутір, розташований в лісі поблизу с. Мачух. Огляд тіл убитих засвідчив, що перед смертю Андрія з Ганною нещадно катували. Як сказано у вироку, на їхніх тілах *«по освидѣтельствованію хоружимъ Шостею при свящесіику и двухъ шляхтичахъ явилисьъ знаки: 1-е, в Андрѣя Наталченка голова вся порѣзанная и окривавленная; 2-е, шия с правого боку пополамъ перерѣзанная; 3-е, груди и чрево совсѣмъ огнемъ попеченное, такъ что и шкура посѣдалась и тѣло почернѣло. На женѣ его Аннѣ: 1-е, голова вся побита и окривавленная; 2-е горло в двохъ мѣстахъ перерѣзанное; 3-е, отъ грудейъ вѣвсѣхъ животъ огнемъ попеченіе; 4-е, на рукахъ отъ перевязанія до костей и огнемъ зженіе знаки»*¹¹⁰⁵.

¹¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.130.

¹¹⁰¹ Там само, арк.132.

¹¹⁰² Маслійчук В. Названа праця, С.257.

¹¹⁰³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.143зв.

¹¹⁰⁴ Там само, арк.144зв.

¹¹⁰⁵ Там само, арк.194зв.

Причиною нападу розбійників на дім Андрія Наталченка були, очевидно, гроші, які він виручив за проданий ґрунт. Принаймні так впливає зі свідчень жительки с. Федорки Тетяни Сизенко, до якої небіжчиця Ганна приходила незадовго до загибелі. Вона розповідала, що за відсутності вдома чоловіка до неї на хутір прийшли мешканець того ж села Пилип, Хорешків зять, та Іван Скрипник, який жив на одному з хуторів біля р. Полузир'я. Ці двоє били Ганну й *«мучили нещадно»*, вимагаючи грошей. А коли жінка заявила, що чоловік відніс їх до с. Мачух, злочинці, забравши в неї майно, змусили її під загрозою смерті присягнути, що вона не розповість про них нікому, навіть власному чоловікові¹¹⁰⁶. Ймовірно, через кілька днів розбійники повернулися й завершили розпочате.

б) *Побиття*. Справа про побиття чи *«окровавлення»* капрала внаслідок бійки, що сталася увечері 17 квітня в шинку с. Супрунівки. Місцеві козаки — Іван Нечитайленко, Григорій Власенко й Антон Швець — прийшли туди випити горілки. У тому ж шинку перебував і невідомий капрал, який на час приходу козаків спав на ліжку. Вочевидь, його розбудив галас, зчинений козаками. Зав'язалася суперечка, що переросла в бійку: капрал став кидатися на своїх опонентів зі шпагою і розбив Івану Нечитайленку носа. Козаки шпагу відібрали, але при цьому капрал сам поранив нею свою ногу. Супрунівські мешканці віднесли зброю сільському отаманові Трохиму Городчанінову, який, взявши її, сам прийшов до шинку. Отаман хотів з'ясувати особу капрала, але той нібито кинувся на Трохима з ножем. Ніж забрали, а нападника побили. Наступного дня, узявши із сотенної канцелярії супровідного листа, капрала відправили до військової частини, розташованої у с. Мильцях. Незабаром військове командування подало на козаків скаргу до суду. У свідченнях козаків виявили розбіжності, тож суд ухвалив покарати їх палічними й відпустити¹¹⁰⁷.

Злочини проти моралі. Серед цього виду злочинів дві справи стосувалися перелюбу і по одній — двоєженства та ворожбитства. У перелюбі було звинувачено Уласа Козубенка, справу якого слухали 2 березня. Улас нібито звабив і намовив до втечі мешканку м. Полтави, удову Домаху Брайтчиху, в якій служив шинкарем. Коханців затримали вночі 18 січня в с. Супрунівці. Уласа відправили до гродського суду, а Домну, *«дабы таких зазорних поведеній воздержалась и обхождение имела постоянное...»*, покарали. Однак під час розгляду справи з'ясувалося, що Улас із Домною

¹¹⁰⁶ Там само, арк.95зв.

¹¹⁰⁷ Там само, арк.72зв.-74зв.

вирішили побратися й прямували в с. Шостаки до місцевого священика о. Пантелеймона для вінчання. Вони навіть мали письмовий дозвіл на укладення цього шлюбу, виданий полтавським протопопом о. Іваном Станіславським. До с. Супрунівки молодята заїхали, щоб зустрітися із Уласовою матір'ю, яка там мешкала, «для свідання и просить дозволення ему, Власу, женитися»¹¹⁰⁸.

Удруге подібну справу слухали 22 червня. Цього разу факт перелюбу довели: його чинив зі своєю братовою, Одаркою, мешканець с. Яківців козак Трофим В'язуненко. Коханці визнали свою провину і були засуджені до публічного покарання: «Трофима Вязуенка плѣти, а Дарию розгами, и по наказании обявзавъ смертною казнию, при судѣ подпискою, что впредѣ в такомъ скверном дѣльѣ обращатся не будутъ»¹¹⁰⁹.

За звинуваченням у двоєженстві полтавський козак Іван Горбенко постав перед судом 5 березня. Івана звинувачували в тому, що він покинув дружину з двома малолітніми дітьми та одружився вдруге. Судді, вирішивши, що ця справа належить до компетенції духовного суду, ухвалили відправити козака разом із новою дружиною в Полтавську протопопію¹¹¹⁰.

Найкоротшим з усіх вироків, записаних в аналізованій книзі, є вирок винесений 27 квітня 1775 р. підданій Хрестовоздвиженського монастиря Гапці Явтухівні, яка «винилась» у ворожбитстві. На жаль, він не містить жодних обставин справи. Поставши перед судом, Гапка зізналася, що ворожить, допомагаючи виявити долю втрачених речей. Утім, це, вочевидь, не єдина причина, з приводу якої жінку притягли до суду, адже, крім цього, вона ще й була «шатающаясь по многимъ местамъ и разнымъ жительствовамъ». Суд ухвалив її висікти й віддати до монастиря для накладення епітимії¹¹¹¹.

Час, місце і спосіб скоєння злочинів. За моїми підрахунками, в аналізованих вироків містяться вказівки на час і місце скоєння 43 злочинів. Найпопулярнішою для лиходійства виявилася ніч (25 злочинів, 58,1%), яка, на думку дослідників, була найсприятливішим часом для крадіжок¹¹¹². Більшість «нічних» злочинів становили крадіжки (18 випадків, 72%) і розбої (7 випадків, 28%). Серед зацікавлень нічних крадіг переважало майно — 13 (72,2%) випадків; тварин викрали лише 5 разів (27,8%). Ще 11 злочинів (25,6%) було скоєно увечері: 7 крадіжок (у 6 випадках це були тварини, на відміну від нічних крадіжок), 2 вбивства, 1 бійка та один

¹¹⁰⁸ Там само, арк.21–23.

¹¹⁰⁹ Там само, арк.110зв.-112.

¹¹¹⁰ Там само, арк.32зв.-33.

¹¹¹¹ Там само, арк.71зв.

¹¹¹² Szczołcki S. Rozboje, rabunki i kradzieże, S.144.

розбійний напад. Отже, основна маса злодіянь припадала на темну частину доби.

Удень сталося лише 7 злочинів (16,3%, від загальної кількості), з них 4 крадіжки. Двічі злодії викрадали худобу, одного разу печений хліб і одного разу хмиз. Два буханці печеного хліба намагався вкрати в одному із шинків м. Полтави мешканець с. Нижні Млини Влас Дикий, який у страсну п'ятницю вдень пив там горілку разом зі своїми односельцями. Його спіймали на гарячому й віддали до сотенного правління¹¹¹³.

Крадіжка хмизу в лісі, ймовірно, була тим злочином, який можна здійснити лише вдень. У його скоєнні син значкового товариша Федір Старицький звинуватив підданих свого брата, миргородського полкового обозного Василя Старицького: Григорія, Марка та Григорія Садовенків і Семена Кобзаренка, які, за наказом пана, нарубали 4 вози хмизу. Оскільки йшлося радше не про крадіжку, а про нерозділену спадщину, гродський суд звільнив обвинувачених¹¹¹⁴.

Так само вдень вищезгадувана Гапка Явтухівна займалася ворожінням¹¹¹⁵, а городничий Пуздерку з козаками, навмисно чи ні, створили умови для втечі колодника¹¹¹⁶. Трохим і Одарка В'язуенки також серед білого дня, *«по отлучки ее свекрухи и мужа ее же показаного Кондрата в Полтаву на торгъ»*, чинили *«прелюбодѣяние»*¹¹¹⁷.

Інформації про місце скоєння злочину в аналізованому джерелі дещо більше, аніж про час — у 47 випадках. Зібрана «статистика» вказує на те, що основна маса злочинів (57,5 %) здійснювалася в приміщеннях: хатах, коморах, лавках, стайнях, шинках тощо. У більшості випадків вони стосувалися майна, але інколи й тварин, як, наприклад, крадіжка коней зі стайні священника Павла Занковського в с. Жуки під Полтавою, що сталася в січні місяці¹¹¹⁸.

Найчастіше, в 14 випадках (29,9%), у центрі уваги крадіїв опинялися комори, де, як видно з реєстрів вкраденого, мешканці Гетьманщини зберігали найрізноманітніші речі: збіжжя, борошно, одяг, тканини, кінську зброю, реманент, зброю, прикраси тощо. Другим за популярністю серед злочинців приміщенням були хати (6 випадків, себто 12,8%), а третім — шинки (3 випадки, 6,4 %). Злочини, що здійснювалися в хатах, як і ті, що відбувалися в коморах, були пов'язані із заволодінням чужим май-

¹¹¹³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.81–81зв.

¹¹¹⁴ Там само, арк.171зв-177зв.

¹¹¹⁵ Там само, арк.71зв.

¹¹¹⁶ Там само, арк.84.

¹¹¹⁷ Там само, арк.111зв.-112.

¹¹¹⁸ Там само, арк.12зв.

ном. Згідно з вироками 1775 р., у хатах відбулося 3 розбої, 2 крадіжки і 1 вбивство.

Шинки, як місця злочинів, у проаналізованих вироках фігурували тричі. У них сталося дві бійки й одна крадіжка. Одна бійка, як пам'ятаємо, відбулася в с. Супрунівці між місцевими козаками й російським капралом¹¹¹⁹, а друга — в шинку на хуторі полковника Андрія Горленка між Семеном Поповичем та братами Остапенками¹¹²⁰, що скінчилася вбивством одного із братів.

Однак, слід зауважити, що шинки в ті часи взагалі були криміногенними місцями. Саме там знайомились майбутні спільники, задумувались злочини, виготовлялися фальшивки, збувалось крадене, а інколи й переховувалися злочинці. Зокрема, розбійницька ватага для нападу на маєток Капустянського почала організовуватися, коли більшість її учасників *«пили в шинкарки, ему (Лазарю Усенку — Ю.В.) незнаємой, торгьлку»*¹¹²¹. У шинку с. Байбаківки, розташованому на території Самарської паланки Запорозьких вольностей, Гордій Махненко зустрів *«великоросійського служивого чоловікя»*, якого, *«потчивая его горгьлкою, между разговорами просиль о написаніи ему, Мохнѣ, билета на пяти человекѣх, на двѣх повозки с лошадами в малоросійские и великоросійские города»*. У результаті домовленості, цей чоловік, Никифор, який *«о прозваніи и которого полку, не говорилъ»*, виготовив фальшивий паспорт для Гордія та його спільників¹¹²². Михайло Гаркуша, який обікрав секунд-майора Козельського, заплатив краденими речами шинкареві Максимові Гриньку за *«напой горелки»*¹¹²³. Семен Вершиненко і Матвій Дудник викрадені у великобудиського козака Романа Яценка *«вещи отнесли к шинкару сотника Великобудиского Павла Сулмимы Макару Шевцу»*¹¹²⁴. У шинкаря Василя Савуна на хуторі Буцькому, розташованому на р. Вільховій Говтві, що належав військовому товаришу Петрові Цурці, переховувалися розбійники, які пограбували полтавського жителя Саву Тищенка¹¹²⁵.

По одному разу місцями злочинів ставали крамниця, маєток та погріб. Останній належав козакові Лук'янові Паську, розташований на його хуто-

¹¹¹⁹ Там само, арк.72зв.-74зв.

¹¹²⁰ Там само, арк.130.

¹¹²¹ Там само, арк. 64.

¹¹²² Там само, арк.229зв.-230.

¹¹²³ Там само, арк. 19зв.

¹¹²⁴ Там само, арк.94зв.

¹¹²⁵ Там само, арк.211.

рі біля с. Нижні Млини. З цього погребя підданий підкоморія Федора Левенця Іван Ключник викрав вулик із бджолами¹¹²⁶.

Коней та худобу крали, як правило, з пасовищ: на луках, леваді, степу, лісі, полі тощо (таких випадків було 11, тобто 22,9%). У одному випадку, в ніч з 15 на 16 травня було викрадено трьох коней з двору в м. Полтаві, де квартирував житель російського м. Білгорода відставний сержант Ізот Шеховцов¹¹²⁷. Також маємо крадіжку козаком другої полкової сотні Яковом Киселем двох волів із загороди у мешканця с. Івашок Якова Шаля в лютому того року — на всеїдному тижні¹¹²⁸.

Доволі криміногенним місцем, особливо в темну частину доби, були вулиці. На них, як пам'ятаємо, сталося два вбивства — Івана Балкового та Мусія Остапенка. Усього ж у ви роках 1775 р. ішлося про три злочини, скоєні на вулицях. Третім злочином було ворожбитство, про яке йшлося вище.

Три злочини відбулися в урочищах, зазвичай, вкритих лісом, а тому доволі зручних місць для розбійницьких нападів: там жертву легко заскочити зненацька. Таких нападів було два: на мешканців с. Панасівки в урочищі Кобилячок та на Максима Кичатого в урочищі під с. Диканькою. Третій злочин також був пов'язаний з лісом, але, як згадано вище, з вирубкою в ньому хмизу підданими Василя Старицького.

Ще одним місцем злочину, зафіксованим у протоколах лише один раз, була дорога біля с. Федорівки, де пограбували вищезгадуваного Михайла Коробченка. Взагалі дороги, особливо лісові, вважалися зручними місцями для розбійницьких нападів¹¹²⁹. Наприклад, саме на лісовій дорозі, під час поїздки на ярмарок до м. Харкова у вересні 1767 р., пограбували полтавського аптекаря Георгія Тама. Поблизу м-ка Люботина, в лісі, на нього напало троє розбійників: *«сидящего его в коляски один в них вдарив в голову копьём и разбил до кости. Другие ж и тот, которой копом голову пробил, витайши его с коляскою и привязав в одном халату к дереву, а потом забрав лошадей с коляскою и все в одной бившиши денги и вещи (о чем сложен реестр), неведомо куда с собой увезли»*¹¹³⁰.

Підготовка й здійснення злочинів. Слід також зауважити, що усі зафіксовані в аналізованій книзі злочини можна умовно поділити на спонтанні й сплановані. До першої групи відносимо здійснені випадково, коли рішення про їх скоєння приймалося спонтанно, або ж вони були наслідком

¹¹²⁶ Там само, арк.206зв.

¹¹²⁷ Там само, арк.137зв.-138.

¹¹²⁸ Там само, арк.160зв.

¹¹²⁹ Kamler M. Złoczyńcy, S.97.

¹¹³⁰ ЦДІАК Ураїни, ф.763, оп.1, спр.242, арк.6зв.

неусвідомлених дій. До таких злодіянь слід, очевидно, віднести крадіжку Власом Диким у шинку хліба. Імовірно, прийшовши туди пити горілку, він навряд чи планував крадіжку; рішення виникло лише *«по отлучки шинкаря в другую хату»*¹¹³¹. Так само спонтанно вирішив украсти корову й Зіновій Штепенко, який, *«натившись допяна горелки»*, йшов через село Головач на свій хутір. Тим більше, що він навіть не пам'ятав факту крадіжки¹¹³². Очевидно також, що незапланованими, тобто ненавмисними були й убивства Івана Балкового та Муся Остапенка.

Однак більшість злочинів здійснювалась в результаті певних спланованих дій, необхідних для подолання перешкод на шляху до заволодіння здобиччю. Як видно з матеріалів справ, майже всі комори, до яких хотіли потрапити крадії, зачинялися на замки. Лише у двох випадках вказується, що вони були незамкнені. Одну обікрав на хуторі в козака Лук'яна Паська злодій Іван Ключник¹¹³³, а іншу, — у дворі мешканця с. Івашок Василя Гринька, — обібрали Кирило Пунченко і Кузьма Маценко¹¹³⁴.

Отже, для того, щоб заволодіти чужим майном, викрадачам у більшості випадків потрібно було ліквідувати перешкоду у вигляді замка. Для цього вони використовували кілька способів. Першим і найпростішим варіантом, але таким, що його можна швидко помітити, було відбивання чи відкручування замка. Для цього застосовували залізні й дерев'яні пристрої. Так, із 6 випадків зривання замка один раз його відкрутили залізним свердлом¹¹³⁵, 2 рази палицею¹¹³⁶, 1 раз дубовим шворнем¹¹³⁷, а 2 рази інструмент не вказано¹¹³⁸.

6 разів замок відкривали: 5 разів використовували ключ¹¹³⁹ і 1 раз *«шило закривленное»*¹¹⁴⁰. Тодішні запори були менш захищеними, аніж сучасні, тож той самий ключ часто міг підходити до різних замків. Це суттєво полегшувало справу, адже потрібен ключ від подібного, а не якогось конкретного замка. Матеріали аналізованих справ значною мірою підтверджують цю гіпотезу. Так, наприклад, ідучи красти гроші, сховані купцем Іваном Драчовим, злодій Іван Куляченко взяв *«оть имтьючегось в него подобного, какъ в комори Михнишиной, тдѣ денги намгьренни были*

¹¹³¹ Там само, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.81зв.

¹¹³² Там само, арк.23зв.

¹¹³³ Там само, арк.206зв.

¹¹³⁴ Там само, арк.33зв.-34.

¹¹³⁵ Там само, арк.12.

¹¹³⁶ Там само, арк.33зв, 34.

¹¹³⁷ Там само, арк.238.

¹¹³⁸ Там само, арк.41, 178.

¹¹³⁹ Там само, арк.27

¹¹⁴⁰ Там само.

воровать, замка ключь (підкреслення моє — Ю.В.)»¹¹⁴¹. Подібним чином діяв Дорош Скидан, плануючи відкрити замок на коморі козака Павла Дмитренка в с. Петрівці: «взятимъ с нихъ Дорошомъ в домъ хозяина его Леванжевского¹¹⁴² от комори ж его, Леванжевского, ключемъ отомкнулъ въ комори двери»¹¹⁴³. Залізний ключ під час пограбування двох комор брав із собою крадій Семен Вершиненко¹¹⁴⁴, а Іван Павелк відкрив комору козака Олексія Олефіренка за допомогою дерев'яного ключа¹¹⁴⁵.

Відсутність ключа чи якісь інші причини, примушували злодіїв вдаватися до інших методів, наприклад, підкопу, як-от невідомі злочинці, котрі вкрали гроші з хаги полтавського козака Семена Богомаза «*прокопавъ под комнатою подвалину*»¹¹⁴⁶. Так само вчинили й ті «*невъдомые вори*», що підкопались під комору козака Кирила Собакаря в с. Нижні Млини¹¹⁴⁷.

Одного разу на хуторі поблизу слободи Гупалівки певну проблему крадіям — Грицькові Костирці, Гордію Махненку й Андрію Гострому — створили дворові пси. Однак вони успішно впоралися з цією перешкодою: «*онъ Костирка в ворота манилъ хлебомъ собакъ, а Мохна іс Острим, пошедши поза огородами, влѣзь черезъ огородъ в дворъ и в состоящей близь хати комори, Острый имѣвшимя в него дубовимъ шворнемъ висящій небольшою замкомъ открутив, въвойшли в комору и имевшую тамо скриню, взявши, внесли в огородъ и, открутивши в оной завеси сокирою, побрали какъ сискавшоевъ в ней, так и в коморе, имущество*»¹¹⁴⁸.

Якщо до місця злочину їхали кіньми, то залишали їх на певній відстані, часом при них залишався хтось із учасників, а безпосередньо до місця йшли пішки. Так, згадувані вище крадії, коли під'їхали до хутора, то залишили коней з возом неподалік¹¹⁴⁹. Злодії, які крали коней у священика Павла Занковського в с. Жуках, під'їхавши до села, сани з кіньми поставили в лісі, «*а сами пешкомъ пошли*»¹¹⁵⁰. За селом лишили своїх коней з возами й бандити, які нападали на масток Григорія Капустянського¹¹⁵¹. Під

¹¹⁴¹ Там само.

¹¹⁴² Очевидно йдеться про значкового товариша Трохима Левандовського (1732-?), який свого часу був сотенним хорунжим (Див. Кривошея В.В. Козацька старшин Гетьманщини. Енциклопедія, С.462).

¹¹⁴³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.61зв.

¹¹⁴⁴ Там само, арк.94зв., 96.

¹¹⁴⁵ Там само, арк.97.

¹¹⁴⁶ Там само, арк.145зв.

¹¹⁴⁷ Там само, арк.199.

¹¹⁴⁸ Там само, арк.238.

¹¹⁴⁹ Там само.

¹¹⁵⁰ Там само, арк.12зв.

¹¹⁵¹ Там само, арк.64зв.

час обкрадання комори в козака Павла Дмитренка, один зі злодіїв, Кирило Глущенко, залишався з кіньми¹¹⁵². Так само біля коней перебував і Хома Собакаренко, коли інші члени банди здійснювали розбійницький напад на Максима Кичатого¹¹⁵³.

Розбійні напади потребували ретельнішої підготовки й більшої кількості учасників. Хоча траплялися випадки, коли вони відбувалися й відносно спонтанно. Учасник розбою на Говтвянському тракті у травні 1767 р. Дем'ян Куліченко (Шульженко) свідчив: *«поехали в четырех дво однокояными повозками, одною Шульженка, а другою оного Петра, чтоб где случится кого ограбить на пути (підкреслення моє — Ю.В.)»*¹¹⁵⁴. Тобто конкретний злочин, що стався тоді в урочищі Кобилячок, попередньо не планувався.

Резонансний напад на маєток Григорія Капустянського планувався не один день. Один із його учасників, Михайло Омельченко, на допиті в суді свідчив, що ще в жовтні 1774 р. він їздив *«в оноє село для разведывания»*¹¹⁵⁵. За свідченнями іншого затриманого в Полтаві Лазаря Усенка, безпосередня підготовка розпочалась 6 грудня 1774 р. у м-ку Кам'янці, що належало до володінь Запорозької Січі, коли вони із приятелями *«пили в шинкарки горелку»*¹¹⁵⁶. Саме там уперше, ймовірно, і було розроблено план цього наскоку. Домовившись, *«согласившись с Запорожскими козаками тамо тогда бывшими»*, Макаром Перебийносом, Степаном Неживим, Якимом Наливайченком, Іваном Штригалею і Микитою Білим, а також з мешканцем м-ка Самари Лазарем Усенком, жителем Протовчанської слободи Тихоном Малим і двома полтавцями, Яковом Чернявським і Яковом Мисиренком, разом відправились до м-ка Самари, де до них приєдналося ще семеро осіб. Потім усі разом вони поїхали в зимівник козака Левушківського куреня Макара Перебийноса на р. Вовчий¹¹⁵⁷. Там вони, *«вооружив себе ружьями, пистолетами и птьками»*¹¹⁵⁸, через три дні, в ніч із 17 на 18 грудня, поїхали до маєтка жертви¹¹⁵⁹. Отже, як бачимо, напад був ретельно підготовлений.

Спланованим виглядає також напад на будинок підсусідка Сави Тищенко в м. Полтаві, на Кобищанах, який здійснила розбійницька банда

¹¹⁵² Там само, арк.61зв.

¹¹⁵³ Там само, арк.88.

¹¹⁵⁴ Там само, арк.108.

¹¹⁵⁵ Там само, арк.47зв.

¹¹⁵⁶ Там само, арк.64.

¹¹⁵⁷ Йдеться про ліву притоку р. Самари.

¹¹⁵⁸ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.64 зв.

¹¹⁵⁹ Там само, арк.48зв.

під керівництвом Андрія Гострого. Усі 5 членів банди були не місцевими, а мешканцями різних містечок, розташованих на території вольностей Запорозької Січі. Отже, місто вони знали погано. У виборі жертви їм допомагав місцевий підсусідок Михайло Швець, який мав із цього власний інтерес: *«в такомъ разсужденіи, что естли они его, Тищенко, оборуютъ, не будетъ онъ тамъ жить, а ему де, Шевцю, тогда свободо будетъ, вышедши отъ Багинской, ввойти в хату и жить в ней, в якую онъ, Швець, и прежде того хотелъ войти жить»*¹¹⁶⁰. Він переконав злодіїв, що Сава Тищенко має велику суму грошей (150 руб¹¹⁶¹), що їх нібито залишив йому померлий брат.

Готуючи пограбування, злочинці двічі приїздили в Полтаву — 29 серпня і 2 вересня 1775 р. Вони зупинялися під містом, *«по Мачуской дороге противу ветряних млиновъ в долине»* і двоє з них ходили до міста. Вочевидь, так було легше залишатись відносно непомітними, адже чоловіча компанія на возі могла швидше привернути увагу містян. Ймовірно, у ході цих відвідин зловмисники роздивилися всі підходи до будинку жертви, бо, за свідченнями спійманих членів банди, вони досить вільно пройшли до будинку під час пограбування — вночі з 2 на 3 вересня. Про підготовку до злочину свідчить і той факт, що Андрій Гострий узяв із собою гніт, щоб мати можливість запалити світло¹¹⁶².

Певною проблемою, яку доводилось вирішувати в ході розбійних нападів, що відбувалися в населених пунктах, було потрапляння в будинки. У хати на хуторах, або ті, що стояли осібно в селах, вдертися було набагато простіше. Натомість у містах важливо було не наробити передчасного галасу.

Ось як відбувалося пограбування Григорія Капустянського: *«за приходомъ в тотъ его домъ первѣе людеѣ Капустянского в людской избѣ перевязали и, приставя к нимъ караулъ, пришли къ покоямъ его близъ спалнѣ тоже разломавъ двери вошли в покой и тамъ взявши его Капустянского, жену и людей, в тѣхъ покояхъ бившихъ заперли в походной погребѣ. При чемъ с нихъ Тихонъ Малій, будучи на караулѣ в стѣнечнихъ дверей, копѣмъ подколовъ его, Капустянского, сына малолѣтного. А потомъ, взявши с погребѣ, его, Капустянского, били, допрашивая денегъ, и опять отвели в погребѣ»*¹¹⁶³. Отже, у цьому випадку слуг позв'язували, а двері просто вибили. Нападникам не йшлося про дотримання тиші. Крім зв'язування, на-

¹¹⁶⁰ Там само, арк.248зв.

¹¹⁶¹ Там само, арк.228зв.

¹¹⁶² Там само, арк.227зв.-228.

¹¹⁶³ Там само, арк.64зв.

явного у більшості пограбувань, тут злочини, як бачимо з тексту, застосували ще один поширений серед розбійників метод — тортури.

У тих випадках, коли потрапити в хату хотіли без зайвого шуму, вдавалися до різних хитрощів. Передовсім, намагалися виманити з хати господаря. Наприклад, для того, щоб потрапити в дім Никифора Шквиренка, злочинці під виглядом подорожніх просилися переночувати, а коли їх впустили, кинулись зв'язувати домашніх і виносити майно¹¹⁶⁴. У Самійла Зінченка грабіжники спершу тихцем вивели з двору коня, а потім стали кликати господаря. Самійло, побачивши свою тварину в руках незнайомця, кинувся її відбирати, залишивши двері відчиненими. У цей момент *«набѣгши пешо изъ за сѣней его Зѣнченка хати неизвѣстниѣ ему четири человекъ салдатъ в какомъ числѣ былъ и одинъ малороссіянинъ»* зв'язали його рідних, а потім і його та забрали майно¹¹⁶⁵.

До хати Сави Тищенка злочинці залізли, *«проломавъ на причѣлку хатнѣмъ доску, оставили его, Мохну и Котляра, на окнахъ для караулу, а сами Острій, Таран и Костирка перелезъ черезъ торгѣще хатнѣе и викресавъ огню, зажегши имѣвшоюся въ Острога холстяной тнотъ, сѣхроу напоенной, въвошли въ хату...»*¹¹⁶⁶. Потім вони зв'язали господарів і катували їх, вимагаючи неіснуючі гроші, про які їм розказав Михайло Швець. Коли ж тортури нічого не дали, вони забрали все майно зі скрині.

Злочинці. Аналізовані документи містять також інформацію про злочинців, хоча й не завжди повну. За моїми підрахунками, до суду в тому році притягнули 107 осіб, переважно чоловіків — 92,5 % (99 осіб). Жінки становили лише 7,5% — 8 осіб. Як видається, їхня частка серед злочинців Гетьманщини була традиційно невисокою. За інформацією екстракту, поданого до генеральної військової канцелярії в 1751 р., у секвестрах усіх 10 полків тоді перебувало 347 в'язнів, поміж них було лише 42 жінки — 12,1%¹¹⁶⁷. Імовірно, незначна частка жінок серед злочинців була притаманною ранньомодерному суспільству загалом. Доволі низький відсоток жінок у злочинному середовищі констатують також польські й англійські дослідники. Так, Славомір Щоцький констатує, що жінки лише зрідка опинялися на лаві підсудних, та й то лише через дрібні крадіжки у сусідів¹¹⁶⁸. Незначний відсоток жінок (лише 12,7%), був серед злочинців

¹¹⁶⁴ Там само, арк.149зв.

¹¹⁶⁵ Там само, арк.181зв.

¹¹⁶⁶ Там само, арк.228.

¹¹⁶⁷ Підраховано за: Там само, ф.51, оп.3, спр.10899, арк.1–116.

¹¹⁶⁸ Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże, S.148.

у польських містах¹¹⁶⁹. У тогочасній Англії частка жінок становила 19,2% серед звинувачених у насильстві¹¹⁷⁰.

За соціальною належністю, вказаною, до слова, лише відносно 90 осіб, найбільша частка притягнутих до суду — 50% (45 осіб) — припадала на вихідців із козацького стану. Другу за чисельністю групу (25,6%, себто 23 особи) становили піддані, а третю — посполиті (21,1% — 19 осіб).

На інших трьох особах (3,3%) зупинимося окремо: серед них — гусарський син Семен Китисенко (його батько був «грузинської нації» і служив свого часу вахмістром Грузинського гусарського полку¹¹⁷¹); Федір Шош був сином купця¹¹⁷²; а Сергій Краснопецов сином однодворця — людиною «*великороссийской породы*»¹¹⁷³.

Щоправда, слід зауважити, визначення соціальної належності злочинців, особливо професійних, є доволі умовним. Тут, на мою думку, слід погодитися із твердженням Марціна Камлера про те, що при соціальному маркуванні злочинців варто говорити радше про походження¹¹⁷⁴, а не про належність до якоїсь великої групи. Чи можна, наприклад, уважати козаками осіб, які вели спосіб життя, непритаманний представникам цього стану. Як видно з протоколів допитів, Михайло Гаркуша, Іван Куліченко та Олексій Штега народилися в козацьких сім'ях. Скажімо, Михайло Гаркуша походив із м-ка Ковалівки Гадяцького полку. Залишившись сиротою «*в малолетстві*», Михайло перші вісім років сирітства жив у свого рідного дядька. Згодом він поїхав з одним із односельців за рибою до Великого Лугу, де й залишився. Там він перебував «*в служженні у разных Запорожских козаков*». У 1774 р. Михайло прийшов до Полтави, «*чтобь где случится найнятся в годовую службу*». Роботу він знайшов у секунд-майора Якова Козельського, в маєтку якого — с. Козельщині — й жив до арешту¹¹⁷⁵. Іван Куліченко, який народився в с. Івашках, так само рано втратив батька: «*остался оть него в сущемь малолетстве такь что и одного отца своего не помнитъ*». Спершу хлопця виховувала мати, а з 12 років він пішов до м. Полтави навчатися шевському ремеслу. Згодом Іван став працювати за наймом у різних шевців і власників¹¹⁷⁶. Олексій Штега, який до одруження хоч і жив з батьками в с. Оксютинцях

¹¹⁶⁹ Kamler M. Złoczyńcy, S.25.

¹¹⁷⁰ Garthine Walker. Crime, Gender; and Social Order in Early Modern England. (Cambridge Studies in Early Modern British History.). — New York, 2003. — S.25.

¹¹⁷¹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.3.

¹¹⁷² Там само, арк.98зв.

¹¹⁷³ Там само, арк.191.

¹¹⁷⁴ Kamler M. Złoczyńcy, S.26–27.

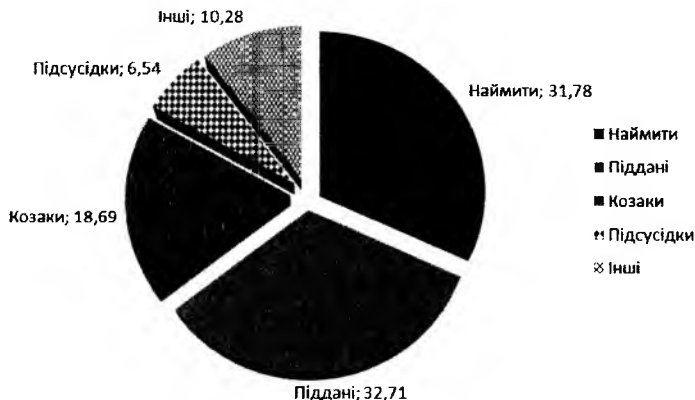
¹¹⁷⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.16зв.

¹¹⁷⁶ Там само, арк.26зв.

Лубенського полку, решту часу провів, як пам'ятаємо, наймитуючи у різних власників¹¹⁷⁷. Отже, як бачимо, більшу частину свого життя ці люди наймитували, а тому вважати їх козаками, очевидно, не слід.

Якщо ж ретельніше придивитися до занять притягнених до суду (див. малюнок 1), то виходить, що найбільшу частку серед них становлять піддані (35 осіб, себто 32,71%) і наймити (34 особи — 31,78%). Разом ці дві групи складають більшість — 69 осіб, або ж 64,49% відсотка.

Мал 1. Криміногенні групи

Очевидно, саме в цьому середовищі й формувалася основна маса злочинців. Як видно із протоколів допитів, частина з них, унаслідок життєвих і соціальних катаклізмів, пережили зниження свого суспільного становища, тобто козачі діти змушені були йти у найми чи потрапляли у підданство до заможніших осіб. Дехто опановував ремісничі професії, але це не завжди допомагало їм виправити становище. Руйнування старої соціальної структури й формування нової, внаслідок тих трансформаційних змін, що їх переживала Гетьманщина у другій половині XVIII ст., сприяли поширенню злочинності серед найменш заможних суспільних груп.

Ще одну велику групу злочинців становили особи, які на момент притягнення до суду належали до найбільшої соціальної категорії Гетьманщини — козаків (20 осіб, себто 18,69%). Щоправда, справжніх злочинців серед них виявилось не надто багато. Як свідчить джерело, провина сімох із них не була доведена, чотирьох засудили за подружню зраду, троє побилися в шинку, один виявив недбальство при конвоюванні колодни-

¹¹⁷⁷ Там само, арк.162зв-166.

ка, один притягувався за «*безпаспортний хід*», а ще один у стані сильного сп'яніння украв корову. Молодий козак Григорій Гелеверенко, серед інших, брав участь у викраденні й забитті бика, що належав мешканцеві м-ка Великих Будищ Василеві Бортнику¹¹⁷⁸. Найсерйозніші злочини здійснили козаки Мирон Коваленко та Пилип Проценко. Спочатку вони спільно з посполитим Кузьмою Маценком викрали у козака Івана Строгала в с. Горбанівці з погребя 4 вулики із бджолами, а потім Проценко, з Маценком та наймитом Яковом Пунькою, обікрали в с. Івашках комору шинкаря Федора¹¹⁷⁹.

Нечисленну групу залежного населення — 7 осіб (6,54%) — становили підсудки. Серед віднесених мною до категорії «інших» (11 осіб, 10,28%) були представники різних мікрогруп тогочасного соціуму: троє посполитих, троє шинкарів, двоє бурлаків з Азовського моря, по одному — гусарський син, купець і сільський отаман. Останній, Григорій Воскобойник, отаман с. Горбанівки — був єдиним за увесь досліджуваний рік представником соціальної верхівки, притягненим до суду. Його бездоказово «оговорив» у переховуванні крадених коней і речей злодій Іван Недовесенко¹¹⁸⁰.

Вік злочинців далеко не завжди фіксувався, імовірно, лише у випадках ухвалення вироку. Серед злочинців, про яких маємо ці дані, переважають представники активних вікових груп: 20–29 років — 43,5% (37 осіб) та 30–39 — 28,2% (24 особи). Суттєву частку 17,6% (15 осіб) становили особи віком 40–49 років. Відносно молодих (15–19 років) і старших (понад 50 років) серед притягнутих до кримінальної відповідальності виявилось небагато — відповідно, 6% (5 осіб) та 4,7% (4 особи). Наймолодшим злочинцем був засуджений за вбивство п'ятнадцятирічний Іван Рахненко¹¹⁸¹, а найстаршим — шістдесятирічний Влас Решетниченко, покараний за «*безпаспортний ход*»¹¹⁸².

Певну частку з-поміж засуджених становили професійні злодії. Уважається, що під це означення підпадають ті індивіди, які свідомо вибрали злочинний спосіб для здобуття матеріальних благ¹¹⁸³. Марцін Камлер також зауважує, що професійні злочинці жили з крадіжок чи розбоїв і не працювали задля заробітку, а якщо й наймалися на роботу, то лише тим-

¹¹⁷⁸ Там само, арк. 209.

¹¹⁷⁹ Там само, арк. 34зв.-35.

¹¹⁸⁰ Там само, арк. 79зв.-80зв.

¹¹⁸¹ ЦДАК України, ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 425зв.

¹¹⁸² Там само, арк. 190.

¹¹⁸³ Гуров А. Профессиональная преступность. Художественно-публицистическое эссе // <www.lib.rus.ec/b/96817/read#t24>

часово, яку незабаром кидали. Досить часто вони обкрадали тих господарів, у яких працювали¹¹⁸⁴.

Найкраще під таке визначення серед «полтавських» злодіїв, очевидно, підпадає вищезгадуваний колодник Лазар Усенко. Він народився у м-ку Богородицькому «ведомства Запорожських дачь» в родині посполитого. Згодом родина перебралася в м-ко Старий Кодак. Коли Лазареві виповнилося 18 років, помер його батько, і вони з матір'ю переселилися до слободи Новоселиці. Через три роки померла й мати, тож Лазар став наймитувати в місцевого мешканця Федора Колесника. Під час великого посту 1771 р. до слободи нагодився Лазарів дядько Тимофій Москаленко, який забрав хлопця до себе — у м-ко Коломак Охтирської провінції. Проживши з півроку (до кінця листопада) в дядька, Лазар пішов у слободу Жадківку, розташовану неподалік м. Полтави, до свого двоюрідного брата Іллі Шевця. Там хлопець прожив понад рік — до січня 1773 р. Відтоді й до арешту, здійсненого наприкінці лютого 1775 р., життя Лазаря Усенка складалося майже винятково з крадіжок, розбоїв, втеч і затримань. Першу крадіжку він вчинив зі своїм двоюрідним братом Іллею Шевцем 9 січня 1773 р., викравши в місцевого мешканця Семена Динника ворону кобилу з лошам. Удало збувши вкрадене, злодії не вгамувалися і вже вночі 14 січня, змовившись з іще одним мешканцем слободи Новоселиці — Лук'яном Сабгайдою — обікрали комору священика с. Ковалівки Василя Несвіта. Через три дні Лазаря заарештували й відправили до Полтавського гродського суду. Після ухвалення вироку й покарання його відпустили. Кара, імовірно, була не дуже суворою, враховуючи, що це був його перший злочин. Можливо, хлопця висікли батогами привселюдно в базарний день.

Опинившись на волі, Лазар знову повернувся до слободи Жадківки, де тиждень мешкав у свого знайомого Івана Свергуна. Потім пішов до м. Полтави нібито купувати хліб. На міському базарі він познайомився зі слугою значкового товариша Трохима Левандовського Дорошем Скиданом, який запропонував Лазареві найнятися до його господаря в «годовую службу». Усенко погодився, але служба в значкового товариша в с. Петрівці тривала недовго, лише тиждень.

Саме стільки часу було потрібно для наступних подвигів: *«того марта, а якого числа не помнить нотчу онъ Лазарь согласившись з вишеномяннутимъ Дорошем и третимъ Кирилом Глушцънкомъ»*, обібрали комору петрівцівського козака Павла Дмитренка, заволодівши чималою кількістю цінних речей. Третій учасник — Кирило Глущенко — майже

¹¹⁸⁴ Kamler M. Złoczyńcy., S.45.

відразу спробував продати свою частку краденого, що й навело на слід зловмисників. Утім, цього разу Лазареві Усенку вдалося втекти. Він знову прийшов до мешканця слободи Жадківки Івана Свергуна. Через місяць непосидючий Лазар вчергове подався до м. Полтави, ще раз купити хліба. Там-таки, на базарі, він познайомився з Омельком Богословцем, підданим полкового обозного Андрія Руновського, та й пішов з ним до шинку пити горілку, де обидвох затримали *«за безпашпорство»*. Лазар удруге опинився в полтавській в'язниці, але цього разу не чекав суду й уночі 1 липня 1773 р. *«тайнимъ образом з стьквєстра, пробравшись чрезъ состоящие тамъ отъ полковой артильрии пале, бежалъ»*. Усенко повернувся до Жадківки, проте цього разу побув там лише 3 дні й подався на територію *«Запорізьких дач»*, у слободу Самар.

Там він мешкав у Павла Чигринця, якому колись збув крадену кобилу, та у Тимофія Свистуна, *«заведомо вора»*. Згодом Лазар познайомився із мешканцем слободи Козирщини Іваном Гострим та його сином Андрієм, яких теж, очевидно, слід уважати професійними злочинцями. Разом із ними Усенко провів цілий рік, здійснивши низку злочинів, серед них крадіжку коней на хуторі підкоморія Федора Левенця, а також пограбування комори у священника с. Жуків Федора Гаєвського. Після останнього злочину, біля хутора на р. Тагамлик, що належав підкоморію Левенцю, крадігів схопили. До ранку Лазаря Усенка та Івана Гострого замкнули в порожній хаті на тому ж хуторі, проте невідомий Лазареві доброзичливець відімкнув хату, що дозволило їм утекти.

Після цієї пригоди Лазар знову подався у слободу Самар до Тимофія Свистуна, де жив до середини липня, а потім пішов на р. Вовчу косити сіно. Цим він займався аж до жовтня 1774. Накосивши дві скирти сіна, Усенко їх продав, кожну по 10 руб. Отримавши гроші, він повернувся до Самари, а на початку грудня вирушив на ярмарок у м-ко Кодак. Під час цього ярмаркування в шинку в сл. Городиші, як пам'ятаємо, й організувалася розбійницька ватага для нападу на поміщика Капустянського, до якої входив і Лазар.

Після нападу й розподілу награбованого на р. Орелі, Лазар Усенко знову повернувся в слободу Самар. Там він роздав борги й віддав на зберігання награбоване. Проте невдовзі в слободі стали шукати учасників нападу, тож йому довелося тікати. Разом зі своїм приятелем Григорієм Бабенком він вирушив до м-ка Багачки Миргородського полку, а перебувши там деякий час, Усенко вчергове повернувся в Самар та взявся за старе — став обкрадати місцевих жителів. Спершу, разом з кількома спільниками, він украв корову й привів її до Павла Чигринця, в якого тоді мешкав. Наступної ночі, разом із Чигринцем, Лазар обікрав комору в одного

з місцевих жителів. Цього разу крадіїв доволі швидко вирахували й уже наступного дня Павла Чигринця заарештували, а Лазарю знову пощастило зникнути. Спільно з іншим злодієм, Василем Карайкозою, вони поїхали в м-ко Перещепине й зайнялися конокрадством по навколишніх хуторах. Аж наприкінці лютого 1775 р., під час спроби збути крадених коней. Усенка таки затримали в м. Полтаві¹¹⁸⁵.

Отже, як бачимо, Лазар Усенко вів типовий для професійного злочинця спосіб життя. Засоби для життя він здобував за допомогою крадіжок і розбоїв, упродовж останніх років майже не працював фізично. Разом із Лазарем, до групи професійних злочинців можна, очевидно, віднести й Гордія Махненка, Грицька Костирку, Олексія Тарана, Самійля Котляра, Гната Столяра, а також Андрія Гострого, які здійснили розбійницький напад на будинок Сави Тищенко в м. Полтаві¹¹⁸⁶.

Окрім них, професійними злодіями можна, на мою думку, вважати: мешканця с. Івашок козака Кирила Пунченка, який на допиті в суді зізнався у семи крадіжках¹¹⁸⁷, жителя м-ка Великих Будищ Якова Сліпченка, котрий теж здійснив сім крадіжок¹¹⁸⁸, та його спільника, Грицька Вершиненка, у доробку якого чотири крадіжки¹¹⁸⁹. Зрозуміло, що були й інші такі злодії.

Покарання. Більшість вироків, винесених Полтавським гродським судом, передбачали покарання винних. Загалом, ми маємо інформацію про судові вердикти відносно 110 осіб. Щоправда, частину з них (13 осіб) виправдали й ухвалили *«отпустить свободно»*, справи 2-х осіб відправили на розгляд духовного суду, а ще одну — Харка Стадника — ухвалили відіслати в сотенне першополкове правління на дорозслідування, *«не бываль ли в какових либо подозрениях»*¹¹⁹⁰. 16 особам суд ухвалив скласти присягу для доведення невинуватості. Ця норма Литовського Статуту була доволі популярною в «малоросійському праві» й застосовувалась зазвичай тоді, коли в обвинувачення бракувало доказів¹¹⁹¹. Оскаржений мав присягнути у своїй невинуватості. Водночас, двічі присягу призначали позивачам — для підтвердження оскарження. Один із них — полтавський козак Семен Богомаз — звинуватив полтавського мешканця Зи-

¹¹⁸⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.60зв.-69зв.

¹¹⁸⁶ Там само, арк.33зв.-34.

¹¹⁸⁷ Там само, арк.211–255.

¹¹⁸⁸ Там само, арк.94зв.-95зв.

¹¹⁸⁹ Там само, арк.96–96зв.

¹¹⁹⁰ Там само, арк.171зв.

¹¹⁹¹ Детальніше про присягу — див.: Старченко Н.П. Про ефективність судочинства на Волині, С.6–9.

новія Пивоваренка в крадіжці грошей із хати, але неспростовних доказів не мав. Тоді суд ухвалив Богомазенку присягтися, що знайдені в підозрюваного два мішечки справді з-під його грошей — 98 руб. 50 коп., *«и когда присягнетъ, взискать с него, Пивоваренка, ть девять десятъ восемьъ рублей пятдесять копѣекъ и отдать истцу Богомазу, а буди платит ему нѣчимъ, отдать ему, Богомазу, в отъслугу»*¹¹⁹².

Удруге того року суд призначив присягу козакові другої полкової сотні Юхимові Лаврику, який звинуватив у конокрадстві козачого сина Івана Куліченка¹¹⁹³.

Отже, покарання присудили 78-ми особам (див. табл. б).

Таблиця б. Види покарань, присуджених
Полтавським гродським судом у 1775 р.

Назва вироку	Кількість	%
Тілесні покарання	41	52,6
Заслання	16	20,5
Повернення на попереднє місце проживання	10	12,8
Грошова компенсація	3	3,9
Арешт	3	3,9
Відпрацювання збитків	2	2,5
Віддача на поруки	2	2,5
Пошуки колодника	1	1,3
Усього	78	100

Як бачимо, найчастіше застосовувалися тілесні покарання. Їх виконували привселюдно (*«публічно»*) у базарний день. Зазвичай засуджували до покарання батогами (*«плетьми»*). Щоправда, Одарку В'язуленкову та Олексія Штегу покарали різками. Застосування різок при покаранні Одарки, тоді, як її коханцю Трохиму присудили батоги, пояснюється тим, що вона була жінкою¹¹⁹⁴ й завдяки *«безприкладному Ея императорскаго величества челоувѣколюбію»*¹¹⁹⁵. Штегу, як пам'ятаємо, засудили за *«безпаспортний хід»*. Причому Олексія на цьому злочині зловили втретє. Судді аргументували свій присуд тим, що: *«по артикулу 24, роздѣла 12, законенно: такихъ бродягъ, которіе безъ службы пребывая и ника-*

¹¹⁹² ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.149зв.

¹¹⁹³ Там сам, арк.188зв.

¹¹⁹⁴ Маслійчук В. Названа праця, С.148.

¹¹⁹⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.112.

кою работою не упражняясь, на костырствъ и пьянствъ время свое теряють, нигдѣ никакой урядъ терпѣть неимѣетъ, то таковыхъ всякого званія увѣщать первій разъ и другий, а в третій разъ, розгами выбивъ, вигонять прочь зъ городовъ»¹¹⁹⁶.

Ще трьом колодникам — супрунівським козакам, які побилися в шинку з капралом, — присудили побиття палицями, але не публічно, а при суддях¹¹⁹⁷. Вибір знаряддя для побиття теж був продиктований законом, що застосовувався до засуджених — воїнським статутом Петра I¹¹⁹⁸.

У понад половині таких вироків (25 випадків) визначалася й кількість ударів, що була різною і коливалася від 50 до 200. Найчастіше присуджували 150 ударів (у 14 випадках). Олексія Штегу покарали різками у 200 ударів.

Важко сказати, якими міркуваннями керувалися судді, визначаючи кількість ударів, можливо, традицією й прецедентами, але також конкретними обставинами. Наприклад, сімнадцятилітньому Якову Кисиленку *«какъ несовершеннихъ летъ»* присудили 80 ударів батогами, а його спільникам — по 100. При цьому суд покликався на іменний указ імператриці Катерини II від 2 травня 1765 р¹¹⁹⁹. Застосування суддями саме цього указу є яскравим свідченням гуманізації судової системи всієї Російської імперії досліджуваного періоду у ставленні до дитячих злочинів¹²⁰⁰, що проявлялося й у судах Гетьманщини.

Друга за кількістю вироків група покарань — заслання — також була наслідком впливу імперського законодавства на судову систему козацької держави. До нього засудили 16 осіб, або 20,5 % від усіх злочинців. Підставою для такого висновку служить формулювання, застосоване у 12 з цих вироків. З різними варіаціями воно записане приблизно так само, як у вирокі розбійникам Івану Литовченку та Хомі Собакаренку: *«вмѣсто подлежащей имъ за ихъ злодѣяние смертной казни, по всемилостивѣйшимъ высочайшимъ указамъ сослать въ вѣчную зсылку в Сибирь»¹²⁰¹*. Тобто, згідно з місцевими законами — т.зв. *«малоросійським правом»*, що здебільшого ґрунтувалося на положеннях Литовського Статуту, їх мали засудити до смертної кари. Зокрема, 31 артикул 11 роз-

¹¹⁹⁶ Там само, арк. 166.

¹¹⁹⁷ Там само, арк. 74зв.

¹¹⁹⁸ Там само, арк. 74.

¹¹⁹⁹ Там само, арк. 38.

¹²⁰⁰ Детальніше про це див.: Шандра В.С. Названа праця, С.122.; ПСЗ. — т.ХVII. (1765–1767), С.174–175.

¹²⁰¹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.91.

ділу, на який покликалися судді, передбачав саме таке покарання¹²⁰², однак, ухвалюючи остаточне рішення, вони застосували «*височайші укази*», що дозволило пом'якшити вирок, замінивши смертну кару на заслання.

Неповнолітній убивця Іван Рахненко, теж підлягав засланням до Сибіру, але судді, покликаючись на згаданий вище указ імператриці від 2 травня 1765 р., вирішили передати його справу в Генеральний суд к «*благорассмотрению*»¹²⁰³.

Десятьох осіб, яких затримали за безпашпорство, відправили на попереднє місце проживання. Таким, зазвичай, уважався той населений пункт і той власник, де затриманий був записаний за останнім переписом. Наприклад, уродженця с. Чернещина Саву Сіренка, якого затримали, коли він прийшов відвідати стару матір, спершу хотіли віддати в розпорядження Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, що йому належало село. Однак з'ясувалося, що ні Сава, ні його покійний батько Гнат Сірій не значаться серед підданих цього монастиря. Під час допиту Сіренко розповів, що понад 10 років наймитує у мешканця сл. Лебедин Сумської провінції Андрія Слінька. Там його записали в ревізію і там він сплачував подушний податок. На підставі цих свідчень судді ухвалили «*опредѣленіе на прежнее жилие, отравить в Сумскую провинциальную канцелярию*»¹²⁰⁴. Ще одного безпаспортного, уродженця с. Петрівки Микиту Завадівського, незважаючи на те, що до арешту він жив разом зі своїм братом у сл. Яцуковій, суд ухвалив відправити його в рідне село¹²⁰⁵.

Іншою формою покарання була грошова компенсація збитків, що призначалася крадіям і розбійникам одночасно з тілесними покараннями. Компенсації присутні практично в усіх вирокках, що стосувалися крадених речей. Однак у трьох випадках такі покарання фігурували окремо: Тимофія Дульку, який викрав у жителя с. Куклинці Якіма Філоненка двох коней, засудили до сплати на користь постраждалого 9 руб. 60 коп.¹²⁰⁶; Іван Телятник за відібрані в Никифора Шквиренка речі мав компенсувати йому 20 руб. 40 коп., а Федір Литвин мусив заплатити полтавському козакові Йосипу Зосименку за вкрадених коней 14 руб. 40 коп.¹²⁰⁷.

Коли засуджений не мав грошей, то його віддавали постраждалому для відпрацювання. Однак у двох випадках таке відпрацювання присудили відразу. Вищезгадуваний Михайло Гаркуша, згідно з рішенням суду,

¹²⁰² Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3., С. 287–288.

¹²⁰³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.145.

¹²⁰⁴ Там само, арк.86зв.

¹²⁰⁵ Там само, арк.167зв.

¹²⁰⁶ Там само, арк.140–140зв.

¹²⁰⁷ Там само, арк.205.

мав відпрацьовувати заподіяні секунд-майору Якову Козельському збитки цілих 19 років¹²⁰⁸. Відразу до відпрацювання 10 руб. значковому товаришу Йосипу Литвиненку засудили Наума Мірочника. Таке своє рішення суд аргументував тим, що *«онъ показаль, яко себе ниякого имения не имеетъ»*¹²⁰⁹.

Попри те, що в досліджуваній період діяв іменний указ імператриці від 10 лютого 1763 р. *«О порядок производства уголовных дел по воровству, разбою и пристанодержателству»*, яким заборонялося тримати крадіїв і розбійників в ув'язненні більше місяця¹²¹⁰, в окремих випадках судді застосовували арешт. Так, Омелька Гриценка й Андрія Отрешка, які викрали в різних обивателів дві корови, одного вола й одного коня, вирішили затримати в ув'язненні, щоб *«обидимые воровством явились в суд»*¹²¹¹.

До 12 тижнів арешту й виплату 24 руб. грошової компенсації за безчестя суд признав козакові полтавської городової сотні Кирилу Собакарю¹²¹². Справа полягала в тому, що в ніч із 23 на 24 вересня *«неведомые воры»* обікрали комору в с. Нижніх Млинах. Собакарь звинуватив у цьому іншого козака Кирила Циганценка, який свого часу в нього наймитував. Проте оскаржений закликав свідків, мешканців того самого села Данила Гончаренка й Федора Гребінника, які під присягою підтвердили, що *«означенний Циганценко прошлого сентября зъ 23 противъ 24 числь, то есть в среду, будучи напйлой, спаль первъе подъ хатою Гончаренковою на пристбъ, а посля того, вставши, пошелъ до Грѣбнника в хату и тамо ужѣ тож спал до самого свѣта»*¹²¹³. Оскільки інших доказів Кирило Собакарь не мав, суд визнав його самого винним у несправедливому оскаженні Циганценка. При цьому судді покликалися на 10 артикул 14 розділу Литовського Статуту, за яким безпідставне обвинувачення шляхтича, *«человека доброго, веры годного и неподозренного»*, каралося 12-тижневим ув'язненням¹²¹⁴. Окрім цього, дії Собакаря підпадали ще й під 27 артикул 11 розділу, за яким образа шляхтича каралася штрафом у 40 кіп грошей¹²¹⁵. Щоправда, ухвалили стягти лише 20 кіп, що в перерахунку на рублі й становило 24 руб. 20 коп¹²¹⁶.

¹²⁰⁸ Там само, арк.21.

¹²⁰⁹ Там само, арк.77зв.

¹²¹⁰ ПСЗ. — Т.ХVI. (1762–1765), С.155.

¹²¹¹ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.101зв.

¹²¹² Там само, арк.201зв.-202.

¹²¹³ Там само, арк. 201.

¹²¹⁴ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3., С.337–338.

¹²¹⁵ Там само, С.282–283.

¹²¹⁶ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.22, арк.202.

Двох осіб Полтавський гродський суд віддав на поруки. Це були мешканка с. Горбанівки Марія Шевченко та житель с. Нижні Млини Іван Ключник. Маріїн чоловік Грицько був замішаний у кількох крадіжках, але зумів утекти. Поставши перед судом, Марія зізналася, що *«о вещах в дому ее мужа воровских ведала, но об них никому не объявляла»*. Суд ухвалив віддати Марію на поруки горбанівським козакам Івану Горбаню й Пилипові Воскобойнику¹²¹⁷. Іван Ключник був затриманий за крадіжку грошей та вулика з бджолами у козака Лук'яна Паська. Однак *«Пасько, получив себе отъ отца его, Ключникова Ивана, удовольствие»* відкликав свій позов. У зв'язку з цим, суд ухвалив зарахувати як покарання час перебування в ув'язненні й віддати *«родственникамъ его на поруки»*¹²¹⁸.

Найоригінальніше, на мою думку, покарання було винесене вже згадуваному городничому Пуздерку, з вини якого втік колодник. Він, як пам'ятаємо, мав у тримісячний термін знайти втікача.

Висновки. Таким чином, використані джерела, хоча й не дозволяють повною мірою охарактеризувати злочинність в Гетьманщині XVIII ст., але, на мій погляд, добре ілюструють тенденції її розвитку. Проведений на основі дослідження джерел пошук відповідей на запитання, поставлених у цій роботі, дозволяє дійти наступних висновків:

- Найбільшу частку в кримінальній структурі становили злочини проти власності: крадіжки, грабунки, розбої, продаж і переховування краденого, що в цілому відповідало загальноєвропейським тенденціям того часу й було, вочевидь, викликане суспільною трансформацією, що її переживала Гетьманщина в цей період. Найпопулярнішими предметами крадіжок були коні, худоба й рухоме майно. Значну цінність також становили гроші.
- Більшість злочинів здійснювалося в темну частину доби — здебільшого вночі й увечері. Як правило, це відбувалося в приміщеннях, серед яких переважали комори — будівлі, де зберігали найрізноманітніше майно, від грошей до харчів. Доволі криміногенним місцем були шинки, в яких часто відбувалися крадіжки, бійки, виготовлялися різноманітні фальшивки, замислювалися та планувалися злочини. Попри те, що траплялися й спонтанні, випадкові злочини, значна їх частина ретельно готувалась. Злодії добирали спільників, вивчали місцевість, підбирали інструмент для відмикання й збивання замків тощо.

¹²¹⁷ Там само, арк.80зв.

¹²¹⁸ Там само, арк.208.

- Зазвичай злочинцями були чоловіки віком 25–45 років, жінки становили лише незначну частину — 7,5% від загальної кількості злодіїв. За своєю соціальною належністю — це були вихідці з різних суспільних верств: діти козаків і посполитих, які потрапили в підданство чи стали наймитувати, учні ремісників, підмайстри тощо. Значна їх частина ще малолітніми втратили одного з батьків або залишились повними сиротами й виховувалися родичами, а то й зовсім чужими людьми. Якщо на основі використаних джерел спробувати уявити середньостатистичного злодія, то це був би неодружений чоловік 30 років, син збіднілого козака чи посполитого, який наймитував.
- Для покарання спійманих зловмисників використовували доволі широкий спектр чинних на території Гетьманщини законів — т.зв. «малоросійських прав», в основі яких лежав Литовський Статут, та норми імперського законодавства. Слід зауважити, що використання останнього значною мірою робило систему покарань гуманнішою.
- Популярними тоді усе ще залишалися тілесні покарання. Як правило, таких засуджених шмагали батогами чи різками привселюдно, у базарний день на ринковій площі. Кара на горло, що за окремі злочини передбачалася Литовським Статутом, у ті часи вже була замінена, згідно імперських законів, засланням до Сибіру.

§ 3. Кобищанська трагедія: дітозгубництво в Полтаві

*Прето нехаи каранны, тыи то бываюу:
котриі дѣтеи своих, дурно погубляюу.*

Климентій Зіновійв,
Вірші. Приповіді посполиті.

Ця трагедія сталася на території одного з полтавських передмість, у Кобищанах, наприкінці літа — початку осені 1778 р. Розголошу в місті вона набула після того, як 20 серпня молодий козак Марко Моргуленко знайшов у пустому колодязі батьківського саду тіло немовляти. Згодом з'ясувалося, що «до которого дитяти урождѣння и умерщвления явилась точно причиною дѣвка, дочь сотне полтавской козака Артема Шевця означенная Параскѣвья»¹²¹⁹. Справу слухали у полтавському грод-

¹²¹⁹ Там само, спр. 23, арк.74.

ському суді 19 вересня 1778 р. На допиті Параска повідомила, що в листопаді минулого 1777 р. *«имела блудной грехъ»* з козачим сином Степаном Моргуленком. Після чого, за твердженням Параски, нібито *«онъ же Моргуленко всегда приходя къ ней в домъ отца ее чинить того грѣха не перѣставаль»*¹²²⁰.

Через деякий час дівка завагітніла і стала шукати способу позбутися плоду. Пошуки привели її до козацької вдови — баби¹²²¹ Ірини Угринки, яка мешкала неподалік і, очевидно, мала досвід вирішення таких справ. Удова порадила Параскеві купити калію, змішати його з горілкою і пити цей напій нагше, *«от чего и родить дитя бѣзвременно мертвое»*¹²²², а після пологів — похоронити немовля й піти до Охтирки висповідатися¹²²³. За цю науку, Угринка нібито вимагала від дівки дати їй після завершення справи сорочку. Параска так і зробила: пішла на базар, купила калію й горілки, приготувала напій і випила.

Перейми почалися в ніч — з 5 на 6 серпня. Як повідомила обвинувачена, вона *«лягла спать в огороде въ [...] состоящемъ отъ жилой отца еи хаты и в самую полночь родила дитя мужеска полу мѣртвое»*¹²²⁴. Після цього пішла у двір, взяла глечик, що висів на тині, переломила немовля й поклала його всередину глека. Потім віднесла глек у сад козака Артема Моргуля й викинула в пустий колодязь, де його знайшли.

Про те, що з нею сталося Параска не повідомила нікому, включно з бабою Угринкою, аж доки її не доставили в полтавське сотенне правління. Докази були неспростовними й Параска на допиті перед сотенною старшиною зізналася *«к вышеписанному рождению и умерщвлению оного дитяти»*¹²²⁵. Після цього дівку заарештували й справу передали до полтавського городського суду.

Суд допитав ще двох вищезгадуваних фігурантів цієї справи — вдову Ірину Угринку й козака Степана Моргуленка. Перша постала перед

¹²²⁰ Там само, арк. 74зв.

¹²²¹ У третьому розділі, вже згадувалось про ключову роль баби-повитухи, під час народження й наречення дитини іменем. З огляду на те, що баба, згідно з твердженням Олени Боряк, ще й *«акумулювала в собі багатомісячний досвід народних медичних знань у галузі акушерства, а також педіатрії»* втаємничення Угринки в спробу позбутися незаконного плоду, видається цілком логічним кроком. (Див. Боряк Олена, Названа праця, С.249).

¹²²² ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк. 74зв.

¹²²³ Очевидно, йшлося про паломництво до чудотворної ікони Охтирської Божої Матері, що була в Покровській церкві, вважалася цілющою і в описуваний час дуже шанувалася мешканцями Слобожанщини та суміжних територій Гетьманщини. Про історію ікони див.: Паньок Т. В. Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці // Вісник ХДАДМ. — 2009. — № 9. — С.94–100.

¹²²⁴ Там само, арк.75.

¹²²⁵ Там само.

судьями 27 серпня того року. Вдова повідомила, що, під час відвідин на Зелену неділю богослужіння в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, до неї підійшла вдова Ірина Вехтянка й попрохала оглянути її племінницю — Параску Шевцівну, яка була «жестокю внутрѣннею болезнью занята». Угринка пообіцяла виконати прохання й за кілька днів оглянула дівчину в домі «*оной Шевцевны въ которомъ тогда она сама находилась*»¹²²⁶. Точно поставити діагноз, нібито через те, що дівка сильно опухла, баба не змогла, але перед судом стверджувала, що запідозрила вагітність. Однак Параска нібито це заперечувала, стверджуючи що страждає ще й на фебру — пропасницю¹²²⁷. І саме від фебри, а не для зриву вагітності, вдова радила пити калій з горілкою. Так само вдова заперечувала, що радила тасмно похоронити мертвонароджену дитину й піти після цього на сповідь до Охтирки¹²²⁸.

Допитаний 5 вересня Степан Моргуленко, визнає, що, дійсно наприкінці минулого року перед Пилипівським постом¹²²⁹, в домі полтавської козачки вдови Одарки Обридайчихи, мав з Параскою «*ночлегъ*», але «*не только първоначального блудного греха, но и после какъ тогда такъ и после не чиниль и кто с ею Шѣвцевою блудной грехъ чиниль онъ Моргульнко не знаетъ*»¹²³⁰.

Вислухавши всіх фігурантів справи члени суду — Іван Кованько, Дем'ян Беньковський, Василь Могилянський та Федір Янович¹²³¹ — приступили до визначення вини й покарання. Як зазначається у протоколі засідання, судді покликалися на 60 артикул 11 розділу¹²³² та 4 пункт 54 ар-

¹²²⁶ Там само, арк.75зв.

¹²²⁷ Відносно побутування в українському ранньомодерному суспільстві такої назви пропасниці див.: Ганна Дидик-Меуш. Українська медицина. Історія назв. — Львів, 2008. — С. 178–194.

¹²²⁸ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.76.

¹²²⁹ Пилипівський, або Різдва́ний піст триває від дня Св. Пилипа до самого свята, тобто від 27 листопада до 6 січня. (див.: Пуряєва Наталія. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001. — С. 27.)

¹²³⁰ ЦДАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.76.

¹²³¹ Усі вони на той час були членами полкового правління. Так, Іван Кованько — полковник, Дем'ян Беньковський — обозний, Василь Могилянський — суддя, а Федір Янович — писар (Див. Мокляк В. О. Полтавський полк, С. 25–29).

¹²³² «Якби яка жінка, не будучи заміжною поводитися розпутно і завагітніла, а через сором з остраху покарання той плід сама або через кого іншого умертвила і на тому б злочині була б сама або з тим, хто її допомагати буде, спіймана, або б те було викрите якимось значними, достовірними і ясними доказами, такі, як той, хто це вчинити і допомогти позбавитися плоду взявся, так і та, яка плід свій на страту дала, самі мають смертно карані бути» (Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3., С.303).

тикулу 4 розділу¹²³³ III Литовського Статуту й 81 артикул магдебурзького права.

Вони дійшли висновку, що Параска Шевцівна, мала *«умысль къ истреблѣнью своего плода»* і ухвалили *«по силе вишесписанныхъ правъ присудить вмѣсто смертной казни вечную зсылку в Орѣнбургъ»*¹²³⁴. Щоправда, ця ухвала мала бути затверджена Новоросійською губернською канцелярією.

Відносно вдови Ірини Угринки суд постановив *«отпустить свободно»* але, спираючись на положення Саксонського Зерцала¹²³⁵, вирішив призначити їй присягу в тому, що вона не знала про вагітність Шевцівни, а горілку з калієм порадила дівці пити від фебри, а не для зриву плоду. Бабу також зобов'язали підпискою *«что она если в предѣ ей по которой девкы или женщины случится осматривать какой внутренней болезни и она Угринка узнавши о бѣременности ее либо будѣтъ и принимаютъ дитя имѣетъ о томъ свойственнымъ того в кого будѣтъ тое осмотрети или приемъ дитяти чинить объявлять»*. Крім того, вирішили послати в усі сотенні правління полку укази, щоб *«всѣхъ таковыхъ бабъ повшесписанному подписками было обявано дабы темъ можно было сохрानить рожденныхъ нѣзаконно прижитыхъ детей отъ истреблѣния»*¹²³⁶.

Степану Моргуленку теж призначили присягу в тому, що він ніколи з Параскою *«блудно не жилъ»*. Після чого парубка мали *«отпустить свободно»*¹²³⁷.

Так, у загальних рисах розгорталися події цієї драми, загалом типової для ранньомодерного суспільства. Як стверджує Марцін Камлер, *«дітотозубництво, або вбивство матір'ю новонародженого немовляти, становило окремих різновид вбивства»*. У Речі Посполитій, як і на решті території Європи, воно вважалось надзвичайно тяжким злочином, таким, що суперечить божим заповідям і людській природі. Карали за нього завжди дуже суворо¹²³⁸. Суспільство Гетьманщини, а разом з ним і населення Полтави, дотримувалось подібних поглядів на це, доволі пошире-

¹²³³ «А де б чого у цьому Статуті не діставало, тоді суд, використавши найближчий [за змістом] закон і приклад інших законів християнських, те судити і вирішувати має» (Там само, С.162)

¹²³⁴ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.77.

¹²³⁵ Там само. Протокол засідання, вочевидь, помилково покликається на 39 статтю 3 книги, що в оригіналі звучить по-іншому, аніж його зачитував судовий писар Кирило Дзюбан. Див.: Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред.: Корещкий В.М. — М.: Наука, 1985. — С.93–94.

¹²³⁶ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.77зв.

¹²³⁷ Там само.

¹²³⁸ Kamler M. Złoczyńcy, S.264.

не тоді явище¹²³⁹. Про його поширеність, на мою думку, свідчить дані, що зберігаються в одній зі справ фонду генерального суду за 1751 р. Згідно з ними, у полкових секвестрах (в'язницях) того року перебувало 347 осіб, з-поміж яких було 20 жінок, затриманих за дітозгубництво¹²⁴⁰. Це становило 6% від загальної кількості злочинців.

Дітозгубницями зазвичай були молоді й незаміжні жінки, часто служниці. Для останніх, на думку британського дослідника Алана Макфарлейна (Alan Macfarlane), соціальні та економічні наслідки незаміжного материнства були чи не найсерйознішими: у разі виявлення позашлюбної вагітності їх, як правило, негайно звільняли¹²⁴¹.

Дослідники називають дві основні причини, які спонукали матерів вдаватися до таких дій: психічний розлад після пологів й намагання приховати сором перед суспільством¹²⁴². Переважав, однак, страх перед реакцією спільноти на блуд, покарання за який було в українській традиційній культурі доволі жорстоким. Як стверджує дослідник цієї проблеми Володимир Маслійчук, *«дівчат, "розпусту" яких викривали, публічно соромили: натягували на шию солом'яний хомут, підв'язували вбрання солом'яними мотузками над головою й у такому вигляді вносили до селом. Надалі голова блудниці, яка народила позашлюбну дитину, мала бути пов'язана хусткою, як у заміжніх жінок, таких "покриток" переслідували в церкві, часто священик не впускав їх до храму»*¹²⁴³. Ймовірно, що ставлення до покриток у ранньомодерній Полтаві було схожим, отже Парасці було чого боятися.

Очевидно, саме очікуваний осуд місцевої спільноти штовхнув дівчину на злочин. Дослідники цієї проблеми як із Західної, так і зі Східної Європи, сходяться на думці, що більшість дітовбивств спричинена передов-

¹²³⁹ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. — С.5–10.

¹²⁴⁰ ЦДІАК України, Ф.51, оп.3, спр.10899, арк.93зв.

¹²⁴¹ Alan Macfarlane. The history of infanticide in England. // <http://www.alanmacfarlane.com/savage/A-INFANT.PDF>

¹²⁴² Kamler M.. Złoczyńcy, S.268.; Wiślicz Tomasz. Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia. — Wrocław, 2012. — S.84; Маслійчук В. Названа праця, С. 60–61.; Catherine Damme. Infanticide: the worth of an infant under law // Medical History. — Volume 22. — Issue 01. — January 1978. — PP. 1 — 24; Keith Wrightson. Infanticide in Earlier Seventeenth Century England. — Local Population Studies — 15 (1975). — PP. 10–22; Alan Macfarlane. The history of infanticide in England.

¹²⁴³ Маслійчук В. Дітозгубництво, С.10.

сім соромом і тиском суспільної думки¹²⁴⁴. Параску, на моє переконання, штовхнули на цей крок схожі причини.

Далі спробую детальніше проаналізувати цей, як видається, не зовсім пересічний випадок у житті міського соціуму. Спершу зауважу, що майже всі дійові особи, за винятком Парасчиної тітки Ірини, точне місце проживання якої ідентифікувати не вдалося, мешкали в районі Кобищанського яру і були парафіянами Миколаївської церкви¹²⁴⁵. Тобто представляли одну локальну міську спільноту.

Як видно з тексту Румянцевського опису, Параска була наймолодшою дитиною в родині козака Артема Шевця (50 років), який разом з дружиною Анастасією (45 років) мав п'ятеро дітей: трьох синів — Степана (30 років), Михайла (20 років) й Івана (19 років) та двох доньок Марину (13 років) і Параску (7 років)¹²⁴⁶. Судячи з перепису господарства, поданого в 1766 р. до комісії з проведення опису в Полтавському полку, Артем не належав до заможної частини міського козацтва. У його господарстві був лише сад при дворі, *«более жъ у него никаких принадлежностей и скота нетъ, хлеба никогда не сеет, а пропитание имеет отъ зарабатывания по разным людям хлеба»*¹²⁴⁷. Тобто, якщо Артем справді, як повідомлялося у відомості, заробляв на прожиття лише наймитуванням, то його доволі чисельна родина, ймовірно, ледве зводила кінці з кінцями.

За майже 12 років, що минули відтоді до аналізованих тут подій, склад родини суттєво змінився. Сповідний розпис Миколаївської церкви, складений за 3 роки до початку судового процесу, зафіксував ці зміни. Він засвідчує, що Артем втратив дружину й залишився вдівцем. Окрім того, батьківський дім залишило троє дітей: старші сини Степан та Михайло, які, ймовірно, оженившись відійшли у власні господарства, та донька Марина яку, очевидно, видали заміж¹²⁴⁸. З батьком zostалися лише молодший син Іван, який, імовірно, успадкував батьківський двір, та найменша — Параска.

Як бачимо, дівчина була напівсиротою й походила з бідної родини, тобто майже повністю відповідала групі ризику, з якої, за твердженням дослідників, походили дітовбивці. На час вчинення злочину їй виповни-

¹²⁴⁴ Alan Macfarlane The history of infanticide in England, P.2; Kamler M.. Złoczyńcy, S.268.; Wiślicz Tomasz. Upodobanie, S.82–85; Маслійчук В. Дітозгубництво, С.10.

¹²⁴⁵ Див: Місто Полтава, С. 452, 458, 463; ЦДІАК України, ф.990, Спр.34, арк.263в.-27., 283в. 323в.

¹²⁴⁶ Місто Полтава, С.452.

¹²⁴⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 166, арк.973в.

¹²⁴⁸ Щоправда, в умовах високої смертності й поширення епідемій, хтось із них з них міг померти (Див.: Замура Олена. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. — Київ: К.І.С. — 240 с.).

лося 19–20 років. Чи були в неї шанси на вдалу шлюбну партію, сказати важко. Очевидно, її могли видати заміж за сина такого ж бідного, як і її батько, козака.

Натомість Степан Моргуль, який нібито був батьком незаконнонародженого та вбитого Параскою немовляти, походив з досить заможної козацької родини. Двори Тимофія, Івана та Артема Моргулів, можливо, братів, розташовувались поряд, на Федорівській вулиці. В Івановому дворі мешкали зі своїми родинами ще два його молодших брати — Федір та Григорій. Степан був найменшим сином Федора. До кожного з цих дворів належали сади, городи, угіддя, польові наділи й худоба. Біля двору, в якому виріс Степан Моргуленко, були город, сад і пасовище. До нього також було приписано 4 наділи, розташовані в різних місцях поблизу Полтави орної землі, де висівалися: пшениця, горох, ячмінь, овес, просо, гречка, коноплі та жито. Моргулі мали також сінокіс у Ватажковому урочищі, на *«коємь коситя сена на 12 возовь»*, чотири ділянки лісу та невеличку пасіку — на 6 вуликів. Володіли й худобою: *«биков старих 4, молодих 2, корова старая 1, теленок 1, лошадей старая 1, молодая 1, свиной старих 4, молодых 2»*¹²⁴⁹.

У 1778 р. Степан мав близько 23 років¹²⁵⁰ і міг вважатися непоганою партією для місцевих красунь. Ймовірно, живучи в одній частині міста, молоді люди знали одне одного, могли належати до однієї громади й разом брати участь у розвагах молоді — «вулицях», вечорницях тощо¹²⁵¹. Цілком можливо, що Параска була навіть закохана в Степана.

Тісніше їхнє зближення відбулося якраз під час вечорниць, що відбувалися там же, на Кобищинах, ймовірно, в хаті вдови козачки Одарки Яковихи 27 листопада 1777 року¹²⁵². Як пам'ятаємо, Степан не заперечував, що *«азнался было съ оною Шъвецвеною»*, але до гріха, за його словами, так і не дійшло¹²⁵³. Як стверджують дослідники української народ-

¹²⁴⁹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 166, арк. 109–109зв.

¹²⁵⁰ На жаль, сторінка сповідного розпису Миколаївської церкви, пошкоджена якраз у тому місці, де мав би бути записаний Степан (Там само, ф.990, оп.2., Спр.34, арк.26зв.), але за Румянцевським описом, станом на 1766 р. йому виповнилось 11 років (Див.: Місто Полтава, С. 463.). Отже, у 1778 р. мало бути 23.

¹²⁵¹ Див. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России // КС. — 1896. — №10. — С. 127.

¹²⁵² Місто Полтава, С. 452. Попри те, що в протоколі допиту її названо «Дарія Обредайча», на мою думку, йшлося саме про Одарку Яковиху, вдову козака Якова Грицаєнка, яка мешкала в цьому ж районі на Данилівській вулиці. Крім того, сповідний розпис не фіксує на території парафії інших удів з таким ім'ям чи заміжніх жінок, які б мали чоловіка Якова.

¹²⁵³ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.76.

ної культури кінця XIX — початку XX ст., вечорниці часто закінчувалися спільним сном молоді, яке, однак, майже ніколи не переростало у блуд¹²⁵⁴.

Якщо повірити Парасці, то у них зі Степаном таки переросло: і того вечора, і неодноразово «*через всю прошедшую зиму*»¹²⁵⁵. Пояснення, чому саме це сталося, в матеріалах справи немає. Можливо, як часто траплялося у таких випадках, парубок обіцяв побратися з дівкою¹²⁵⁶. Хай там як, але Параска завагітніла, а коханець відмовився на ній одружуватись (якщо, звісно, обіцяв)¹²⁵⁷. Далі події розгорталися за майже класичним для подібних випадків сценарієм: приховування вагітності → намагання зірвати плід → таємне народження → вбивство немовляти → спроба позбутися тіла → викриття і суд.

Перше, що викликає запитання: як молода дівчина могла до самих пологів приховувати свою вагітність від сусідів, рідних і навіть баби-повитухи, яка оглядала Параску через тиждень після Зеленої неділі, приблизно 19 червня¹²⁵⁸, тоді, коли дівка вже була десь на сьомому місяці?

Неодноразово згадуваний тут Томаш Вісліч слушно зауважив, що навіть в розпорядженні джерела, оприлюднюють лише ті факти позашлюбної вагітності, які не вдалося приховати. Це, на його думку, зовсім не означає, що приховування було неможливе. Він також називає кілька способів такого приховування: обмотування тіла лахміттям, укривання під

¹²⁵⁴ «*Вечерници*» заканчиваются совместным сном парубков с девушками. Спят парно. Великое это испытание для розгоряченной молодежи. Но такова сила чистой любви, такова твердость веры и нравственность в людях простых, такова наконец значение векового обычая или завета предков, что такое сближение двух полов в юном возрасте отнюдь не ведет к разврату или за редким исключением, остается всегда безупречным» — з романтичним захопленням описував вечорниці Валеріан Боржковський у журналі Киевская Старина. — Див.: Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // КС. — 1887. — №8 — С.774; Ястребов В. Названа праця, С. 122. Про традицію спільної ночівлі молоді дивіться також: Маерчик М. Анализ дискурса в исследованиях украинской традиции добрых ночевочек молодежи (конец XIX-XXI в.)// Антропологический форум — 2015 — №24 — С. 95–115.

¹²⁵⁵ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.74зв.

¹²⁵⁶ Як зауважив Томаш Вісліч, «обіцянку шлюбу досить легко було завоювати прихильність дівчини» (Wiślicz Tomasz. Upodobanie, S.89.).

¹²⁵⁷ Володимир Маслійчук на основі аналізу судової документації доходить висновку, що «обман дівчини з подальшою втечею — характерна для “молодиків” Гетьманщини і Слобожанщини риса поведінки» (Маслійчук В. Дітозгубництво, С.42).

¹²⁵⁸ Загальновідомо, що Зелена неділя або День Святої Трійці у православ'ї відзначається на п'ятдесятій день після Великодня, який у 1778 р. відзначали 23 квітня. Тобто Трійцю того року святкували 12 червня.

широким одягом і мандрівка подалі від рідних місць, під виглядом паломництва до якоїсь святині¹²⁵⁹.

У який спосіб приховувала свою вагітність Параска джерело не повідомляє, можливо, під широким одягом. Вищеназвана баба пояснювала в суді, що не змогла тоді дізнатися про вагітність Шевцівни «за опухолью внутренности»¹²⁶⁰. Думаю, жінка лукавила, адже запитувала дівчину: «не бѣременна ль»?¹²⁶¹. Та й сама Параска на першому допиті свідчила ніби призналась Угринці, що «*есть де она бѣременна*»¹²⁶². Видається сумнівним, що від досвідченого бабиного ока приховано ознаки вагітності. Про вагітність племінниці знала, очевидно, її тітка — вдова Ірина, яка й домовлялась з Угринкою «*чтобы пришла в домъ отца ей Шѣвцевны для осмотра той болѣзни*»¹²⁶³. Характерно, що жодна із жінок не повідомила про блуд. Насмілюсь припустити, що в даному випадку маємо справу з жіночою солідарністю, факти якої наводить Володимир Маслійчук. Вони також вказують на те, що, опинившись у «скруті», дівчата часто втаємничували у своє становище родичів, як правило, сестер і матерів¹²⁶⁴. Однак, ні першої, ні другої в Параски не було, тому дівчина, ймовірно, відкрилася найближчій жінці — тітці Ірині Вехтянці.

Можливо, саме з ініціативи тітки, досвідченішої у жіночих справах, була залучена баба-повитуха. Сама по собі її присутність не була чимось незвичайним, інколи баби фігурували в справах про дітозгубництво, але, зазвичай, безпосередньо на стадії пологів, або вже після них¹²⁶⁵. У даному випадку, якщо вірити Парасці, вона сподівалася, що баба допоможе позбутися плоду: «*просила дачи совету чѣмъ бы оное дитя можно зъ себе извергнуть*». Цікаво, що баба начебто дала таку пораду, а також підказала, що зробити з дитиною¹²⁶⁶.

Як ми вже знаємо, змішаний з горілкою калій бажаного ефекту не приніс, а до інших засобів дівчина не вдавалася, чи, принаймні, нічого не сказала про це в суді. Вона, наприклад, не піднімала важких мішків, як це робили мешканки Слобожанщини Марія Товкачева та Катерина Сердю-

¹²⁵⁹ Wiślicz Tomasz. Upodobanie, S.84–86.; Марцін Камлер стверджує, що в окремих випадках вагітність все-таки вдавалося приховати аж до пологів (Kamler M. ZłoczyŹyć, S.266).

¹²⁶⁰ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.76.

¹²⁶¹ Там само, арк.75зв.

¹²⁶² Там само, арк.74зв.

¹²⁶³ Там само, арк.75зв.

¹²⁶⁴ Маслійчук В. Дітозгубництво, С.53–55.

¹²⁶⁵ Там само, С.32, 33. 68.

¹²⁶⁶ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.74зв.

ва, опинившись у подібній ситуації, чи джку з квасом, як дівка Феодосія Яценкова з м. Борзни¹²⁶⁷.

Якщо підсумувати свідчення дослідників та інформацію джерел, то можна, слідом за Марціном Камлером, стверджувати, що пологи у таких жінок завжди відбувалися в доволі складних умовах: на горищі, на землі в сіні, на городі, в коморі, в сінях тощо¹²⁶⁸. Наприклад, служниця поміщика з Прилуцького повіту Григорія Горленка Марина, народила дитину при дорозі; донька дворянина Івана Ольховського Уляна — в коноплях; Горпина Оробченкова з Лубенського полку — в житах; піддана Зиновія Матюрківна із с. Старих Боровичів (поблизу Чернігова) — на вулиці; так само на вулиці — в рівчаку — народила Наталія Федорова з с. Хотіївки (Новгород-Сіверське намісництво) і т.п.¹²⁶⁹. Параска в цьому плані не становила винятку: вона, як знаємо, народжувала на городі¹²⁷⁰.

Дитина — хлопчик, народилась живою й жінка вбила її, переломивши хребет. Цей спосіб теж був поширений серед дітовбивць, поряд із удушенням та втопленням¹²⁷¹. Так само, як інші жінки, що опинялися в подібній ситуації, Параска намагалася приховати тільце дитини. Місце поховання також не було оригінальним — колодязь. Проте цей, конкретний колодязь, куди породілля вкинула глек з тілом, був у саду, що ріс поряд із двором Степана Моргуленка — ймовірного звабника й батька дитини. Тож виникає питання: чи Параска свідомо викинула тіло саме в цей колодязь, чи це був найближчий колодязь від місця злочину? Якщо перше припущення правильне, то, вочевидь, своїми діями дівчина намагалася привернути увагу парубка; а якщо ні — то це була спонтанна дія у стані афекту.

Серед прикладів, наведених Володимиром Маслійчуком, колодязь, як місце куди викидали тіла незаконнароджених немовлят, фігурує доволі часто — за моїми підрахунками, не менше 6 разів¹²⁷². Тіла приховували загалом у найрізноманітніших місцях: викидали у воду, солому, сніг, яму, закопували в гній, ховали в погребі, скрині чи на горищі¹²⁷³. Однак, принаймні у тих випадках, які розглядалися в судах Гетьманщини, злочин викривали.

От і Параску викрили досить швидко: 20 серпня Марко Моргуленко знайшов глек з дитям, а 22 її вже допитували в гродському суді. Тоб-

¹²⁶⁷ Маслійчук В. Дітозгубництво, С.61, 91.

¹²⁶⁸ Kamler M. Złoczyńcy, S.266.

¹²⁶⁹ Маслійчук В. Дітозгубництво, С.35, 59, 67.

¹²⁷⁰ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.75.

¹²⁷¹ Kamler M. Złoczyńcy, S.266.

¹²⁷² Маслійчук В. Дітозгубництво, С.41, 45, 54, 58, 81, 91.

¹²⁷³ Там само, С.54, 59, 84, 85, 86, 90, 91; Kamler M. Złoczyńcy, S.266–267.

то з моменту здійснення злочину пройшло усього два тижні. Як сказано у протоколі засідання суду, підозра на неї впала відразу, оскільки поблизу не було іншої дівчини такого віку. Тут же були знайдені й докази: *«по освидетельствованию ее съ повеления сотенной старшины черезъ стороннихъ жеңцинь явлься в грудяхъ ее покормь»*¹²⁷⁴. Емоційна напруга, яку пережила Параска упродовж останніх двох тижнів, була, вочевидь, настільки великою, що вона зізналась у скоєному відразу, як тільки її почали допитувати в сотенному правлінні.

Прикметно, що вона практично відразу визнала вбивство немовляти. Тут слід зауважити, що в подібних випадках дітозгубниці по цілій Європі доводили, ніби дитя народилось мертвим¹²⁷⁵. Як слушно зауважив, часто цитований тут Томаш Вісліч, провести чітку лінію між дітовбивством і народженням мертвої дитини було надзвичайно важко, адже грань між смертю новонародженого з природніх причин і смертю через недбалість породіллі була дуже розмитою¹²⁷⁶. Довести цей злочин у суді було вкрай складно і через те, що таємні пологи відбувалися зазвичай на самоті. У 1624 р. англійський парламент навіть ухвалив з цього приводу спеціальний закон, за яким будь-яка мати, що народила мертве дитя, вважалася винною, коли не могла довести цього за допомогою свідка¹²⁷⁷.

І хоча Параска спершу казала ніби *«родила дитя мужєска полу мертвое»*, але вже на допиті в сотенній канцелярії, тобто в день затримання *«к вышписанному рождению и умерщвлению оного дитяти вынилась»*¹²⁷⁸, визнавши таким чином свою провину, була засудження до заслання в Оренбург. Якщо взяти до уваги, що основні тодішні чинні закони Гетьманщини — Литовський Статут та магдебурзьке право — передбачали за дітозгубництво смертну кару, то наша героїня відбулася відносно м'яким покаранням. Заслання їй було присуджено *«вместо смертной казни»*. Крім того, це рішення мала розглянути Новоросійська губернська канцелярія, де, своєю чергою, вирок могли навіть пом'якшити, як відбувалося з жінками, історії яких наводить Володимир Маслійчук¹²⁷⁹.

Зміни в системі покарань за дітовбивство у бік пом'якшення відбувались у XVIII ст. під впливом ідеалів Просвітництва по всій Європі. Згадуваний вище англійський дослідник Алан Макфарлейн у своїй статті наводить статистику, за якою у графстві Ессекс у першій половині XVII ст.

¹²⁷⁴ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.75.

¹²⁷⁵ Kamler M. Złoczyńcy, S.395.

¹²⁷⁶ Wiślicz Tomasz. Upodobanie, S.84.

¹²⁷⁷ Keith Wrightson. Infanticide in Earlier Seventeenth Century England, P. 11.

¹²⁷⁸ ЦДІАК України, ф.1726, оп.1, спр.23, арк.75.

¹²⁷⁹ Маслійчук В. Дітозгубництво, С.89–93.

із 49 обвинувачених у дітозгубництві 29 були визнані винними і страчені, натомість у період із 1743 до 1802 р. у Стеффордширі судді не винесли жодного смертного вироку в 39 таких справах¹²⁸⁰.

У Гетьманщині другої половини XVII ст. у подібних справах так само виносили більш жорстокої присуди, ніж сто років пізніше. Свідченням цього може слугувати випадок, наведений Орестом Левицьким, що стався наприкінці XVII ст. в Полтаві. Овдовілий козак Данило Клітний мешкав у своєму будинку разом з невісткою Параскою Жаданівною, яка була вдовою його пасинка. Через деякий час Данило з Параскою *«впали в превеликий гріх, прижили дитя и боясь позора и кары погубли его»*. Усвідомивши, що накоїли, вони вирішили покаятись і висповідатись духівнику — полтавському протопопу о. Луці Симеоновичу. Однак священник не відпустив гріха, а повідомив про нього в полковий суд. Судді, керуючись 60 артикулом 11 розділу Литовського Статуту, засудили перелюбників до смертної кари, після чого їм стяли голови на Соборному майдані¹²⁸¹.

Насамкінець кілька загальних зауважень. Як бачимо, описаний тут випадок дітозгубництва свідчить про поширеність цього явища не лише загалом у Гетьманщині, а й конкретно у Полтаві. Так само, як і в решті країн Європи, основною причиною, що штовхала молодих дівчат на здійснення цього злочину був сором і страх перед суспільним осудом традиційної спільноти. Логіка дій дітозгубниць Гетьманщини була схожою із тим сценарієм, що розігрувався і в інших частинах континенту. Слід також зауважити, що у другій половині XVIII ст., під впливом інкорпораційних і модернізаційних процесів, відбулось пом'якшення системи покарань за цей злочин. Просвітницькі ідеали, що докотились тоді й до Полтави, щонайменше врятували життя головній героїні цього сюжету. Думаю, ще на початку століття, таких шансів вона практично не мала б.

¹²⁸⁰ Alan Macfarlane. The history of infanticide in England, P.4.

¹²⁸¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.// КС. — 1901. — №3 — С.368–369.

Розділ шостий

ОСВІТА, ЗДОРОВ'Я, ХВОРОБИ

У цьому розділі хочу розглянути ще два важливих аспекти життя ранньомодерного соціуму Полтави — освіту й медицину. Спробую встановити: яку частку серед населення міста становили освічені чи бодай елементарно грамотні громадяни? Яку користь давала освіта пересічним містянам? Чи сприяла вона кар'єрному й соціальному зростанню? Які навчальні заклади існували в місті?

На мій погляд, не менш цікавим є з'ясування, яким був стан здоров'я полтавців? Якими хворобами вони хворіли? Хто і якими ліками, засобами й методами їх лікував?

§ 1. Освіченість полтавців

*І для того люде са труждают писма учити
жеб спснїа душамъ могли са научити.*

Климентій Зіновійв,
Вірші. Приповіді посполиті.

До сьогодні в українському історіописанні побутує сформоване ще в часи романтизму уявлення, що «у першій половині XVIII ст. Лівобережна й Слобідська Україна відзначалися майже суцільною письменністю»¹²⁸². Не буду детально аналізувати причини й обставини його виникнення¹²⁸³, а спробую в цьому сюжеті розглянути: наскільки мешканці Полтави 1760-х рр. відповідали цьому твердженню. Робитиму це на основі даних того самого Румянцевського опису, позаяк в чистовику переписної

¹²⁸² Новий довідник: Історія України упоряд.: С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. — К.: Казка, 2006. — С. 347.

¹²⁸³ З цього приводу див.: Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII — початок XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // КА. — 2009. — №7. — С.73–86.

книги Полтави, на відміну від, наприклад, Ніжина, Переяслава чи Стародуба¹²⁸⁴, перепис кожної господарської одиниці, як це й задумувалось організаторами, був скріплений підписом її власника.

Це дозволяє принаймні визначити рівень грамотності серед домовласників. Зазначу також, що йдеться не про освітній рівень, а радше про елементарну грамотність — уміння поставити власноручний підпис.

Підписна формула, що при цьому застосовувалася, була доволі простою — домовласник указував свій соціальний статус чи уряд в адміністративній структурі міста або полку й писав ім'я. Наприклад, після опису двору писаря магістрату Григорія Рогулі написано: «*Писарь магистратовой Григорий Рогуля*»¹²⁸⁵, купця Петра Гаєвського — «*Полтавській купець Петро Гаєвскій*»¹²⁸⁶ і т. п. У тих випадках, коли власники були неписьменними, підписувалися або ж урядники магістрату: «*Вмѣсто кананера Харлама Макарова неграмотного, по его персональной прозбе, руку приложилъ магистрата Полтавского писецъ Артѣмъ Тетервакъ*»¹²⁸⁷, або, ймовірно, спеціально найняті для цього люди: «*Вмѣсто удови Гунихи неграмотной, по ей прошенію, подписался полтавскій козакъ Григорѣй Серѣда*»¹²⁸⁸. Якщо писати вмів хтось із родичів — діти, племінники, зяті, дядьки тощо, — тоді найчастіше саме вони ставили свої підписи під документами. Наприклад, замість вдови дияконихи Агафії Котляревської підписався її старший син Петро, у майбутньому батько Івана Котляревського: «*Подканцеляристь Петро Котляревскій вмѣсто матери своєї по ея веленію руку приложилъ*»¹²⁸⁹.

Нагадаю, що 245 об'єктів міської нерухомості належали приватним власникам, серед яких перше місце посідали представники козацької старшини, які володіли 90 (36,7%) домогосподарствами. Друга велика частина садиб (55, 22,4%) належала купцям. На третьому місці, з доволі значним відривом від лідерів, перебувало духовенство — 18 (7,4%) об'єктів. Далі йшли козаки — 16 (6,5%), за ними ремісники — 13 (5,3%) й урядники міського магістрату — 12 (4,9%). Найменше власності на цій території Полтави належало посполитим — 10 (4,1%) дворів. Ще одну досить велику групу — 31 (12,7%) — становили господарські одиниці,

¹²⁸⁴ Див. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.148а, 278.; Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2008. – 212 с.

¹²⁸⁵ Місто Полтава, С.51.

¹²⁸⁶ Там само, С.80.

¹²⁸⁷ Там само, С.159.

¹²⁸⁸ Там само, С. 221.

¹²⁸⁹ Там само, С.49.

віднесені мною до категорії «інші». Найбільша частка з-поміж них належала домогосподарствам, що перебували у власності церков та монастирів: їх нараховувалося 14. Власником одного двору був граф Олексій Розумовський, а ще одним володів його підданий, посполитий Герасим Гелеменко¹²⁹⁰. Решта належала солдатам, драгунам, канонірам, їхнім удовам тощо. Через те, що ці домовласники не становили окремої соціальної групи і зазвичай були відсутніми під час перепису, я не аналізуватиму рівень письменності в їхньому середовищі.

Чисельність першої категорії власників становила 53 особи на 90 дворів, тобто в середньому на кожного припадало по 1,7 двору. Аналіз підписів, поставлених під описами згаданих дворів, засвідчує, що 26 із 53 осіб хоча б один раз підписалися власноручно. Це, своєю чергою, доводить, що як мінімум половина представників старшини були, принаймні елементарно, грамотними. Однак видається цілком вірогідним, що рівень грамотності серед старшини був дещо вищим. На таку думку наштотує кілька обставин. По-перше, замість двох старшин — генерального обозного Семена Кочубея та полкового обозного Андрія Руновського — власність підтверджували їхні управителі Гнат Давидович і Сидір Безпечальний. Навряд чи це робилося через неписьменність господарів, бо малоймовірно, аби в другій половині XVIII ст. урядники такого високого рангу не вміли писати. По-друге, у кількох випадках старшина не ставила власних підписів, оскільки в місті під час перепису її не було. Варто зауважити, що переважна більшість козацької старшини мешкала не в місті, а у власних селах чи хуторах поблизу. Наприклад, бунчуковий товариш Михайло Старицький жив у містечку Кобеляках¹²⁹¹, підкоморій Павло Кочубей у Диканці¹²⁹², а військовий канцелярист Федір Левенець у с. Мильцях¹²⁹³. Однозначно стверджувати, що вони були неписьменними, не випадає. Ті ж міські двори та підварки, що їм належали, здебільшого належали піддані або наймити, тому підписи зазвичай ставили або уповноважені для цього слуги (як у випадку з Гнатом Давидовичем та Сидором Безпечальним), або урядники полку й міста, або, вочевидь, спеціально найняті для цього люди. Отже, можемо вважати, що рівень письменності серед козацької старшини перевищував 50%. Як аргументовано довів у своєму дослідженні Максим Яременко, козацька старшина у XVIII ст. в більшості своїй намагалася дати своїм дітям освіту і була на той час най-

¹²⁹⁰ Там само, С.164–165.

¹²⁹¹ Там само, С. 59.

¹²⁹² Там само, С.64.

¹²⁹³ Там само, С.104.

освіченішою верствою в Гетьманщині¹²⁹⁴. У цій мікрогрупі грамотні траплялись навіть серед жінок. Наприклад, удова сотника Орлицької сотні Феодосія Псіюліна самостійно підписала опис свого двору¹²⁹⁵. Щоправда, це був єдиний жіночий підпис у всьому місті¹²⁹⁶.

Представники купецької мікрогрупи домовласників, на відміну від старшини, зазвичай самі мешкали у своїх дворах. Виняток становив лише купець Іван Бужинський, у садибі якого проживала вдова Аграфена Родіонова¹²⁹⁷, сам він мешкав у дворі свого тестя, полтавського купця Андрія Фесенка¹²⁹⁸, а також купці Михайло Сахно й Іван Уманський, яким належало по два двори. Отже, купців, які поставили власноручний підпис, виявилось 24, себто 45,3 % від загального числа. Утім, ця цифра теж адекватно не відображає рівень писемності, адже купці за родом своїх занять були чи не наймобільнішою соціальною верствою того часу. Принаймні п'ятьох із них — Михайла Сахна, Йосипа Павленка, Василя Локошенка, Дем'яна Заливаки та Андрія Фесенка¹²⁹⁹ — не було вдома, тож свідчення давали «за отлучкою» їхні дружини (як і жінки старшини, вони були неписьменні). Прикметно, що у 9 випадках замість батьків підписалися їхні діти (серед старшини таких випадків лише два). Треба взяти до уваги й те, що заняття торгівлею передбачало опанування бодай елементарними навичками читання й письма. Отже, частка осіб, які вміли розписатися, серед цієї категорії міського населення, як і серед старшини, безумовно, мала би перевищувати 50%.

¹²⁹⁴ Яременко Максим. «Академіки» та Академія, С.179.

¹²⁹⁵ Місто Полтава, С.204.

¹²⁹⁶ Тут слід, очевидно, зауважити, що тогочасне суспільство доволі скептично дивилось на погребу освіти жінок: «Ωвше(м) бо праве женам пи(с)мо неприлично: ты(л)ко оно менщызна(м) потребно и слично», писав той же Климентій Зіновіїв (Див. Климентій Зіновіїв, Вірші. Приповісті посполиті, С.99). Однак, у старшинських родинах грамоті нерідко навчали поряд із хлопчиками й дівчаток. Принаймні, в укладеній В.А. Передріснком збірці приватних листів XVIII ст., містяться автографи щонайменше 14 жінок із знатних козацьких родин. (Див.: Приватні листи XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1987. — 174 с.). Чимало підтверджень грамотності жінок міститься у шоденнику генерального підскарб'я Якова Марковича. Наприклад, запис зроблений 26 лютого 1766 р. говорить: «С мадамою контракт заключили: учить ей детей по французски и проч., за то ей давать по 30 рублей за каждую дочь (виділено мною — Ю.В.)...» (Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича : [в 2 ч.] / изд. Александра Марковича. — М. : в тип. В. Готье., 1859. — Ч.2. — С.403.). Український правник і філолог Ілля Тимковський згадує, що першим навичкам читання наприкінці 1770-х рр. його вчила мати (Див.: Записки Ильи Федоровича Тимковского // Русский Архив. — 1874. — Кн.1. вып. 6. — Стб.1388).

¹²⁹⁷ Місто Полтава, С. 195.

¹²⁹⁸ Там само, С. 126.

¹²⁹⁹ Там само, С. 82,83, 94,95, 118, 126.

Найбільш освіченою групою серед домовласників Полтави виявилися, як і можна було чекати, урядники магістрату — вони всі вміли писати. Щоправда, двоє із них — лавники Степан Биковський та Семен Воскобойник¹³⁰⁰ — не поставили власних підписів під описами своїх дворів у центральній частині міста, натомість засвідчили свою власність, розташовану на форштадті. Ця обставина пояснюється доволі просто, адже, як пам'ятаємо, згідно з «Правами за якими судиться малоросійський народ», міські урядовці *«где могут»* мали вибиратися з *«ученых»* міщан¹³⁰¹.

Не поступалося магістратським службовцям і духовенство, яке тоді було однією з небагатьох соціальних груп, чий характер діяльності передбачав хоча б мінімальний рівень освіти. Окрім того, упродовж всього XVIII ст. церковна й державна влади докладали чимало зусиль, в тому числі й на рівні законодавства, для стимулювання дітей духовенства до отримання освіти¹³⁰². Одним із місць, де вони набували знання, була Києво-Могилянська академія. Згідно зі списками 1765–1767 рр., в її стінах навчалось немало вихідців з Полтавського полку, були й ті, що походили з родин духовенства Полтави. Так, зокрема, серед студентів Академії числилися Іван Гориздронський, син диякона Стрітенської церкви та син священника Успенської церкви — Семен Несвітевич¹³⁰³.

Власноручно підписалися 88,2% власників духовного звання і лише двоє осіб (попівський син Василь Оранський¹³⁰⁴ та піп із села Ковалівки Василь Максимов¹³⁰⁵) не поставили своїх підписів, бо проживали не в місті. Де був Василь Оранський у джерелі не згадується, а Василь Максимов перебував на своїй парафії. Ймовірно, коли серед духовенства і траплялися неписьменні особи, то зазвичай лише серед жінок.

Що ж до решти власників центральної частини міста, то рівень їхньої грамотності був украй низьким. Так, із 16 козаків власноручно розписалося лише троє (18,7%), із 10 посполитих — двоє (20%), а з-поміж 13 ремісників це зробив лише швець Федір Вовнянський (7,7%)¹³⁰⁶. Дивуватися такому стану речей, очевидно, не випадає, бо, як показав у свої блискучій розвідці Максим Яременко, на відміну від представників старши-

¹³⁰⁰ Там само, С. 88, 194.

¹³⁰¹ Права за якими судиться малоросійський народ, С.452

¹³⁰² Яременко М. «Академіки» й Академія, С. 368.

¹³⁰³ ЦДІАК України, ф. 127, оп.1024, спр.1680, арк.27, 32.

¹³⁰⁴ Місто Полтава, С.165–166.

¹³⁰⁵ Там само, С.195–196.

¹³⁰⁶ Там само, С.188.

ни, прості козаки демонстрували «нерозуміння потреби “заправлятися” науками»¹³⁰⁷. А посполиті з ремісниками мали ще меншу мотивацію¹³⁰⁸.

Отже, як бачимо, найбільшу грамотність показали саме ті домовласники, чий характер діяльності передбачав бодай початковий рівень освіти — урядники міського магістрату, духовенство та козацька старшина. Серед мешканців середмістя, що належали до інших суспільних груп, письменні люди трапляються у край рідко.

Приблизно схожу ситуацію спостерігаємо і в іншій дільниці міста — на форштадті. Від центральної частини вона відрізнялася складом мешканців: більшість із них складала козаки — 346 (38%), далі йдуть ремісники — 181 (19,9%) й посполиті — 90 (9,9%). Певна частина господарських об'єктів, як і на території фортеці, належала представникам козацької старшини — 136 (14,9%).

Частка власності представників решти соціальних категорій на форштадті була такою ж незначною, як і в середмісті (*див. табл. 1*): купцям належало 45 (4,9%) об'єктів, урядникам магістрату — 17 (1,9%), духовенству — 16 (1,7%). Ще 80 домогосподарств (8,8%) належало «іншим», з них 24 (30%) були власністю графа Олексія Розумовського та його підданих.

Як видно з таблиці, стовідсотково письменними були члени магістрату (100%), за ними йде духовенство — 75%, далі — козацька старшина. Так само, як і в середмісті, кількість домогосподарств на території форштадту, якими володіла козацька старшина, перевищувала кількість осіб, що входили до її складу: 67 власників на 136 дворів. Із них лише 36 осіб підписалося власноруч. Через це рівень грамотності обраховується у 53,7%, хоча, зрозуміло, що він був вищим.

Наступна група мешканців — купці; на території передмістя їм належало майже стільки ж домогосподарств, як і в середмісті. Проте письменних виявилось фактично удвічі менше — 10 осіб (22,2%). Прикметно, що у центрі Полтави частина купців не поставила підписи «за отлучкою»¹³⁰⁹, натомість на форштадті у 32 випадках (71,5%) причиною була неграмотність. В описі це окреслено стандартною формулою, наприклад: «Вместо полтавского купца Матвея Панченка неграмотного, по его персональному прошению, росписался»¹³¹⁰.

Для пояснення цього перепаду, припускаємо, що рівень освіти купців був тісно пов'язаний із масштабами їхньої торгівлі: за її більшого розма-

¹³⁰⁷ Яременко М. «Академіки» та Академія, С. 222–224.

¹³⁰⁸ Там само. — С.332–351.

¹³⁰⁹ Там само, С. 83, 94, 119.

¹³¹⁰ Там само, С. 389.

ху належало вміти читати і писати — ставити підпис під торговельними угодами, вести облік товарів тощо. Натомість при веденні дрібної локальної торгівлі така потреба не виникала.

Таблиця 1. Розподіл власності та освітній рівень мешканців Полтави

N п/п	Соціальна група	Фортеця				Форштадт				Місто			
		Кількість господарств	%	Підписалося власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалося власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалося власноручно	%
1	Козацька старшина	90	36,7	26	50	136	14,9	36	53,7	226	19,5	62	51,7
2	Козаки	16	6,5	3	18,7	346	38	21	6	362	31,3	24	6,6
3	Духовенство	18	7,4	16	88,2	16	1,7	12	75	34	2,9	28	82,4
4	Посадовці магістрату	12	4,9	12	100	17	1,9	17	100	29	2,5	29	100
5	Купці	55	22,4	24	45,3	45	4,9	10	22,2	100	8,6	34	34
6	Ремісники	13	5,6	1	7,7	181	19,9	5	2,8	194	16,6	6	3,1
7	Посполиті	10	4,1	2	20	90	9,9	5	5,5	100	8,6	7	7
8	Інші	31	12,7	—	—	80	8,8	—	—	121	10	—	—

Найменш освіченими домовласниками форштадту були козаки (6%), посполиті (5,5%) і ремісники (2,8%). Як видно з таблиці, саме їм тут належала більша частина дворів (67,8%). Якщо врахувати, що у дворах і підварках старшини мешкали здебільшого піддані та наймити, котрі не належали до міської громади, то саме ці три категорії й склали основну масу міського населення, рівень грамотності якого, судячи з даних Румянцевського опису, був доволі низьким. Причиною цього, на мою думку, можна вважати не стільки недоступність освіти, скільки брак мотивації до її отримання. Утім, це притаманно і традиційному суспільству загалом¹³¹¹, і конкретним козакам, ремісникам та посполитим, які мешкали в Полтаві у 1765–1766 роках.

Тож, як бачимо, більшість міських господарів для засвідчення своєї власності зверталися за допомогою до сторонніх осіб. Залучене нами джерело дозволяє з'ясувати: ким були ці особи, до яких суспільних станів і груп належали, хто з них поставив найбільше підписів тощо. Як пам'ятаємо, в

¹³¹¹ Див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. — К., 2001. — С. 267–277.

Полтаві було 1176 господарських одиниць. І хоча частина їх залишилась невідписаною, усе ж підписано описи 1085 господарств. За моїми підрахунками, в підписуванні брали участь 265 осіб, тобто лише 22,5% від числа домовласників і 3,8% від усього населення Полтави.

Найбільше своїх автографів (283, себто 26,1%) на сторінках переписної книги Полтави (*див. табл. 2*) залишили особи, котрих я назвав «канцеляристами» — це різного роду канцелярські службовці: писарі, підканцеляристи, канцеляристи міських сотень, полку, полкового суду тощо. Ця група була відносно невеликою і нараховувала 26 осіб. Найбільше підписів поставили ті, хто брав безпосередню участь у роботі комісії й робив це, очевидно, виконуючи свої посадові обов'язки. Беззаперечним лідером тут виявився підканцелярист полкової канцелярії Федір Кошмановський, який поставив 41 підпис. Йому дещо поступався підканцелярист полкового суду Йосип Гавришевський — 37 підписів. Писар полтавського магістрату Іван Штепенко розписався під 34 господарськими одиницями, писар полкової канцелярії Трохим Гаварецький засвідчив 32 описи, а писар магістрату Артем Тетервак — 31 опис. Останній, на думку голови комісії секунд-майора Василя Путімцева, був лінивий і неухажливий¹³¹². Доволі часто зустрічаються підписи канцеляриста магістрату Григорія Свердлякова (27 разів) та підвойського Луки Бублея (24). 16 разів, очевидно, ще до своєї втечі з комісії встиг розписатися в книзі магістратський писар Іван Дротенко¹³¹³. Решта осіб з цієї групи розписувалася не так часто 1–4 рази. Тобто, більшість підписів — 241 (85,2%) — поставили саме ці семеро осіб.

На другому місці були козаки, які поставили 210 підписів (19,4%). Їх виявилось доволі багато — 51 особа. Тут слід нагадати, що вони становили найбільшу групу мешканців — 2296 осіб¹³¹⁴. Зокрема, за моїми підрахунками, на момент перепису в місті мешкало 337 козацьких родин, яким належало 362 господарські одиниці. Явних лідерів серед цієї групи підписантів було четверо — Іван М'якохліб (35 підписів), Федір Малиш (34), Семен Богомаз (25) та Яків Пиловитий (22). Саме їм належало 116 (55,2%) козацьких автографів. Насмілюсь припустити, що ці козаки також працювали в комісії зі складання Генерального опису, виконуючи якісь спеціальні доручення. Принаймні достеменно відомо, що так

¹³¹² Див. Місто Полтава, С. 28.

¹³¹³ Там само, С.27.

¹³¹⁴ Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання: зб. наук. статей. — Вип. 7. — Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. — С.144.

було з Іваном М'якохлібом¹³¹⁵. Окрім його підписів, у описі часом трапляється такий запис: «7,8,9 дней за производством по доношению козака Мякохлеба следствиемъ описе не било»¹³¹⁶. З інших козаків лише Федір Церазовський підписався 11 раз, а Онисько Багрій — 8. Решта представників цієї групи залишило 1–2 підписи, а інколи — по 3, 4 або й по 5 підписів, поставлених здебільшого під своєю власністю чи під власністю сусідів, родичів, знайомих тощо.

Наступну групу становила козацька старшина — 50 осіб, які залишили 183 підписи (16,9%). Представники цієї групи підписувалися зазвичай під своєю власністю або 1–3 рази під власністю родичів. Лише військовий товариш Гнат Давидович, який був управителем маєтків генерального обозного Семена Кочубея, розписався 8 разів¹³¹⁷. Але найбільше автографів (82, себто 44,8%) поставив працівник комісії — сотенний полтавський осавул Семен Кутицький. Його підписи зустрічаються по всій книзі, тобто він підписував власність по території всього міста.

Міщани, посполиті й особи, які позначені в описі полтавськими жителями (29), залишили у книзі 175 підписів (16,1%). Вони теж здебільшого візували лише власні або сусідські двори. Однак більшість підписів (143, себто 81,7%) залишили п'ятеро осіб: Яків Павлюченко (21), Левко Омельченко (26), Олександр Топчевський (37), Яків Котляревський (42) та Іван Макаренко (17). Як бачимо, беззаперечним лідером тут був син вдови дяконихи Агафії Котляревської — Яків, котрому тоді виповнилося всього 11 років¹³¹⁸. На жаль, джерело не вказує, чи залучався він до проведення перелісу магістратом, чи у такий спосіб заробляв на життя.

У документі також є підписи 44 купців (9%). Більшість із них розписалися по одному разу, тобто підписували описи своїх дворів. Хоча траплялися й такі, автографи яких зустрічаються частіше: Федір Тур — 10 підписів, Іван Новомлинський — 9, Матвій Кіценко — 5. Лідером тут був купецький онук Семен Гурбенко — 17 підписів (17,3%); його до комісії на-

¹³¹⁵ Припускаю, що Іван вирізнявся з-поміж інших козаків грамотністю, цілком можливо, що він навіть свого часу десь здобував освіту. Принаймні в комісії з проведення Румянцевського опису його цінували. Свідченням цього є промеморія з цієї комісії, надіслана в полкову канцелярію 1 лютого 1767 року, де вказувалося: «*сотню Полтавской козака Ивана Мякохлеба к ту подпоручику Усачеву по прежнему для писма вислатъ, а за то что он Мякохльбъ в нѣпристойних против офицера терминах писалъ поступит с нимъ по законамъ*» (ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 8, арк.212).

¹³¹⁶ Місто Полтава, С.208.

¹³¹⁷ Там само, С. 173.

¹³¹⁸ Там само, С.49.

правив Полтавський магістрат, але згодом він втік звідти разом з іншими писарями¹³¹⁹.

Як пам'ятаємо, представники духовенства залишили 51 підпис — 4,7% від загальної кількості. За винятком намісника Хрестовоздвиженського монастиря ієромонаха Созонта (5 підписів), інші церковнослужителі залишили по 1–2 автографи.

Серед членів магістрату, які розписалися 47 разів (4,3%), понад половина підписів (24, себто 51%) належала райці Омеляну Малиховському, який представляв магістрат у комісії. А інші розписалися по 1–2, інколи — 4 рази.

Таблиця 2. Розподіл підписантів за соціальними станами й групами

Група	К-ть осіб	К-ть підписів	%
Канцеляристи	26	283	26,1
Козаки	51	210	19,4
Старшина	50	183	16,9
Міщани/посполиті	29	175	16,1
Купці	44	98	9,0
Духовенство	30	51	4,7
Члени магістрату	13	47	4,3
Інші	11	22	2
Ремісники	11	16	1,5
Усього	265	1085	100

Ремісники, які, за моїми підрахунками, володіли 194 господарствами, залишили лише 16 автографів (1,5%); таких було 11 осіб. Найчастіше з-поміж них розписувався син шевця Іван Вакуленко, якому тоді було лише 13 років.

Також незначною (11 осіб) була група, названа мною «інші» (22 підписи — 2%): піддані, слуги, відставний співак, студент та циркульник. Найбільше серед них своїх підписів залишив слуга полкового обозного Андрія Руновського — Сидір Безпечальний, який засвідчив усе панське майно, розташоване на території міста.

Наведені вище спостереження показують, що загалом у місті мешкало чимало письменних осіб. З цього випливає логічне запитання, де вони цьому навчилися? Автори відповідного розділу в історичному на-

¹³¹⁹ Там само, С.27.

рисі «Полтавщина», стверджують: «Майже в кожній сільській чи міській парафії була своя школа»¹³²⁰.

На жаль, оригінальні джерела не підтверджують цього оптимістичного висновку. От і міський голова Павло Кочубей, у неодноразово цитованій тут записці, тричі порушував цю проблему. Спершу він констатував, що у Полтаві «*училищ особливых нет, кроме, что в школах при церквах обучаются дети обывательские русской грамоте*», далі бідкався, що «*здешние сограждане неимея в себя учрежденных училищ принуждены вызывать или находить учителей, какие бы они не случились, и тем более бытки нежелы в научении и просвещении детей их профиту получает*», й нарешті пропонував «*учредить здесь наук, хотя малые на первой слуцаи гимназии*»¹³²¹. Отже, він не вважав ситуацію з освітою задовільною.

Як уже зазначалося, у Полтаві в той час діяла лише одна школа, хоча було шість парафій. Імовірно, що школярі, які в ній мешкали, та їхні колеги з причту інших церков навчали місцевих дітей «руської грамоти».

Іншим шляхом здобуття початкової освіти, практикованим, як видається, у заможних родин (про це згадує Павло Кочубей), був найм учителів. Румянцевський опис називає одного з них — Степана Могиленка — 24-річного вихідця з Бахмутської провінції, посполитого, який навчав дітей бунчукового товариша Дмитра Білушенка¹³²².

Освіту вищого рівня полтавці XVIII ст. могли отримувати у Переяславському колегіумі та в Києво-Могилянській академії. Крім вищезгаданих синів духовенства, Румянцевський опис фіксує ще одного студента КМА — Івана Мокрицького, який підписався замість неграмотного посполитого Григорія Кобліченка¹³²³. На жаль, нічого не відомо про його походження та вік, й це дозволяє припустити, що йдеться про студента, який опинився тоді в Полтаві випадково, адже жителів з таким прізвиськом у місті не зафіксовано.

Таким чином, аналіз переписної книги Полтави 1765–1766 рр. дозволяє стверджувати, що:

- Загальний рівень письменності мешканців Полтави у цілому відповідав вимогам часу і був порівняно невисоким: лише близь-

¹³²⁰ Полтавщина. Історичний нарис. — Полтава, 2005. — С. 116. Про статистику парафіяльних шкіл Гетьманщини див. також: Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. Вип. 7 — Київ — Нью-Йорк, 2002. — С. 243–258.

¹³²¹ Полтаві 800, С. 41–43.

¹³²² Місто Полтава, С. 114.

¹³²³ Там само, С. 333–334.

ко 19% домовласників змогли власноручно підписатися під описами свого майна;

- Найбільше грамотних осіб виявилось серед представників вищих соціальних верств — козацької старшини, урядників магістрату, духовенства й багатого купецтва. Натомість основна маса населення (козаки, ремісники та посполиті) — це переважно неписьменні люди;
- Єдиним «навчальним закладом» міста, зафіксованим у переписі, була парафіяльна школа при Преображенській церкві; її опис засвідчує, що навіть при щирому бажанні дяків-учителів, які тут мешкали, вона не могла обслуговувати значне число учнів.

Згодом, у 1777 р., в місті відкрили духовне училище: спершу воно було розташоване при Хрестовоздвиженському монастирі, а з наступного року — неподалік Спаської (Преображенської) церкви. Ще через рік училище було реорганізоване в Слов'янську семінарію. За твердженням Миколи Лятошинського, ця семінарія призначалася «переважно для слов'ян, вихідців з Балканського півострова»¹³²⁴. Проте у цій семінарії навчалися й місцеві діти, зокрема, Іван Петрович Котляревський¹³²⁵. Вона проіснувала в Полтаві до 1797 року, коли була переведена в м. Новомиргород Херсонської губернії.

В останній чверті XVIII ст. у місті нібито існувало й два пансіони для виховання панянок: німецький — Менгеса (1778–1780) і французький — Жако (1798)¹³²⁶.

§ 2. Хвороби й лікування

Внутрна и внѣшная болѣзнь разност мѣют же то невидимо и видимо болѣють.

Климентій Зіновійв,
Вірші. Приповісті посполиті.

Очевидно, що задумана мною характеристика міської спільноти Полтави не буде повною, якщо не розглянути проблему здоров'я її членів. Спершу зауважу, що в досліджуваній період середня тривалість життя в

¹³²⁴ ДАПО, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, арк. 196.

¹³²⁵ Див.: Биография поэта Котляревского // Журнал Министерства Народного Просвещения — 1839. — т. XXIV. — отд. VI. — С. 166–168.

¹³²⁶ ДАПО, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, арк. 196.

Гетьманщині становила 31–32 роки¹³²⁷. У зв'язку цим, ймовірно, що тогочасні полтавці турбувалися про власне здоров'я. Принаймні замислювалися над його важливістю. Одне із народних прислів'їв, записаних Климентієм Зіновієм у ту епоху, говорить про це так: «*аби голова здорова, а все тоє будет*»¹³²⁸, а інше ще точніше вказує на його важливість: «найбільше щастя у житті — здоров'я»¹³²⁹.

Як стверджує Тлумачний словник української мови, «*здоров'я — стан організму, при якому нормально функціонують усі його органи*»¹³³⁰. У суспільстві, де рівень медичних знань залишався надзвичайно низьким, збереження цього стану вважалося дуже важливим. Багато свідчень того, що здоров'я цінувалося високо, можна знайти в тогочасних джерелах: «*получивъши я вѣдомост непотѣшную о слабости здоровья его милости*», «*при ненарушимомъ здравіѣ, благополучного и желаемого зичу поведенія*», «*вшим родительским моленіемъ при цѣлости здоровья зостаю*», «*желаю вамъ здоровимъ намѣреніе свое исполнит*»¹³³¹, «*только еще милостію Божію ненарушимо в здоровю зостаемъ*»¹³³² тощо.

Турбота про здоров'я людини тісно пов'язана з турботою про її тіло. Як стверджує польський дослідник Якуб Венглож, у ранньомодерну епоху, ще навіть у XVII ст., в Речі Посполитій домінувала релігійна концепція тілесності, що розглядала тіло як вмістилище тваринних інстинктів, які необхідно вгамовувати, щоб уможливити розвиток душі. Тобто у ставленні до тіла схвалювалися приниження, засудження й аскетизм.

У XVIII ст. ситуація кардинально змінилася: тіло перестало розглядатися як місце зосередження зла. Турбота про нього й утримання в доброму здоров'ї стали християнським обов'язком, а саме здоров'я стало розглядатися як дар Божий¹³³³.

Антиподом здоров'я в ті часи, як і тепер, виступає хвороба: «*порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища*»¹³³⁴. Про хвороби

¹³²⁷ Такий низький показник зумовлювався високим рівнем смертності немовлят та дітей перших чотирьох років життя. Як з'ясувала Олена Замура, у досліджуваних нею населених пунктах, діти саме цієї вікової групи становили 83 % від усіх померлих дітей і 47,1% від померлих взагалі — див. :Замура О. Великий шаленець, С. 85, 176.

¹³²⁸ Климентій Зіновій. Вірші. Приловіті посполиті, С.215.

¹³²⁹ Українські прислів'я та приказки. — К.: Дніпро, 1983. — С.47.

¹³³⁰ Словник української мови: в 11 томах. — Том 3, 1972. — С. 547.

¹³³¹ Приватні листи XVIII ст., С.26, 28, 43, 100.

¹³³² Сулимовський архів. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — Киев: Типография К.Н. Милевского, 1884. — С. 48

¹³³³ Węglorz Jakub. Zdrowie choroba i leczenie w Społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku — Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015. — S.56.

¹³³⁴ Словник української мови: в 11 томах. — Том 11, 1980. — С. 47.

теж маємо чимало згадок: «але того переикодою била тяжская хороба моя», «для якої моєї болъзни послѣ лѣкароевъ суетнихъ ннѣ намерение возимѣл чудотворному образу пресвѣтїя матере охтирской и каплуновской отехать»¹³³⁵, «будучи от бѣга хоробою навѣдѣннїи»¹³³⁶, «лечь крайное мое изнемагает калѣтство и болъзнь не малая»¹³³⁷, «будучи от Господа Бога хоробою навѣжонїи», «сего часу зостаючи в великой хоробѣ»¹³³⁸.

Полтавці, як і герої цих висловів теж хворіли. Наприклад, козацька вдова Марина Паничка у своєму тестаменті, складеному 4 квітня 1766 р., повідомляла, що «одержьма частыми болъзнымы»¹³³⁹; а відправлений магістратом у березні того самого року для роботи в комісію з проведення Генерального опису канцелярист Василь Бойко «так заболѣл что от того времени и по ннѣ тою болъзнію одержимъ состоѣть»¹³⁴⁰.

Стан здоров'я ранньомодерних полтавців зумовлювався, передовсім, тогочасними умовами існування: поганим харчуванням, важкою працею, специфічними житловими умовами, недотриманням санітарно-гігієнічних норм тощо.

Хвороби. Якщо уважно прочитати неодноразово цитовану тут книгу Румянцевського опису, то мешканці Полтави виглядають напрочуд здоровими. За моїми підрахунками, хворими й каліками у ньому записано всього 76 осіб, що становило лише 1,1% від загальної кількості мешканців. Навряд чи ці записи відображали реальний стан речей, позаяк у створеному в 1766 році описі майна козаків городової сотні, які жили на форштадті, таких виявилось ще 32 особи. Прикметно, що в попередньому джерелі майже всі ці особи записані здоровими¹³⁴¹. Отже, назагал маємо 108 осіб, відносно яких були встановлені хвороба чи каліцтво. Якщо додати їх до виявлених раніше, то частка хворих у загальній структурі населення зросла не суттєво — всього лише до 1,6%.

Безумовно, ці дані не можна вважати точними, оскільки, за моїми підрахунками на підставі цього ж джерела, в розкольніцьких слободах Стародубського полку частка хворих становила близько 5% населення, а в українських селах — 2,3%¹³⁴². Сумнівно, щоб у той час міське населення хворіло менше, аніж сільське.

¹³³⁵ Приватні листи XVIII ст., С. 34, 119.

¹³³⁶ Ділова та народно-розмовна мова, С. 29.

¹³³⁷ Сулимовский архив, С. 55.

¹³³⁸ Документи извлеченные из семейного архива Вакуловичей (1671–1741) // Стороженки. Семейный архив. — т. 7. — Киев, 1908. — С. 4, 67

¹³³⁹ Ділова та народно-розмовна мова XVIII ст., С. 352.

¹³⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 8, арк. 146.

¹³⁴¹ Див.: Місто Полтава, С. 255–474.

¹³⁴² Волошин Ю. Розкольніцькі слободи, С. 146.

Цілком імовірно, тут маємо справу з особливостями проведення опису: оскільки професійних лікарів серед переписувачів не було, то до нього вносилися лише хвороби, що мали очевидні зовнішні ознаки. Щоправда, в окремих випадках, цілі двори виявлялись населені такими особами. Так, зокрема, в дворі посполитого Тихона Палазюченка, розташованому на Павлівській вулиці, таких виявилось 4 особи, тобто половина мешканців двору¹³⁴³. Стільки ж хворих було і в дворі козака Гната Дігтяренка, який мешкав на Дмитрівській вулиці¹³⁴⁴.

Попри вказані особливості фіксації хворих, вказані джерела, на мою думку, таки дозволяють визначити найпоширеніші в тогочасній Полтаві хвороби (*див. табл. 3*). Однак, перш ніж їх аналізувати, зауважу, що цей список, очевидно, не повний, адже до нього не потрапила, наприклад, така хвороба як фебра (пропасниця), згадувана в попередньому розділі.

Таблиця 3. Хвороби та каліцтва в Полтаві у 1765–1766 рр.

№ п/п	Назва	Кількість	%
1	Сліпота	40	37
2	Хвороби кінцівок	34	31,5
3	Гризота	15	13,9
4	Французька хвороба	8	7,4
5	Внутрішня хвороба	4	3,7
6	Глухота	3	2,8
7	Інші	4	3,7
Усього		108	100

Лідерство, як бачимо, належало сліпим, яких виявилось 40 осіб (37%). Цікаво, що серед захворювань сільських мешканців Стародубського полку, досліджених мною раніше, так само переважали хвороби очей¹³⁴⁵. Слід зауважити, що до цієї групи я відніс тих осіб, які не бачили на одне око: *«на левой глазъ слепъ»*, *«левим глазом крива»* чи *«правой глазъ слепъ»*, *«на правой глаза крива»*, а також сліпих *«обоима глазами»*. Ймовірно, сліпота була наслідком ще однієї доволі поширеної тоді хвороби — сифілісу, названої у джерелі французькою хворобою. Згадуваний вище академік Йоганн Гюльденшtedт, під час своїх відвідин Полтави теж її зауважив. На його думку, причиною появи хвороби було те, що *«в отношениях по-*

¹³⁴³ Місто Полтава, С. 246.

¹³⁴⁴ Там само, С. 454–455.

¹³⁴⁵ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи, С.148–150.

лов заметна большая распущенность нравов»¹³⁴⁶. Хоча не слід забувати, що академік був протестантом і будь-яке відхилення від звичних для нього етичних норм він міг трактувати як «*распущенность*». Навряд чи дослідники традиційного українського суспільства з ним погодяться.

Як стверджує сучасний підручник з офтальмології, різноманітні загальні інфекційні захворювання — туберкульоз, сифіліс, бушелез, лепра тощо, здатні викликати захворювання очей — т.зв. ендегенні кератити. На ґрунті вродженого сифілісу виникає *сифілітичний кератит*, який вражає обидва ока і найчастіше проявляється у віці від 6 до 20 років¹³⁴⁷. Про вірогідність впливу сифілісу на поширення в місті сліпоти, на мою думку, свідчить і той факт, що частина уражених нею осіб були ще дітьми або підлітками. Так, наприклад, сліпому на обидва ока синові посполитого Данила Троковського Федору виповнилося усього 8 років; його ровесник, син козака Василя Ганенка Терентій був сліпим на ліве око, а 10 річна дочка посполитого Константина Литвина Катерина — на праве¹³⁴⁸. Наявність серед хворих на сифіліс 15 річного Хоми Кучерявого¹³⁴⁹ теж, на мою думку, свідчить про вплив цієї хвороби на збільшення частки сліпих у тогочасному полтавському соціумі.

Як бачимо з таблиці, переписувачі зафіксували у місті всього 8 осіб, які страждали на цю недугу. Проте значна кількість людей із захворюваннями очей та сліпих дозволяє припустити, що уражених французькою хворобою було більше, аніж згадано в документі. Автори медичних трактатів XVIII ст. зазвичай вказують на велику поширеність сифілісу в Російській імперії та високу смертність від нього серед дітей¹³⁵⁰. Слід також зауважити, що в досліджувані часи на території Гетьманщини ще побутувала і народна назва захворювання — «*дворская хвороба*» тобто *панська*. Як припускає сучасна українська мовознавиця Ганна Дидик-Меуш: «у виразі *дворська хвороба* акцентовано на соціальному стані людини: за тодішніми переконаннями, венеричні хвороби вражали заможних людей,

¹³⁴⁶ Синицкий Л. Путишество в Малороссию академика Гильденштейна, С.420.

¹³⁴⁷ Офтальмология. Учебник / Под ред. Е.И. Сидоренко. — 2-е изд., испр. — М. ГЭОТАР-Медиа, 2006. — С.176, 178–179.

¹³⁴⁸ Місто Полтава, С.128, 341, 381. Щоправда, Олена Замура називає й інші хвороби, які могли спричинити втрату зору — віспу та дифтерію (Див.: Замура О. Названа праця, С.82).

¹³⁴⁹ Там само, С.484.

¹³⁵⁰ Степаненко В.И., Степаненко Р.Л. Эпизоды исторической хроники научного изучения сифилиса. Современное состояние проблемы сифилиса и перспективный пути ее решения // Український журнал дерматології, венерології, косметології. — 2005. — №3. — С.69.

котрі жили аморально, легковажно; з іншого боку, можливість встановити діагноз і лікуватися мали багатії, тому і хворобу вважали панською»¹³⁵¹.

На другому місці в ієрархії хвороб полтавців розмістилися захворювання кінцівок: 34 випадки (31,5%). Відразу зауважу, до цієї групи я відніс і осіб, у яких кінцівки були уражені якоюсь хворобою¹³⁵², і калік, які втратили кінцівку, або здатність володіти нею¹³⁵³. Останніх зазвичай описували виразами: *«правую ногою и рукою не владеєть»*, *«руками и ногами не владеєть»*, *«левою ногою не владеєть»* тощо. Наприклад, у родині козака Луки Міщенка, на час перепису було аж двоє таких калік. Його дружина Явдоха (46 років) була, вочевидь, повністю паралізованою, бо не володіла ні руками, ні ногами, а в доньки, яку так само звали Явдохою (14 років), паралізувало правий бік, бо вона не володіла правою рукою і ногою¹³⁵⁴. Ймовірно, що таке каліцтво спричиняли різноманітні форми паралічу, який в досліджуваній період називали паралеж, *«хвороба, що позбавляє який-небудь орган чи органи нормально діяти»*¹³⁵⁵.

Крім уражених паралічем, у місті жили люди, каліцтво котрих зумовили травми, як-от у козака Данила Куриленка, який був *«увечень от переломлення правой ноги»*¹³⁵⁶. В аналізованій групі таких виявилось 12 осіб. Наприклад, про служницю полкового циркульника Василя Бети, тридцятирічну вдову Агафію в описі сказано: *«левая рука в локте совсем не згибается»*¹³⁵⁷. Служниця лавника міського магістрату Григорія Новомлинського, дівка Агафія (50 років) була *«в давних годех от татар ранена в правую ногу пулею»*, від чого отримала каліцтво — *«імеєть всегдашнюю болєзнь»*¹³⁵⁸. Ще одна служниця, дівка Горпина (60 років), яка працювала в ієрея Преображенської церкви Симеона Лопушанського, втратила колісь половину лівої ноги¹³⁵⁹.

П'ятеро осіб з цієї групи страждали, очевидно, на запалення суглобів, для позначення якого у XVIII ст. вживали лексему *ломота*¹³⁶⁰. Наприклад про стан здоров'я козаків Федора Барилівського, Василя Кабака та козачого сина Івана Скорохода було сказано: *«увечень ломотною*

¹³⁵¹ Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв, С.203.

¹³⁵² Словник української мови: в 11 томах. — Том 11, 1980. — С. 46.

¹³⁵³ Там само, Том 4, 1973. — С. 78.

¹³⁵⁴ Місто Полтава, С.275.

¹³⁵⁵ Дидик-Меуш Г., Названа праця, С.326.

¹³⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк.130зв.

¹³⁵⁷ Місто Полтава, С.47.

¹³⁵⁸ Там само, С.56.

¹³⁵⁹ Там само, С.160.

¹³⁶⁰ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.257.

болезнею»¹³⁶¹. Іванів дядько Григорій теж потерпав від цієї хвороби, але значно сильніше: «от чєго руками и ногами не владеєть»¹³⁶². А в Григорія Куща ломота вразила праву ногу¹³⁶³.

Ще десятеро були кульгавими. Як стверджує академічний Тлумачний словник української мови, так називали осіб з укороченою чи пошкодженою ногою¹³⁶⁴. Їхнє здоров'я позначали формулами: «*правою ногою храмлетъ*», «*на правую ногу хромъ*», «*на лєвую ногу хромъ*» тощо. Інколи для їх означення вживали лексему *кривий*.

Це слово вжите відносно решти 5 хворих з цієї групи. Однак, навряд чи можна стверджувати, що всі позначені ним особи були кульгавими. Таким, очевидно, можна вважати лише трирічного хлопчика Степана, сина Герасима Залатайченка, підданого бурмістра Федора Чупруновського. Про нього було сказано: «*на праву ногу кривъ*»¹³⁶⁵. Ще двоє — семирічна Килина, донька вдови Домахи Андріївої та дев'ятирічний Опанас, син Івана Кратенка — були кривими на «*обе ноги*»¹³⁶⁶.

У восьмирічного Давида, сина тієї ж вдови Домахи, кривою була ліва рука, а у вдови Килини (50 років), яка мешкала в родині свого брата Йосипа Погрібного, такими записані праві рука і нога¹³⁶⁷. З огляду на те, що більшість цих осіб становили малі діти, наслідно припустити, що потерпали вони від якихось форм церебрального паралічу, або поліомієліту. З огляду на тогочасні норми особистої гігієни та раціон харчування у той період, їх поширення не було чимось особливим¹³⁶⁸.

Третю позицію за кількістю хворих (15 осіб) посідали ті, хто був «*увечень гризною болизнию*». Яка відома сучасній медицині хвороба криється за цим словосполученням, сказати важко. Можливо, воно утворене від слова «*гризь*», що, за твердженням етимологічного словника української мови, могло використовуватися у значеннях: «*ломота; ревматизм; тупова грижа*»¹³⁶⁹. Перше значення, на мою думку, слід одразу відкинути, адже хворих на ломоту позначали окремо. Ревматизм, очевидно, теж потрібно виключити, бо він пов'язаний із хворобами, як-от ломота й пода-

¹³⁶¹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк.29зв., 127зв., 31зв.

¹³⁶² Там само, арк.30зв.

¹³⁶³ Там само, арк.44.

¹³⁶⁴ Словник української мови: в 11 томах. — Том 4, 1973. — Стор.392.

¹³⁶⁵ Місто Полтава, С.499.

¹³⁶⁶ Там само, С.246, 268.

¹³⁶⁷ Там само, С.246, 209.

¹³⁶⁸ Див. Замура О. Названа праця, С.64–71.

¹³⁶⁹ Етимологічний словник української мови в семи томах. — Т.1., А-Г. — К.: Наук. думка, 1982. — С.595.

гра¹³⁷⁰. Отже, залишається грижа — хвороба «*при якій випинається який-небудь внутрішній орган або його частина через природний чи штучний отвір*»¹³⁷¹. Як стверджує неодноразово цитована тут Ганна Дидик-Меуш, в українських писемних джерелах цю хворобу ще називали *кила й руптура*¹³⁷². Причиною її появи зазвичай була важка фізична праця¹³⁷³. Той факт, що уражені цією недугою виявились чоловіками від 30 до 79 років, на мою думку, лише підтверджує висунуте тут припущення.

Четверо полтавських козаків — Іван Гнітко (55 років), Матвій Руденко (35 років), Кирило Івашенко (54 років) та Федір Копченко — страждали «*внутрешною болезнюю*»¹³⁷⁴. Кількість захворювань, що описуються поняттям «внутрішня хвороба», доволі значна, тому досить складно достеменно встановити, якою саме хворів кожен із названих козаків. Згідно із твердженням Ганни Дидик-Меуш, лексико-семантичну підгрупу «Назви внутрішніх хвороб», за матеріалами пам'яток XVII–XVIII ст., можна поділити на п'ять семантичних рядів: захворювання сполучної тканини, захворювання органів кровообігу, захворювання органів дихання, захворювання нирок і сечовивідних шляхів, захворювання ендокринної системи¹³⁷⁵.

Окрім цього, на мій погляд, за цим словосполученням могла ховатися й цілком конкретна хвороба — *нутряная боль*, або *нутрячка*. Згідно зі словником В. Даля, так називався різновид лихоманки¹³⁷⁶, що зазвичай супроводжувала й інфекційні, й неінфекційні захворювання¹³⁷⁷.

Ще троє осіб — служниця полкового осавула Василя Магденка, вдова Ганна (40 років)¹³⁷⁸, робітник козака Василя Кутицького, Яким Мірошниченко (17 років)¹³⁷⁹ та козак Григорій Моковозенко (40 років)¹³⁸⁰ — були глухими. Як бачимо, кількість глухих тут невелика, як і в досліджених мною раніше селах Стародубського полку¹³⁸¹.

До категорії «інші» я відніс хвороби, що зустрічалися лише один раз: таких виявилось 4 випадки. Дружина козака Петра Григорієва Тетяна

¹³⁷⁰ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.264.

¹³⁷¹ Словник української мови: в 11 томах. — Том 2, 1971. — С. 166.

¹³⁷² Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.285.

¹³⁷³ Популярная медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б.В. Петровский. — М.: «Сов. энциклопедия», 1979. — С.176.

¹³⁷⁴ ЦДАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк. 41, 106, 159, 154.

¹³⁷⁵ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.255.

¹³⁷⁶ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. —Т.2:И-О. — С.565.

¹³⁷⁷ Популярная медицинская энциклопедия, С.343.

¹³⁷⁸ Місто Полтава, С.144.

¹³⁷⁹ ЦДАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк.15зв.

¹³⁸⁰ Місто Полтава, С.843.

¹³⁸¹ Волюшин Ю. Розкольницькі слободи, С.148.

(50 років) хворіла на сухоти¹³⁸², а дружина посполитого Мусія Литвина Васирина (40 років), згідно з джерелом, була «*вся в ранах*», через що, за твердженням переписувачів, не могла працювати¹³⁸³. Важко з'ясувати, що це були за рани, але можна з певною долею вірогідності припустити, що це була одна із ознак все того ж сифілісу. До такого висновку спонукає подібна, але точніша характеристика хвороби мешканки села Жуків Варвари Супруненко (35 років), яка була «*одержима французкою болезнію вся в ранах от чого работать не можетъ*»¹³⁸⁴.

Козак Петро Матяшенко (50 років) був «*увечень от вихождения нижнего проходу*» і теж не міг працювати. Поставлений укладачами опису діагноз означав, що чоловік страждав на геморої, який саме так позначали в джерелах XVII–XVIII ст.¹³⁸⁵.

Останньою в цій категорії була Степанида Гаваренко (30 років), про яку в джерелі сказано, що вона здорова, «*только безумна*»¹³⁸⁶. Мабуть, жінка хворіла на божевілля, яке в тогочасних джерелах ще позначали терміном *шаленство*¹³⁸⁷.

Лікування. Описавши, від яких основних недуг страждали полтавці, спробую визначити, якими були можливості їхнього лікування в ранньо-модерному місті Гетьманщини. Ймовірно, що, як і більшість людей того часу, мешканці Полтави, занедужавши, передовсім шукали допомоги у народній медицині. Упорядники ілюстрованого етнографічного довідника «Українська минувшина», стверджують, що «*народна медицина — це комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався в народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління*»¹³⁸⁸. Ця сфера передбачає наявність людей, для яких лікування було чи не основною справою їхнього життя — т.зв. народних цілителів¹³⁸⁹. У нашому випадку ними були, очевидно, різного роду знахарі й баби, які не лише знали на акушерстві, але й вміли лікувати різні хвороби. Про існування таких людей в місті свідчать поодинокі згадки про них на сторінках протоколів кримінальних справ, що розглядалися в Полтавському гродському суді. У попередніх розділах ми вже згадували про Агафію Свтуховну, звинувачену у

¹³⁸² ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк.9зв.

¹³⁸³ Там само, арк.70зв.

¹³⁸⁴ Там само, спр.221, арк.19.

¹³⁸⁵ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.308.

¹³⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 166, арк.154.

¹³⁸⁷ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.308.

¹³⁸⁸ Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1994. — С.211.

¹³⁸⁹ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.10.

ворожитстві¹³⁹⁰ та Ірину Угринку, яка була місцевою бабою¹³⁹¹. Поняття *баба*, в українській мові XVII–XVIII ст. «мало ще два “медичні” значення — “повитуха” і “ворожка”»¹³⁹². Підтвердженням, що таких бабів у місті було кілька, є вердикт суду, який застерігає їх від допомоги при народженні незаконних дітей. Цей вердикт, зокрема, згадує *«протчихъ всихъ таковихъ бабъ»*¹³⁹³.

Окрім бабів, лікуванням у Полтаві займалися цирульники, які були *«проміжною ланкою між народними медиками та дипломованими докторами медицини»*¹³⁹⁴. Попри усталене уявлення про них у сучасній суспільній свідомості, цирульники в досліджуваний період були не лише перукарями, а й виконували деякі функції лікарів — пускали кров, ставили п’явки, лікували переломи кісток, вправляли вивихи тощо¹³⁹⁵. У житті людей ранньомодерного суспільства вони відігравали значно більшу роль, аніж звичайні перукарі. Скажімо, Климентій Зіновійв у своєму вірші *«О докторях, и о цѣлюриках»*, на мою думку, відобразив не тільки факт, що тогочасне суспільство було *«оскудно»* не лише *«о докторовъ мудрыхъ: але и о простих цѣлюрыковъ немудрыхъ»*¹³⁹⁶, а й вказав на роль, виконувану цирульником у тодішньому соціумі. Лікар і цирульник розглядаються мандрівним поетом як особи, що працюють у рамках спільного професійного поля — медицини.

Як стверджує Оксана Коваленко, присутність цирульників у місті фіксується ще з XVII ст.¹³⁹⁷. У штаті Полтавського полку навіть існувала така посада. Як видно з відомості про виплату річної платні, у 1734 р. її обіймав Григорій Пожгурський¹³⁹⁸. На час проведення Румянцевського опису полковим цирульником був Василь Бета, який мешкав поблизу Успенського собору. За виконання своїх обов’язків обидва отримували від полку *«жалованя по петнатцати рублев в год»*¹³⁹⁹.

Якщо Василь Бета обслуговував переважно козаків полтавського полку, то для задоволення потреб решти жителів у місті було ще чотири особи, які *«бавилися цирулническим исскуством»*. На тій же Успенській вулиці, у дворі, що належав Великобудиському сотнику Андрію Сулімі,

¹³⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 1726, оп.1, спр. 22, арк.71зв.

¹³⁹¹ Там само, спр.23, арк.76.

¹³⁹² Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.48.

¹³⁹³ ЦДІАК України, ф. 1726, оп.1, спр. 23, арк.77зв.

¹³⁹⁴ Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.29.

¹³⁹⁵ Див.: Словник української мови: в 11 томах. — Т.11.:Х-Я, 1980. — С. 218.;

¹³⁹⁶ Климентій Зіновійв, Вірші. Приповісті посполиті, С.158–159.

¹³⁹⁷ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С. 92.; Дидик-Меуш Г. Названа праця, С.90.

¹³⁹⁸ Мокляк В. Документ про виплату річної платні в Полтавському полку, С.403.

¹³⁹⁹ Місто Полтава, С.47.

цирульникував його підданий — посполитий Петро Чорнок. А на сусідній, Київській вулиці, мешкало аж троє цирульників. У найнятому в дворі військового товариша Гната Давидовича приміщенні працював робітник вищезгадуваного Василя Бети Павло Городецький — козачий син, походженням із Чернігова. Половину зароблених цирульною справою грошей він віддавав своєму господареві. У дворі шинку, розташованого при Воскресенській церкві, цим промислом займався козак Омелян Миронов разом зі своїм робітником Іваном Жидком. Цікаво, що Іван, так само як і Павло Городецький, віддавав своєму роботодавцеві половину заробітку¹⁴⁰⁰.

У досліджуваній час в Полтаві жили й професійні медики. Віднайдені джерела згадують щонайменше про двох — Георгія Тама та Петра Логінова. Крім того, про існування полкового лікаря, який отримував платню від *«главной малороссийской команды»*, згадується у неодноразово цитованій мною відповіді міського голови Павла Кочубея¹⁴⁰¹. На жаль, підкоморій не називає ані розміру платні, ані імені лікаря, тож цілком можливо, що ним міг бути й згаданий Петро Логінов, якщо припустити, що саме він змінив Георгія Тама на посаді. Можливо, це був якийсь інший — невідомий нам полковий лікар.

За інформацією, наявною у Румянцевському описі, Георгій Там у 1765 р. був відставним лікарем Полтавського полку й мешкав на Київській вулиці. Як припускає Оксана Коваленко, його будинок розміщувався за сучасною адресою вул. Жовтнева 9¹⁴⁰². Коли лікар вийшов у відставку — невідомо; можливо, у тому самому 1765 р., позаяк джерело повідомляє, що саме тоді він купив свій двір, у якому, серед інших споруд, було дві крамниці (лавки). Як вказано у джерелі, у них лікар влаштував аптеку *«для продажи разным людямъ, в которую медикаменти, а для составлениа оних разние товари покупають из разных малоросійскихъ и протчихъ заграничнихъ местъ по способности»*¹⁴⁰³. Очевидно, під час однієї з таких подорожей, восени 1767 р., на лісовій дорозі поблизу містечка Люботина, його, як ми знаємо з попереднього розділу, пограбували розбійники¹⁴⁰⁴.

Петро Логінов теж був відставним лікарем, коли у серпні 1782 р. отримав дозвіл на відкриття аптеки. На відміну від свого колеги Тама, він мешкав на форштадті. Саме там мала відкритися аптека *«для потом-*

¹⁴⁰⁰ Місто Полтава, С. 57–58, 95, 101–102.

¹⁴⁰¹ Полтаві 800, С.42.

¹⁴⁰² Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст., С.93.

¹⁴⁰³ Місто Полтави а, С.99.

¹⁴⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 763, оп.1, спр. 242, арк.63в.

ственного оною аптекою ему Логинову, жене, детям и впредь будущим по них наследникам владения»¹⁴⁰⁵.

Тож, як бачимо, в місті не лише мешкали і працювали лікарі, а й діяли аптеки. Стационарних лікарень в тогочасній Полтаві, вочевидь, не було. Щоправда, Микола Лятошинський пише, що *«во второй половине XVIII века в Полтаве была одна городская больница с одним городским врачом при ней»*¹⁴⁰⁶, однак ніяких інших джерел, які свідчили б на користь цього твердження, не жаль, нема. Імовірно, він мав на увазі лікарню, організовану в Полтаві штаб-лікарем Іваном Тишевським у 1797 р.¹⁴⁰⁷, однак її заснування лежить поза хронологічними межами досліджуваного мною періоду.

Безумовно, полтавці, як і більшість представників ранньомодерного соціуму, щоб подолати різноманітні хвороби, займалися самолікуванням, вживаючи різноманітні народні засоби. Освічена частина суспільства могла використовувати різноманітні медичні порадики, поширені в рукописному вигляді по всій території тогочасної України, в тому числі й на Полтавщині. Принаймні один із них, опублікований Віталієм Прердрієнком у збірнику *«Лікарські та господарські порадики XVIII ст.»* — *«Лікарства описа(нь)ніе, котримы бє(з) мє(ди)ка в дому всакъ поратоватса можеть»*, походив із сучасної Полтавщини — села Лютенька Гадяцького району¹⁴⁰⁸.

На жаль, нічого не відомо, як саме представники полтавської міської та полкової еліти дбали про своє здоров'я. Можливо, хтось із них так само переймався ним, як і їхній сучасник — генеральний підскарбій Яків Маркович (1696–1770), котрий часто спілкувався з лікарями. У своїх знаменитих *«Денних записках»* він залишив чимало свідчень про стан тогочасної медицини, а також згадок про застосування народних методів для лікування окремих хвороб. Наприклад, він лікував пропасницю, змішуючи порох з *«виномъ полиннымъ»*¹⁴⁰⁹, а облісіння — *«борщем змивши голову, в яком жито оттоплено было только одно з шалвеем»*¹⁴¹⁰.

¹⁴⁰⁵ Полтаві 800, С.44.

¹⁴⁰⁶ ДАПО, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, арк. 83.

¹⁴⁰⁷ Полтаві 800, С.47.

¹⁴⁰⁸ Лікарські та господарські порадики XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1984. — 128 с.

¹⁴⁰⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1727) / Издание «Киевской Старинь», под ред. Ал. Лазаревского. — Часть вторая (1726–1729). — Киев, 1895. — С.221.

¹⁴¹⁰ Там же, Часть третья (1730–1734). — Киев, 1897. — С.40. Імовірно, вживаючи слово «борщ», Яків Маркович мав на увазі не популярну національну страву, а *«квасъ изъ бураковъ, изъ котораго готовятъ борщъ»*. (Див.: Словарь української мови /

Отже, попри те, що Просвітницькі реформи Катерини II передбачали й заходи влади з охорони здоров'я, значних зрушень у цій сфері на території Гетьманщини, принаймні конкретно в Полтаві, у досліджуваний період не простежується. Причини цього, на думку Олени Замури, криються в незадовільному розвитку комунікацій, некомпетентності чиновників, бракові фахових лікарів та недовірі місцевого населення, яке традиційно насторожено ставилось до урядових нововведень¹⁴¹¹.

Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. — Т. 1. — С. 89.).

¹⁴¹¹ Замура Олена. Названа праця, С.84.

Висновки

Підсумовуючи, спробую стисло узагальнити відповіді на поставлені вище запитання, що їх вдалося отримати в ході дослідження, та в загальних рисах окреслити образ міської спільноти Полтави останніх десятиліть існування Гетьманщини.

У своїй книжці я прагнув показати, якою була ця спільнота, коли вже занепадали традиційні для козацької держави соціальні й політичні інститути, а на території Гетьманщини в цілому активно розпочиналися імперські перетворення. Місто в ті часи доживало останні роки в якості полкового центру, а його очільники та впливові городяни, могли, вочевидь, не підозрювати, що через півстоліття воно перетвориться на ключове місце пам'яті в ідеології Російської імперії.

Подібно до більшості міст Гетьманщини, ранньомодерна Полтава складалася з двох частин: фортеці, розташованої на високому мисоподібному виступі правого берега Ворскли, й форштадту — міських передмість, розкиданих численними вибалками навкруги. У центральній частині розміщувалася більшість громадських споруд, храмів, крамниць тощо. Невеликий за сучасними мірками простір міста був густо помежений небрукованими вулицями, на яких містилися різноманітні домогосподарства: двори, бездвірні хати й підварки полтавців, забудовані переважно дерев'яними й глинобитними будівлями. Ця нерухомість у ті часи, так само як і зараз, активно продавалася й винаймалася підприємливими полтавцями.

Адміністративні споруди, ясна річ, теж були розташовані у центрі: в них працювали органи управління полку та міста, зокрема, полкова канцелярія, в якій засідала полкова старшина і з якої здійснювалося безпосереднє керування територією усього Полтавського полку. Там само була резиденція полковника, посаду якого тоді обіймав Андрій Горленко (1709–1780), представник доволі впливового старшинського роду.

Управління містом і організацію його життєзабезпечення здійснював магістрат. Слід ще раз наголосити, що Полтава була найсхіднішим і, мабуть, одним із найостанніших міст, що отримало магдебурзьке право (на-

дане гетьманом Кирилом Розумовським у 1752 р.). Юрисдикція полтавського магістрату поширювалась також і на мешканців підвладних Полтаві сіл, пожалуваних у різний час російськими імператорами та українськими гетьманами.

Стосунки між цими двома центрами влади були доволі напруженими: міська громада намагалася реалізувати свої самоврядні права, гарантовані їй магдебурзьким правом, натомість козацька адміністрація прагнула підпорядкувати магістрат своїй владі. Яскрава ілюстрація їхніх взаємин — конфлікт навколо прагнення полкового уряду контролювати вибори війта, що завершився перемогою козаків. Після 1754 р., за погодженням із полковою адміністрацією, війтів призначав гетьман. Доволі часто ними ставали представники козацької старшини, наприклад, війт Петро Черниш мав також військове звання — був військовим товаришем.

Однак і після «покозачення» магістрату суперечки між містом і полком не припинились. Наприклад: полкова й сотенна адміністрації заохочувала міщан записуватися в козацтво, а магістрат намагався цьому перешкодити, адже це спричиняло зниження міських прибутків. Козацька старшина населяла свої двори ремісниками, які не входили до міських цехів, що негативно позначалося на розвиткові цехового ремесла. Дійшло до того, що в наказі своїм депутатам до Уложеної комісії Катерини II у 1767 р. міщани скаржились на полковника й старшину та прохали видати їм такий привілей, який би забороняв козацьким урядовцям втручатися у справи магістрату.

За кількістю населення Полтава була одним із найбільших міст Гетьманщини — тоді у ній мешкало близько 7,5 тисяч осіб. Це значно перевищувало чисельність мешканців у деяких інших полкових містах, зокрема, у Ніжині й Стародубі. Можливо, цьому сприяв прикордонний статус, який, в умовах майже безперервних тоді російсько-турецьких воєн, притягував до себе підприємливий елемент — різноманітних торговців, купців, військових тощо.

Міська популяція Полтави, як і належало ранньомодерному соціуму, в демографічному плані була відносно молодого: переважну більшість її членів становила молодь і люди середнього віку. Особи похилого віку становили невелику частку в статеві-віковій структурі населення, а статева перевага належала жінкам.

У соціальному плані полтавська громада виглядала досить строкатою й не зовсім чітко диференційованою. У ній можна виокремити різноманітні великі й малі групи, становище яких у міській ієрархії визначалося різними економічними, правовими, політичними та іншими чинниками. Кістяк станової структури міста становили: козаки, духовенство, цехові

ремісники та посполиті. Вони, своєю чергою, склалися із різноманітних — вищих і нижчих за своїм статусом — мікрогруп: козацької старшини, купців, підсуєдків, школярів, слуг тощо. Однак панівна роль, — це було особливістю практично усіх полкових міст — належала козакам, як представникам привілейованого стану населення Гетьманщини. У Полтаві їхня частка у структурі населення становила понад третину й вони володіли більш, аніж половиною усієї нерухомості.

Відсутність чітких бар'єрів між основними станами, часті війни, де козаки були затребуваною силою, імперські реформи, які тоді вже зачепили Гетьманщину, посприяли тому, що окремі полтавці могли рухатися соціальними сходами й робити карколомні кар'єри, як це трапилось, наприклад, з бурмістром Павлом Руденком чи нащадками райці Григорія Паскевича. Соціальна мобільність реалізовувалась здебільшого у межах станових груп, але траплялися й випадки, коли полтавські посполиті ставали козаками, а потім досягали вершин цього стану.

Чіткої відповіді на питання про самоідентифікацію полтавців, досліджені тут джерела, безумовно, не дають. Переважно тому, що створювалися вони з конкретною метою і були витвором не міської спільноти в цілому, а лише її освіченої частини. Утім, спираючись на згадки й «обмовки» джерел, насмілюся обережно припустити, що термін «*нація*» вони вживали здебільшого в його домодерному значенні — для окреслення території, а не етносу. А себе вважали «*малоросіянами*», розуміючи під малоросійською ідентичністю те, що в модерні часи стало називатися українською національністю. Вживаючи це поняття, полтавці ототожнювали себе із територією Гетьманщини у її тодішніх межах, а українців із сусідніх територій ідентифікували радше як «*інших*», аніж «*своїх*». «Малоросійський патріотизм», що згодом виник на основі цієї ідентичності й плекався представниками тогочасної еліти, став предком українського патріотизму.

Іншим доволі важливим критерієм самоусвідомлення полтавців була станова ідентичність, що найчастіше проявлялася серед козаків — людей із лицарськими настановами, які ототожнювали себе зі шляхетством. Цьому значною мірою сприяла правова система, заснована на нормах Литовського Статуту. Прикладів, коли полтавські козаки або їхні нащадки вважали себе шляхтичами, можна навести чимало. На мою думку, значною мірою це було пов'язано з тим, що соціальним ідеалом для козацтва залишався шляхетський соціум Речі Посполитої.

В етнічному плані населення Полтави, за винятком кількох представників інших етносів, було українським. Це відрізняло місто від деяких інших полкових центрів, наприклад, Ніжина, де жила велика грецька спільнота, чи Стародуба, де оселилося чимало етнічних росіян.

За конфесійною ознакою всі мешканці міста були православними. Ця особливість істотно впливала на те, що власні імена, які тоді носили полтавці, були канонічними християнськими іменами. Тогочасний іменик суттєво відрізняється від того, яким послуговуються представники сучасного суспільства. Хоча окремі імена не втратили популярності й донині. Найбільш поширеними у ті часи жіночими іменами виявилися: Марія, Євдокія (Явдоха), Ганна, Параскева (Параска) й Агафія (Гапка), а чоловічими — Іван, Григорій, Василь, Федір і Петро.

Важливу роль у житті ранньомодерних полтавців відігравали родина і шлюб. Практично всі вони хоча б раз у житті одружувалося. Попри те, що чинні тоді в Полтаві правові норми дозволяли брати шлюби у відносно ранньому віці, середній вік вступу в перший шлюб чоловіками становив 28,1 року, а жінками — 22,3 року. Зазвичай старшими серед шлюбних партнерів були чоловіки, вікова різниця між чоловіком і дружиною коливалася у межах від 1 до 10 років. Щоправда, інколи траплялися пари, де старшими були дружини. Пошуки наречених, якщо не йшлося про представників соціальної верхівки, обмежувались територією міста та навколишніх сіл; зрідка дружин вибирали у віддаленіших населених пунктах. Середня чисельність полтавської родини становила у ті часи 4,7 особи, а панівною формою її структури була проста нуклеарна сім'я, що складалася в основному з батьків і дітей.

Міжособистісні взаємини мешканців міста у досліджений період, як це бувало і в інші часи, не обходилися без непорозумінь, суперечностей і конфліктів, що виникали внаслідок зіткнення різних життєвих настанов, ідеалів, цілей і поглядів. Аналіз конфліктів вказує на те, що з-поміж матеріальних вартостей тогочасного суспільства домінувало рухоме майно, зокрема, велика рогата худоба. Натомість серед тодішніх духовних цінностей першість належала поняттю ображеної честі, що, на мою думку, додатково вказує на особливості станової самоідентифікації широких верств козацтва, котре, ототожнюючи себе цілком у душі старої Речі Посполитої зі шляхтою, взувалося на витворений нею кодекс поведінки. Традиційним залишався також набір ключових елементів конфлікту: бійки, грабунки, гвалтовні наїзди тощо.

Траплялися тоді в Полтаві й кримінальні злочини: здійснювалися крадіжки, грабунки, розбої, навіть вбивства, продаж і переховування краденого тощо. Злодії крали коней, худобу, рухоме майно, а також гроші. Робили це зазвичай у темну частину доби — вночі або увечері. У цьому плані полтавські крадії нічим не відрізнялися від своїх «побратимів» з цілої Європи.

Найбільш криміногенними осередками міста виявилися шинки, в яких часто відбувалися крадіжки, бійки, виготовлялися різноманітні фальшив-

ки, замислювалися та планувалися злочини. Злочинцями були, як правило, чоловіки середнього віку — від 25 до 45 років, — які походили з різноманітних соціальних прошарків: діти козаків і посполитих, учні ремісників, підмайстри тощо. Середньостатистичний злодій був неодруженим чоловіком близько 30 років, сином збіднілого козака чи посполитого, який наймитував. Доволі часто злочинцями ставали сироти.

Освіта відігравала тоді в житті полтавців значно меншу роль, аніж тепер. Загальний рівень грамотності мешканців Полтави у цілому відповідав вимогам часу, хоча, якщо судити за нинішніми мірками, був відносно невисоким. Найбільше письменних виявилось серед представників соціальних категорій, для яких освіта відкривали ширші можливості: козацької старшини, урядників магістрату, духовенства і багатого купецтва. Натомість основна маса городян — прості козаки, ремісники й посполиті — залишалася неписьменною.

Можливостей отримати освіту теж було не надто багато, адже шкіл у сучасному розумінні місто не мало. Єдиний заклад з такою назвою діяв при Преображенській церкві. Навчати полтавців грамоти, очевидно, могли «школярі», які тоді в ньому мешкали. А представники заможних верств наймали приватних учителів або відправляли своїх дітей до Києво-Могилянської академії, Переяславського, Чернігівського чи Харківського колегіумів.

Попри те, що люди ранньомодерного соціуму потерпали від різноманітних недуг, у Полтаві не було й лікарень. У місті жив лише один професійний лікар і працювала одна аптека. Щоправда, медичну допомогу населенню надавали цирульники, яких тоді у місті мешкало аж п'ятеро. Навряд чи така кількість «медиків» могла задовольнити потреби міста, тож для полегшення їхніх страждань існувала ще й так звана «народна медицина», а функції лікарів виконували ворожбити й знахарки, т.зв. *баби*. А освічена частина міської громади користувалася різноманітними медичними порадиниками, поширюваними тоді в рукописах та в друкованому вигляді. Першу стаціонарну лікарню засновано в Полтаві лише 1797 року, коли місто вже не було полковим центром, а від Гетьманщини лишилася тільки пам'ять.

Насамкінець хочу зауважити: попри моє велике бажання, ретельний аналіз джерел і написання цієї книжки упродовж тривалого часу, я цілком усвідомлюю, що окреслений у ній образ міської спільноти ранньомодерної Полтави важко назвати повним і всеохопним.

Безумовно, у моєму випадку, подібно до багатьох інших, це значною мірою пов'язано із особою самого історика, котрий рухається у річищі власних методологічних уподобань та упереджень, узалежнюється від

наявних джерел і рівня теоретичної підготовки. Заповнення цих лакун потребує подальшої евристичної роботи в архівах і рукописних зібраннях бібліотек, освоєння нових методологічних підходів і формулювання на їхній основі нових запитань.

Вочевидь, це завдання не на один рік і не для одного історика.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Архівні

Державний архів Полтавської області

Ф.8831 Микола Володимирович Лятошинський (1897–1967) історик-краєзнавець, оп.9, спр.7.

Центральний державний історичний архів у м. Києві

ф.51 Генеральна військова канцелярія, оп.3, спр.10899.

ф.57 Румянцевський генеральний опис Малоросії, оп.1, спр.148а, 278. оп.2, спр. 1, 8, 60, 116, 117, 166, 252, 390.

ф. 127 Київська духовна консисторія, оп.1024, спр.1680

ф. 990 Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія, оп.2, спр.34.

ф.1726 Полтавський градський суд, оп.1, спр. 15, 16, 17, 18, 22, 23, 25, 26.

ф.763 Канцелярія малоросійського генерал-губернатора О.П. Румянцева-Задунайського, оп.1, спр.242.

Опубліковані

Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з особового архіву полтавського бургомистра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Дніпропетровський історико-архівний збірник. — Вип.2. — Дніпропетровськ: Генеза, 2001. — С.599–629.

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справы вечистыя 1664–1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 2. — 115с.

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справы вчестыя 1672–1680 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1914. — Вып. 3. — 124с.

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664–1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 1. — 216с.

Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012. — 100 с.

Атестат Війська Запорозького Низового товаришеві Корсунського куреня Павлові Руденку // Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Альбом. — Д.: Арт-Прес, 2005. — С.133–134.

Відповіді міського голови Полтави на запитання урядової комісії про географічне, економічне, політичне і культурне становище м. Полтави // Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Білий П.Х., Ємець П.М., Жук В.Н., Лобурець В.Є., Пайдем Н.Х., Суховська З.М., Черевань А.С. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 37–43.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упорядники: І Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. — К.: Наукова думка, 1970. — 660 с.

Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII — XVIII ст. Т.I: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2007. — 400 с.

Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII — XVIII ст. Т.II: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2010. — 436 с.

Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII —XVIII ст. Т.III: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р., Ревізія 1726 / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2012. — 768 с.

Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII — XVIII ст. Т.V: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1733 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2013. — 475 с.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / Упоряд., авт. передмови і комент.: В. Й. Горобець; авт. вступ. ст.: В. В. Панашенко; відп. ред.: Л. А. Дубровіна; АН України, Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії [та ін.]. — К.: Наукова думка, 1993. — 388 с. : іл., табл., схеми.

Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1727) / Под. ред. Ал. Лазаревского. — Киев, 1895. — Ч. II (1726–1729). — II+ 342 с.; Киев, 1897. — Ч. III. (1730–1734). — 418 с.

Духівниця жительки Полтави Марини Панички 4 квітня 1766 р. Канцелярія 2-ї Полтавської полкової сотні полтавського полку // Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України: збірка / Підгот., передмова В.А. Передрієнко; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. — К.: Наукова думка, 1976. — 416 с. : іл. — С.353–354.

Записки графа Сегюра о пребывании его в Росси в царствование Екатерины II (1785–1789). — С.Петербург, 1865. — 386 с.

Записки Ильи Федоровича Тимковского // Русский Архив. — 1874. — Кн.1. вып. 6. — СПб. 1377–1464

Зіновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Підг. тексту І. П. Чепіги. — К.: Наукова думка, 1971. — 392 с.

Зуєв В.Ф. Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / Упорядник та наук. ред. Супруненко О.Б. — Підг. до друку та комент. Кигим С.Л., Коваленко О.В., Мокляк В.О., Супруненко О.Б. — Полтава: «Археологія», 1999. — 48 с.

Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. В. А. Передрієнко; відп. ред. В. В. Німчук. — К.: Наукова думка, 1984. — 127 с.

Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича : [в 2 ч.] / изд. Александра Марковича. — М.: в тип. В. Готье., 1859. — Ч.2. — 416 с.

Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр./ Упоряд, вступ. ст. і коментарі Ю. Волошина. — К.: Наш час, 2012. — 576 с.

Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. — К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новичко-го, 1882–1907. — 318 с.

Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. — К., 2008. — 212 с.

Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / Упорядник: Т. Б. Ананьєва. — К., 1997. — 325 с.

Полное собрание законов Российской Империи. — СПб., 1830. — Т. V (1713–1719). — 782; Т. VI (1720–1722). — 815 с.; Т. X (1737–1739). — 990 с.; Т. XVI. (1762–1765) — 1120с.; Т. XVII (1765–1766). — 1135 с.

Права, за якими судиться малоросійський народ / Упорядник: К. А. Вислобоков. — К., 1997. — 548 с.

Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упорядник: І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том 4. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. — 560с.

Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. — К.: Наукова думка, 1987. — 174 с.

Рклицкий М.В. Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. — Полтава: Типо-литография приемн. Дохмана, 1913 г., т. 1 = с. 1–301; 1914 г., т. 2 = с. 311–833.

Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред.: Корецкий В.М. — М.: Наука, 1985. — 270 с.

Синицкий Л. Путишествие в Малороссию академика Гильденштейна и кн. И.М. Долгорукого // КС — 1893. — № 3 — С. 412–441.

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — 568с.

Стороженки. Фамильный архив. / Сост. Стороженко А. В., Стороженко Н. В., Модзалевский В. Л. — К.: Типография товарищества Г. Л. Фронцевича и Ко, 1908. — т. 7. — 623 с.

Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1884. — 316 с.

Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — XXII+698 с.

Щедродаров Д. Приговор прихожан Воскресенской церкви г. Полтавы о построении каменной вместо деревянной церкви, составленный в 1766 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1908. — № 8. — С. 334–338.

Щоденник Андрія та Федора Кернецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 — жовтень 1788 рр.). / Упор. та вступна стаття І.Ситого. — Чернігів: Сіверянська думка, 2006. — 106 с.

Література

Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой — М.: РГГУ, 1997. — 207 с.

Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1969. — 224 с.

Б.а. О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т.Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбуа. — СПб., 2004. — С.270–271.

Бабій Ю.Б. Прізвиська сучасної Середньої Наддніпрянщини / Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — Одеса, 2007. — 20 с.

Багалеї Д.И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — № 3. — С.1–56.

Бакалець О. Талер у грошовому обігу України кінця XVII — першої чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Вип. 12(1) — К., 2005. — С.142–171.

Бакалець О. Українські літописи XVII — XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Вип. 11(1) — К., 2004. — С.218–232.;

Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі/ Пер. з англ. — К.: УЦКД., — 376 с.

Биография поэта Котляревского // Журнал Министерства Народного Просвещения — 1839. — т. XXIV. — отд. VI. — С. 166–168.

Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 360 с.

Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. Вип. 7 — Київ-Нью-Йорк, 2002. — С. 243–258.

Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII — початку XXI ст. / Автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова — К., 2008. — 20 с.

Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // КС. — 1887. — №8 — С.765–776.

Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі // СОЦУМ. Альманах соціальної історії. — Випуск 3. — К.: Інститут історії України, 2003. — С.249–262.

Бужинський М. «З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767)» // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XI. — К., 1927. — С. 171–184.

Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1999. — Т. 3. — С. 35–75.

Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — 2-е изд. Исправл. и дополн. С планом Полтавской битвы и достопримечательностями г. Полтавы. — Х.: «Издательство САГА», 2008. — 6, 449, 24 с., 41 и лл. — (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Типо-литогр. Губернск. Правд. 1902 г.).

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. Т.В. Бусел. — К., 2001. — 1140 с.

Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Випуск. 10. — К.: Інститут історії України, 2013 — С. 31–50.

Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. — 2008. — Вип. 5. — С. 143–154.

Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Україна Модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/md/219-219>

Волошин Ю.В. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) // Краєзнавство. — 2011. — № 1. — С. 57–71.

Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 39–51.

Волошин Ю.В. Родина Котляревських в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. // КС — 2007 — № 5 — С. 149–158.

Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — 312 с.

Волошин Ю.В. Статевікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична Пам'ять. — 2011. — № 1(25). — 5–24.

Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. // КС. — 2011. — № 1. — С.13–32.

Волошин Ю. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // КС. — 2011. — № 4. — С.24–41.

Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання: зб. наук. статей. — Вип. 7. — Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. — С.142–157.

Волошин Ю.В. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольніцьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії.— Вип.7. — К.: Інститут історії України, 2007 — С.26 -279.

Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 711 с.

Гапонович К. Исторический очерк Церкви Спаса-Нерукотворного образа в Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1909. — № 16. — С. 675–693.

Глушик С.В. Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку) / Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. — К., 2003. — 20 с.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 271с.

Горобець В.М. Городові отамани // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г — В. — К.: Наукова думка, 2004. — С.171–172.

Гошко Т. Миське самоврядування на українських землях у 14–16 ст. — С.75. [Електронний ресурс] / Т. Гошко. — 2011. — Режим доступу: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001097/01/99.pdf>.

Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. — Челябинск, 2000. — 412 с.

Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінця XVI ст.// Просемінарій: медієвістика, історія церкви, науки та культури. — 2003. — Вип.5. — С.33–63.

Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату // Українська держава другої половини XVII — XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С.126–158.

Гуржій О. Податне населення України XVII—XVIII ст. Нариси з історії статистики. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009—296 с.

Гіденс, Ентоні. Соціологія — К.: Основи, 1999. — 726 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка В 4 т. — М.: РИПОЛ классик, 2006. — Т. 1: А-З. — 752 с.; Т. 2: И-О. — 724 с.; Т. 3: П.-М. — 544 с.; Т. 4: Р-Я — 672 с.

Демографический понятийный словарь / Под ред. проф. Л.Л. Рыбаковского. — М.: ЦСП, 2003. — 352с.

Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. — М.: Сов. энцикл., 1985. — 608 с.

Демография: учебное пособие / Кол. авторов: под ред. В. Г. Глушко-вой, Ю.А. Симагина. — М.: КНОРУС, 2010. — 288 с.

Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. — Львів, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2008. — 400 с.

Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої. — К.: Критика, 2008. — 302 с.

Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. — К., 2011. — 190 с.

Доманова Г. Діяльність Чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста // Сіверянський літопис. — 2010. — №1. — С. 9–15.

Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII — XVIII ст.) // Сіверянський літопис — № 2. — 2000. — С. 34–42.

Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX — начало XX в. // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики. Труды VIII конференции Ассоциации «История и компьютер». / Ред. Л.И.Бородкин и В.Н.Владимиров. — М., 2003. — С. 317–441.

Дядиченко В.М. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — 532 с.

Енциклопедія історії України: Т. 8. Па — Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії НАНУ — К.: Наукова думка, 2011. — 520 с.

Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // КС — 1892. — т. XXXVI. — С. 304–306.

Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1982—

2006.: Т.1: А-Г, 1982. — 632 с.; Т. 2: Д- Копці, 1985. — 572 с.; Т. Т.3: Кора-М, 1989. — 552 с.

Ефименко П.С. Шпитали в Малороссии. — КС — 1883. — № 4 — С. 709–727.

Замура Олена. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. — К.: К.І.С. — 240 с.

Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. — Том 17. Полтавська область. — К.: УРЕ АН УРСР, 1967. — С.69–78.

Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII — XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку). / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01/ Інститут історії НАНУ — Київ, 2012. — 192 с.

Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М.: РГГУ, 2006. — 403 с.

Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII — XVIII ст. / Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ. — Львів, 2012. — 552 с.+16 іл.

Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 57- 73.

Києво-Могилянська академія в іменах XVII — XVIII ст.: Енциклопедичне видання./ Упор. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. — 736 с. + 290 іл.

Кистяковский А. Ф. Очерк исторический сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием «Права по которым судится малороссийский народ» // Права, по которым судится малороссийский народъ. — К.: университетская типография, 1879. — С.70–95.

Кісіль І. М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII — друга половина XVIII ст.) / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 19 с.

Кобилецький М. Правовий статус жінки за Магдебурзьким правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2013. — Випуск 58. — С.55–61.

Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — №3–1. — С.33–36.

Коваленко О. Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії,

музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2008. — Випуск IV, книга I. — С. 462–469.

Коваленко О. Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №3. — С. 109–115.

Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №1–2. — С.130–135.

Коваленко О. Полтава XVII — XVIII ст. — К.: Видавець Олег Філюк, 2015. — 232с.

Коваленко О. Полтава XVII — XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова/ / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія» — К.: Б.в., 2009–20 с.

Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ — 1962. — № 2. — С. 97–101.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.

Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. —К.: Дух і літера, 2005. — 380 с.

Коропов М. Южнорусский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст. // Полтавские епархиальные ведомости. Ч. неоф. — 1902. — № 26. — С. 1140–1146.

Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV — XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — 340 с.

Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. — М.: ОГИ, 2004. — 486 [2] с.: ил., 4 л. ил.

Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К.: «Стилос», 2010. — 792 с.

Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч.6. — С.25–45.

Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. // Собраний сочинений. — Т.1. — К.: Тип. Кульженко, 1890. — С.391–439.

Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення у XVIII ст. // УІЖ — 1980. — № 9. — С. 86–94.

Ланжерон А. Ф. Русская армия в год смерти Екатерины // Русская старина. — 1895. — Т. 83. — С. 151–152.

Лапин В.В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского общества историков и архивистов, 2000 г. — С.-Петербург, 2000. — С.117–131

Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI — XVII веках // Русская Старина — 1880. — №11. — С. 549–574.

Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века // КС — 1901. — № 12. — С. 424–471.

Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.// КС. — 1901. — №3 — С.368–395.

Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. — СПб.: Александрия, 2010. — 310 с.

Ликсон Ч. Конфликт: семь шагов к миру. — СПб.: Питер паблишинг, 1997–160 с.

Маерчик М. Анализ дискурса в исследованиях украинской традиции добрых ночевков молодежи (конец XIX — XXI в.) // Антропологический форум — 2015 — № 24 — С. 95–115.

Максимович Г.А. Выборы и наказания в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. — Нежин, тип.«Печатник», 1917 г. — т.1–333 с.

Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин: Типо-Литография насл. В.К. Меленевскаго, 1913. — 400 с.

Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1894. — 232 с.

Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII — початок XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська Академія. — 2009. — № 7. — С.73–86.

Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей миської садиби, 2008–128 с.

Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) — Харків, 2011. — 448 с.

Медков В.М. Демография: учебное пособие. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. — 448 с.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС — 1897. — № 1. — С.1–31

Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб. «Дмитрий Буланин», 2003. — XL, 548+583с., 87+55 ил.

Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник Т. 1–4 / Предисл. авт. — К.: Изд. авт. Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К°, 1908–1914.: Т.2 [Е-

К]. — К., 1910. — VI, 720, 20 с.; Т. 3: Л-О. Тип. С.В. Кульженко, 1912. — IV, 824, 24 с.

Мокляк В. Документ про виплату річної платні в Полтавському полку // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.400–401.

Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — 112 с.

Мокляк В., Трегубов В. Невідома архівна справа про будівництво Успенського собору в Полтаві // Полтавські Єпархіяльні Відомості. — 2003. — Ч. 9. — С. 211–232.

Муромцева Ю.І. Демографія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Кондор, 2006. — 300 с.

Никонов В.А. Имя и общество. — М.: Наука, 1974. — 278 с.

Новий довідник: Історія України упоряд.: С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. — К.: Казка, 2006. — 736 с.

Новий тлумачний словник української мови : У 3 т.: 200 000 сл. / Уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. — 2-е вид., виправл. — К.: Аконіт, 2006, Т. 1. А-К — 926 с.; Т.2. К-П — 928 с.; Т.3. П-Я — 864 с.

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: ООО «А ТЕМП», 2006. — 944 с.

Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. — Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. — 80 с.

Офтальмология. Учебник / Под ред. Е.И. Сидоренко. — 2-е изд., испр. — М. ГЭОТАР-Медиа, 2006. — 408 с.

П[архоменко] В.[Л.] Из церковной жизни Левобережной Украины // Полтавские епархиальные ведомости. Ч. неоф. — 1911. — № 13. — С. 837–842.

Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) — Х.: «Издательство САГА», 2009. — 6, 2, VI, 240, 2, 88, 2 с. 62, 5+19 илл. — (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Электрич. Типо-литограф. Т-ва быв. И.А. Дохман, 1910. — XVIII+416с+1 л. карт.).

Панашенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1993. — С.5–22.

Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). — К., 1997. — 74 с.

Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху. (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик: Журнал Українського Історичного Товариства. — 2002. — Том 39 — №1/4. — С.313–338.

Паньок Т. В. Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці // Вісник ХДАДМ. — 2009. — № 9. — С.94–100.

Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. — 179 с.

Перегида Є.В. Соціологія: навчальний посібник. — К.: КНУ-БА, 2012. — 140 с.

Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СРСР. Сборник статей. — Таллин, 1977. — С. 104–111.

Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. Ч.1. — Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. — 276 с.

Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1980. — 151 с.

Полтава. Історичний нарис. — Полтава: Полтавський літератор, 1999–280 с., іл. + 24 с. вкл.

Полтавщина: Історичний нарис. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — 592 с.

Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.: іл.

Популярная медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б.В. Петровский. — М.: Сов. энциклопедия, 1979. — 704 с.

Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. — К.: Радянська школа, 1968. — 255 с.

Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Издательство ЛКИ, 2009. — 320 с.

Ринсевич В.П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. — К., 2000. — 20 с.

Романова О. «А се церковні люди...» Склад церковних причтів у Київській Митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Випуск. 10. — К.: Інститут історії України, 2013 — С.51–96.

Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія». — К, 2011. — 20 с.

Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // Краєзнавство. — 2009. — № 3–4. — С. 214–220.

Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. — № 1–4. — 2008. — С.175–181.

Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 304 с.

Сердюк І.О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Випуск 11. — 2008. — С.213–215.

Сердюк І.О. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Вип. 17. — Київ –Хмельницький, 2008. — С.79–100.

Сердюк І.О. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. — № 3. — 2010. — С.48–55.

Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба)./ Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія». — К., 2010. — 283 с.

Сидоренко О.Ф. Історична Метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1975. — 159 с.

Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.). / Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Каразіна — Харків, 2009. — 192 с.

Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1768 рр.) / Автореф. дис.канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Каразіна — Харків, 2009. — 20 с.

Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII — XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. — Львів: Вид-во УКУ, 2010. — XXIV+832 с.+16 с. кольор. іл.

Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса: Техник, 1909. — 438 с.

Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958–1959. — Т.1.: А-Ж. — 494 с.; Т.2.: З-Н. — 573 с.; Т.3.: О-П. — 506 с.; Т. 4.: Р-Я. — 563 с.

Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970–1980.: Т.1.: А-В, 1970. — 799 с.; Т.2.: Г-Ж, 1971. — 550 с.; Т. 3.: З 1972., — 744 с.; Т.4.: І-М, 1973. — 840 с.; Т.11.:Х-Я, 1980. — 699 с.

Слущка Т. Розбій, грабiж та крадіжка за трьома редакціями Литовського статуту // Юридична Україна. — 2006. — № 8. — С.23–25.

Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Вип.7. — К.: Інститут історії України, 2007 — С.195–209.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Л.: «Аврора», 1970. — 256 с.

Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УГЖ — 2011. — № 5. — С.4–27.

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI —XVII століття.). — К.: Laurus, 2014. — 510 с.

Степаненко В.И., Степаненко Р.Л. Эпизоды исторической хроники научного изучения сифилиса. Современное состояние проблемы сифилиса и перспективный пути ее решения // Український журнал дерматології, венерології, косметології. — 2005. — № 3. — С.68–77.

Сумцов Н.Ф. Малорусские фамильные прозвания // КС — 1885. — № 2. — С.221–222.

Сумцов Н.Ф. К истории цен в Малороссии // КС. — 1883. — Т.7. — № 12. — С.696–697.

Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / Ін-т мовознавства ім. О. Потебні НАНУ/ Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.

Тальберг Дм. Насильственное похищение имущества по Русскому праву (разбой и грабеж). — С.-Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. — 206 с.

Тальберг Дм. Насильственное похищение чужой собственности по русскому праву // Журнал министерства народного просвещения. — 1879. — № 12. — С.158–159.

Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України у XVIII ст. / Передне слово С.І. Білокопя. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2010. — 160 с.

Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — К.: Laurus, 2012. — 256 с.

Топольський Є. Як ми пишемо й розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Пер. з польської. — К.: К.І.С — 400 с.

Українська минувшина: ілюстрований енциклопедичний довідник. — К.: Либідь, 1994. — 256 с.

Українські прислів'я та приказки / упорядкув. С. Мишанича, М. Пазяка. — К.: Дніпро, 1983. — 390 с.

Худаш М.З історії української антропонімії. — К.: Наукова думка, 1977. — 235 с.

Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К., 2011. — 266 с.

Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн.IV. — К., 1925. — С.91–112.

Штанько О.Ф. Луцький магістрат XVI — першої половини XVII ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2015. — 20 с.

Яковенко Н. Два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К., 2002. — С.106–147.

Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. — Харків: Акта, 2014. — 534 с.

Яременко М. Ціна дяківської науки // Київська Академія. — 2008. — № 8. — С.122–138.

Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России // КС — 1896. — №10. — С. 110–128.

Bellingham R. Age at marriage in the late-eighteenth century // Local Population Studies. — Number 61, (Autumn 1998) — P. 54–56.

Damme C. Infanticide: the worth of an infant under law // Medical History. — Volume 22. — Issue 01. — January 1978. —P.1–24.

Dyczewski L. Grupy marginalne // Kultura grup mniejszościowych i marginalnych. / Red. L. Dyczewski. — Lublin: wydawnictwo KUL, 2005. — S. 29–32.

Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzije i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. pod red. Cezarego Kukli. — Warszawa: wydawnictwo DIG, 2008. — S.315–328.

Flandrin J-L. Historia rodziny: Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie. — Warszawa: wydawnictwo Aletheia, 2015. — 364 s.

Froide A.M. Hidden women: rediscovering the single women of early modern England // Local population studies. — Spring, 2002. — № 68. — P.26–41.

Geremek B. Przystępstwo a świadomość społeczna we wczesnonowoczesnej Europie // Europa i świat w początkach epoki nowożytnej. — część 1. Społeczeństwo, kultura, ekspansja. Praca zbiorowa pod redakcją naukową Antoniego Mączaka — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991. — 456 s.

Kamler M. Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia. — Warszawa: wydawnictwo naukowe PWN, 1991–196 s.

Kamler M. Złoczyńcy. Przystępność w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). — Warszawa: wydawnictwo Neriton, 2010. — 467s.

Karpiński A. Pauperes. O mieszkańcach Warszawy w XVI–XVII wieku. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1983. — 384 s.

Klassen Sh. Widows and Widowers // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief.. — Vol. 4. — Detroit, New York, San Francisco, London, 2001. — P.207–208.

Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — ss. 534, il., wykresy, 5 map kol., format A4.

Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej: studium demograficzno-społeczne. — Białystok: Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. — 267 s.

Macfarlane A. The history of infanticide in England. // <http://www.alanmacfarlane.com/savage/A-INFANT.PDF>

Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i inderstryjalnej // Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektynie historycznej — ciągłość czy zmiana?/ Pod red. Cezarego Kukli. — Warszawa: wydawnictwo DIG, 2012. — S.243–260.

Sharpe J. A. Quantification and the History of Crime in Early Modern England: Problems and Results // Historical Social Research, Vol. 15–1990 — No. 4. — P. 17–32.

Spierenburg P. Crime // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. — T.3. — New York, 2001. — P. 335–337.

Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże od połowy XVI do XVIII wieku w świetle drukowanych ksiąg sądowych wiejskich // *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa.* — T. II. *Spółeczeństwo a przestępczość* / red. A. Karpiński.. — Warszawa: wydawnictwo DIG, 2009. — S.139–180.

Szołtysek M., Biskup D. Różnorodność czytożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na zimiach Rzeczpospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze.* / Pod red. Cezarego Kukli. — Warszawa: wydawnictwo DIG, 2008. — S.363–390.

Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii — gospodarstwo domowe w parafii bujawkowskiej w latach 1766–1803 // *Przeszłość demograficzna Polski.* — 2004. — № 25. — S.7–75.

Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długietrwanie” // *Przeszłość Demograficzna Polski.* — 2003. — № 24. — S.7–43.

Van Poppel F. Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands // *Population Studies.* — Vol. 49, No. 3. — Nov., 1995. — P. 421–441.

Walker G. *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England.* (Cambridge Studies in Early Modern British History). — Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2003. — xvi + 310 pp. i

Węglorz J. *Zdrowie choroba i leczenie w Społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* — Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015. — 349 s.

Wiślicz T. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia.* — Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2012. — 278 s.

Wrightson K. *Infanticide in Earlier Seventeenth Century England.* — *Local Population Studies* — 15 (1975). — P. 10–22.

Wyźga M. *Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku // Społeczeństwo staropolskie.* — Seria nowa. — T. III.: *Spółeczeństwo a rodzina.* / red. A. Karpiński. — Warszawa: wydawnictwo DIG, 2011. — S.245–278.

Географічний покажчик

А

Авілове, с. Валуйського повіту 139
Азовське море 258
Англія 166, 182, 256
Архангельськ, м. 42

Б

Багачка, м-ко 260
Байбаківка, с. 249
Бакалівка, с. в Охтирському полку 46
Балканський півострів 290
Бар, м. 140
Бахмутська провінція 125, 136, 289
Безручки уроч. 205
Безудерне уроч. 211
Березна, м-ко Чернігівського полку 35
Бежецьк, м. 212, 222
Білгород, м. 250
Білгородська губернія 233
Білики, м-ко 35
Білорусь 140, 157
Богородицьке, м-ко 259
Борзна, м. 276
Будиші, с. 151, 152, 172
Буланове, уроч. 48
Булановий ліс 41
Буцький, хутір 249
Буякув (Вуґакów), парафія у Верхній Сілезії 118

В

Вакулинці, с. 172
Валуйський повіт 124, 139
Варшава, м. 118, 165, 192
Ватажкове уроч. 273
Велике Князівство Литовське 157
Великий Луг 256
Великі Будиша, м-ко 220, 221, 222, 226, 234, 235, 237, 242, 243, 244, 245, 258, 261
Велюнь, м. 118
Ветка, старообрядницька колонія 140
Ветковська сл. 140
Відень, м. 83
Військо Запорозьке 178, 184, 242
Вільховага Говтва, р. 249
Вільховець, м-ко 131
Вовча, р. 253, 260
Волинь 228, 315, 323
Волщина 115, 157
Ворскла, р. 23, 42, 47, 70, 205, 302

Г

Гадяцький полк 80, 256, 114, 123, 124
Гадяцький район 301
Гданськ, м. 98
Гетьманщина 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 36, 38, 56, 59, 60, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 76, 79, 81, 83, 84, 86, 91, 93, 96, 97, 98, 101, 102, 110, 112, 114, 115, 118, 122, 124, 128, 130, 132, 135, 137, 139, 140, 142,

145, 146, 150, 151, 152, 157, 159,
165, 166, 168, 170, 171, 183, 184,
186, 190, 191, 194, 195, 204, 205,
206, 208, 209, 223, 226, 228, 229,
230, 231, 242, 248, 252, 255, 257,
263, 266, 267, 270, 272, 274, 276,
277, 278, 282, 289, 291, 294, 298,
302, 303, 305, 307, 313

Гинюківці, с. 242
Глухівський повіт 151, 242, 312
Глухів, м. 63, 111
Гожули, с. 62, 114, 172, 241
Головач, с. 234, 251
Голтва, р. 214
Горбанівка, с. 114, 144, 258, 266
Городиша, сл. 260
Городня, сл. 140
Грабинівка, с. 62
Греція 125, 139, 157
Гупалівка сл. 252

Д

Деменка, сл. 140
Диканька, с. 112, 122, 214, 240, 250,
281
Дикий Оснач, уроч. 49
Дон 171
Дубова, сл. 140

Е

Ессекс 277

Є

Європа 12, 62, 83, 117, 119, 126, 165,
166, 167, 191, 231, 270, 271, 277,
278, 306
Єлисаветград, м. 137

Ж

Жадківка, сл. 259, 260
Житомирський повіт 184
Жуки, с. 248, 252, 260, 298

З

Загрунівка, с. 234
Запорізька Січ 133, 134, 172, 208, 242,
249, 253, 254
Зибка сл. 226, 238
Злинка, сл. 140

Й

Йоркшир, 166

І

Іванівка сл. 237
Івашки, с. 42, 47, 62, 111, 114, 172, 236,
237, 250, 251, 256, 258, 261
Івонченці, с. 62, 114, 220
Ізюмська провінція 237, 240
Ізюмський полк 115, 136

К

Кам'янка, м-ко на Січі 253
Канів, м-ко 124, 138
Кафа, м. 66
Київ, м. 66, 111, 229
Київська єпархія 177, 178
Київський повіт 184
Київський полк 40, 46, 101, 114, 123,
124, 125, 178
Климова, сл. 140, 141, 226
Клинці, сл. 140, 141
Кобеляки, м-ко 281
Кобилячок уроч. 242, 250, 253
Кобищани, передмістя Полтави 24,
253, 267, 273
Кобищанський яр 272
Ковалівка, м-ко Гадацького полку 256
Ковалівка, с. 42, 47, 102, 259
Кодак, м-ко 260
Козацька сл. 233
Козельщина, с. 256
Козирщина, сл. 260

Коломак, м-ко Охтирської провінції 259
 Коломак, р. 49, 204, 205
 Коломак, уроч. 244
 Комарівка, с. 239, 240
 Комишеваха, с. 242
 Котельна, м-ко Охтирського полку 172
 Краків, м. 83, 118, 119, 165, 184, 192, 231

Кременчук, м. 224
 Крим 66, 96, 98, 206
 Кримське ханство 115
 Куклинці, с. 42, 47, 264
 Кулінина, уроч. 49
 Курський повіт 124
 Куявія 119

Л

Ладижина Балка 205
 Ладина, с. Прилуцького полку 36
 Лебедин сл. 241, 264
 Лейпциг, м. 98
 Лисеньке, с. Київського полку 101
 Лисянка 172
 Лівобережна України 228, 235
 Лоза 140
 Локощина, с. 234
 Лубенський повіт 233
 Лубенський полк 79, 114, 123, 124, 126, 172, 176, 183, 186, 242, 257, 276
 Лугове, с. 172
 Луцьк, м. 66
 Люблін, м. 231
 Люботин, м-ко 250, 300
 Лютецька с. 301

М

Мазурівка, район м. Полтави 23, 25
 Мазурівський яр 23
 Мала Росія 96
 Малоросія 64, 72, 99, 135, 137, 140, 146, 309, 311, 312
 Марсель, м. 83

Мачухи, с. 42, 47, 62, 114, 132, 172, 173, 205, 242, 245, 246
 Мена, м-ко 183
 Менська сотня 183
 Мильці, с. 114, 246, 234, 281
 Миргородський полк 114, 123, 124, 242, 260
 Молдова 157

Н

Наддніпрянина 113
 Немирів, м-ко 124, 138
 Нижні Млини, с. 172, 237, 238, 242, 248, 250, 252, 265, 266
 Нижньомлинська гора 222
 Ніжин, м. 23, 51, 83, 90, 112, 129, 206, 280, 304, 305, 311
 Ніжинський полк 114, 123, 124, 125,
 Новгород-Сіверське намісництво 151, 276, 312
 Новгород-Сіверський, м. 115
 Новомиргород, м. 290
 Новоросія 204
 Новоселиця, сл. 259

О

Обоянський повіт 233
 Оксютинці, с. Лубенського полку 242, 256
 Омельник, м-ко Миргородського полку 242
 Опішне, м-ко в Гадяцькому полку 35
 Оренбург, м. 270, 277
 Оріль, р. 260
 Османська імперія 141
 Остре, м-ко в Київському полку 46
 Острогзький полк 111
 Осьмачки, с. 62
 Охтирка, м. 268, 269
 Охтирська провінція 259
 Охтирський полк 46, 111, 115, 124, 136, 139, 172
 Очеретне, уроч. 49

П

- Павленки, с. 24, 62, 172
 Панасівка, с. Миргородського полку
 242, 250
 Панянка, передмістя Полтави 24,
 Паняньський яр 23
 Патлаївка, с. 172
 Перещепине, м-ко 261
 Переяслав, м. 23, 50, 83, 125, 129, 165,
 166, 192, 194, 280
 Переяслав-Залеський, м. 137, 171
 Переяславський полк 114, 123, 124, 125
 Пестунов Оснач, уроч. 49
 Петрівка, с. 264
 Петрівці, с. 244, 252, 259
 Петровське, с. 237
 Писарівка, сл. 242
 Підмонастир'я, передмістя Полтави 24
 Піски, уроч. 49
 Піщанка сл. на Українській лінії 125
 Поділ, передмістя Полтави 24
 Подільська губернія 140
 Подунав'я 141
 Познань, м. 184, 231
 Полтавка р. 23
 Полтавський полк 12, 123
 Полузір'я, р. 203, 206
 Попсуєвка сл. 140
 Прибалтика 141
 Прилуцький повіт 276
 Прилуцький полк 36, 115, 123, 124, 172
 Путивль, м. 97, 136
 Путивльський повіт 124, 136
 Пушкарівка, с. 144, 237, 240

Р

- Решетилівка, м-ко 220, 222, 225
 Решетилівська округа 214
 Рибці, с. 114, 131, 222, 237,
 Річ Посполита 20, 68, 115, 123, 124, 125,
 128, 138, 140, 141, 142, 157, 166, 168,
 226, 227, 231, 270, 291, 305, 306

- Рогізна, передмістя Полтави 24,
 Рогізна, р. 233
 Романовська сл. 140
 Роменська сотня 172, 242
 Ромни, м-ко 126
 Російська імперія 12, 24, 140, 141, 154,
 157, 240, 263, 294, 302, 303, 311
 Росія 69, 72, 123, 171
 Рязань, м. 83

С

- Самар, сл. 260
 Самара, м-ко 253
 Самара, р. 253
 Самарська паланка 249
 Санкт-Петербург, м. 167, 184
 Саутгемптон, м. 83, 165, 192
 Свинківка, р. 202
 Святої Єлизавети, фортеця 137, 171
 Селбі, м-ко в Йоркширі, Англія 166
 Семенівка, с. 172
 Сибір 263, 264, 267
 Сілезія (Шлезія, нім. Schlesien) 13, 66,
 96, 98, 118, 205, 206
 Слобідська губернія 239, 240
 Слобідська Україна 139, 172
 Слобожанщина 113, 123, 124, 128, 139,
 228, 268, 274, 275
 Сож, р. 140
 Старий Кодак, м-ко 259
 Старі Боровичі, с. 276
 Старі Млини, с. 235
 Старі Санжари, м-ко 102, 131, 205, 234
 Стародуб, м. 51, 83, 91, 129, 280, 304,
 305, 322
 Стародубський полк 11, 79, 101, 115,
 123, 124, 140, 164, 166, 183, 226,
 292, 293, 297
 Стеффордшир 278
 Сумська провінція 241, 264
 Сумський полк 115, 136
 Супрунівка, с. 62, 246, 247, 249
 Сухий Тагамлик, р. 205, 206

Т

Тагамлик, р. 206, 216, 260
 Татарка, уроч. 47
 Тахтаулове, с. 62
 Терешки, с. 242
 Терешки, уроч. 48
 Топальська сотня 164, 183
 Трієст, м. 167
 Тростянець, уроч. 214
 Туреччина 24, 98
 Турія, м-ко 172
 Тютюнники, с. 172

У

Угорщина 157
 Україна 11, 18, 72, 125, 139, 157, 216,
 228, 229
 Уманщина 156, 312
 Умань, м-ко 131

Ф

Федорівка, с. 250
 Федорки, с. 42, 47, 236, 237, 240, 246
 Форостовичі, с. Стародубського пол-
 ку 101
 Франція 183

Х

Халча сл. 140
 Харків, м. 67, 250

Харківське намісництво 231, 243
 Харківський полк 115, 136
 Херсонська губернія 290
 Хмелів, с. Прилуцького полку 172
 Ховзовка, с. Глухівського повіту 151
 Хотіївка, с. Новгород-Свіверського на-
 місництва 276

Ц

Царьград, м. 98

Ч

Черкашини, с. 244
 Чернещина, с. 241, 264
 Чернігів, м. 69, 79, 96, 276, 300, 312
 Чернігівський полк 11, 35, 40, 115,
 123, 124, 125, 140, 183, 226
 Чигирин, м. 133, 172
 Чуровичі, сл. 140

Ш

Шаргород, м-ко 140
 Шведське Королівство 141
 Шеломи, сл. 140
 Шишаки, м-ко Миргородського пол-
 ку 123
 Шостаки, с. 62, 247

Я

Яківці, с. 247
 Яцукова сл. 264

Іменний покажчик

А

Абросимова С.В. 133, 134, 309
Агафія, дружина купця Михайла Антонова 171
Агафія, служниця, вдова 295
Агафія, служниця, дівка 295
Алісов Михайло, купець 97
Анастасія, дружина Артема Шевця 272
Анастасія, невістка Параски Пороховнички 198
Андреев Мирон, дяк 108
Андрій, дякон 175
Андрій, причетник 109
Андрій, син Степаниди Афанасієвої 195
Андріїв Данило, попович 44
Андріїва Домаха, 296
Андрієха Марія, мешканка м. Полтави 148
Андрущенко Микола, козак 173
Анна Іоанівна, рос. імператриця 75
Анрі Луї (*Henri Louis*) 88, 90, 162, 312
Антонівна Тетяна, мешканка шпиталю 129
Антонов Михайло, купець 79, 171, 173
Апанович О.М. 95, 312
Апостол Данило, гетьман 64
Артюх (Артемович) Василь, полковий суддя 173
Артюх Яким, козак 128
Артюшенко Іван, козак 47
Афанасів Мусій, котляр 45

Афанасієва Степанида, удова 114, 115, 195
Ахтирський Петро, дяк 107, 111

Б

Бабенко Григорій 260
Бабич Дем'ян, козак 217, 222, 223
Бабій Юлія 155, 313
Багалій Дмитро 64, 71, 76, 77, 313
Багінський Григорій, полковий писар 33, 34, 41, 55, 60, 114, 200, 254
Багрії Онисим, козак 167, 287
Багрії Сава, козак 167, 205
Бадай Данило, підданий, кравець 35
Бакалець О. 38, 313
Балковий Іван, наймит 245, 250, 251
Бандурченко Петро, учень кравця 35
Барилівський Федір, козак 295
Барищенко Омелян, мешканець шпиталю 130
Барловська Меланія, удова 149
Басевський Влас, слуга 140, 143, 218
Басиха Наталія, удова 203
Батуринець Дмитро, козак 211
Башкир Микола, підсусідок 115, 171
Безносенко Гнат, посполитий 78, 173
Безносенко Данило, посполитий 78, 173
Безпечальний Сидір, управитель 281, 288
Безчесний Данило, запорізький козак 172
Бекетов Семен, слуга 124, 126, 139
Беллінгем Роджер (*Roger Bellingham*) 66, 324

- Беньковський Дем'ян, полковий
обозний 21, 33, 60, 61, 220, 269
- Бережненко Олексій, робітник, учень
кравця 35
- Березін Олексій, прикажчик 212
- Берк Пітер (*Peter Burke*) 285, 313
- Бета Василь, полковий цирульник 31,
38, 42, 295, 299, 300
- Биковський Семен, лавник 34, 44, 65,
67, 283
- Бичков Мирон, відставний солдат 51
- Біденко Наум, козак с. Загрунівка 234
- Бідуха, мешканка м. Полтави 73
- Білашевий Самійло, підсусідок 243
- Білецькая Анастасія, удова 149
- Білий Микита, злодій 253
- Білий П.Х. 23, 72, 310
- Біличенко Тарас, мешканець м.
Полтави 167
- Біличенко Уляна, мешканка м.
Полтави 167
- Білоус Наталія 66, 313
- Білуха Петро, полковий писар 61
- Білушенко Андрій, військовий
товариш 55
- Білушенко Дмитро, бунчуковий това-
риш 33, 35, 114, 125, 136, 197, 289
- Білушенко Федір, бунчуковий това-
риш, городовий отаман 61, 78, 132
- Білушенкова Олена, удова 40, 201
- Білчанський Василь, купець 30, 79,
133
- Біляшівський Б. 289, 313
- Біскуп Даріуш (*Biskup D.*) 185, 325
- Блажевич Федір, мешканець м.
Полтави 53
- Блажчук Юлія 156, 313
- Близнюченко Данило, козак 45
- Блюм Алан (*Blum Alain*) 88, 90, 162,
312
- Бобров Петро, купець 40, 137, 171
- Бобущенко Родіон, посполитий 45
- Богданович Андрій, військовий
товариш 197
- Богданович Григорій, військовий
товариш 39, 40
- Богданович Іван, військовий товариш
25, 29, 32, 38, 113, 127
- Богомаз (Богомазенко) Семен, козак
134, 135, 211, 238, 252, 261, 262, 286
- Богословець Омелько, підданий 260
- Бодаква Данило, посполитий 101
- Бодаква Самійло, посполитий 101
- Бойко Василь, канцелярист 292
- Бойко Никифор, колісник 150
- Бойченко Григорій, підсусідок,
підданий 113
- Бондаревський Федір, підканцелярист
полкової канцелярії 62
- Бондаренко Василь, купець 132, 173
- Бондаренко Степан, посполитий 101
- Бондаренко, підданий 216
- Боржковський Валеріан (*Боржковский
В.*) 274, 313
- Бортник Василь, мешканець м-ка
Великі Будища 234, 258
- Боряк Олена 151, 268, 313
- Бражничка Євдокія, удова 148
- Браїлко Федір, козачий син 45
- Браїлчиха Домаха, удова 246
- Брижак Яків, козак 48
- Брусик Микита, кравець 38
- Бублей Лука, подвійський магістра-
ту 68, 286
- Бужинський Данило, військовий кан-
целярист, вїйт 64, 77
- Бужинський Іван, купець 205, 282
- Бужинський Лук'ян, значковий това-
риш 222, 225
- Бужинський Михайло 16, 17, 62, 63,
64, 65, 70, 77, 78, 313
- Буровський Кузьма, паламар 52, 53, 106
- Бусел Т.В. 224, 314
- Бутейко Вероніка 215, 227, 313
- Бутич І.Л. 310
- Бутич М.І. 310
- Буханченко Роман, мешканець с.
Мильці 234

Буцька Марія, удова 149
 Буцький Йосип, значковий товариш
 29, 30, 41
 Буцький Іван, значковий товариш 29,
 30, 41
 Буцький Федор, значковий товариш
 29, 30, 41
 Бучневич Василь 13, 14, 314

В

В'язуненко Одарка, братова Трохима
 В'язуненка 247, 248, 262
 В'язуненко Трохим, козак 247, 248,
 262
 Вакула, онук Мартина Оржицького
 198
 Вакуленко Іван, мешканець м.
 Полтави 149, 288
 Валентей Д.І. 87, 316
 Варава Іван, сотенний отаман 214
 Варвара, мешканка шпиталю 129
 Варвара, прийомна донька Меланії
 Дорошихи 198
 Варвара, учениця ткача 126
 Варченко Василь, дяк 106
 Василина, дружина Мусія Литвина 298
 Василина, служниця 201
 Василівна Марфа, мешканка шпиталю
 130
 Василь Гринько, мешканець с. Івашок
 251
 Василь, причетник 108
 Васильєв Петро, дякон 106, 175
 Васильєва Марія, удова 195
 Ведмідь Клим, швець 206
 Вейсбах І.Б., генерал 15
 Велика Марія, удова 203
 Великий Йосип, підсусідок 149
 Величковська Ірина, мшканка м.
 Полтави 31
 Величковський Іван, протоіерей 31
 Величковський Іван, український
 бароковий поет 31
 Величковський Паїсій, богослов, філо-
 соф, письменник, архімандрит 31
 Венглож Якуб (*Węglorz Jakub*) 291,
 326
 Вентенченко Микита, мешканець с.
 Опішні 234
 Верчик Конон, коваль 34, 50
 Вершиненко Грицько, злодій 261
 Вершиненко Семен, злодій 249, 252
 Ветуз Олексій, отаман с. Рибців 222
 Вехтянка Ірина, удова 269, 272, 275
 Вижга Матеуш (*Mateusz Wyzga*) 121,
 122, 326
 Висоцький Іван, полтавський
 бурмистер, вїйт 64, 77
 Висоцький Павло, райця 33, 65, 67, 68
 Вишневецький Іван, підканцелярист
 магістрату 68
 Вісліч Томаш (*Wiślicz Tomasz*) 271,
 272, 274, 275, 277, 326
 Власенко Григорій, козак с.
 Супрунівки 246
 Власенко Матвій, дяк 108
 Вовковняк Ілля, сотник 144, 145, 220
 Вовковняк Наталія, дружина сотника
 220
 Вовковняк Степан, військовий
 товариш 222, 225, 226
 Вовнянський Федір, швець 282
 Воловоденко, підданий 215
 Волошенко Іван, підданий 242
 Волошин Василь, посполитий 138
 Волошин Степан, підсусідок 115, 138
 Волошин Юрій 26, 30, 93, 94, 97, 100,
 101, 102, 116, 121, 127, 137, 140,
 164, 166, 170, 178, 179, 183, 186,
 188, 226, 286, 292, 293, 297, 311,
 314, 315
 Ворончук Ірина 122, 315
 Воронянський Кирило, отаман с.
 Великих Будищ 212
 Воскобійник Іван, купець 34
 Воскобойник Григорій, отаман с.
 Горбанівки 258

Воскобойник Пилип, козак с.
Горбанівки 266
Воскобойник Роман, купець 98
Воскобойник Семен, лавник 50, 55, 65,
67, 68, 101, 138, 282

Г

Гаваренко Степанида, мешканка м.
Полтави 298
Гавриліха Фросина, удова, козачка 167
Гаврило, паламар 106
Гаджиха Дарія, удова 35
Гаєвський Петро, купець 25, 30, 280
Гаєвський Тимош, городовий отаман 37
Гаєвський Федір, священник с. Жуки
260
Гайдарівна Фросина, мешканка
шпиталю 129
Гайдарка Пелагія, мешканка шпиталю
130, 148
Галабурда Герасим, козак 131, 173
Галабурда Самійло, підданий 200
Галабурденко Нестор, козак 169
Гальчак І.Н. 13
Гамалія Федір, полковий хорунжий 61
Ганенко Василь, козак 143, 294
Ганенко Фрол, козак 143
Ганжа Іван, козак 32
Ганна, донька Семена Джуненка 200
Ганна, дочка вдови Дарії Ганжихи,
удова 35
Ганна, дружина Андрія Наталченка
245, 246
Ганна, дружина Лаврона Литвина 197
Ганна, кріпосна дівка 178
Ганна, служниця 201
Ганна, служниця, вдова 297
Гапоненко Петро, підданий 52, 56, 57
Гапонович Г. 315
Гаркуша Михайло, злодій 233, 249,
256, 264
Гафія, служниця 206
Гелеменко Герасим, посполитий 281

Георгій, син Степаниди Афанасієвої
195
Герашенко Олексій, козак, підсусідок
115
Гинюк Семен, козак 214
Глобенко Іван, посполитий 46
Глушкова Д.І. 86, 316
Глушенко Кирило, злодій 253, 259
Глущик Сергій 150, 155, 315
Гляняник Петро, купець 71
Гнатенко Петро, коваль 150
Гнітко Йосип, козак 167
Гнітко Іван, козак 297
Голіков Терентій, мешканець м.
Ніжина 51
Гончаренко Данило, мешканець с.
Нижніх Млинів 265
Горбань Іван, козак с. Горбанівки 266
Горбатенко Петро, козак 48
Горбенко Іван, козак 247
Гордієнко Павло, купець 41, 44
Горездра Василь, дякон 108
Гориздронський Іван, син дякона,
студент Кисво-Могилянської
Академії 282
Горленко Андрій, полковник 33, 34,
36, 60, 77, 114, 244, 249, 303
Горленко Григорій, поміщик, 276
Горобець Віктор 40, 61, 94, 95, 229,
310, 315
Городецький Павло, козакий син 300
Городниченко Йосип, козак 32
Городчанинов Трохим, козак 144, 246
Горпина, учениця ткача 126
Горпина, донька Гапки Котлярки 241
Горпина, донька Андрія Фесенка 205
Горпина, служниця 295
Гострий Андрій, злодій 252, 254, 255,
260, 261
Гострий Іван, злодій 260
Гошко Тетяна 69, 77, 315
Грамм М.І. 98, 202, 315
Гребінник Федір, мешканець с.
Нижніх Млинів 265

Грек Дмитро, наймит 125, 139, 157
 Грек Петро, мешканець м. Полтави 32
 Греченко Петро, слуга 123
 Гречка Любов, удова 124
 Гречка Петриха, удова міщанка 32
 Григор'єв Іван, наймит 35
 Григорієв Петро, козак 297
 Григорій, паламар Преображенської церкви 108
 Григорій, причетник церкви Стрітення Господнього 109
 Гринько Максим, шинкар 249
 Гришасенко Яків, козак 273
 Гриценко Омелько, злодій 265
 Грінченко Борис 27, 151, 323
 Гроїцький Бартоломей, правник XVI ст. 68
 Грушевський Михайло 16
 Гуджол Дем'ян, полковий суддя 37
 Гузенко Іван, купець 39
 Гузенко Марина, удова 98, 205
 Гузенкова Марія, купецька удова 29, 39, 55
 Гук Семен, козак 132, 205
 Гулевич В. 214, 314
 Гуменицький Потап, осадник сл. Чуровичі 140
 Гуниха, удова 280
 Гурбенко Семен, купець 287
 Гурбиха Меланія, удова, купчиха 198
 Гуржій Олександр 96, 97, 101, 102, 113, 118, 122, 315
 Гурін, прикажчик 215, 225
 Гурковський Іван, священник Київської церкви Св. Андрія 211
 Гуров А. 258
 Гюльденштент Й.А., академік 24, 46, 47, 71, 75, 128, 293

Г

Гелеверенко Григорій, злочинець 234, 258
 Гіденс Ентоні (*Anthony Giddens*) 130, 315

Д

Давид, син Домахи Андріївої 296
 Давидович Гнат, військовий товариш 38, 40, 54, 281, 287, 300
 Даль Володимир 41, 224, 225, 233, 297, 315
 Данишев С.О. 13
 Дарина, служниця 201
 Де Сегюр Луї Філіп, граф 12, 311
 Деденкова Феодосія, повитуха з с. Ховзовки 151
 Демаш Федір, підданий 242
 Демочко Григорій, козак 245
 Демченко Василь, бурмистер 33, 65, 66
 Демченко Василь, посполитий 45
 Дериненко Степан, козак 28
 Дерипаска Йосип, козак 198
 Джуненко Семен, удівець, посполитий 200
 Дзвоник Григорій, козак 45
 Дзюбан Кирило, писар городського суду 21, 270
 Дидик-Меуш Ганна 269, 294, 295, 297, 298, 299, 316
 Дикий Влас, мешканець с. Нижніх Млинів 248, 251
 Динник Семен, мешканець сл. Жадківки 259
 Діса Катерина 226, 316
 Дігтяр Стефан, мешканець м. Полтави 155
 Дігтяренко Гнат, козак 293
 Діденко Матвій, колодник 233
 Діонісієв Василь, священник 106
 Дмитренко Віталій 20, 316
 Дмитренко Павло, козак с. Петрівців 252, 253
 Дмитро, причетник 108

Дмитро, син Опанаса Кобильченка 197
 Довбиш Іван, мешканець м. Полтави
 238
 Доманова Г. 64, 69, 70, 316
 Домарацький Григорій, писар
 полкової канцелярії 62
 Домаха, дружина Опанаса
 Кобильченка 197
 Дорошиха Меланія, удова, міщанка
 198
 Дращи Семен, козак 131
 Драчов Іван, мешканець сл. Зибкої
 238, 239, 251
 Дриль Федір, купець 38
 Дробиш Микита, козак 222
 Дротовський (Дротенко) Іван, писар
 магістрату 68, 286
 Дубина Андрій, коваль 169
 Дубина Степан, мешканець м.
 Полтави 148
 Дублянський Андрій, гармаш 45, 124
 Дубовиченко Федір, кравець 79
 Дудник Матвій, злодій 249
 Дулька Тимофій, злодій 264
 Дядиченко Вадим 79, 80, 316
 Дякова Катерина, ал'ютантша 222
 Дьячков В.Л. 154, 316

Є

Євгенія, дружина козака Йосипа
 Гнітка 167
 Євдокія, донька Семена Джуценка 200
 Євдокія, дружина Миколи
 Андрушенка 173
 Єлизавета Петрівна, рос. імператриця
 42, 47
 Ємець П.М. 23, 72, 310
 Єсіпов Г.В. (*Єсітов Г.В.*) 12, 316
 Єфименко П.С. 72, 316
 Єфимія, донька Івана Лопушинського
 109
 Єфимія, дружина Григорія
 Рогачевського 173

Ж

Жаданівна Параска, удова 278
 Жидко Іван, наймит 125, 139, 300
 Жила Федір, швець 32
 Жоравка Л., полковник Стародубсько-
 го полку 79
 Жорній Степан, мешканець м.
 Полтави 171
 Жорняк Юхим, посполитий 122
 Жорняк Яків, посполитий 122
 Жорняченко Григорій, учень 122
 Жорняченко Лука, слуга 122
 Жук В.Н. 23, 72, 310
 Жук Сергій, школяр 112
 Жукова Феодосія, удова, козачка 101
 Жуковський Степан, полковий осавул
 215, 217, 224
 Жученко Федір, полковник 42
 Жученкова Анна, дружина полковника
 42
 Жушман Онисим, козак, пушкар 94

З

Заболотко Гнат, козак 132, 205
 Заболотко Іван, козак 132
 Заболотко Тимофій, козак 132
 Завадівський Микита, злодій 264
 Залатайченко Герасим, підданий 296
 Заливака Дем'ян, купець 99, 282
 Замковенко Хома, підданий, швець
 35, 53
 Замура Олена 272, 291, 294, 296, 302,
 316
 Занковський Павло, священник с. Жуки
 248, 252
 Занковський Федір, бунчуковий
 товариш 33, 35, 36, 44, 114
 Заруцький Григорій, мешканець м.
 Стародуба 51
 Засядько Агафія, дружина 167
 Засядько Іван, козак 167
 Затеса Григорій, возний 241

Захарів Михайло, купець 97
 Захарко Іван, наймит, учень шаповала
 204
 Звоник Максим, мешканець м.
 Полтави 149
 Звонник Іван, священник з м-ка Старих
 Санжар 36, 102
 Зеленський Григорій, козак 211
 Зеновія, повитуха з с. Ховзовки 151
 Зіновій Климентій, мандрівний поет 59,
 83, 110, 112, 159, 169, 171, 191, 208,
 267, 279, 282, 290, 291, 299, 311
 Зіновія, донька Мотрони Курильчихи
 197
 Зінченко Самійло, підданий 236, 240, 254
 Зінченко Харитон, 240
 Зорницький Петро, колодник 243
 Зосименко Йосип, козак 233, 264
 Зуєв Василь, академик 12, 26, 46, 71, 311
 Зундберг Густав (*Gustav Sundbärg*) 88

Й

Йосип, псаломщик 106
 Йотик Опанас, робітник, учень кравця
 35

І

Іван, паламар церкви Стрітіння
 Господнього 109
 Іван, причетник Преображенської
 церкви 108
 Іван, причетник церкви Стрітіння
 Господнього 109
 Іван, онук Івана Мосьпана 197
 Іван, син Андрія Фесенка 205
 Іван, син Артема Шевця 272
 Іван, син Лаврона Литвина 197
 Іван, син Якова Жорняка 122
 Іван, шурин Семена Поповича 245
 Іван, старець 109
 Іванівна Настя, удова 198
 Іванівна Параска, удова з м. Ніжина 51
 Іванов Андрій, священник 104, 109, 175

Іванов Григорій, священник 105
 Іванов Костянтин, козак 45
 Іванова Фросина, удова 52
 Іващенко Кирило, козак 297
 Івчиха Килина, удова 197
 Ізмайлов Павло, полковник 60
 Ілля, син Килини Івчихи 197
 Індик Андрій, школяр 111
 Ірина, донька Опанаса Салогубенка 194
 Ірина, дружина Івана Сороки 199
 Ірина, невістка Гната Приходька 200
 Іскра Іван, полковник 42
 Іщенко Василь, козак 222

К

Кабак Василь, козак 295
 Кадурін Василь, купець 97
 Казіміров Дмитро 183, 317
 Казнодей Іван, мешканець м. Полтави
 53
 Калениченко Михайло, козак 45, 56,
 101, 171, 173
 Калиниченко Опанас, учень ремісника
 126
 Калиновський Омелян, козак 155
 Калининський Тимофій 146
 Каменський О.Б. (Каменский А.Б.) 74,
 209, 212, 222, 224, 227, 317
 Камлер Марцін (*Marcin Kamler*) 228,
 231, 232, 243, 244, 255, 256, 258,
 259, 270, 271, 272, 275, 276, 277,
 325
 Канішев В.В. 154, 316
 Капраль Мирон 100, 181, 317
 Капустянський Григорій, відставний
 капітан 235, 238, 239, 240, 241,
 249, 252, 253, 254, 260
 Карайкоза Василь, злодій 261
 Карнаух Максим, священник 104, 107,
 108, 175
 Карпов Яків, солдат Білгородського
 гарнізону 51
 Касьянов Георгій 135, 317

- Катерина II, рос. імператриця 12, 14, 17, 21, 65, 72, 79, 142, 143, 155, 233, 263, 302, 304, 311
- Катерина, дочка Костянтина Литвина 294
- Катерина, мешканка м. Полтави 36
- Квітницький Степан, дяк 106
- Кернецький Андрій, священник 151, 152, 312
- Кернецький Федір, священник 151, 152, 312
- Килина, донька Домахи Андріївої 296
- Килина, сестра Йосипа Погрібного 296
- Кириленко Самійло, козак с. Загрунівки 234
- Кирилів Василь, наймит, учень шаповала 204
- Кирилів Йосип, вїт 63, 64, 77
- Кирилов Опанас, військовий товариш 227
- Кисиленко Василь, посполитий 101
- Кисиленко Яків, злочинець 263
- Кисіль Яків, козак 250
- Кисломед Іван, купець 31, 51, 132, 133, 173
- Китисенко Максим, жертва грабіжників 240
- Китисенко Семен, гусарський син 256
- Кичатий Максим, пастух 240, 250, 253
- Кияниця Іван, кравець 34, 114
- Кияшенко Онисим, козак 213, 220
- Кіблицький Григорій, козак 116
- Кізь Семен, прикажчик 221, 222
- Кіприч Василь, козак 144
- Кісіль І.М. 30, 317
- Кістяківський Олександр 68, 317
- Кіщенко Матвій, купець 44, 142, 287
- Кіщенко Омелян, купець 31, 44, 132, 149
- Класен Шеррі (*Sherri Klassen*) 165, 190, 191, 325
- Клименко Ілля, козак 131, 173
- Клименко Максим, швець 79
- Климко Василь, козак 116
- Клиниченко Петро, слюсар 150
- Клітний Данило, козак 278
- Клюшник Іван, мешканець с. Нижніх Млинів 238, 250, 251, 266
- Кобзаренко Семен, підданий 248
- Кобижчанівна Єфимія, мешканка с. Петрівки 55
- Кобилецький М.М. 63, 191, 317
- Кобильченко Опанас, козак 197
- Кобліченко Григорій, посполитий 289
- Ковалевський Лук'ян, бондар 79
- Коваленко Мирон, козак 258
- Коваленко Оксана 11, 12, 17, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 46, 50, 60, 61, 63, 69, 100, 129, 133, 179, 299, 300, 311, 317, 318
- Ковалиха Марія, удова 150
- Ковальов Григорій, священник 92
- Ковальський І.С. 125, 318
- Кованько Іван, полковник 21, 60, 222, 237, 269
- Кованько Матвій, значковий товариш 40, 42
- Кованько Петро, сотник 42
- Когут Зенон 93, 96, 102, 145, 210, 318
- Козаков Іван, дяк 111
- Козачка Параска, удова, міщанка 198
- Козеллек Райнгарт 135, 318
- Козельський Яків, секунд-майор 114, 149, 233, 249, 256, 265
- Козенко Максим, підданий 222
- Козина Андрій, коваль 45
- Козубенко Улас, шинкар 246
- Койнаш Василь, вівчар 234
- Колесник Федір, мешканець сл. Новоселівки 259
- Колосовський Матвій, священник 105, 148, 149, 175
- Комлик Іван, пікінер 54, 56
- Кононенко Олексій, козак 173
- Кончаков Р.Б. 154, 316
- Кончелов, капітан 212
- Копач Григорій, священник 106, 109
- Копиленко Грицько, посполитий 78
- Копиленко Яким, посполитий 78

- Копченко Федір, козак 297
 Корещький В.М. 270, 312
 Корнілко Андрій, козак 212
 Коробченко Михайло, мешканець с. Комарівки 240, 241, 250
 Коропов М. 111, 318
 Короткий Матвій, мешканець с. Ховзовки 151
 Коротович Григорій, дяк 54, 105, 106
 Костенецький Іван, мешканець с. Будищ 152
 Костирко Грицько, злодій 252, 255, 261
 Костянтинович Костянтин, військовий товариш 44
 Котляр М. 38, 318
 Котляр Самійло, злочинець 255, 261
 Котляревська Агафія, удова, дякониха 31, 47, 51, 195, 280, 287
 Котляревський Іван Петрович, укр. письменник, поет 31, 81, 195, 280, 290, 313
 Котляревський Іван, дякон 31
 Котляревський Петро, підканцелярист магістрату 31, 68, 195, 280
 Котляревський Яків, мешканець м. Полтави 195, 287
 Котлярка Гапка, мешканка хутора біля с. Гожули 241
 Кочубей Василь, генеральний суддя 42
 Кочубей Павло, підкоморій, міський голова 23, 43, 46, 65, 72, 73, 98, 129, 130, 281, 289, 300
 Кочубей Семен, генеральний обозний, 33, 34, 35, 41, 50, 52, 57, 114, 242, 281, 287
 Кошелєва Ольга (Кошелева Ольга) 39, 184, 313, 318
 Кошляк Іван, козак 45
 Кошмановський Федір, підканцелярист полкової канцелярії 62, 286
 Кошовенко Василь, козак 131
 Кравченко Григорій, бездвірний 169
 Крамаренко Дмитро, підданий 212
 Краснов Василь, священник 175
 Краснокутський Іван, удівець 203
 Краснопевцов Сергій, злочинець 233, 256
 Кратенко Іван, підданий 296
 Краша Никифор, козак 222
 Кривонос Григорій, канцелярист полкової канцелярії 62
 Кривошапка Степан, підданий 216
 Кривошея В.В. 42, 173, 174, 252, 318
 Крижанівський Ю.М. (*Крыжановский Е.М.*) 102, 103, 107, 108, 110, 111, 318
 Крикун Микола 184, 318
 Крисенко Василь, священник 105, 107
 Крупчан С. 279, 320
 Крупчан Т. 279, 320
 Ксенія, дружина Касяна Майстренка 244
 Ксенія, служниця 127
 Кужель Мусій, слуга 124, 136
 Кузьмин Кіндрат, дяк 108
 Кукльо Цезарій (*Kuklo C.*) 20, 81, 82, 83, 85, 86, 119, 121, 164, 165, 166, 168, 169, 174, 184, 192, 193, 325
 Кулаковський В.М. 91, 318
 Кулик Опанас, значковий товариш 101
 Кулик Семен, сотник 31, 33, 54, 60, 61, 114, 115, 138
 Кулинич Федір, козак 49
 Куліченко (Шульженко) Дем'ян, злодій 242, 253
 Куліченко Іван, мешканець м. Полтави 238, 256, 262
 Кулявченко Іван, злодій 251
 Купчинський О.А. 310
 Куриленко Данило, козак 295
 Курильчиха Мотрона, удова 197, 203
 Курчиха Уляна, повитуха з с. Будищ 151
 Кутицький Василь, козак 297
 Кутицький Павло, козак 131
 Кутицький Семен, сотенний осавул 60, 134, 172, 287
 Кучеренко Григорій, слуга 125, 138

Кучерявий Хома, хворий 294
 Кучуйна Отар, мешканець м. Полтави
 171
 Куш Григорій, козак 296

Л

Лаврентієв Федір, дяк 108
 Лаврентієв Григорій, козак 45
 Лаврентієв Максим, хорунжий 54
 Лаврентієв Семен, полковий
 хорунжий 61, 236
 Лаврентій, син удова Марина
 Лук'янихи 35
 Лаврентій, учень шевця 53
 Лаврик Юхим, козак 262
 Ладигенський Яцько, мешканець м.
 Полтави 37
 Ланжерон Олександр, генерал 72, 318
 Лантарка Василина, мешканка м.
 Полтави 32
 Лапін В.В. 72, 318
 Ласлетт Пітер 184, 185, 196, 198, 313
 Лафаров Осип, мешканець м. Полтави
 220
 Лебідь Герасим, козак 172
 Левандовський (Леванжевський) Тро-
 хим, значковий товариш 252, 259
 Левенець Федір, бунчуковий товариш,
 військовий канцелярист 44, 281
 Левенець Федір, бунчуковий товариш,
 підкоморій полтавського полку 41,
 54, 114, 238, 242, 250, 260
 Левицький Орест 111, 112, 171, 278,
 318, 319
 Левко, бурмістер 37
 Левченко Іван, козак, підсусідок 115
 Леонтієв Йосип, священник 104, 108, 175
 Леонтієва Гафія, удова 36
 Леонтій (Лука Яценко-Зеленський),
 архімандрит 26, 310
 Лещенко Трихим, козак 155
 Лисенко Іван, Манжеліївський отаман
 227

Лисенко Федір, козак 45
 Литвин Костянтин, посполитий 294
 Литвин Лаврентій, козак 197
 Литвин Мусій, посполитий 298
 Литвин Петро, наймит 125, 138
 Литвин Федір, наймит 233, 264
 Литвин Яків, посполитий 36
 Литвиненко Йосип, значковий
 товариш 265
 Литвиненко Созон, коваль 53
 Литовченко Іван, злодій 263
 Литовченко Петро, козак 243
 Ліві Баччі М. (*Livi Bacci M.*) 167, 319
 Ліксон Ч. (Ликсон Ч.) 209, 319
 Лобурець Василь 14, 23, 72, 310
 Лобченко Яків, підданий, швець 53
 Логінов Петро, лікар 300, 301
 Локощенко Василь, лавник 44, 149, 282
 Локощенко Михайло, козак 131, 132
 Лопата Федір, вїйт м. Чернігова 64
 Лопушанський Іван, диякон 104, 109,
 175
 Лопушанський Семен, священник 107,
 108, 295
 Лохвар Микола, різник 194
 Лубенська Агафія, удова 148
 Лук'ян, паламар Преображенської
 церкви 108
 Лук'ян, паламар церкви Стрітення
 Господнього 109
 Лук'яниха Марина, удова 35
 Лук'янович Олексій, бурмістер 33, 55,
 65, 67, 68, 99, 197
 Лук'янович Омелян, райця 68
 Лук'янович Федір, купець 67
 Лукашенко Павло, посполитий 124
 Любич Миколай, ієрей 108, 109, 175
 Любов, донька Івана Сороки 199
 Любов, удова 197
 Лятошинський Микола 14, 23, 26, 65,
 91, 96, 97, 100, 290, 301, 309

М

- М'якохліб Іван, козак 286, 287
 Магденко Василь, полковий осавул 33, 61, 297
 Магденко Григорій, військовий товариш 78, 217, 222, 224
 Магденко Михайло, полковий писар 200
 Магденко Степан, полковий осавул 61
 Маерчик М. 274, 319
 Мазепа Іван, гетьман 42
 Майорша Марина, донька Якова Козельського 149
 Майстренко Касян, посполитий 244
 Макаренко Іван, мешканець м. Полтави 287
 Макаренко Яків, козак, підсусідок 115
 Макаров Харлам, канонір 280
 Максименко Семен, значковий товариш 31
 Максимов Василь, священик с. Кавалівки 102, 283
 Максимов Іван, військовий товариш 235
 Максимович Г.А. 27, 28, 49, 142, 143, 319
 Максимович Петро, секунд-майор 215, 225
 Максимович Семен, значковий товариш 41
 Макуха Петра, купець 32, 75, 98
 Макфарлейн Алан (*Alan Macfarlane*) 271, 272, 277, 278, 325
 Малашевич (Пашковський) Іван, кошовий 133
 Малашевич (Пашковський) Костянтин, кошовий 133
 Малий Тихон, злодій 253, 254
 Малиновський І. 239, 319
 Малиновський Олексій, слуга 124
 Малиховський Омелян, райця 34, 65, 67, 169, 288
 Малиш Федір, козак 286
 Маляренко Іван, посполитий 32
 Малярчиха Явдоха, удова 38
 Манко Михайло, козак 36
 Марина, донька Лаврона Литвина 197
 Марина, донька Мотрони Курильчихи 197
 Марина, дружина Гната Давидовича 38, 40
 Марина, дружина Івана Лопушинського 109
 Марина, онука Івана Мосьпана 197
 Марина, служниця 276
 Марія, служниця 127
 Марія, дівка 198
 Марія, донька Івана Підгребельного 244
 Марія, донька Миколи Міщенка 218, 219
 Марія, дочка Килини Івчихи 197
 Марія, дружина Якова Жорняка 122
 Марія, служниця 201
 Марія, удова 198
 Маркевич Павло, бурмистер 29, 34, 44, 65, 66
 Маркович Андрій, полковник Лубенського полку 79
 Маркович Карпо, бурмистер м. Чернігова 64
 Маркович Яків, генеральний підскарбій 282, 301, 311
 Мартинов Василь, муляр 35, 46
 Мартинов Іван, військовий товариш 239
 Мартосиха Тетяна, удова 38
 Марфа, донька Миколи Міщенка 218
 Марченко Василь, старший канцелярист полкової канцелярії 62
 Марченко Іван, бунчуковий товариш, бурмистер 148
 Марченко Іван, купець 25, 98
 Марченко Михайло, купець 98
 Марченко Петро, значковий товариш 25, 44, 148
 Марченко Петро, полковий осавул 61, 224
 Марченкова Євдокія (Явдоха), купецька удова 29, 41, 74, 98, 205

- Марюха Степан, городничий з м-ка
Великі Будиці 221
- Маслівець Семен, посполитий 36
- Маслійчук Володимир 228, 231, 232,
243, 245, 262, 271, 272, 274, 275,
276, 277, 279, 319
- Масчик Іван, наймит 234
- Матюрківна Зіновія, мешканка с.
Старі Борович 276
- Матяшенко Петро, козак 298
- Махненко Гордій, злодій 249, 252,
255, 261
- Маценко Кузьма, злодій 251, 258
- Мацюцький Петро, мешканець м.
Полтави 149
- Мацько Михайло, школяр 111
- Медвидищенко Сава, слуга 124, 138
- Медков В.М. 87, 319
- Микитенко Федір, цегельний майстер
46, 200
- Милорадович М., полковник
Гадяцького полку 80
- Милорадович Петро, бригадир 221
- Мимря Семен, міщанин 172
- Марина, дружина Самійла Балашево-
го 244
- Миронов Омелян, козак 300
- Мисиренко Яків, злодій 253
- Михайло, онук Меланії Гурбихи 198
- Михайло, син Артема Шевця 272
- Михайло, син Івана Бужинського 206
- Михайло, син Параски Пороховнички
198
- Мищик Ю.А. 133, 134, 309
- Міллер Д. 142, 218, 219, 220, 319
- Міненко Іван, сотенний отаман 60, 124
- Мініх Б., фельдмаршал 15
- Миронов Борис 184, 190, 319
- Мірочник Наум, злочинець 265
- Мірошниченко Яким, робітник 297
- Міщенко Лука, козак 295
- Міщенко Микола, відставний
сотенний отаман 218, 219
- Міщенко Михайло, значковий
товариш 221, 226, 227
- Міщенкова Єфимія, удова 226
- Могиленко Степан, слуга 125, 136, 289
- Могілянський Василь, суддя
городського суду 21, 54, 60, 269
- Модзалевський Вадим 37, 233, 238,
309, 310, 312, 319
- Мокляк В. 12, 24, 43, 60, 61, 95, 174,
233, 269, 299, 310, 311, 319, 320
- Моковозенко Григорій, козак 297
- Мокрицький Іван, студент Києво-
Могілянської Академії 289
- Молодика Данило, козак 49, 55
- Молодика Іван, козак, шаповал 150, 204
- Молодика Пилип, козак 204
- Момонтов Михайло, купець 97, 128
- Момот Пархом, писар полкової
канцелярії 62
- Моргуленко (Моргуль) Степан, козак
268, 269, 270, 273, 274, 276
- Моргуленко Марко, козак 267, 276
- Моргуль Артем, козак 268, 273
- Моргуль Григорій, козак 273
- Моргуль Іван, козак 273
- Моргуль Тимофій, козак 273
- Моргуль Федір, козак 273
- Мороз Григорій, значковий товариш 214
- Москаленко Тимофій, мешканець м-ка
Коломака 259
- Мосцевол Григорій, аудитор Слобід-
сько-Української губернії 75
- Мосьпан Іван, купець 29, 40, 44, 169,
197
- Моцаковський Павло, слуга 124
- Муравшиха Пелагея, купецька вдова
40
- Муромцева Ю.І. 88, 161, 320
- Мусієнко Грицько, підданий 234
- Мусій, син Гната Приходька 200
- Мусій, син Семена Джуценка 200
- Мусіївна Степанида, мешканка шпи-
талю 129

Н

Назаренко Леонтій, удівець 200
 Назаренко Мусій, швець 205
 Наливайченко Яким, злодій 253
 Настасія, мешканка шпиталю 130
 Наталка, наймичка 195
 Наталченко Андрій, козак 245, 246
 Нащинський Андрій, сотник 175
 Нащинський Данило, архімандрит 175
 Нащинський Іван, значковий товариш 174, 175
 Нащинський Клим, полковий обозний 175
 Недовесенко Іван, злодій 258
 Недовіс Федір, мешканець м. Полтави 131
 Неживий Степан, злодій 253
 Нелепинський Яків, козацький син 36
 Несвіт Василь, священник с. Ковалівки 259
 Несвіт Микита, священник 41, 54, 55, 56, 104, 124
 Несвітевич Семен, син священника 283
 Нестеров Никон, старообрядець 141
 Неходенко Карпо, посполитий 45
 Нечитайленко Іван, козак с. Супрунівки 246
 Немецков Григорій, старообрядець 141
 Никифор, псаломщик 106
 Никифор, російський солдат 249
 Никониха Параска, удова 203
 Никонов В.А. 156, 320
 Ничела Данило, козак 45
 Ніжинець Степан, купець 41, 98
 Нікітін (Нікольський) Сергій, дякон 106, 109, 110, 175
 Новомлинська Агафія, удова 148, 155
 Новомлинський Григорій, лавник 34, 37, 55, 65, 67, 137, 295
 Новомлинський Іван, купець 287
 Нога Максим, мешканець м. Полтави 32
 Нориченко Гаврило, слуга 128

Носов Павло, син значкового товариша 143, 214
 Ночовний Іван, паламар 106, 110

О

Ожегов С.І. (*Ожегов С.И.*) 225, 320
 Оксентій Матвій, козак, підсусідок 115
 Окунь Леонтій, купець 34, 36
 Олефіренко Кіндраг, колодник 234
 Олефіренко Олексій, козак 252
 Оліц Петро, генерал 73
 Олховська Любов, удова 148
 Ольховський Іван, дворянин 276
 Ольховський Федір, син протопопа 197
 Омельченко Іван, козак 143
 Омельченко Левко, мешканець м. Полтави 287
 Омельченко Михайло, колодник 240, 253
 Опанас, син Івана Кратенка 296
 Опошняненко Степан, козак 28, 131
 Оранський Василь, син священника 282
 Оржицький Іван, купець 67
 Оржицький Мартин, полтавський мешканець 198
 Оробченкова Горпина, мешканка Лубенського полку 276
 Ортинський Миколай, священник 108
 Остап, онук Івана Мосьпана 197
 Остапенко Грицько 244, 245, 249
 Остапенко Мусій 244, 245, 249, 250, 251
 Острась Е.С. 84, 320
 Отрешко Андрій, злодій 265

П

Павелко Іван, злодій 252
 Павленко Василь, міщанин 171
 Павленко Йосип, купець 98, 141, 282
 Павленко Уляна, полтавська міщанка 141, 142
 Павлівна Агафія, удова 198
 Павло, син Гната Приходька 200
 Павлов Андрій, дякон 106

- Павлов Іван, слуга 125, 136, 138
Павловська Єлизавета, дружина 135, 211
Павловський Василь, лубенський
полковий канцелярист 135, 211
Павловський Іван 13, 14, 134, 320
Павловський Нестор, мешканець м.
Полтави 172
Павлюченко Яків, мешканець м.
Полтави 287
Пазько Семен, козак 243
Пайдем Н.Х. 13, 23, 72, 310
Палажка, дружина Василя Ягідки 198
Палазюченко Тихон, посполитий 293
Паламаренко Павло, дяк 108
Паліївна Євдокія, служниця 222, 225
Панашенко Віра 40, 60, 61, 62, 77, 79,
310, 320
Паничка Марина, козацька вдова 22,
292, 311
Пантелеймон, священник с. Шостаки 247
Панченко Матвій, купець 284
Панькова Світлана 16, 320
Паньок Т.В. 268, 321
Парапостол Остап, козак 131
Параска, дочка Нестора Павловсько-
го 172
Параска, дружина Миколи Башкира 171
Параска, невістка Гната Приходька 200
Параска, сестра Семена Богомаза 133
Пархоменко В.Л. 111, 320
Паскевич Григорій, райця 25, 33, 44,
65, 67, 99, 127, 149, 305
Паскевич Павло, значковий товариш
115, 138
Паскевич Петро, військовий товариш
215, 225
Пасько Лук'ян, козак 238, 249, 251, 266
Пашук А.Й. 20, 96, 142, 145, 219, 229,
321
Пашенко Василь, міщанин 142
Пашенко Назар, гадяцький полковий
осавул 218
Пашенко Опанас, підданий, кравець 35
Пашенко Яків, райця 34, 60, 65, 67
Пашиха Ганна, удова 150
Педак Іван, козак решетилівської со-
тні 215, 217
Педорченко Петро, решетилівський
козак 214
Педченко Василь, козак 213, 220
Педченко Олексій, козак 49
Пелагея, онука Івана Мосьпана 197
Пергат Іван, козак 143
Перебийніс Макар, злодій 253
Переверзев Гордій, слуга 124, 126
Перевода Є.В. 130, 321
Передирієнко Данило, підсусідок 116
Передрієнко В.А. 282, 301, 311, 312
Перепелиця Григорій, удівець 200
Перковський Арнольд 50, 177, 178,
179, 182, 184, 321
Перцевий Іван, козак 131
Петрашенко Микола, циган 138
Петренко Ірина 161, 166, 321
Петро, мешканець шпиталю 129
Петро, син вдови Дарії Гаджихи 35
Петро I, рос. імператор 42, 62, 167, 263
Петро, син Назара Пащенка 218, 219
Петро, син Опанаса Салогубенка 194
Петрова Векла, удова 195
Петрова Горпина, удова 36
Петрунь Хома, підсусідок 115
Петченко Олексій, швець 150
Пивоваренко Зіновій, мешканець м.
Полтави 262
Пилип, мешканець с. Федорки 246
Пилипенко Іван, швець 206
Пилівитий Яків, козак 286
Пирогов Родіон, старообрядець 140
Писарєв Микита, дяк 104
Підгребельний Іван, мешканець м-ка
Великих Будиш 244
Пірчиха Химка, козачка, удова 215, 217
Піскун Іван, кравець 36
Плакса Павло, козак Київського полку
40
Пляшко Л. А. 22, 23, 321
Погрібний Йосип, підданий 296

- Пожгурський Григорій, цирульник 299
 Покровський Петро, купець 97, 136
 Пономариха Тетяна, удова, козачка 198
 Понят Радослав (*Radoslaw Poniat*) 118, 119, 122, 126, 325
 Попович Василь, мешканець м. Полтави 101
 Попович Лук'ян, козак 29
 Попович Семен, мешканець хутора поблизу с. Черкащини 244, 249
 Попрянничник Денис, козак 28
 Пор Федір, дякон 108, 109, 175
 Пороховник Онуфрій, мешканець м. Полтави 43
 Пороховничка Гафія, мешканка м. Полтави 42
 Пороховничка Параска, козачка 198
 Посунчиха Марія, удова 203
 Потоцький Василь, ротмістр 114
 Приходько Гнат, козак 36, 200
 Прокопів Семен, купець 97
 Прокопов Іван, слуга 128
 Протопопов Іван, школяр 111
 Проценко Іван, мешканець м. Ніжина 51
 Проценко Л.А. 310
 Проценко Пилип, козак 258
 Псіюліна Феодосія, удова, сотничиха 157, 282
 Пудзерко, гродничий 243, 248, 266
 Пунченко Кирило, злодій 251, 261
 Пунько Яків, наймит 258
 Пуряєва Наталія 269
 Путімцев Василь, секунд-майор 73, 74, 75, 286
- Р**
- Разінкін Трохим, слуга 125, 126
 Райда Григорій, козак м-ка Решетилівки 214
 Рахненко Іван, мешканець м-ка Великі Будища 245, 258, 264
 Рачицький Іван, дяк 109, 110, 149
 Редько Юліан 155, 156, 321
 Рекленський Федір, син військового товариша 144, 145, 218
 Решитченко Влас, фігурант кримінальної справи 242, 258
 Рєпіна Л.П. (Рєпина Л.П.) 226, 321
 Рибаківський (Рыбаковский) Л.Л. 170, 316
 Ринсевич Вячеслав 36, 321
 Рисиха Килина, козачка з м-ка Великі Будища 220
 Рклицький М. В. 15, 19, 312
 Рогачевський Григорій, козак 45, 173
 Рогуля Григорій, писар магістрату 34, 55, 65, 68, 137, 280
 Родіонова Агрофена, удова 282
 Розумовський Кирило, гетьман 16, 17, 62, 63, 77, 172, 304
 Розумовський Олексій, граф 33, 35, 42, 46, 47, 52, 56, 113, 114, 117, 212, 281, 284
 Роман, церковний староста 109, 185
 Романов Гаврило, співак 55, 56, 114
 Романова Оксана 103, 105, 106, 109, 110, 321
 Роменський Іван, кравець 150
 Роменський Петро, канцелярист полкової канцелярії 62
 Рохвалка Агафія, удова 150
 Рубчановська Марія, удова, попадя 30, 31
 Руденко Матвій, козак 297
 Руденко Павло, бурмистер 13, 25, 73, 74, 126, 133, 134, 140, 148, 149, 167, 169, 172, 305, 309, 310
 Руденко Уляна, дружина 167, 168
 Рудий Яків, дід Павла Руденка 133, 172
 Румянцев Петро, граф, президент Малоросійської колегії 15, 28, 30, 74, 309, 319
 Руновський Андрій, полковий обозний 29, 32, 34, 35, 39, 41, 50, 53, 60, 114, 149, 260, 281, 288
 Руновський Іван, полковий осавул 61, 215, 216

Рябко Федір, шинкар 244
 Рябокінь Федір, козак 132
 Рязанова Пелагея, солдатська вдова 195

С

Сабгайда Лук'ян, злодій 259
 Савун Василь, шинкар 249
 Савченко Леонтій, паламар 106
 Садовенко Григорій, підданий 248
 Садовенко Марко, підданий 248
 Сакало Олександр 176, 178, 183, 186,
 187, 321
 Салогубенко Опанас, удівець, слуга
 194, 200, 201
 Сахно Михайло, купець 41, 282
 Сахновська Ганна, 178
 Сахновський Андрій, 178
 Сахновський Григорій, полковий
 суддя 28, 29, 33, 34, 44, 50, 53, 60,
 114, 149, 178, 197, 242
 Сахновський Іван, 178
 Сахновський Михайло, 178
 Сахновський Петро, 178
 Сахновський Федір, 178
 Свергун Іван, мешканець сл. Жадківки
 259, 260
 Свердляков Григорій, канцелярист
 магістрату 68, 286
 Свистун Тимофій, злодій 260
 Світайло Іван, священник 104, 107, 175
 Світайло Яків, священник 104, 107, 175
 Семен, мешканець шпиталю 129
 Семен, онук Меланії Гурбихи 198
 Семенов Йосип, посполитий 101, 138
 Сергєєв Кузьма, однодворець 36
 Сердюк Ігор 83, 90, 91, 97, 112, 125,
 129, 130, 152, 165, 166, 168, 191,
 192, 194, 322
 Сердюкова Катерина, мешканка
 Слобожанщини 275
 Серета Григорій, козак 280
 Серета Омелян, паламар 104
 Сидоренко Ольга 69, 70, 98, 202, 235,
 322

Сидоренко Сидір, мешканець м.
 Полтави 200
 Сизоненко Тетяна, мешканка с.
 Федорки 246
 Симеонович Лука, священник 278
 Симонтовський Іван, священник 92,
 106, 175
 Симонтовський Микола, дякон 44,
 104, 132
 Синицький Л. 24, 46, 47, 71, 75, 128,
 294, 312
 Сінніченко Федір, козак 173
 Сіренко Сава, злодій 241, 264
 Сірий Гнат, батько Сави Сіренка 264
 Сіряченко Григорій, підсусідок,
 підданий 113
 Скидан Дорош, злодій 252, 259
 Склокін Володимир 72, 205, 322
 Скопенко С. 279, 320
 Скоргородська, повитуха з с.
 Ховзовки 151
 Скороход Григорій, козак 296
 Скороход Данило, козак 172
 Скороход Іван, син козачий 295
 Сkochилєс Ігор 322
 Скрипник Іван, фігурант кримінальної
 справи 246
 Слабкий Іван, мешканець с. Мильці 234
 Слабченко Михайло 60, 61, 79, 322
 Слінько Андрій, мешканець сл.
 Лебедин 264
 Сліпченко Яків, злодій 261
 Слуцька Т. 215, 323
 Слюсар Петро, мешканець с. Івашок 236
 Смагін Ю.О. (Смагін Ю.А.) 86, 316
 Смирний Василь, паламар 104
 Смолій В.А. 92, 315
 Собакаренко Хома, злодій 253, 263
 Собакарь Кирило, козак 237, 239, 252,
 265
 Собецький Семен, військовий
 товариш 139, 222
 Собко Семен, удівець, кравець 199,
 206

Созонт, ієромонах 288
 Сокирко Олексій 229, 323
 Соколовський Іван, вахмістр Македонського гусарського полку 224
 Сокольченко, коваль 37
 Солодовник Никифор, підсусідок, підданий 113
 Соляник Кіндрат, значковий товариш 135
 Сорока Григорій, підданий 222
 Сорока Іван, кравець 199
 Сорокова Єфимія, удова 202, 203
 Сосна Степан, військовий товариш, сотенний писар 113, 214
 Сотничка Анна, удова 149
 Сочавець Гнат, козак 198
 Сочавець Григорій, козак 198
 Спаскій І.Г. (*Спаский И.Г.*) 238, 323
 Спіренбург Пітер (*Spierenburg P.*) 228, 231, 326
 Стадник Харко, злодій 261
 Станіславський Іван, священник 104, 108, 109, 175, 247
 Старицький Василь, миргородський полковий обозний 248, 250
 Старицький Григорій, полковий хорунжий 61, 216, 217, 234
 Старицький Михайло, бунчуковий товариш 281
 Старицький Сава, військовий товариш 222, 216, 217, 223
 Старицький Федір, значковий товариш 211
 Старицький Федір, син значкового товариша 248
 Старостенко Петро, козак 132
 Старостенко Семен, козак 132
 Старченко Наталя 21, 228, 261, 323
 Степан, син Артема Шевця 272
 Степан, син Герасима Залатайченка 296
 Степан, син Опанаса Кобильченка 197
 Степаненко В.И. 294, 323
 Степаненко Р.Л. 294, 323

Степаненко Федор, козак 28
 Степанида, дружина Івана Молодики 204
 Степанида, невістка вдови-козачки Фросини Гаврилихи 167
 Степанов Дмитро, посполитий 53
 Степанов Федір, паламар 175
 Стефанович (Стефанов) Федір, паламар 108
 Столяр Гнат, злодій 261
 Строгаль Іван, козак с. Горбанівки 258
 Строганка Анастасія, удова 101
 Сулима Андрій, сотник 299
 Сулима Іван, купець 169
 Сулима Павло, сотник 249
 Сулимиха Федора, удова 221
 Сумцов Микола 40, 157, 323
 Супрун, мешканець м. Полтави 37
 Супруненко Варвара, мешканка с. Жуків 298
 Супруненко О.Б. 12, 311
 Супруновський Данило, возний 143
 Суховська З.М. 23, 72, 310

Т

Тальберг Дмитро 215, 217, 239, 323
 Тамм Георгій, лікар 32, 124, 250, 300
 Таран Олексій, злочинець 255, 261
 Тарановський Матвій, іконописець 212
 Тарновський Василь, полковий осавул 61
 Татарин Микита, козак, сурмач 94
 Татарин Петро, посполитий 155
 Твельчка Меланія, удова 150
 Телятник Іван, злочинець 264
 Терентенко Андрій, вїт 64, 77
 Терентій, син удови Фросини Гаврилихи 167
 Терентій, син Василя Ганенка 294
 Тесленко Параскева, мешканка м. Полтави 148
 Тесья Григорій, підсусідок 116
 Тетервак Артем, писар магістрату 68, 280, 286

Тетервак Семен, швець 122
 Тетяна, дружина Герасима Лебідя 172
 Тетяна, дружина Петра Григорієва 297
 Тетяна, служниця 200
 Тимковський Ілля 282, 311
 Титович Й., віт м. Чернігова 64
 Тихон, псаломщик 108, 110, 175
 Тихонова Катерина, солдатська вдова 195
 Тишевський Іван, штаб-лікар 301
 Тищенко М. 67, 99, 323
 Тищенко Сава, мешканець м. Полтави 240, 241, 249, 253, 254, 255, 261
 Ткаченко Іван, козак 132, 173
 Товкачева Марія, мешканка Слобожанщини 275
 Токар Іван, сотенний хорунжий 60
 Толочко Олексій 146, 324
 Топольський Єжи 18, 324
 Топчевський Олександр, мешканець м. Полтави 287
 Тоцяковський Павло, козак 138
 Троковський Данило, посполитий 32, 40, 51, 56, 294
 Трошак Іван, козак 222
 Тупик Антон, мешканець с. Ховзовки 151
 Тур Федір, купець 287
 Туркестанова Марія, княгиня 56, 114
 Тягуненко Сидір, мешканець с. Опішня 234

У

Угриненко Оверко, козачий син 206
 Угринка Ірина, козацька вдова 268, 269, 270, 275, 299
 Удовиченко Іван, козачий син 53
 Уляна, донька Івана Ольховського 276
 Уляна, донька Івана Сороки 199
 Уляна, наймичка 136
 Уманський Іван, купець 34, 282
 Усенко Лазар, злодій 240, 249, 253, 259, 260, 261

Устина, донька Опанаса Салогубенка 194
 Устинова Василина, мешканка м. Полтави 136

Ф

Федір, причетник Преображенської церкви 108
 Федір, причетник церкви Стрітіння Господнього 109
 Федір, клірик Воскресенської церкви 106
 Федір, син Степаниди Афанасієвої 195
 Федір, син Тєяни Пономарихи 198
 Федоров Григорій, дяк 106, 110
 Федоров Максим, обиватель сл. Климової 226
 Федоров Мусій, козачий син 36
 Федоров Юхим, посполитий 201
 Федорова Наталія, мешканка с. Хотіївки 276
 Феодосія, дружина Данила Скорохода 172
 Феодосія, удова 108, 149
 Фесенко Андрій, купець 205, 206, 282
 Філіпов Іван, священик 108
 Фіренко Павло, військовий товариш 221
 Фіренчиха Ганна, удова 201
 Флоненко Яким, мешканець с. Кулиніці 264
 Флоринський Іван, сотник Келебердянський 39
 Флорівна Ірина, мешканка шпиталю 129
 Фомін Степан, старообрядець 141
 Фросина, донька Лаврона Литвина 197
 Фросина, онука Мартина Оржицького 198

Х

Хаджнал Джон 167
 Ханденко Павло, сотенний отаман 139
 Хвостик Яків, козак 28

Химка, невістка Михайла Міщенка 221
 Холодний Магвій, коваль 45
 Хомич Григорій, швець 169
 Хрустальов Василь, старообрядець 141
 Хрущов Олексій, бурмистер старообрядницьких слобод 226
 Худаш М.Л. 147, 150, 152, 324
 Хурманенко Деменетій, підданий, швець 35, 53

Ц

Цебенко Мартин, диякон 105, 109
 Церазовський Федір, козак 111, 287
 Цибенко Никифор, писар полкової канцелярії 62
 Циганенко Кирило, козак 265
 Цуріков Дмитро, прапорщик Козловського піхотного полку 73
 Цурка Петро, військовий товариш 249

Ч

Черевань А.С. 23, 72, 310
 Черкаський Олександр, лавник 212
 Черниш Петро, військовий товариш, вїт 33, 34, 64, 65, 68, 78, 127, 304
 Чернов Іван, мешканець сл. Зибкої 226
 Чернявський Іван, учень кравця 206
 Черняк Уляна, удова 44
 Чечотівна Тетяна, мешканка шпиталю 129
 Чигринець Павло, полтавський мешканець 260, 261
 Чигринська Васса, купецька вдова 41
 Чигринський Іван, полтавський міщанин 30
 Чигринський Іван, посполитий 32
 Чорнок Петро, посполитий 300
 Чорнопольський Андрій, козак 45
 Чорнуха Максим, козак 28
 Чугуєвець Михайло, слуга 139, 140, 218, 222
 Чуйко Семен, козак 55

Чунтулова В.Д. 310
 Чупруновський Федір, бурмистер 33, 44, 65, 66, 68, 99, 296

Ш

Шаль Яків, мешканець с. Івашок 250
 Шамрай Сергій 16, 19, 324
 Шандра Валентина 228, 263,
 Шаповал Григорій, син козацький 60
 Шаповал Данило, посполитий 36
 Шарп Джеймс (*James Sharpe*) 229, 325
 Шафонський Афанасій 96, 312
 Швачиха Марія, удова 150
 Шведова Н.Ю. 225, 320
 Швець Антон, козак с. Супрунівки 246
 Швець Артем, козак 267, 272
 Швець Ілля, мешканець сл. Жадківки 259
 Швець Макар, підсусідок 116
 Швець Макар, шинкар 249
 Швець Михайло, підсусідок 254, 255
 Швець Петро, підсусідок 116
 Швець Яків, підсусідок 116
 Швиденко Никифор, підданий 237
 Швидкий Яків, возний 244
 Шевцівна Марина, мешканка Полтави 272
 Шевцівна Параска, мешканка Полтави 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277
 Шевченко Грицько, мешканець с. Горбанівка 266
 Шевченко Марія, мешканка с. Горбанівка 266
 Шевченко Назар, мешканець с. Ховзовки 151
 Шеховцов Ізот, сержант 233, 250
 Шибецькой Іван, школяр 111
 Широкий Мирон, купець 36
 Шквиренко Никифор, мешканець с. Федорки 236, 237, 240, 255, 264
 Шкорупа Іван, священик 104, 109, 175
 Шляхта Мусій, коваль 45

Шовкун Мусій, мешканець с. Буди-
щі 151
Шолтисек Міколай (*Mikołaj Szoltysek*)
118, 119, 121, 184, 185, 325, 326
Шостя, хорунжий 245
Шош Федір, злочинець 256
Шпак Михайло, мешканець с.
Панасівка 242
Штанько О.Ф. 66, 324
Штега Олексій, втікач 242, 256, 262,
263
Штепа Григорій, сотник 233
Штепенко Зиновій, мешканець м-ка
Старі Санжари 234, 251,
Штепенко Іван, писар магістрату 68,
286
Штонденко Іван, посполитий 36
Штригаль Іван, злодій 253
Штукіна Явдоха, козачка з м-ка
Великі Будища 221, 226

Щ

Щедродаров Дмитро, протоієрей 25,
134, 148, 312
Щербиниха Горпина, удова 49, 197,
202,
Щоцький Славомір *на (Slawomir*
Szczocki) 231, 232, 239, 247, 255, 326

Ю

Юр'єв Опанас, значковий товариш 221
Юхим, син Химки Пірчихи 217
Юхименко Дмитро, козак 203, 204

Я

Явдоха, донька Опанаса Кобильченка
197
Явдоха, дружина купця Петра Боброва
40, 171

Явдоха, дружина Луки Міщенка 295
Явдоха, удова 198
Явдоха, удова, служниця 127
Яворський Матвій 15
Явтухівна (Євтухова) Гапка (Агафія),
піддана 247, 248, 298
Ягідка Василь, підданий 198
Якаленко Василь, швець 114
Яків, псаломщик 106
Яковенко Наталя 217, 218, 223, 225,
324
Яковиха (Обридайчиха) Одарка, удова
269, 273
Яковлев Данило, мешканець м.
Ніжина 51
Янович Федір, полковий писар 21, 61,
222, 269,
Яновський Яким, протопіп 29, 41, 104,
Янушиха Гафія, полтавська мешканка
38
Яременко Максим 97, 101, 111, 281,
282, 283, 284, 320, 324
Яременко Семен, вїт 37
Ясенина Микита, козак 214
Ястребов В. 273, 274, 324
Яценко Роман, козак с. Великих Бу-
дищ 249
Яценкова Феодосія, дівка 276

Damme C. 271, 324
Dyczewski Leon 129, 324
Fauve-Chamoux A. 119, 183, 324
Flandrin J-L. 174, 324
Froide A.M. 83, 192, 325
Geremek B. 229, 325
Karpiński A. 117, 325
Van Poppel F. 190, 191, 326
Walker G. 256, 326
Wrightson K. 271, 277, 326

Summary

The book outlines the image of the city community of Poltava in the last decades of the Cossack Hetmanate. It is an attempt to present the community in the times of decaying traditional social and political institutions of the Cossack State when the Imperial transformation progressed in the Hetmanate lands.

There are several synthetic works on history of Poltava today but they usually focus on the battle of Poltava of 1709. Thus their descriptions of the town's population, its administrative and social structures as well as other aspects of urban life of the second half of the 18th century are rather austere. Russian imperial narrative tends to consider the battle of Poltava as the main event in the history of the city. This tendency has substantially outlived the Russian Empire. On the other hand, the approaches of historical demography, historical anthropology, micro-history and other used in this book have seldom been used in the studies of Poltava.

This book analyses the demographic characteristics of Poltava townspeople, their social stratification, types and structures of families, the development of education and medicine, conflicts, crime and deviant behavior. The analysis is based on the knowledge obtained from sources that can be divided into two major groups: census books and local court records from that period.

The central place within the first group, belongs to the materials of the census of Poltava conducted in 1765–1766, as a part of the so-called Rummyantsev Census of Little Russia. The information gathered by this census, however, is not an “objective” reflection of what Poltava actually looked like in 1760s. The city appears as it was seen through the eyes of the operators of the census (Russian officers, Cossack regimental clerks and city magistrate scribes).

There are also additional sets of documents created in the Cossack Hetmanate during the Rummyantsev Census period. These documents are so-called confessional records that contain data obtained by clergymen from parishioners during their confessional visits. This practice was introduced in the Russian Empire in 1720s so as to bring about more discipline in the Orthodox Church.

The second group of sources consists of the records of court proceedings of Poltava City Court (*Sud Grodzki*) from the period between 1775 and 1780 that

are kept in the Central State Historical Archive of Ukraine. The jurisdiction of a City Court usually included major criminal cases: murder, rape, assault, robbery, burglary, theft, forgery etc. City courts also would consider civil cases of various disputes, conflicts, insults etc. These court records help us to see how the “reforms” imposed by the Imperial government of Catherine II changed the “old order” of Ukrainian Cossack Hetmanate.

Like most cities of the Cossack Hetmanate, early modern Poltava consisted of two parts: the walled central part (the fortress) located on the right bank of river Vorskla, and the suburbs (a.k.a. *Vorstadi*) scattered around the center, sometimes in the nearby ravines.

The majority of administrative buildings, churches and shops were located in the central part of the city. The city government and the regimental offices of the local Cossack regiment were also located in the center. The entire management of Poltava Cossack regiment took place there. The city magistrate managed all major aspects of the city community life, its jurisdiction also covered some villages near Poltava.

The relations between the two centers of power were often difficult: the city community tried to exercise their self-governing rights guaranteed by the Magdeburg Law, while the regimental Cossack administration sought to subordinate the magistrate to its power.

The regimental administration, as well as that of the town’s own Cossack hundred, encouraged citizens to join the Cossacks (and to become tax-exempt thereafter), while the City council tried to prevent the townspeople from doing so because it caused decline in the city’s incomes.

In terms of its population, Poltava was one of the largest cities of the Cossack Hetmanate: there were around 7500 people in Poltava back then. The city population was relatively young: people under 40 made the majority of it. The elderly people accounted for a small share of the population, and women slightly prevailed over men.

The social composition of Poltava community was rather diverse. There were various groups, big and small, that held different positions within the social hierarchy determined by their economic, legal and political characteristics. The main groups were: Cossacks, clergy, guilds of craftsmen, merchants and other commoners. The dominant role belonged to the Cossacks, a privileged class in the Hetmanate. Their share in the population was around one-third, and they owned more than a half of all real estate in the city.

As for identities of Poltava townspeople, I came to the conclusion that the use of the term “nation” by them was mostly in its pre-modern meaning, so as to define the country of origin rather than ethnicity. If local residents defined themselves as “Little Russians”, this meant not exactly the Ukrainian national-

ity of modern times. In terms of ethnicity, the population of Poltava consisted of Ukrainians, save for a few members of other ethnic groups. As for their religion, all inhabitants of the city seem to be Orthodox Christians.

Another important way of self-identification of Poltava residents was social class, manifested most clearly among the Cossacks who identified themselves with nobility. This self-identification was greatly supported by the judicial system, based on the Lithuanian Statute. The nobility (*Szlachta*) of the Polish-Lithuanian Commonwealth seemed to remain the main social ideal for Cossacks.

Family and marriage played an important role in early modern Poltava. Almost all citizens were married at least once in their lives. The average age for the first marriage was 28 among men and 22.3 among women. An average Poltava family of the time consisted of 4.7 persons, the dominant form of family structure being simple nuclear family consisting of man, his wife and children.

Poltava townspeople usually had difficult interpersonal relations. Conflicts and contradictions usually arose as the result of collision of material interests, different attitudes, ideals and beliefs. The analysis of conflicts and crime in the city shows that the system of values was dominated by wealth, manifested specifically through ownership of cattle. As for spiritual values, the highest position belonged to honor. This indicates the influence of the Cossack class, who regarded themselves to be equal to the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth and were guided by their code of honor.

Crimes (thefts, robberies, murders) were committed in Poltava usually at night. The main criminogenic centers were taverns. The criminals were usually men of middle age (25 to 45) of various social strata: descendants of Cossacks, commoners, artisans, students, and apprentices among them. Orphans often ended up as career criminals.

Education played less important role in the life of Poltava in those times than it does today. The overall literacy rate of the population of Poltava corresponded to the attitudes of those times, being rather low by today's standards. Literate people could be found mostly among Cossack officers, magistrate' officials, clergymen and wealthy merchants. The majority of the townspeople, ordinary Cossacks, craftsmen and other commoners usually remained illiterate.

Poltava residents suffered from various ailments and illnesses, there being no real hospitals in the city. In fact, there was only one doctor and one pharmacy in Poltava. Certain medical services were provided by barbers, so-called healers and quacks who offered "traditional popular medicine". Educated members of the community could also get some advise from a variety of medical advise books available then.

The Author understands that, despite his efforts, the resulting image of the early modern Poltava community is still far from complete. Any historian inevitably has his or her own methodological preferences and biases, and depends on limited sources available to him/her. To fill the unavoidable gaps, one requires further painstaking work in archives and libraries, as well as new methodological approaches.

All this can hardly be accomplished by a single scholar in a year or two, of course.

Наукове видання

Юрій Волошин

Козаки і Посполиті:

Міська спільнота Полтави
другої половини XVIII ст.

Підписано до друку 08.04.2016. Формат 60x84/16.
Умов. друк. арк. 20,11. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462 5269
<http://kis.kiev.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Виготовлено: ТОВ «Дорато-Друк»
вул. Щорса, 7, м. Сквиря, Київська область, 09000
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2600 від 01.09.06 р.
тел./факс (44) 501-75-69 <http://www.dorado-druk.com.ua>

У книзі досліджується населення полкового міста Полтави в останній період існування Гетьманщини. Вивчаються особливості формування міського простору, діяльність органів самоврядування, статево-вікова, шлюбна й соціальна структури населення, функціонування інститутів шлюбу і сім'ї, типологія родини тощо. Розглядається рівень освіти полтавців, поширення в місті медицини, природа міжособових конфліктів і рівень злочинності, особливості реалізації міського самоврядування, що базувалось на нормах магдебурзького права. Книга розширює знання про чисельність населення міста, його регіональну й станову ідентичність, набір власних імен, які використовували містяни тощо. Вона буде цікавою не лише науковцям, а й широкому колу читачів.

ISBN 978-617-684-135-7

9 786176 841357